

Zorana Simić

EMANCIPACIJA KAO VOKACIJA:
UREDNIKE PERIODIKE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST

Serija: Istorija srpske književne periodike

39

Urednica serije

dr Jelena Milinković

Recenzentkinje

prof. dr Ana Kolarić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
prof. dr Katarina Lončarević, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
dr Jelena Milinković, Institut za književnost i umetnost, Beograd

ZORANA SIMIĆ

EMANCIPACIJA KAO VOKACIJA:

UREDNIKE PERIODIKE
U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST

BEOGRAD
2025

SADRŽAJ

UVODNA BELEŠKA.....	7
UVOD	9
1. FEMINISTIČKA BIOGRAFIJA: ROD I ŽANR.....	27
2. UREDNICE PERIODIKE: ROD I VOKACIJA	45
2.1. Uredničko pitanje u studijama periodike.....	45
2.2. Urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: rod i/ili emancipacija kao vokacija.....	52
2.3. Tipologizacija ženske i feminističke štampe: osnovne pretpostavke.....	57
2.3.1. Uredničko pitanje u almanahu <i>Srpkinja</i>	61
2.4. Ženska i feministička štampa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: pregled publikacija i njihovih urednica	67
2.5. Urednice međuratne jugoslovenske ženske/feminističke periodike kao <i>grupa</i> : teorija pozicionalnosti i serijalnosti	72
3. UREDNICE PERIODIKE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI: ROD I NACIJA.....	79
3.1. „Žensko pitanje” i „porodične metafore”	79
3.2. Zofka Kveder i <i>Jugoslavenska žena</i>	84
3.3. Zofka Kveder i <i>Ženski pokret</i>	96
4. UREDNICE ŽENSKOG POKRETA.....	109
4.1. Kontekst osnivanja časopisa.....	109
4.2. Ko je bila Milica Dedijer?.....	116
4.3. „U orbitu Skerlićeva sazvežđa”: prve urednice Ženskog pokreta, Beogradski univerzitet i (književni) časopisi epohe.....	135

4.3.1. Jovan Skerlić / <i>Jovan Skerlić</i> Vukosave Milojević	139
4.3.2. Prosvetiteljska (urednička) misija <i>Ženskog pokreta</i>	148
4.3.3. Skerlić(i) urednica i saradnica <i>Ženskog pokreta</i> i pogled Klare Skerlić.	157
4.3.4. Katarina Bogdanović, Jovan Skerlić i studije periodike.	166
4.3.5. Paulina Lebl Albala, Katarina Bogdanović i <i>Teorija književnosti</i>	169
4.4. „Ubeđuju me iskreno i jasno... / Ni prava žena, ni veliki čovek”: Katarina Bogdanović (1885–1969)	175
4.5. Paulina Lebl (Albala) (1891–1967): od rađanja „Moderne žene” do <i>Njegovog života</i>	222
4.6. Darinka Stojanović (1892–1971) i književnost (modernizma i avangarde) u <i>Ženskom pokretu</i>	253
4.7. „Ja neću to. Ja hoću da stvaram vizije, dragi!”: Mileva Milojević (1885–1971)	267
5. POZICIONIRANJA UREDNICA PERIODIKE TRIDESETIH GODINA 20. VEKA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	283
6. <i>ŽENA DANAS</i> : UREDNICE IZ SENKE	297
6.1. Ženski pokret i <i>Žena danas</i>	297
6.2. Mitra Mitrović: <i>prima inter pares</i>	308
6.3. Mitra Mitrović i žena danas / <i>Žena danas</i>	319
ZAKLJUČAK	327
LITERATURA I IZVORI	343
INDEKS IMENA	365
INDEKS PERIODIKE	377

UVODNA BELEŠKA

Ova knjiga nastala je na osnovu moje doktorske disertacije *Urednice ženske/feminističke periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: biografski, književnoistorijski i tipološki aspekt*, odbranjene 27. avgusta 2024. godine na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pod mentorstvom prof. dr Ane Kolarić i dr Jelene Milinković. Reč je o donekle izmenjenom i korigovanom tekstu disertacije. I disertacija i knjiga, između ostalog, predstavljaju doprinos kontinuiranom izučavanju periodike u beogradskom Institutu za književnost i umetnost (odeljenje: Periodika u istoriji srpske književnosti i kulture), gde sam od 2021. godine i zaposlena.

UVOD

U središtu ovog istraživanja jesu portreti urednica štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, a prvenstveno onih koje su se obrazovale i/ili delovale u domenu književnosti, književne teorije, kritike, prevođenja i estetike. U fokusu se nalaze časopisi *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Zagreb, 1917–1920), *Ženski pokret* (Beograd, 1920–1938) i *Žena danas* (Beograd, 1936–1940), te pojedine među njihovim urednicama: Zofka Kveder (Demetrović), Katarina Bogdanović, Paulina Lebl (Albala), Mileva Milojević i Mitra Mitrović. Ovaj korpus odabran je kako bi se kroz prizmu uredničke instance ukazalo na značajne tendencije u štampi koju su u međuratnom razdoblju po pravilu uređivale žene, ali i ponudili novi uvidi o dinamici i genezi kako feminističkih ideja tako i šireg intelektualnog, književnog i periodičkog polja u granicama Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Tri odabrana časopisa međusobno se razlikuju na mnogim nivoima. Ipak, kako će se pokazati, svi oni dele neka važna obeležja: usredsređivali su se na tzv. žensko pitanje, uređivale su ih žene, i bili su namenjeni ženskoj čitalačkoj publici. Neposredno uoči i u prvim godinama osnivanja Kraljevine, časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* figurirao je kao prvi list oko koga su se žene okupile radi kolektivnog (feminističkog) angažmana u jugoslovenskom kontekstu. Drugim rečima, delimično rasterećenje od austrougarske cenzure i koncentrisanost intelektualno-političke elite u Zagrebu od 1917. godine pružili su optimalnu platformu za prvo *jugoslovensko* periodičko okupljanje *žena kao grupe*, koje se odigralo upravo na stranicama časopisa Zofke Kveder Demetrović – zbog čega je, uostalom, on neizostavan predmet analize u jednom ovakvom istraživanju. Međutim, ovaj časopis je u isti mah snažno promovisao unitarističko (etničko) jugoslovenstvo, na prvom mestu usled političke i autorske pozicije njegove osnivačice i urednice, Zofke Kveder Demetrović. Iako je s prestankom njenog uredničkog angažmana list prestao

da izlazi, njegovo pokretanje i uređivanje ostavilo je nezanemarljiv trag na potonje ženske i feminističke časopise u državi, uključujući, na primer, i pomenuti časopis *Ženski pokret*.

Ženski pokret je jedan od trajnijih i heterogenijih ženskih ili feminističkih časopisa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Reč je o zvaničnom glasilu organizacija Društvo za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava / *Ženski pokret* / Alijansa ženskih pokreta, udruženja čija geneza još uvek nije sistematično istražena i rekonstruisana u istoriografiji, a što predstavlja otežavajuću okolnost i pri rekonstrukciji biografija urednica i, uopšte, politika ovog lista. List je izlazio tokom gotovo čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije i okupljao je brojne urednice i saradnice (feminističke orijentacije) iz različitih delova zemlje. Premda je feminizam bio neupitna okosnica i prioritet urednica, časopis je takođe bio otvoren za lociranje i promovisanje liberalnih, socijal-demokratskih, socijalističkih i, u manjoj meri, marksističkih ideja. O ovom listu može se razmišljati i kao o onome koji baštini i memoriše „kulturalno jugoslovenstvo” (v. Grubački 2024: 56, 85): nacionalno jedinstvo se u suštini podržavalo kroz uredničke politike, ali uz stalni kritički odnos prema realizaciji i sprovođenju toga jedinstva, aktuelnom parlamentarnom sistemu, vlastima i državnim politikama.

Najzad, časopis *Žena danas*, takođe jedinstven fenomen u periodičkom polju epohe, osnovan je 1936. godine kao glasilo i integralni deo propagande ilegalne Komunističke partije Jugoslavije, i karakteriše ga sinteza (pritajene) komunističke ideologije, feminizma i antifašizma. Komunizam je bio skrivena (urednička) motivacija, a feminizam prihvatljiv svetonazor i ujedno paravan za antirežimsko delovanje. *Žena danas* se u izvesnom smislu oslanja na *Ženski pokret*, te se ovde ispituju (dis)kontinuiteti između ova dva lista. Kao i list *Žena danas*, časopisi *Ženski svijet* / *Jugoslavenska žena* i *Ženski pokret* imali su nominalne *individualne* urednice – u prvom slučaju, kako će se kasnije obrazložiti, *harizmatSKU* urednicu-vlasnicu, a u druga dva onu koja je figurirala tek kao *prima inter pares*, odnosno istupala u ime kolektiva. Međutim, *Žena danas* je, poput *Ženskog pokreta*, ali u još izraženijoj meri, u praksi bila plod rada uredničkog kolektiva sačinjenog od žena, i u slučaju ovog časopisa može se čak govoriti o svojevrsnom praktikovanju *uredničkog* komunizma. U ovoj knjizi donose se biografije pojedinih faktičkih urednica navedenih časopisa, s fokusom na različitim modalitetima i aspektima njihovog individualnog i kolektivnog angažmana.

Pun naslov doktorske disertacije iz koje je proistekla ova knjiga – *Urednice ženske/feminističke periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: biografski*,

književnoistorijski i tipološki aspekt – ujedno sažima i upućuje i na istraživačke fokuse/metode i na pojmove koji se naizgled čine samorazumljivim, a koje je i ovde najpre neophodno precizirati kako bi opseg i cilj istraživanja postali jasniji. Iz ovako osmišljenog naslova, naime, potencijalno proizlaze i legitimne dileme i pitanja poput sledećih: Kako definisati urednika ili urednicu periodike? Zašto urednice, a ne urednici? O čemu govorimo kad govorimo o *ženskoj i feminističkoj periodici*? Da li je, zašto i na koje sve načine uputno razmatrati delovanje urednica periodike u granicama države koja je nosila naziv *Kraljevina SHS/Jugoslavija*, tj. u razdoblju između dva svetska rata (1918–1941) na južnoslovenskom podneblju? Kakve reperkusije i aporije nosi takav odabir istraživačkog korpusa, „hronotopa” i perspektive? Kako se diferenciraju, (uzajamno) određuju, opisuju i uslovljavaju *biografski, književnoistorijski i tipološki* aspekti urednikovanja žena u međuratnoj Jugoslaviji? Kako i zašto – u ovom slučaju, kao i inače – rekonstruisati *biografije* urednica periodike; s kojim epistemološkim, metodološkim i istoriografskim pretpostavkama i težnjama? Zašto je, u kojoj meri i s kojim ishodima privilegovan *književnoistorijski* pristup, a ne jednostavno *istorijski*? Gde počinju, a gde prestaju granice (profesionalnog) novinarstva, publicističkog angažmana i/ili urednikovanja? Zašto je važno govoriti o *tipološkim* aspektima *uređivanja* periodike, a ne isključivo o tipologizacijama same štampe?

Odgovori na ova i slična pitanja detaljnije se nude u nastavku istraživanja, a mogu se ugrubo podeliti u tri kategorije. Najpre, moje istraživanje ima čvrsto uporište u recentnim i aktuelnim naučnoistraživačkim politikama i prioritetima odeljenja Periodika u istoriji srpske književnosti i kulture beogradskog Instituta za književnost i umetnost, gde sam od 2021. godine i zaposlena. Kako je nedavno sumirano, iste te godine „navršilo se pedeset godina kontinuiranog rada istraživačkog projekta koji je svoje trajanje započeo pod nazivom *Istorija srpske književne periodike*”, te stoga „ovaj kolektivni istraživački poduhvat po dužini svog trajanja predstavlja retkost u srpskoj i jugoslovenskoj, kao i u evropskoj humanistici” (Bapaš 2022a: 108). Tokom poslednje decenije, među nesumnjivo ključnim tačkama tog poduhvata – kako u pogledu metoda tako i u pogledu polja proučavanja – našle su se feminističke studije periodike odnosno studije feminističke periodike. „Počev od 2016. godine [...] projekat [je] dominantno ostvario rezultate u smeru feminističkih studija periodike, koji je svojim pionirskim radom na tom polju označila Slobodanka Peković” (*ibid.*: 138). Uporedo s tim, došlo je i do – u kontekstu ovog rada naročito rezonantnog, a u domaćoj

nauci pionirskog – doprinosa Ane Kolarić, koja je, kroz svoju predavačku praksu i intervencije u kurikulum, institucionalizovala studije periodike na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu (v. npr. Коларић 2020). Osim toga, u studiji *Rod, modernost i emancipacija...* ona je na sistematičan i transparentan način ponudila jedan mogući model (re)konstrukcija biografija urednica ženske/feminističke štampe (Dore Marsden odnosno Milice Tomić), utemeljen kako u savremenim studijama periodike – u anglo-američkom i domaćem kontekstu – tako i u feminističkoj teoriji (modernosti i modernizma) i odgovarajućim feminističkim revizijama (književne) historiografije (v. Kolarić 2017). Istraživački kontekst i metodološke hipoteze na koje upućuje Kolarić u značajnoj se meri podrazumevaju i u ovom radu, te figuriraju kao dvostruko polazište za dalju analizu (ženske i feminističke) periodike. S jedne strane, važno je insistiranje autorke na situiranosti kako sopstvene epistemičke pozicije tako i privilegovanih pojmova i fenomena – *roda, modernosti i emancipacije* – kojima se pristupa interdisciplinarno, metodom kritičke analize diskursa. Ana Kolarić ističe:

„[R]azličiti konteksti impliciraju različite modernosti i modernizme; nijedan kontekst nije homogen; tesna veza između svesti o rodnoj razlici i modernosti dobro se ogleda u pitanju: šta je žena i koje je njeno mesto u svetu na početku 20. veka?; odnos prema individualizmu i kolektivismu utiče na poimanje (ženskog/rodnog) identiteta, kako u teorijskim razmatranjima i kritičkim ogledima, tako i u književnim priložima; uspostavljanje i održavanje određenih rodni identiteta i odnosa podrazumeva normiranje i sankcionisanje porodičnih i seksualnih odnosa, naročito kada je reč o braku, razvodu i vanbračnoj zajednici; rodni identiteti i njima određeni obrasci ponašanja se opisuju, uspostavljaju, (p)održavaju i (pre)ispituju u književnim priložima i književnoj kritici u časopisima *The Freewoman* i *Žena*” (Kolarić 2017: 14–16).

Za razliku od istraživanja Ane Kolarić, ovo istraživanje nije komparativno zasnovano i ne podrazumeva isti naglasak na paralelama između *centra i periferija* (modernosti i modernizma) uslovljenih lokacijama. Takođe, njegov istorijski opseg, a shodno tome i historiografski pristup, razlikuju se od prethodnog, naročito utoliko što je težište na dijahronijskom pre nego na sinhronijskom planu. Srodnost interdisciplinarne pozicije i načelnih metodološko-teorijskih pretpostavki, uz insistiranje na kritičkoj analizi diskursa, ostaje, međutim, neupitna. Stoga je, s druge strane, sličan korpus literature iz oblasti studija periodike i/ili studija roda implicitno ili eksplicitno uvažen i u ovoj prilici (Felski 1995; Marek 1995; Latham, Scholes 2006; Collier 2007; Green 2009; Scholes, Wulfman 2010 i dr.).

Osim na pomenute referentne tačke – politike Instituta za književnost i umetnost, te individualni doprinos Ane Kolarić – ovo istraživanje oslanja se, dakle, i na savremene studije periodike u transnacionalnom, mahom anglo-američkom kontekstu, a pre svega na najskorije tendencije u evropskim feminističkim studijama periodike. U međuvremenu, svega nekoliko godina po objavljivanju knjige Ane Kolarić, u ovoj sferi došlo je, naime, do novih značajnih inicijativa koje se tiču urednikovanja (žena). U junu 2021. godine objavljen je opsežan tematski broj časopisa *Journal of European Periodical Studies* (Časopis za evropske studije periodike) – jednog od globalno najrelevantnijih u okvirima discipline – naslovljen *Women Editors in Europe* (Urednice u Evropi). Temat je proistekao iz istoimene međunarodne konferencije održane 28–29. maja 2019. godine u Gentu. Ovaj skup je pak predstavljao jedan od rezultata višegodišnjeg (2015–2021) naučnog projekta *Agents of Change: Women Editors and SocioCultural Transformation in Europe, 1710–1920* (Akterke promene: Urednice i sociokulturna transformacija u Evropi, 1710–1920; akronim: *WeChangEd*). Rečima urednica skupa/temata i članica projekta – Marijane Van Remortel [Marianne Van Remoortel], Džuli Birkolc [Julie M. Birkholz], Marije Alesine [Maria Alesina], Kristine Bezari [Christina Bezari], Šarlot D’Er [Charlotte D’Eer] i Eloiz Forestije [Eloise Forestier] – u njihovom fokusu bilo je

„uređivanje štampe, kao osnovni, a ipak nedovoljno proučen aspekt participacije žena u evropskom društvu i kulturi. Zajedno smo istraživale kako je urednikovanje omogućilo jednom broju žena od ranog osamnaestog veka naovamo da premoste obrazovne, političke, pravne i druge prilaze do moći i uticaja koji su im umnogome bili zatvoreni, te da sprovedu izvestan oblik meke moći: kao urednice periodike, ove žene zakoračile su u javnu arenu, učestvovalе u transnacionalnoj razmeni ideja, te oblikovale ključne procese društvene i kulturne promene” (Van Remoortel, Julie Birkholz *et al.* 2021: 1).¹

Među ishodima projekta jeste i baza podataka o evropskim urednicama periodike, a istraživanja obuhvaćena svim aspektima projekta sprovedena su na obimnom korpusu časopisa koje su uređivale žene, i to onih na engleskom, francuskom, nemačkom, holandskom, mađarskom, slovenačkom, estonskom, finskom, poljskom, rumunskom, italijanskom, grčkom, portugalskom, španskom, ruskom i švedskom jeziku.² Utoliko ova knjiga, između ostalog, figurira kao jedna moguća istoriografsko-metodološka dopuna dosadašnjim

¹ Osim ukoliko nije drugačije naznačeno, svi prevodi s engleskog jezika su moji.

² Više o projektu i bazi: <https://www.wechanged.ugent.be/> (7. 5. 2025).

sporadičnim portretisanjima urednica i razmatranjima njihovih raznorodnih (uredničkih) aktivnosti – kako u domaćem tako i u inostranom (naučno-istraživačkom) kontekstu – osvetljavajući u isti mah „uređivanje štampe, kao osnovni, a ipak nedovoljno proučen aspekt participacije žena” (*ibid.*) u srpskom i jugoslovenskom društvu i kulturi, te podstičući dalji rad u sličnom domenu.

Vratimo se na ključne reči obuhvaćene naslovom disertacije i niz izazova koje svaka od tih reči pokreće. Pre svega, kako definisati urednika/urednicu periodike? U ovoj prilici polazi se od naizgled jednostavne hipoteze da je uloga urednika/urednice, „iznad svega, pridonošenje distinktivnom karakteru časopisa” (Patten, Finkelstein 2006: 148; up. Dillane 2021: 20). Stoga se primarno insistira na pitanju *Šta urednica periodike čini?*, a sekundarno ili posredno na pitanju *Šta čini urednicu?*. Razume se, međutim, da takvi doprinosi nisu nužno transparentni, lako odredivi i razlučivi (up. Вуковић 1984). Utoliko se oba ova pitanja razmatraju u pažljivo rekonstruisanim biobibliografskim i periodičkim (*mikro*)kontekstima (up. Витошевић, Вуковић 1984). Iako je usredsređeno na razdoblje između dva svetska rata (1918–1941), istraživanje se takođe dotiče i istorijskih perioda koji mu prethode i koji za njim slede – poznog devetnaestog i ranog dvadesetog veka, s jedne, odnosno Drugog svetskog rata i potonjeg perioda, s druge strane. U radu se stremlji (re)konstruisanju *biografija* pojedinih žena koje su imale urednički angažman u međuratnom razdoblju, pa se analiza ne zadržava isključivo na tom angažmanu, premda on ima centralni značaj, već se donekle proteže i na formativne aspekte autorske, intelektualne i političke geneze odabranih urednica; to u pojedinim slučajevima zahteva poznavanje i ispitivanje (uticaja) društvenoistorijskih okolnosti i ideoloških (dis)kontinuiteta širih od onih omeđenih godinama osnivanja i kraha Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Zašto urednice? Ili, zašto urednice, a ne urednici? Mada se odgovor već nameće iz prethodnih napomena i referenci, ovo pitanje ipak iziskuje pažljivije objašnjenje. I to objašnjenje je barem dvojako: neodvojivo i od ocrtanog naučnoistraživačkog konteksta, moje pozicioniranosti u njemu, i od svojstava same građe koja se proučava. Naime, razlog za rekonstruisanje biografija žena koje su imale zvanje i/ili obavljale posao urednice u međuratnoj jugoslovenskoj periodici ne iscrpljuje se feminističkom (epistemološkom i metodološkom) orijentacijom istraživačice, pretpostavkom da kategorije pola i roda nisu ni neutralne ni zanemarljive, iako je takva orijentacija svakako formativna. Barem podjednak značaj ima i sam „hronotop” istraživanja, koji se detaljnije ocrtava u uvodnim poglavljima. Zasad je važno imati u vidu da su klasifikacije i konceptualizacije uređivanja periodike uopšte – pa tako i urednikovanja

žena – do danas uglavnom nuđene u *drugim kulturnoistorijskim kontekstima*, na osnovu korpusa građe koji ne uključuju srpsku ili jugoslovensku štampu, kao i da se te klasifikacije i konceptualizacije pre svega odnose na anglofono ili barem zapadnoevropsko govorno/kulturno/periodičko područje. Bilo da je pritom u istraživačkom fokusu književna ili ostale vrste periodike, učestala primena koncepta poput Burdijeovog [Pierre Bourdieu] „polja (kulturne proizvodnje)”, „(simboličkog) kapitala” i „habitusa”, za koje plediraju neki od prominentnijih među istraživačima (v. npr. Philpotts 2012; up. Бурдије 2003) – kao i modifikacije postojećih i osmišljavanja novih teorijskih pristupa i polazišta – nužno se oslanjaju na pomenute (mikro)kontekste i prilagođavaju upravo njima, usled čega ne korespondiraju nužno s kontekstom i korpusom koji se privileguju u ovoj prilici.

Ova anglocentričnost ili zapadnocentričnost neretko ide ukorak s maskulinocentričnošću. Upravo su na to ukazale sve dosad pomenute istraživačice. Štampa koju su u Kraljevini SHS/Jugoslaviji uređivale žene može se stoga izučavati polazeći od načelnih, vrlo širokih hipoteza koje su nedavno iznele one istraživačice štampe/urednikovanja koje uvažavaju i *rodnu* perspektivu. Jedna od njih, Fijonuala Dilejn [Fionnuala Dillane], u tekstu objavljenom 2021. godine primetila je da „proizvodnja znanja kroz kolaborativne modele urednikovanja u sve većoj meri postaje dominantno obeležje feminističkih studija periodike” (Dillane 2021: 21). To obeležje ujedno je najčešće i *differentia specifica*, budući da su „postojeći modeli i tipologije uređivanja štampe nepodeljeno izvedeni” na osnovu ne samo anglo-američkog korpusa već i „primera muških urednika”, dok dosadašnja proučavanja *urednica* u evropskim studijama periodike pokazuju „da isti ti modeli ne uspevaju da obuhvate raznolikost i specifičnost uredničkih praksi, uloga i identiteta žena” (Van Remoortel 2021: 4). Analiza (ženske i feminističke) štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kao i načelno razmatranje uredničkih doprinosa žena u to doba, podupire i proširuje ove primedbe. Kako će se pokazati, etablirane tipologizacije urednikovanja na transnacionalnom nivou znatno su prilagodljivije onom korpusu (književne) periodike međuratnog razdoblja u kom žene gotovo da nisu ni učestvovalе, osim u svojstvu saradnica ili pak, znatno ređe, (nevidljivih) urednica, iako su simultano bile aktivne u kolektivnim uredničkim odborima i/ili na nominalnim uredničkim pozicijama u *ženskim i feminističkim* časopisima.

Tako dolazimo do još jednog naslovnog pojma – *periodika*. Naslov doktorske disertacije podrazumeva preciznije određenje štampe („Urednice ženske/feminističke periodike...”). Međutim, u samom procesu rada pokazalo se da je takva žanrovsko-tipološka dopuna u krajnjoj instanci suvišna, tj. da

bi se mogla i izostaviti, a da se cilj i opseg istraživanja ne izmene u značajnijoj meri. Shodno tome, u naslovu knjige ona, naposljetku, i jeste izostavljena. Ipak, važno je istaći da se, s jedne strane, imena žena sporadično, a izuzetno retko u odnosu na imena muškaraca, pojavljuju u bibliografskim pregledima štampe na teritoriji međuratne Jugoslavije: žene su bile vlasnice, (odgovorne) urednice i članice uredničkih odbora pojedinih, uglavnom minornijih periodičkih publikacija; primera radi, Stana Ribnikar (Stana Đurić Klajn) uređivala je muzikološke listove *Zvuk* i *Muzički glasnik*. S druge strane, njihova imena sreću se relativno frekventno, barem u poređenju s drugim tipovima periodike, kad je reč o redakcijama dečije i omladinske štampe. To ne iznenađuje jer je reč o tradicionalno *ženskoj/ženstvenoj* sferi javnog i profesionalnog delovanja. Takođe, preostaje da se u potpunosti rekonstruiše potencijalni nevidljiv urednički rad žena. Ovi problemi prevazilaze okvir mog rada i zavređuju da budu predmet zasebnih istraživanja.

Međutim, upravo su ženski i feministički časopisi – oni koji se bave i namenjeni su ženama – urednicama štampe omogućavali punoznačno uredničko delovanje. One su po pravilu bile *vidljive* i neupitno *angažovane* upravo u ovim publikacijama, a ne vodećim listovima epohe. Drugim rečima, u Kraljevini SHS/Jugoslaviji na snazi je bila svojevrsna, vrlo upadljiva rodno-žanrovska polarizacija i podela (uredničkog) posla. Pokazalo se da je i u širim okvirima potrebno diferencirati kategoriju *urednika* od kategorije *urednice*, te da je pol/rod urednika/urednice u tesnoj vezi sa žanrovskim modelima, koncepcijama i recepcijom odgovarajuće štampe. Ipak, dosadašnji pokušaji takvog diferenciranja, posebno utoliko što su tek u začetku, takođe su uglavnom isključivali prostor Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ukoliko se pak fokusiramo na ovaj kulturnoistorijski prostor, potrebno je, najpre, poći od hipoteze da pitanja *šta čini urednik/urednika* i *šta čini urednica/urednicu periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji* nisu identična, jer takve nisu ni pomenute kategorije, njihova geneza i kontekstualizacija.

Koliko je poznato, jedini naučni rad koji je dosad pretendovao na obuhvatnije, panoramsko i sistematično razmatranje novinarstva i publicistike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji iz feminističke perspektive, a s delimičnim fokusom na ondašnje urednice štampe, jeste tekst „Women Journalists in interwar Yugoslavia” (Novinarke u međuratnoj Jugoslaviji) Ide Ograjšek Gorenjak. Ovom tekstu prethodilo je temeljno istraživanje relevantne arhivske građe u Hrvatskoj (izveštaja neformalnih tela koja su pratila razvoj žurnalistike u državi), a koje je pak pokazalo da su se žene novinarstvom tada *profesionalno* bavile u izuzetno malom broju/procentu – ukoliko pod

time podrazumevamo da su se u potpunosti izdržavale od novinarskog posla. Drugim rečima, i saradnice i urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji uglavnom su to bile sporadično/honorarno, prevashodno se orijentišući ka „ženskim temama” u listovima koje tipološki ne određujemo kao ženske i feminističke, s jedne, i/ili ka ženskim i feminističkim časopisima, s druge strane. Na tragu Ograjšek Gorenjak, ali i drugih savremenih istraživačica (v. npr. Beasley 2001),³ u ovom radu novinarski poziv takođe se shvata fluidno i široko; razmatraju se angažmani brojnih žena u periodici kojima žurnalistika nije bila isključiva ili primarna vokacija, već jedna od aktivnosti i praksi kojima su pokušavale da intervenišu u javnu sferu. Osim toga, autorka iznosi još nekoliko hipoteza i uvida koji u bitnoj meri korespondiraju s onima od kojih i sama polazim ili do kojih sam došla i mimo njenih smernica. Ograjšek Gorenjak utvrđuje da je

„novinarstvo bilo istovremeno neuobičajen i tradicionalan izbor profesije za žene. S jedne strane, osporavao je tada važeće rodne koncepte utoliko što je omogućavao ženama da učestvuju u oblikovanju javnog mnjenja. S druge strane, od urednica se zahtevala spisateljska veština, a žene su bile autorke raznolikih književnih žanrova tokom čitavog 19. veka. Tako su žene koje su pisale za razne listove u međuratnom razdoblju, u većini slučajeva, ujedno ili čak prevashodno bile i književnice” (Ograjšek Gorenjak 2020: 396).

U tom svetlu može se donekle objasniti i moje sužavanje istraživačkog fokusa na urednice periodike koje su se istovremeno, na različite načine, bavile književnošću i drugim delatnostima u „polju kulturne proizvodnje” / „književnom polju” (v. npr. Бурдије 2003), kao i insistiranje na *književno*istorijskom aspektu istraživanja. Kako sugeriše i Ograjšek Gorenjak, s obzirom na istorijske okolnosti i njihove rodne dimenzije – pre svega, dostupnost i „prikladnost” (modela) obrazovanja i pozicija od uticaja u javnosti – pomenuta pravilnost zapravo nije iznenađujuća. Ni u drugim kulturama nije retka koincidencija da su neke od prvih urednica štampe ujedno bile i (istaknute) književnice, književne kritičarke, prevoditeljke i teoretičarke, ili barem ličnosti s neformalnim i/ili formalnim obrazovanjem u domenu književnosti – „žene od pera” (v. npr. Gruber Garvey 2004). Pri razmatranju međuratne periodike koju su uređivale žene, upravo to se – uz onu pomenutu koja se tiče tipološkog određenja (ženska/feministička štampa) – i ispostavlja kao druga

³ Morin Bizli [Maurine Beasley] pledira za redefinisane novinarstva i žurnalističkog angažmana koje bi oponiralo preovlađujućim (muškim/maskulinim) modelima, smatrajući da nam u (re)vizijama novinarstva iz rodne/ženske perspektive od velike pomoći mogu biti upravo biografija, porodično orijentisana društvena istorija, te usmene istorije.

upadljiva tendencija: značajan broj urednica pripadao je sferi književnosti.⁴ To pak govori u prilog (dosadašnjem) etabliranju interdisciplinarnog feminističkog pristupa u ovdašnjim studijama međuratne periodike i književnosti, kao i tezi o postojanju neinstitucionalne „feminističke kontrajavnosti”, čije su jezgro činili upravo ženski i feministički časopisi, a prvenstveno *Ženski pokret*, koji se izdvaja svojom trajnošću, reprezentativnošću i heterogenošću (v. Bapaš 2014; Bapaš 2015). Njegovim se pojedinim urednicama, stoga, u ovom istraživanju posvećuje naročita pažnja.

Ograjšek Gorenjak u svom tekstu nudi smernice kojima se ujedno opravdava i sužavanje „hronotopa” na međuratno razdoblje u Jugoslaviji. Ona ističe da je dinamičan proces konstituisanja Kraljevine SHS nakon Prvog svetskog rata pratio talas repatrijarhalizacije i retradicionalizacije, koji nije zaobišao ni postavljanje i rešavanje (predratnog) „ženskog pitanja” – pitanja participacije i (auto)reprezentacije žena u političkoj areni i intelektualnoj/publicističkoj javnosti – a koji se bitno odrazio na inicijative žena diljem novoosnovane države, podstičući intelektualke da tragaju za alternativnim, neformalnim modelima emancipacije i edukacije, ili pak za internacionalnim umrežavanjima i aktivističkim putanjama, uključujući i angažman u periodici. Prema njenom sudu, „antifeministički sentiment intenzivirao se u godinama nakon Velikog rata”, vremenu koje je bilo „nepovoljno za žene u potrazi za bilo kojom karijerom, naročito onom koja bi dovela u pitanje predstavu o prihvatljivim ženskim kompetencijama”, te su, „posledično, novinarke udaljavane od ‘važnih’ priča i podsticane da pišu o temama namenjenim ženskoj ciljanoj publici” (Ograjšek Gorenjak 2020: 382). Ovo je bio slučaj čak i u vrlo retkim prilikama kad su za takav angažman bile plaćene, smatrajući se profesionalnim novinarkama. Utoliko manje iznenađuje i pomenuta rodno-žanrovska polarizacija i *podela posla*. Ipak, Ograjšek Gorenjak potcrtava da su

„novinarke u međuratnoj Jugoslavije činile *malu i heterogenu grupu* čiji su *kolektivni identitet* stalno (iznova) razmatrali i (re)definisali različiti *autoriteti*: profesionalci u domenu štampe, ženski pokreti, te same žene koje su se bavile novinarstvom” (Ograjšek Gorenjak 2020: 395, istakla Z. S.).

⁴ Osim toga, medicina je takođe bila među obrazovnim i profesionalnim oblastima koje su žene privilegovale u ovom periodu, što je i razumljivo zbog njenog femininog kodiranja (etika nege i brige). Nezanemarljiv broj urednica i saradnica ženske i feminističke štampe bio je angažovan u oblasti medicine, a njihov (feministički) angažman često se ticao problema socijalne i zdravstvene zaštite i nege, prostitucije i veneričnih bolesti, kao i gorućeg pitanja (muškaraca i) alkoholizma (v. npr. Милинковић, Свирчев, ur. 2021). Uz to, urednice u Kraljevini vrlo su često delovale i u domenu prosvete. V. i Ograjšek Gorenjak 2022.

Ono što ova istraživačica uzgred zapaža, insistirajući na (heterogenom) *grupnom, kolektivnom identitetu* novinarki u međuratnoj Jugoslaviji, uključujući i *urednice štampe*, te na njihovoj pozicioniranosti spram različitih *autoriteta*, jedno je od ključnih mesta mojih istraživačkih interesovanja, pobuda i uvida. Shodno tome, u radu se oslanjam na dve konceptualizacije *žena kao grupe* u feminističkoj teoriji koje ću dodatno elaborirati – koncept serijalnosti Ajris Merion Jang [Iris Marion Young], s jedne, te teoriju pozicionalnosti Linde Martin Alkof [Linda Martin Alcoff], s druge strane – a za koje mi se čini da mogu biti dobro polazište ne samo u granicama ovog istraživanja, tj. kad je reč o Kraljevini SHS/Jugoslaviji i odgovarajućem korpusu štampe, već i u razmatranju urednica periodike i njihovih modela urednikovanja uopšte. U najkraćim crtama: obe autorke postavljaju pitanje na koji je način potrebno i moguće govoriti o (grupnom) identitetu žena nakon radikalne poststrukturalističke i/ili postmodernističke dekonstrukcije subjekta, kategorije roda, pa i pola, a u cilju rekuperacije ili osnaživanja političkih potencijala feminizma *danās i ovde*. Orodnavajući Sartrov [Jean-Paul Sartre] koncept serijalnosti, Jang ispituje kako različiti oblici udruživanja i grupisanja žena na temelju pola/roda, kategorija koje podležu patrijarhalnoj opresiji, figuriraju kao korak ka (individualnoj) feminističkoj samosvesti i (kolektivnoj) feminističkoj politici i aktivizmu (v. Young 1994). Koncept pozicionalnosti koju nudi Linda M. Alkof podrazumeva pak da je pojam *žene* relacion i odrediv isključivo u stalnopromenljivom kontekstu, te da, „kada žene postanu feministkinje, ključna stvar koja se dogodila nije to da su naučile ikakve nove činjenice o svetu, već da su te činjenice sagledale iz drugačije perspektive, iz sopstvene subjekatske pozicije” (Alcoff 2006: 148). U oba slučaja, razume se, žene se ne smatraju identičnim, čak ni nužno srodnim među sobom: reč je o pasivnom jedinstvu koje proizlazi iz deljenih (marginalnih ili nevidljivih) društvenih pozicija, odnosno potreba da se te pozicije prevladaju ili preosmisle.

Kao zvanično nepunopravne građanke – lišene prava glasa ili prava na priznatu (uredničku) odgovornost, uskraćene za participaciju u parlamentarnom, zakonodavnom i administrativnom aspektu vlasti, delujući u socioekonomskom, političkom i kulturnom miljeu koji nije podrazumevao samo dominaciju (elita/zajednica) muškaraca već i visok stepen patrijarhalnosti – brojne (obrazovane) žene, pa tako i urednice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, bile su ujedinjene u naporima da feminizuju i/ili transformišu

javnu sferu, gradeći u isti mah sopstveni autoritet i osvajajući pozicije autorstva. Stoga se o *grupisanju* urednica na temelju pola/roda, kao kategorija koje podležu opresiji patrijarhalnog sistema, može govoriti i u slučaju urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Kada je o *urednicama kao grupi* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji reč, ukratko, *rod* je presudno uticao na *vokaciju* (pripadnost „kontrajavnosti” u kulturnom polju epohe), *žanr* (uređivanje ženske i feminističke štampe), kao i na načelnu inklinaciju ka *ženskom pitanju*. Diskursi *ženskosti/ženstvenosti/feminizma*⁵ figurirali su kao povlašćeni aspekt politika u časopisima koje su po pravilu uređivale žene. Međutim, ne sme se prevideti da se *ženskim, femininim*, pa i naoko ili deklarativno *feminističkim* diskursima – u delovanjima *žena kao grupe* – u određenim situacijama maskirao širok raspon drugih (političkih) motivacija ili učinaka. Takva tendencija prisutna je u čitavom međuratnom razdoblju – počevši od časopisa Zofke Kveder Demetrović, u kome se tzv. ženskim pitanjem promovise ideologija unitarističkog jugoslovenstva, preko časopisa poput *Ženskog pokreta*, koji su se odricali stranačkog pozicioniranja i počivali na radikalnijem feminističkom stavu, ali podrazumevali i antirežimske (antimonarhističke i prodemokratske) impulse, pa sve do časopisa koji se osnivaju (kasnih) tridesetih i ranih četrdesetih godina, opredeljujući se za antifašističku odnosno, u izuzetnim slučajevima, čak i za profašističku orijentaciju.

S tim je u vezi i problem mogućih tipologizacija urednikovanja žena, tj. *tipološki* aspekt ovog istraživanja. Ovaj aspekt može se razmatrati na više nivoa: s obzirom na kriterijum (ne)vidljivosti urednice i uredničkog rada, kroz prizmu dinamike individualizma i kolektivizma, s obzirom na motivaciju pokretanja časopisa i njegovog publikovanja (što je, kako će se pokazati, verovatno i optimalan kriterijum u slučaju međuratne ženske i feminističke periodike, naročito ukoliko se ima u vidu njen politički aspekt), ali i kroz modele interakcije s čitalačkom publikom, odnos s vlasničkim instancama i slično. U tom cilju, jedno od uvodnih potpoglavlja posvećeno je i dosadašnjim pokušajima da se takve tipologizacije iznesu. Osvrćući se na almanah *Srpkinja* iz 1913. godine u svetlu svojevrsnog *ženskog uredničkog pitanja*, Jelena Milinković zadržava se, na primer, i na portretima urednica koji se (re)konstruišu u ovoj publikaciji:

⁵ Ovdje se, kao i u nastavku, oslanjam na podelu i obrazloženja ovih termina koje je ponudila Toril Moi. Pod epitetom/pojmom *ženski* podrazumeva se referisanje na žene uopšte, *feministički* – na zauzimanje jasnih antipatrijarhalnih i antiseksističkih pozicija, a *ženstveni/feminini* – na ono zapostavljeno, marginalizovano ili nevidljivo unutar preovlađujućeg društveno-lingvističkog poretka (Moi 1989: 132).

„[N]a osnovu ovih portreta može se govoriti o različitim pojavnostima ženskog uredništva: o vezama urednica i stranačke politike i života (Tomić), o vezi društvenog aktivizma i uređivanja časopisa (Hovorkova), o skrivenim uredničkim figurama, odnosno o urednicima koji to nisu i o administrativnim radnicama i članicama redakcije i odbora koje urednice jesu (Holecova), o urednicama-sugrugama formalnih urednika (Kašiković), o urednicama vlasnicama (Lazić)” (Милинковић 2021a: 339).

U međuratnoj jugoslovenskoj periodici, treba ponoviti, urednice su po pravilu bile vidljive upravo kada je reč o *ženskim i feminističkim* časopisima, ili, izuzetno, *ženskim rubrikama* i dodacima najtiražnije dnevne štampe (takve rubrike negovali su beogradski *Politika* i *Vreme*, zagrebački *Jutarnji list*, te ljubljansko *Jutro*; Ograjšek Gorenjak 2020: 383).⁶ Ipak, to ne znači da i u istim ovim listovima nije dolazilo do složenih i ne nužno transparentnih uredničkih doprinosa i učinaka: npr. pokazaće se da je Paulina Lebl Albala faktički bila urednica kolektivistički koncipiranog *Ženskog pokreta*, premda nije zauzimala nominalnu poziciju glavne urednice, već jedino članice književnog/uredničkog odbora, dok zasad nemamo dokaze o faktičkom angažmanu drugih članica iste ove redakcije, pa tako ni stalne vlasnice lista, Milice Dedijer, čija se biografija, inače, osvetljava u ovoj prilici. Takođe, nije bila retka pojava da su osnivačice individualno koncipiranih listova ujedno i njihove glavne urednice i privilegovane autorke priloga u njima – kako kad je reč o brojnim kratkotrajnim i marginalnijim časopisima tako i u slučaju onih ređih, ambicioznijih i dugovečnijih – bez obzira na to da li su istovremeno bile i vlasnice istih tih listova (Zofka Kveder Demetrović, Jelena Zrnić i dr.) ili ne (Marija Jurić Zagorka i dr.). Potom, neki od ovih časopisa bili su manje ili više eksplicitno (pro)stranački, pro- ili antirežimski pozicionirani, a te pozicije bile su neraskidivo povezane

⁶ „Da je žensko pitanje bilo jedno od važnih tema svedoči i osnivanje 'ženskih strana' u najtiražnijim novinama tog doba, *Politici* i *Vremenu*. *Vreme* koje je osnovano 1921. godine samo nekoliko brojeva nakon prvog pokreće rubriku 'Ženski pokret' gde su bila tretirana pitanja na polju ženskog angažmana. Nakon toga formirana je nedeljna rubrika 'Ženski svet', a zatim 'Domaći život' i 'Za vas, gospođe'. *Politika* je redovno objavljivala svoje rubrike 'Ženski svet' i 'Ženski razgovori', a ove male izmene u koncepciji *Politike* predstavljale su veliki korak u promeni opšteprihvaćenih društvenih vrednosti [...]. Ovakva orijentacija dnevnih novina bila je motivisana kako opštom zainteresovanošću za 'ženske teme' koje su postale stalna tema međuratne javne sfere, tako i ekonomskim razlozima. Osnivanjem rubrika namenjenih ženama novine su širile svoju čitalačku publiku, a time i broj kupaca, što je povoljno uticalo na tiraže” (Милинковић 2016: 37). U ovim redakcijama radile su neke od prvih profesionalnih novinarki na teritoriji današnje Srbije – Radmila Bunuševac Dedinac, Anđa Bunuševac, Selen Dukić i Nadežda Doroški (v. i Bapaš 2015). Marija Jurić Zagorka, prva profesionalna novinarka u Hrvatskoj, spominje se kao članica redakcije dnevnog lista *Večer*. Franka Levstikova navodi se kao urednica nedeljnog dodatka *Jutra*.

s individualnim i/ili kolektivnim figurama/profilisanjima njihovih urednica/redakcija (neretko i porodičnim i bračnim vezama i okolnostima, kao, recimo, u slučaju Zofke Kveder, Jelene Zrnić ili Ivanke Anžić Klemenčić).⁷ U tim slučajevima, analiza postaje naročito izazovna i delikatna, a rekonstrukcija konkretnih doprinosa urednica ujedno otvara brojna pitanja i donosi nove uvide o (rodnim) dimenzijama dnevno-političkog, stranačkog i parlamentarnog života u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Istraživački izazov raste s obzirom na činjenicu da upadljivu rodno-žanrovsku polarizaciju u periodičkom polju epohe nisu poljuljale ni najekstremnije razlike u ideološkom i dnevno-političkom pozicioniranju (urednica). Uočava se, na primer, da, uslovno rečeno, na jednom polu stoji Katarina Bogdanović, urednica časopisa *Ženski pokret* od njegovog osnivanja 1920. do 1921. godine, koja je već tada zastupala antiinstitucionalne, antiklerikalne, ateističke i anarhističke ideje, da bi 1945. postala prva predsednica AFŽ u Kragujevcu, a na drugoj njena vršnjakinja Zdenka Smrekar, književnica koja je pred Drugi svetski rat u svom časopisu *Naša žena* razvijala feminine diskurse u senci pronacističke propagande, postavši ubrzo istaknuta figura u vladi NDH. Posebno zanimljiv predmet analize predstavlja i već pomenuti list *Žena danas*. Njega su, u periodu od 1936. do 1940. godine, faktički uređivale komunistkinje, mlade članice ilegalne KPJ, a nominalno pojedine pripadnice tzv. buržoaske javnosti koje su s njima delile načelni antifašistički stav – sve u cilju da se izbegne stroga cenzura monarhijskog režima. Diskursi ženskosti/ženstvenosti/feminizma, figurirajući kao svojevrsni paravan za antifašističko i prokomunističko delovanje, stupali su u dijalektički odnos s pritajenim motivima (faktičkih) urednica, proizvodeći na taj način jedinstvene, polivalentne učinke kako u pogledu razumevanja feminizma tako i u pogledu formalnih, žanrovskih i (inter)medijalnih aspekata uredničkih politika (v. Bapaš 2015). Složenost ove konstelacije dobro se ilustruje, recimo, portretom Mitre Mitrović.

Drugim rečima, *ženska i feministička štampa* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji neretko je, ujedno, i *politička štampa*. Kao i u svakom drugom

⁷ Zofka Kveder Demetrović bila je udata za Juraja Demetrovića, socijalnog demokratu i jugoslovenskog nacionalistu, koji je 1917. počeo da izdaje časopis *Hrvatska njiva*, svojevrsni muški pandan časopisu same Zofke Kveder Demetrović. Jelena Zrnić bila je udata za Ivana Zrnića, osnivača, vlasnika i urednika mnogih (popularnih) listova i novina u međuratnoj Jugoslaviji, s kojim je delila načelan afirmativan stav spram jugoslovenskog monarhijskog režima. Suprug Ivanke Anžić Klemenčić bio je Franje Klemenčić, što je, kako primećuje Ograjšek Gorenjak, uslovilo zaokret ove urednice ka konzervativizmu; Ograjšek Gorenjak takođe navodi i primer Božene Deželić (rođ. Kralj), urednice katoličkog časopisa *Ženska misao*, udate za Velimira Deželića mlađeg (Ograjšek Gorenjak 2020: 389, 394; v. Luetić 2014).

selektivnom periodičkom korpusu, tako i u korpusu ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji – one koja svojom strukturom i preokupacijama ispunjava (žanrovska) očekivanja uskladiva s ovim tipološkim određenjima, tj. usredsređuje se na *ženska pitanja* i obraća upravo *ženama*, dok je same *žene* i uređuju – uočava se čitav spektar, obuhvatan i složen dijametar *političkog*, (*dnevne*) *politike* i *politizacije*. Razume se, taj spektar varira od slučaja do slučaja, ali i u mikrogenezi pojedinih časopisa. Stoga je i o njemu uputno govoriti tek u susretu s publikacijama, tj. kroz kritičku analizu diskursa o *ženskom*, *ženstvenom* i *feminističkom* u sprezi s ostalim zastupljenim diskursima i odgovarajućim (dnevnopolitičkim) kontekstima. Razume se, međutim, i da su u optici feminističke etike i epistemologije feminizam i fašizam međusobno isključivi – svaka ideologija ili politički stav koji počivaju na autoritarnoj i neupitnoj (epistemičkoj) poziciji, te na sistemskom ugrožavanju drugosti, nužno su antifeministički. Stoga i pitanje o (uzajamnim) dimenzijama *ženskog/ženstvenog/feminističkog* u delovanju urednica štampe, o tome da li se uopšte, i na koji način, o tim dimenzijama i njihovoj uzajamnosti može govoriti, ostaje otvoreno i poziva na dalje problematizacije (žanrovskih) tipologija međuratne štampe i modela urednikovanja. Ovo istraživanje figurira kao takva vrsta poziva na dalji rad, usredsređujući se, pritom, prvenstveno na pojedinačne doprinose i *portrete* pojedinih urednica koje su se na različite načine bavile književnošću.

U tom koraku, važno je osvetliti i fokus na *biografskom* aspektu istraživanja. U radu polazim od određenih žanrovskih konceptualizacija *feminističke (auto/)biografije* (u anglo-američkom kontekstu) koje smatram relevantnim teorijsko-metodološkim okvirom (re)konstrukcija biografija odabranih urednica, i tom okviru posvećujem čitavo poglavlje naslovljeno „Feministička biografija: rod i žanr”. Međutim, pritom se oslanjam i na već etablirane *lokalne* doprinose portretisanju žena, tj. na razumevanje „ženskog portreta” kao osobene feminističke naučnoistraživačke i/ili sociokulturne prakse, što obrazlažem u poglavlju „Urednice periodike: rod i vokacija” (v. Bapaš 2015). Drugim rečima, ne interesuje me samo *šta su* urednice periodike u međuratnoj Jugoslaviji *činile* već i „*kako su uspevale* to da čine *unutar* porodičnih i društvenih ograničenja kojima su, kao žene, bile izložene” (Caine 1994: 251, istakla Z. S.).

Pri (re)konstrukciji (ženskih) portreta *urednica* – a ona je, usled stepena dostupnosti i očuvanosti istorijskih izvora i građe, ionako ispunjena poteškoćama raznih vrsta – naročito izazovno i podsticajno postaje ispitati načine na koje su pojedine intelektualke i njihove savremenice percipirale

(sopstveni) „urednički habitus”, te manje ili više posredno – u kontekstu politike časopisa kao i van njega – svedočile o stanju u tadašnjem „polju kulturne proizvodnje”, uključujući i „književno polje”. Urednikovanje, kako pokazuju i sama ta svedočanstva, u njemu nipošto nije bilo od zanemarljivog značaja (v. npr. Lebl Albala 2005), a *uredničko pitanje* impliciralo je rodno kodirano pitanje *autoriteta*.

Iz današnje vizure jasno je da „feministkinje treba da budu sumnjičave prema samom pojmu autoriteta”, te „prilično maskulinističkim” procesima sticanja autoriteta uopšte (Bar On 1993: 96). Ako se ima u vidu, međutim, da je u Kraljevini SHS/Jugoslaviji reč o kontekstu dinamičnih, polifonih, palimpsestnih, konfliktnih, neretko pionirskih (pro)feminističkih praksi, opredeljenja i ideja, nije neobično i nerazumljivo što su ista takva bila i pozicioniranja urednica spram (sopstvenog) autoriteta i uredničkog angažmana. Stoga obraćam pažnju i na potencijalne opasnosti kojima su one bile izložene – kako od internalizacija i preuzimanja maskulinističkih normi, modela i vrednosnih kriterijuma, ili od svojevrsnog izjednačavanja autoriteta i autoritarnosti, tako i od remarginalizacija ili tzv. getoizacija ženskog/ženstvenog/feminističkog. Reč je o uobičajenim zamkama, koje Karen Offen [Karen Offen] načelno pripisuje individualističkom odnosno relacionom feminizmu (Offen 1988: 134–137; 154), a koje se zapravo javljaju bez obzira na to da li se angažman u potpunosti može okarakterisati kao jedan od ova dva tipa.

Rekonstrukcijom portreta urednica, koje su zauzimale pozicije (do)tad već ispunjene raznim konotacijama simboličkog kapitala, ujedno se rekonstruiše proces modifikovanja i (pre)vrednovanja, dekonstruisanja istih tih konotacija, neodvojiv od odgovarajućeg tipološkog određenja štampe. U tom pogledu, a na tragu Ane Kolarić (Kolarić 2017), usredsređujem se i na dihotomiju individualizma i kolektivism, koja se na višeslojne načine prelama kroz brojne aspekte *i ženskog i uredničkog pitanja*, susrećući se s mehanizmima i konotacijama (izgradnje) habitusa, autoriteta, autorskog/uredničkog profilisanja i identiteta. Ne samo da to doprinosi postojećim dekonstrukcijama koncepta i tradicija na kojima počiva kanonizacija, homogenizacija i monolitna percepcija autora i autorstva, modernosti i modernizma, ili avangardnosti i avangarde, već ujedno omogućava ispitivanje uticaja kategorije roda na formalne i žanrovske odlike štampe i modele urednikovanja.

Predstojeće istraživanje zasniva se, stoga, na nizu pitanja: Na koje se sve načine ispoljava i očituje „tenzija između onoga što Dalas Lidl [Dallas Liddle] opisuje kao življeno iskustvo individue koja sprovodi urednički angažman

i 'diskurzivne' konstrukcije Urednika" (Dillane 2021: 21), ukoliko je pritom ujedno reč i o tenziji između *ženskog/femininog/feminističkog* i *književnog/autorskog* identiteta *urednica*? Šta je sve, i iz kojih razloga, dovelo do prilično jasno odeljenog polja produkcije časopisa, u kom je prostor „feminističke kontrajavnosti” bio rezervisan za urednice, za razliku od preovlađujućih književnih i političkih sfera, u kojima gotovo da ih nije ni bilo, dok su urednici u njima, u manjoj ili većoj meri, gradili svoj „kapital”? Kako to da gotovo nijedna urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nije svojim imenom stajala iza časopisa koji se tipološki određuje kao književni, iako su one i u ženskim/feminističkim i drugim časopisima tog doba kontinuirano objavljivale (svoje) književne priloge, kritike, eseje i prevode? Zašto je feministički aspekt kao jedna od „stvaralačkih platformi” (v. Svirčev 2017) autorki u kontekstu modernizma i avangarde i danas i ovde nepriznat, osim u novim, savremenim oblicima feminističkih inicijativa?

Da bi se ova pitanja detaljno razmotrila, najpre je nužno prepoznati tzv. žensko pitanje kao jednu od potencijalnih premisa urednikovanja žena u međuratnom periodu. Na temelju feminističke epistemologije, iako oskudna ili oskudno očuvana, svedočanstva samih protagonistkinja javnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nude dovoljno potencijala da se iz njih, uz korišćenje relevantnih periodičkih, istorijskih i teorijskih izvora, rekonstruišu neki od odgovora na ova i druga pitanja. S uporištem u teoriji žanra feminističke biografije (v. npr. Zinsser 2009), koja je i sama zasnovana na epistemološkim pretpostavkama o iluzornosti ultimativne distance između subjekta i objekta proučavanja – ali uz težnju da se očuva što jasnija distanca između fikcionalnosti i faktualnosti – portretisanje urednica ženske/feminističke štampe međuratnog razdoblja istraživački je proces koji je istovremeno i konstrukcija, i rekonstrukcija, i dekonstrukcija. U pitanju je konstrukcija biografskih mikronarativa, priča o individualnim genezama neodvojivim od rekonstrukcije konteksta koje isti ti narativi preoznačavaju, a u isti mah i dekonstrukcija (samo)proklamovanih uredničkih, historiografskih i kulturoistorijskih metanarativa.

1. FEMINISTIČKA BIOGRAFIJA: ROD I ŽANR

Kako bi se optimalno odgovorilo na istraživačka pitanja koja leže u osnovi ovog rada, uputno je poći od interdisciplinarne perspektive koja uključuje uvide u domenu (ženske) istorije, mikroistorije, istorije feminizma, feminističke epistemologije i feminističke teorije (žanra) – preciznije, biografije. U ovom radu fokus na *biografiji/biografskom* značajan je na više nivoa. Najpre, razne biobibliografske beleške o urednicama štampe figuriraju kao privilegovani istraživački *izvor*. Potom, biografije žena koje su se deklarisle i javno istupale kao feministkinje, ili se danas mogu smatrati feministkinjama, jesu *cilj* mog istraživanja. Shodno tome, (feminističku) biografiju treba, najzad, predstaviti i kao *žanr*, kako bi se najavila i utemeljila portretisanja odabranih urednica štampe. Drugim rečima, pošto se u istraživanju polazi od težnje da se kroz portretisanje pojedinih akterki tzv. feminističke kontrajavnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji ocrta kako istorija međuratnog feminizma tako i geneza tadašnjeg intelektualnog polja, pri čemu se doprinos istih tih akterki i feminističkih kolektiva ne nalazi u zadnjem planu, biografiji se pristupa višestruko – kao istorijskom izvoru, cilju istoriografskog istraživanja, ali i kao osobenom žanru.

Šta bi, međutim, bila *feministička biografija*, kao osobeni žanr čijem se oblikovanju teži u ovom istraživanju? U Srbiji je tokom poslednjih decenija dolazilo do različitih feminističkih inicijativa u domenu studija književnosti i kulture – prevođenja i uvođenja feminističkih koncepata i teorijskih pristupa, prevashodno onih anglo-američke, ali i francuske provenijencije, potom do pokušaja revizije postojećih maskulinocentričnih i/ili nacionalnih (književnih) kanona, kurikuluma i paradigmi, a naposljetku i do ginokritički motivisanih (re)interpretacija i istorijskih rekonstrukcija doprinosa

ovdašnjih autorki.⁸ Ipak, koliko mi je poznato, istraživači i istraživačice još nisu sistematičnije skrenuli i usmerili pažnju na (žanrovsku) problematiku *feminističke (auto)biografije*. Reč je o jednom od brojnih pojmova (sa sličnim predznakom) koji i u današnjem (akademskom) kontekstu ostaju mesto sporenja, polemika, debata, preoznačavanja i revalorizacije.

Poststrukturalistički intonirana dekonstrukcija subjekta i sumnja u mogućnost koherentnog tekstualnog centriranja kako referencijalnog uporišta tako i sopstva, uporedo s razvojem feminističke teorije i epistemologije u drugoj polovini 20. veka, uticale su, između ostalog, i na percepciju i poimanje žanra (auto)biografije. Osamdesetih i devedesetih godina, prvenstveno u anglo-američkom akademskom kontekstu, nastupio je čitav talas naučno-istraživačkih inicijativa u domenu feminističke autobiografije, s jedne, i – što je u okvirima ovog istraživanja značajnije – feminističke biografije, s druge strane. Održavani su skupovi, objavljivane studije, temati i zbornici u čijem je fokusu žanr feminističke biografije i/ili profesionalno iskustvo dotadašnjih istraživačica i autorki biografija, te rasle težnje da se ta iskustva i osobenosti žanra u što većoj meri konceptualizuju, dijahronijski istraže i interdisciplinarno razumeju (Bassett 1987; Stanley 1990; Alpern *et al.*, ur. 1992; Iles, ur.

⁸ Do devedesetih godina 20. veka, u širem jugoslovenskom kontekstu, kao neke od značajnijih treba istaći sledeće aktivnosti: skup *Drug-ca žena, novi pristup ženskom pitanju*, održan 1978. godine u beogradskom SKC-u; objavljivanje temata „Studije o ženi i ženski pokret” u časopisu *Marksizam u svetu* 1981. godine (urednica Ljiljana Vuletić); objavljivanje temata „Žensko pismo” u zagrebačkoj *Republici* 1983. godine; tri skupa posvećena feminizmu, održana u Dubrovniku 1986, 1988. i 1990. godine; objavljivanje temata „Žensko pismo” u časopisu *Književnost* (LXXXIII, sv. 8–9) i drugo. Od devedesetih godina nadalje, u kontekstu Srbije, osim literature obuhvaćene ovim radom, izdvaja se i raznolika delatnost Centra za ženske studije, osnovanog 1991. godine u Beogradu inicijativom organizacije „Žene i društvo” – između ostalog i kroz objavljivanje časopisa *Ženske studije* (1995–2002, glavna ur. Jasmina Lukić; ur. Branka Arsić, Zorica Mršević, Žarana Papić / glavna ur. Branka Arsić, ur. Jasmina Lukić, Zorica Mršević, Žarana Papić, Tatjana Rosić-Ilić) odnosno *Genero* (2002–, ur. Biljana Dojčinović; zamenica ur. Jelisaveta Blagojević / ur. Daša Duhaček, zamenica ur. Katarina Lončarević / ur. Katarina Lončarević, zamenica ur. Marina Simić), kao i kroz projekat *Zavera nećitanja: mesto, sudbina i značaj ženskog književnog stvaralaštva u srpskoj kulturnoj baštini* (Biljana Dojčinović, Dubravka Đurić, Vladislava Gordić Petković, Tatjana Rosić). Treba spomenuti i časopis *Pro Femina* (1994–2011, ur. Svetlana Slapšak, zamenice ur. Radmila Lazić, Ljiljana Đurđić, Dubravka Đurić), projekat *Knjiženstvo: teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915* (rukovoditeljka Biljana Dojčinović), kao i konferencije *Predstavljanje rodnih identiteta u književnostima i kulturama Balkana i jugoistočne Evrope*, održanu u novembru 2007. u organizaciji Instituta za književnost i umetnost, *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*, održanu u februaru 2018. u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka, i *Naučnice u društvu*, održanu u februaru 2020. u SANU, a u organizaciji Etnografskog instituta SANU. O tome v. u Rosić, ur. 2008; Dojčinović, Kolarić, ur. 2018; Lončarević, Zaharijević, ur. 2018; Stevanović, Prelić, Lukić Krstanović, ur. 2020; www.knjizenstvo.rs (21. 12. 2024). V. npr. i Ipyjiñ 2021.

1992; Caine 1994; Polkey, ur. 1999; i dr.). S ovom praksom nastavilo se i u narednom periodu, i dalje prvenstveno na anglofonom području, gde su i tokom 21. veka izučavanja feminističke biografije ostala aktuelna. I danas je relevantan uvid da se „jedan od najznačajnijih akademskih doprinosa feminističkih istraživanja u poslednjim decenijama tiče autobiografije i biografije”, ali i da se upravo zahvaljujući uvažavanju feminističke perspektive „način na koji se sada odnosimo prema životopisima upadljivo izmenio” (Polkey, ur. 1999: xiii).

Činjenica da je proglašenje *smrti autora* i *smrti subjekta* u zapadnoj teoriji i epistemologiji koincidiralo s tek etablianim i osvojenim područjem ženske istorije, odnosno nekim od pionirskih napora da se subjekti(vitet) i autorstva žena rekonstruišu, obelodane i legitimišu (v. npr. Walker 1990), svakako je ostavila traga i na tendencije u istraživanju (auto)biografija. S jedne strane, metodološki posmatrano, dekonstruktivistički impuls svojstven feminističkim pristupima, bez obzira na to da li je, strogo gledano, reč o onim postmodernističkim ili ne – lako je pomirljiv s idejama o fluidnosti granica između subjekta i objekta (istraživanja), o nemogućnosti apsolutne podudarnosti teksta i hermeneutičkog konteksta u kom on nastaje ili u kome se razmatra (ma koliko da se pritom vodi računa o verodostojnosti i legitimnosti istorijskih izvora), kao i o iluzornosti imperativa objektivnosti i epistemičke distance istraživača koja tu objektivnost jemči. Baš kao i same feministička teorija, kritika i epistemologija u načelu, i razmatranja (auto) biografija iz rodne perspektive bila su i ostala otvorena za uvide i smernice postrukturalističkih provenijencija, za njihova usvajanja i revizije, te najzad za metodološki oprez koji to implicira u proučavanju biografija, bez obzira na pol biografišuće i biografisane instance.

Poput ostalih žanrova koji figuriraju kao feministički, i feministička biografija u opštim crtama podrazumeva „pisanje biografija bilo žena ili muškaraca, iz feminističke perspektive” (Curthoys 1989: 111), dok se ne može svaka biografija, sve i da je piše žena o ženi, odrediti kao feministička (v. i Moi 1989). Dakle, ključni aspekt feminističke biografije jeste *perspektiva* samog biografa ili biografkinje, a ne predmet biografske rekonstrukcije. Međutim, s druge strane, feminističke teoretičarke i autorke biografija ne previđaju činjenicu da su i značaj i značenja kategorije roda neretko (bili) u vezi s kategorijom pola, da se konotacije pola i roda (u prošlosti) ukrštaju na složene i višestruke načine, kao i da su pojmovi subjektiviteta i autorstva (bili) uslovljeni polnošću i rodno označeni, i to mahom nauštrb specifičnih iskustava i perspektiva žena. Stoga ne iznenađuje što su feministički ori-

jentisane autorke biografija počevši od druge polovine 20. veka za predmet istraživanja uglavnom birale žene (što je slučaj i u ovom istraživanju) – kako one već prepoznate ili priznate, pristupajući im iz inovativnih metodoloških pozicija, tako i one marginalizovane ili dotad nevidljive i neafirmisane, čije su portretisanje smatrale relevantnim (i) u savremenom kontekstu. Isto tako, nije neobično ni što su istraživačice, kao što se to čini i ovde, u tom procesu davale prioritet onim ženama koje su i same bile (proto)feministkinje, ili pak onima čije biografije osvetljavaju pitanja važna kako za žensku (intelektualnu) istoriju tako i za istoriju feminizma (v. Curthoys 1989). Ovakva istraživanja rezultirala su, pri tom, gotovo konsenzualnim uvidom da je feministička optika u biografisanju zapravo neizbežna, tj. da je „biografija žene, ukoliko je iskreno napisana i dobro utemeljena, nužno i feministička biografija” (Gutierrez 1992: 55).

Šta je, dakle, *feministička* biografija, odnosno šta je ono što nju razlikuje od tradicionalnih životopisa ili bilo koje biografije (žene i/ili feministkinje) uopšte, a koja pak svojstva deli s njima? Kao i svaka druga biografija, i feministička pripada fluidnim ili graničnim žanrovima, čije je razmatranje predmet više različitih disciplina i njima svojstvenih fokusa i metoda (istorija, književna istorija i teorija, sociologija, antropologija, studije kulture i drugo). Ipak, poput autobiografije i biografije u načelu, *feministička autobiografija i biografija* primarno se tiču dveju akademskih disciplina: istorije i studija književnosti. Dok književni teoretičari streme analizi (auto)biografija, istoričari ove forme prvenstveno tretiraju kao neophodne i plodne izvore, težeći da ih upotrebe u dalje svrhe (Curthoys 1989: 113).

Takođe, načelni metodološki i etički okviri za stvaranje feminističke biografije ili autobiografije ne razlikuju se značajno u odnosu na druge vidove naučno utemeljenih (auto)biografskih rekonstrukcija (v. Bassett 1987: 51–52). Ipak, feministička biografija može se donekle sagledati kao osoben žanr, premda on izmiče strogim određenjima i mada pokušaji tih određenja sa sobom nose izvesne aporije. Kako sumira Mark Baset [Mark Bassett], „dosad su predlagane brojne definicije ovog žanra”; o njemu se govorilo kao o mestu istovremene „borbe da se odredi sopstvo” i iznađe „nova gramatika” te nov ’jezik’ kojima se mogu asimilovati životi svih žena”, pri čemu se „nudi vizija žena kao akterki” i uvid u „promenljive oblike ženskosti kroz vreme” (*ibid.*: 49).

„[F]eministička biografija počiva na dvema premisama: ’da pol subjekta pravi neku razliku’ te da, ’ukoliko je subjekt žena, to verovatno znači da je ona naizlazila na ograničenja uslovljena tom činjenicom’. Usled toga, feministička biografija po-

svećuje pažnju osobenom 'životnom ciklusu' subjekta, odnosima svih vrsta, kao i odgovarajućim 'normama, društvenim konvencijama i ulogama' (*ibid.*).

U kritičkoj literaturi neretko se, dakle, smatra da je „interesovanje za lociranje života žena u okvirima rodbinskih, prijateljskih, partnerskih ili saradničkih mreža [...] distinktivna odlika feminističke biografije”, odnosno „ono što je razlikuje od tradicionalne biografije koja se percipira samo kao životopis individue” (Caine 1994: 252). Međutim, s jedne strane, ni ovaj metod nije ekskluzivno vezan za feminističko biografisanje, budući da se javlja i u nekim aspektima „socijalne istorije i socijalne antropologije” (*ibid.*), što feminističku biografiju takođe približava mikroistoriji (v. Russell 2004: 10), ali i različitim oblicima etnografsko-antropoloških istraživanja.

Približavajući se mikroistoriji, feministička biografija – i inače i u ovoj prilici, u kontekstu ovog istraživanja – figurira kao dopuna i korektiv historiografskih metanarativa i makroistorijskih pregleda. „Mikroistorija je historiografska praksa koja ima za cilj povratak naraciji kroz detaljnu analizu primarnih izvora. Mikroistoričari su načelno zainteresovani za zanemarene ličnosti i marginalizovane glasove” (Paul 2018: 64), kao i za marginalizovane „hronotope”. Usredsređujući se na svojevrstne mikrojediniice, poput određene lokacije, zajednice ili individue (u jasno omeđenom vremensko-prostornom rasponu), u težnji da rekonstruišu aspekte koji se u zvaničnoj historiografiji uglavnom previđaju ili tretiraju kao sekundarni i zanemarljivi, zagovornici mikroistorijskih pristupa nude uvid u „detalje svakodnevnog života” (*ibid.*), politike svakodnevice, naizgled efemerne pojave i probleme kroz koje se reflektuju opšta istorijska kretanja, a koji pak ista ta kretanja preoznačavaju. „U idealnom slučaju”, dakle, „mikroistorija neće biti puka biografija”, već ujedno, ili čak prvenstveno, praksa (re)konstrukcije koja nudi novu vizuru, optiku, nov pogled na „šire istorijske pejzaže i strukture” (*ibid.*). Slobodnije rečeno, reč je o mikroportretima i mikropejzažima čije ocrtavanje baca novo svetlo na makroistorijske predele i panorame.

S druge strane, i u okvirima samog feminističkog pristupa biografisanju dolazi do raznorodnih, pa čak i oprečnih metodoloških pretpostavki i polaznih motivacija. U najkraćem, jedno od ključnih mesta sporenja jeste pitanje kako pisati o (*znamenitim*) ženama i *legitimisati* njihova *življena iskustva*, a pritom ne perpetuirati *tradicionalne* pristupe biografisanju u kojima se prepoznaje patrijarhalnost ili maskulinocentričnost i koje feministkinje svesno teže da ospore. U interdisciplinarnim nastojanjima feministički orijentisanih biografa i biografkinja, u izvesnom smislu, dolazi do kolizije između polazne istraživačke motivacije i same „prirode” biografije, odnosno etabliranih

svojstava ovog žanra. Primećujući da brojne dileme koje se tiču mogućnosti definisanja feminističke biografije tek treba razrešiti, tj. da „ima još mnogo praznina koje treba popuniti pri ocrtavanju okvira za feminističku biografiju”, Barbara Kejn [Barbara Caine] čini barem tri koraka koji su od velikog značaja i u ovom istraživanju (Caine 1994: 247). S jedne strane, ukazujući na aporije i kontradikcije prakse feminističkog biografisanja i (teorije) žanra feminističke biografije, a s fokusom na (proto)feministkinjama edvardijanske odnosno viktorijanske epohe, ona primećuje:

„U nekim slučajevima, naročito kad je reč o edvardijanskim feministkinjama, postoji tesna veza između pristupa koji se sada zastupaju u istoriji feminizma i pisanja biografija feministkinja. Nasuprot tome, većina biografija viktorijanskih feministkinja i dalje je zasnovana i organizovana na nizu pretpostavki veoma sličnih onima na kojima se temelji politička ili književna biografija; tj. da subjekti koji su predmet istraživanja zavređuju biografski tretman usled svoje izuzetne prirode i velikih postignuća. Dok raste interesovanje za 'tipičnost' edvardijanskih feministkinja, u gotovo svim biografijama viktorijanskih polazi se od premise da je ličnost o kojoj se piše značajna jer su je njene razlike u odnosu na druge žene učinile izuzetnom pripadnicom svog pola” (*ibid.*: 248–249).⁹

Premda je ovakva provizorna podela feminističkih biografija na osnovu polaznih hipoteza održiva, danas se pri portretisanju žena – bilo da su one same bile feministički orijentisane ili ne, te uprkos tome jesu li i koliko *znamenite* ili ne – u mnogim slučajevima istodobno teži i „tipičnosti” i „izuzetnosti” njihovih iskustava. U ovom istraživanju polazi se od stava da je u idealnom slučaju i neophodno ostvariti takvu vrstu ravnoteže i „dvostruke vizure” (Rosenthal 1974: 180). To omogućava upravo *dvostruka feministička perspektiva*, dvostruko uvažavanje kategorije roda pri biografskim i istorijskim (re) konstrukcijama: život, rad, izazovi, dostignuća i baštine određenih ličnosti ne posmatraju se izolovano i nezavisno niti od orodnjenog konteksta u kom se pojavljuju, tumače, vrednuju, te ispoljavaju na različite načine – uključujući i onaj konkretniji i užii (proto)feministički kontekst – niti od (orodnjenog i feminističkog) konteksta u kom deluje sama biograf/kinja. Pri tom, ekskluzivan fokus nije na individui – premda ona ne gubi na značaju – već na

⁹ „Tokom 1970-ih, kada se definisala ženska istorija, neke istaknute figure eksplicitno su odbacile ideju da bi ona trebalo da se bavi životima 'znamenitih žena' [women worthies] – uključujući feminističke aktivistkinje koje su, kao prominentne ličnosti u javnom ili društvenom životu, pokazivale distanciranost od tipičnog sveta žena. Ovaj unekoliko beskompromisan stav nikada nisu prihvatile sve feminističke istoričarke i on je postajao sve neodrživiji tokom '70-ih, kako se sama ženska istorija širila i razvijala” (Caine 1994: 250–251).

kompleksnoj dijalektici individualnih poduhvata i mikro- i makrokonteksta u kojima se oni ostvaruju.

S druge strane, Barbara Kejn insistira i na što preciznijem lociranju ciljeva i (dinamike) istraživačkog idejno-tematskog opsega. Ona je naročito naklonjena svojevrsnom antiindividualističkom fokusu: usmerenosti ka istoričnosti i istoriji feminističkih ideja pre nego ka specifičnosti njihovih proponentkinja. Kejn svoju argumentaciju u prilog feminističkoj biografiji – ukoliko je ona ujedno posvećena ženi koja se i sama deklarirala kao feministkinja ili se takvom može smatrati – zaoštava stanovištem da „u proučavanju života feministkinja centralno pitanje jeste razvoj, nastanak i artikulacija feminističke svesti” (Caine 1994: 256). Međutim, feministička biografija ne mora nužno da se tiče ličnosti koja je, eksplicitno ili implicitno, zastupala feminističke stavove; štaviše, sasvim je plauzibilno i da se tiče antifeministički nastrojenih individua ma kog pola, nudeći kritičku *feminističku* analizu takve njihove orijentacije/angažmana. To presudno ne remeti višestruku usmerenost feminističke biografkinje koliko na *lik i delo* individue toliko i na *feminističku istoriju*. Stoga, premda je to poželjno, nije i dovoljno da se „biografije feministkinja razumeju i istražuju u kontekstu feminističke istorije, a ne pišu kao legende (heroic accounts) o velikim i izuzetnim ženama” (*ibid.*: 259).

Najzad, govoreći o feminističkoj biografiji, Kejn pronicljivo locira temeljnu kontradikciju/aporiju ovog žanra, sagledanog u kontekstu ženske istorije i istorije feminiz(a)ma, a koja, isto tako, ne gubi na značaju ni u kontekstu *mikroistorije*:

„[O]čigledno je da biografija postavlja naročite izazove za žensku istoriju. Biografija je u isti mah koliko u suprotnosti s nekim od osnovnih težnji i pristupa ženskoj istoriji toliko i područje koje može da bude od najveće pomoći onima koji žele da razumeju konkretna istorijska iskustva žena u njihovoj punoj složenosti. [...] Model biografije kao proučavanja velikih i izuzetnih ličnosti marginalizuje žene, budući da vrlo mali broj njih može da se uklopi u takav okvir. On osnažuje ideju da su jedino javna dostignuća značajna i da one žene koje vode pretežno kućne živote nisu od naročitog interesa. A upravo su životi običnih žena prioritetni u ženskoj istoriji. [...] Ženska istorija je kao svoja dva osnovna cilja postavila obelodanjivanje žena i redefinisane samog koncepta istorije, ne bi li privatni i kućni životi žena prestali da se percipiraju kao istorijski irelevantni” (Caine 1994: 250).

Ono što Barbara Kejn zapravo ima u vidu jedna je od težišnih feminističkih dekonstrukcija – dekonstrukcija dihotomije *javno/privatno*. U najgrubljim crtama, feministkinje različitih usmerenja (liberalnog, socijalističkog, radi-

kalnog, marksističkog) ukazivale su na aporije i paradokse ove dihotomije, govoreći o problematičnim reperkusijama dominantnih shvatanja i vrednovanja kategorija javnosti i privatnosti. Decidno, prenaplašeno i nekritičko odvajanje *javnog* od *privatnog* – podela na društvo i državu, s jedne, odnosno na sferu domaćinstva i sferu (javne) politike, s druge strane – iz vizure feministkinja jeste koliko neosnovano toliko i opasno u svojoj isključivosti i rodnom slepilu (v. npr. Pateman 1983; Okin 1998). Poreklo ove dihotomije u današnjem obliku locira se u liberalnoj ideji o pravu pojedinca na slobodu, privatnost, svojinu i blagostanje. Premda se formira u liberalnoj tradiciji, ukoliko se razmotri iz feminističke perspektive, ispostavlja se da ideja o značaju i pravu individue na privatnost – kao prostor slobode, dobrovoljne samostalnosti, kreativnosti, odmaka i predaha od društvenog delovanja i bavljenja pitanjima od kolektivnog značaja – podrazumeva, naime, tek selektivnu kategoriju pojedinca. Reč je o reprezentativnom odraslom muškarcu, „ocu porodice”, dok su ostali članovi domaćinstva ili tzv. privatne sfere njemu direktno podređeni i ostaju pod njegovom kontrolom (up. Vulf 1995). Na taj način, suverenitet pojedinca održava se nauštrb ili na štetu drugih pojedinaca – na primer, žena i dece – te usled toga i očituje iluzornost univerzalnosti liberalizma.

Feministkinje, a među njima i same liberalne feministkinje, raskrinkavaju činjenicu da se iza dihotomije *javno/privatno* zapravo kriju i njom istrajno maskiraju podele na osnovu pola ili roda. Dok se javnost / javna sfera, asocijativno i praktično, povezuje s kategorijom *muškog/mušкости* (delanjem, odlučivanjem, uticajem, političkom moći), položaj žena, koje se kroz istoriju tradicionalno smeštaju u granice kućne sfere, usled toga ispašta, ostaje statičan i podložan pasivizujućim *aistorijskim* tumačenjima. U temelju ovih dihotomija neretko se nalaze patrijarhalna logika i uverenje u prirodne predispozicije polova za pripadnost određenim sferama, odnosno esencijalistička vizija zasnovana na binarizmima (poput rusoovske ili lokovske). Feministkinje plediraju za prevladavanje takvih dihotomija, za odbacivanje ideja o strogoj odvojenosti i opoziciji *javnosti* i *privatnosti* (a to ne znači da osporavaju značaj same privatnosti i prava na nju), tj. za stvaranje novih konceptualizacija *javnog* i *privatnog* – onih koje bi bile zaista objedinjujuće, dijalektičke, inkluzivne, te obuhvatale iskustva i potrebe žena, kao i drugih marginalizovanih grupa i članova zajednice (up. Симић 2022a).

Mnoge autorke i teoretičarke biografije imale su na umu ovaj problem, trudeći se da izbegnu nekritičko prisvajanje ili perpetuiranje patrijarhalnih/maskulinocentričnih pretpostavki o legitimitetu angažmana i dostignuća,

apriorno vrednovanje kategorije *javnosti* i javnih inicijativa nauštrb onih *privatnih*. Ovaj problem pokušavale su da prevladaju na različite načine, vremenom sve više težeći optimalnoj ravnoteži između javnih i privatnih aspekata života i rada portretisanih ličnosti. I danas je načelno aktuelan pristup koji podrazumeva da, „čak i ukoliko se neko bavi ženama koje su bile vrlo istaknute književnice, umetnice, pedagoškinje ili društvene/političke aktivistkinje” u *javnosti* – od značaja nije samo pitanje „šta su one činile” već, barem podjednako, i „kako su uspevale to da čine *unutar porodičnih i društvenih ograničenja kojima su, kao žene, bile izložene*” (Caine 1994: 251, istakla Z. S.).

„Feminističke istoričarke, a sada i mnoge feminističke biografkinje, teže da saznaju kako su određene žene zapravo doživljavale svoje kućne i društvene sfere; kako su se osećale kad je reč o njihovim privatnim i porodičnim životima; kako su odgovarale na društvene i porodične strukture koje su određivale ili ograničavale mogućnosti njih kao žena; kojim su se strategijama služile kako bi sledile vlastita interesovanja; koju su podršku dobijale i odakle je ona dolazila, i, najzad, koja je bila cena toga što su sledile sopstveni put i ostvarile uspeh u određenom polju. Ove nam žene, naročito ukoliko su za sobom ostavile opsežne kolekcije pisama ili dnevnčkih zapisa, dopuštaju uvid u ženske privatne i kućne sfere, kao i u načine na koje su žene artikulisale i promišljale svoja sopstvena iskustva, što nam u suprotnom često ostaje nedostupno. Tako su iskustva ovih žena postala značajna ne samo zbog onoga što nam govore o njima ponaosob već i stoga što, ukoliko se čitaju na određeni način, mogu da osvetle živote žena u načelu, premda onih žena koje su pripadale određenim društvenim klasama ili lokacijama” (*ibid.*).

Osim što se ovakvim pristupom prevazilazi temeljna aporija (re)konstruisanja biografija iz feminističke perspektive, on ujedno omogućava da oficijelni ili preovlađujući narativi o (makro)istorijskom iskustvu – bilo da nastaju u okviru studija književnosti ili drugih disciplina – dobiju neophodne dopune, kontratežu i korektive. U tom procesu, međutim, nije dovoljno ukazivati na ono izostavljeno, marginalizovano ili nepoznato, premda već samo odsustvo biografije i biografskih izvora „u mnogim slučajevima [...] upućuje na zaboravljenu ili krnju kulturnu istoriju”, pa tako i na potrebu i značaj samih biografskih istraživanja (Curthoys 1989: 114). Uporedo s ispitivanjem načina na koje su „izvesne žene doživljavale devojaštvo i ženskost svog vremena”, lociranju „tačaka u kojima su one dolazile u sukob s opresivnim rodnom strukturama”, te uočavanju „problematične prirode i orodnjenosti svakog aspekta iskustva” (Caine 1994: 252), neophodno je držati se feminističkih – epistemoloških i metodoloških – načela.

Prema Liz Stenli [Liz Stanley], jednoj od uticajnijih, ali i samosvojnijih teoretičarki feminističke „auto/biografije”¹⁰ (v. npr. Stanley 1993), pri feminističkim biografskim rekonstrukcijama nužno je zastupati tri osnovna stanovišta:

1. „apriorno insistirati na tome da se biografska dela tretiraju kao ona koja počivaju na tekstualnim ideološkim praksama – naravno, uključujući svaku biografiju koju proizvodi sama feministička biografkinja i kojom se kao takvom analitički bavi”;
2. „tekstualno uvažiti značaj biografskog rada kao istraživačkog procesa u kome istraživač dolazi do određenih interpretacija i zaključaka”, tj. ono što sama Stenli definiše pojmom „intelektualna autobiografija”, a što podrazumeva „analitički (ne isključivo deskriptivni) odnos prema specifičnostima procesa našeg ličnog razumevanja onoga što radimo, pojašnjavanjem situiranih konteksta u kojima se naše razumevanje odvija i iz kojih proističe”;
3. „ne pristajati na pristup koji čitav fokus stavlja na jednu individuu, ali istovremeno, i tome shodno, uvažiti činjenicu da neformalne organizacije feministkinja – one prijateljske – mogu da budu od jednakog značaja kao i formalne za razumevanje dinamike i složenosti ženskih života” (Stanley 1990: 62).

Treće načelo zasniva se upravo na dekonstrukciji dihotomije *privatno/javno* i na suprotstavljanju tradicionalnim modelima biografisanja koji ne uvažavaju rodnu/feminističku perspektivu. Prva dva principa koje iznosi Stenli razumljivo, mnogo duuguju feminističkoj epistemologiji, kao i poststrukturalistički inspirisanim pristupima subjektu i subjektivnosti, ideologiji, te tekstovima i tekstualnosti uopšte. Osnovni preduslov feminističkog portretisanja upravo je, naime, sagledavanje „biografije kao oblikovanog narativa”, a ne kao „neoborive činjenice”, tj. odsustvo iluzija o konačnosti, dovršivosti i neupitnosti procesa biografisanja (O’Brien 1993: 258). U jednakoj meri, važno je i odsustvo iluzija o sopstvenoj distanci u tom procesu. U tom koraku, preusmerenjem fokusa s pitanja *Šta je žanr feminističke biografije?* ka poziciji same istraživačice i pitanju *Kako se piše feministička biografija?*, upravo feministička epistemologija, prema Liz Stenli, pruža optimalno uporište i za teoriju i za oblikovanje ovog žanra: „inovacije u feminističkoj biografiji neće doći iz domena književnosti, kao u slučaju autobiografije, već iz preokupacija svojstvenih *feminističkoj epistemologiji*, a samim tim i feminističkoj humanistici i filozofiji” (Stanley 1990: 58, istakla Z. S.).

¹⁰ U nastavku teze, pri razmatranju primene teorije pozicionalnosti i serijalnosti u poimanju urednica ženske/feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji kao *grupe*, postaće jasno da je upadljiva sklonost Liz Stenli ka poststrukturalistički inspirisanim epistemološkim i teorijskim zaoštavanjima – između ostalog i kroz fuziju kategorija autobiografije i biografije (*auto/biografija*) – koliko razumljiva toliko i problematična i podložna kritikama.

Feministička epistemologija je feministički orijentisana oblast istraživanja koja prevazilazi granice tradicionalne filozofije. U pitanju je nužno i intencionalno interdisciplinarni i politički projekat, koji se formira na preseku feminizma i (kritike) etabliranih teorija znanja, uključujući i savremenu individualističku epistemologiju, te koji pretenduje na alternativni pristup procesima proizvodnje znanja i subjektima saznanja, na nove teorije (sa)znanja (v. Lončarević 2012; 2022). Tradicionalna epistemologija počiva na ideji o neutralnoj tački gledišta apstraktne individue i mogućnosti dosezanja objektivnosti znanja. U srži feminističke epistemologije nalaze se, naprotiv, pitanja epistemičke i političke privilegije i pravde, kao i fokus na rodnoj i drugim uslovljenostima, situiranostima (subjekta) saznanja. Takođe, ona se suprotstavlja „atomizovanju” epistemičkih procesa i učinaka. Sandra Harding razlikuje tri opšta pristupa u feminističkoj epistemologiji, a na nju se kod nas oslanja Katarina Lončarević (*ibid.*) – feministički empirizam, feminističke standpoint teorije i feministički postmodernizam. Svi su ovi pristupi unutar i između sebe heterogeni. Poslednja dva pristupa su u humanistici ostavili najdalekosežniji trag. Razne varijante standpoint teorija zasnivaju se na tvrdnjama o različitim epistemičkim privilegijama saznavaoaca. Klasa, rasa, rod i seksualnost, prema njima, neminovno strukturišu i ograničavaju svako znanje. Jedna od pionirki ovog pristupa, Nensi Hartsok [Nancy Hartsock], na primer, sebi zadaje cilj da objasni epistemičku poziciju s koje je moguće dekonstruisanje patrijarhata, tj. „razumevanje i suprotstavljanje *svim* oblicima dominacije – feministički standpoint” (Hartsock 1983: 283; istakla Z. S.).¹¹ Standpoint, uz to, najčešće podrazumeva favorizovanje određenih spoznajnih perspektiva – onih potčinjenih, marginalizovanih (v. npr. hooks 2000; Collins 2000; Lord 2002).

Kritike feminističkih standpoint teorija mahom su iznosile tzv. postmodernističke feministkinje, zagovornice postmodernističke epistemologije.

¹¹ Ključne teze koje zastupa Hartsok jesu: 1) „Materijalni život (klasna pozicija prema marksističkoj teoriji) ne samo da strukturiše već i ograničava razumevanje društvenih odnosa; 2) Ukoliko je materijalni život strukturisan na fundamentalno suprotne načine za dve različite grupe, može se očekivati da će vizija svake od njih predstavljati inverziju one druge, a u sistemima dominacije vizija dostupna vladajućim snagama biti i parcijalna i izokrenuta [perverse]; 3) Vizija vladajuće klase (ili roda) strukturiše materijalne odnose u kojima su sve strane prinuđene da učestvuju, te stoga ne može biti odbačena kao naprosto pogrešna; 4) Posledično, treba se boriti za viziju dostupnu potčinjenoj grupi, a to predstavlja dostignuće koje zahteva kako nauku kadru da dopre ispod površine socijalnih odnosa u kojima su svi prinuđeni da učestvuju, tako i obrazovanje koje može proizaći samo iz borbe za promenu tih odnosa; 5) Kao angažovana vizija, razumevanje potčinjenih, zauzimanje standpointa prokazuje realne odnose među ljudima kao nehumane, prevazilazi sadašnjost i ima istorijski oslobađajuću ulogu” (Hartsock 1983: 285).

Pritom, „najsporniji je upravo centralni pojam teorije – epistemički privilegovani status marginalizovane grupe, odnosno žena” (Lončarević 2012: 51; up. Lončarević 2022: 100–104). Postmodernistički orijentisane autorke teže apsolutnoj dekonstrukciji binarizama svojstvenih zapadnoj intelektualnoj tradiciji, smatrajući da oni po pravilu „počivaju na osnovnoj dihotomiji između muškog i ženskog, i [koji] kao svoj rezultat imaju privilegovanje ‘muške’ strane u svakom paru ovih osnovnih dualizama” (Lončarević 2012: 52).¹²

Važna referentna tačka kada je reč o feminističkoj epistemologiji jeste i ideja Done Haravej o situiranim znanjima (v. Haravej 2021). Poput standpoint teoretičarki, i Haravej zagovara skepsu spram proklamovanih univerzalizma i sveobuhvatnosti, iza kojih neretko stoje parcijalni i isključujući uvidi privilegovanih aktera u polju društvenog i akademskog uticaja i moći. U isti mah, međutim, autorka podjednako kritikuje i krajnost u koju može da vodi osporavanje maskulinocentričnog kanona, a čije najsimptomatičnije ispoljenje vidi u postmodernističkim i/ili poststrukturalističkim zaoštavanjima ideje o *smrti subjekta*,¹³ o apsolutnoj nemogućnosti pouzdane spoznaje, te u svođenju epistemičkih procesa na igre označitelja i puke retoričke efekte i ishode. Nastajući u hibridnom prostoru između fikcionalnosti i faktualnosti, a iz želje da se pomire tradicionalno suprotstavljeni modeli spoznaje – svojstveni prirodnim, društvenim i humanističkim naukama – njena ideja o situiranim znanjima

¹² Centralna aporija koju postmodernistkinje uočavaju u feminističkim standpoint teorijama može se dobro ilustrovati opaskom i pitanjem koje postavlja Bat Ami Bar On: „Pripisivanje moći delovanja [agency] marginalnosti koja u isto vreme nije centralnost problematizuje pripisivanje epistemičke privilegije društveno marginalizovanim subjektima. Srž problema jeste u tome što postoji više društveno marginalizovanih grupa; da li je ijedna od ovih grupa epistemički privilegovanija od drugih, i ukoliko nije – ukoliko su sve podjednako epistemički privilegovane – da li je epistemička privilegija bitna?” (Bar On 1993: 88–89). Uzdržavajući se od potencijalnog rešenja ovog problema, Bar On ga tek locira, te prati kako „epistemička privilegija potom postaje funkcija udaljenosti od centra” (*ibid.*: 89). Autorka detektuje kako se sve razvijaju teze o (značaju) interseksionalnosti, uočavajući dve primetne tendencije u njima – da „polaze od pretpostavke da postoji *jedan centar*” i da „epistemičku privilegiju određene grupe društveno marginalizovanih subjekata utemeljuju u njihovim *identitetu i praksama*” (*ibid.*: 90, istakla Z. S.). Obe tendencije Bar On s razlogom smatra duboko problematičnim, ubedljivo ukazujući u isti mah na sveprisutnu ambivalenciju feminističkog angažmana kroz istoriju. Naime, Bar On ističe kontradiktornost *prosvetiteljskog* i *neoromantičarskog* aspekta (ovakve feminističke epistemologije), kontradiktornost o kojoj se u rudimentarnim obrisima može govoriti i u kontekstu razdoblja između dva svetska rata u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, prilikom razmatranja tadašnjih feminističkih inicijativa, argumentacija i diskursa.

¹³ Kako je već isticano, ideja o smrti subjekta istorijski koincidira sa svojevrsnim oživljavanjem ženskih (istorijskih) subjekata i otkrivanjem i etabliranjem ženske istorije – kao naučnoistraživačke prakse i kao discipline. To je jedan od dodatnih razloga za uvažavanje pozicije Done Haravej, odnosno za izbegavanje radikalnijih postmodernističkih feminističkih pristupa.

vraća feministički fokus na primarna epistemološka pitanja, bez pretenzija ka apriornom privilegovanju i hijerarhizacijama određenih (identitetski obrazloženih) perspektiva, ali i bez pristanka na apsolutni relativizam. Postmodernistički inspirisanim favorizovanjem rezonantnog nasuprot dihotomnom znanju, logike mreže ili „rizoma” nauštrb stroge centralizovanosti i odgovarajućih marginalnosti, Haravej zagovara težnju ka *feminističkoj objektivnosti*, koja u krajnjoj instanci nije pomirljiva s (feminističkim) postmodernizmom. Kriterijum tako shvaćene objektivnosti jeste neizostavna svest o situiranosti sopstvene sazajne pozicije i sopstvenog (sa)znanja. Drugim rečima, o znanju se može govoriti kao o potencijalno (feministički) objektivnom u onoj meri u kojoj je ono prožeto svešću o vlastitim ograničenjima i od njih neodvojivo, ne polazeći pritom od bilo kojeg identitetskog ili drugog uporišta kao od privilegije. U tom procesu *nema nevine epistemičke pozicije*. Ma koliki stepen autorefleksivnosti i (auto)situiranosti da subjekt poseduje, njegov spoznajni proces i, posledično, ideje koje zastupa nužno podrazumevaju zauzimanje stava, a to je zauzimanje uvek, istovremeno, koliko parcijalno i isključujuće toliko i angažovano. Otuda je za Donu Haravej izuzetno važno preuzeti odgovornost za sopstvenu epistemičku poziciju i insistirati na tome da je znanje kao kategorija ultimativno neodvojivo od ideje odgovornosti.

Razmatranje međuratne jugoslovenske periodike pokazuje ne samo da je uvažavanje feminističke epistemologije, uz neophodne rezerve i/ili odstupanja, dragoceno na nivou teorijskih i metodoloških polazišta istraživačice – naročito ukoliko je reč o biografskom pristupu – već i to da su ideje i stavovi koje su feminističke teoretičarke formulisale krajem 20. veka bili prisutni i implicitno privilegovani u delovanju onih žena koje su decenijama ranije sprovodile feministički angažman u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. To uključuje i urednice ženske i feminističke štampe, te samim tim i (re)konstrukcije njihovih biografija. U ovoj prilici, u fokusu jesu žene koje su se – između ostalog i kroz svoj urednički angažman – neretko deklarisle kao feministkinje, pa samim tim i njima svojstven proces „razvoja feminističke svesti” (Caine 1994: 256). Međutim, kao što je naznačeno u uvodnim razmatranjima, urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji – čak i one periodike koju tipološki možemo lako da odredimo kao žensku i/ili feminističku – nisu nužno bile punoznačne feministkinje, a ponekad su zastupale i očite antifeminističke pozicije. U tom koraku postaje jasno zašto je važno posegnuti za feminističkom epistemologijom u cilju (meta)disciplinarnog situiranja istraživanja. Usvajanje ključnih ideja feminističke epistemologije omogućava, naime, optimalno „oslobađanje feministkinja iz formalnih i tradicionalnih (patri-

jarhalnih) pristupa” (Bassett 1987: 49), s jedne strane, kao i kritičku prizmu u rekonstrukciji delovanja antifeministički nastrojenih urednica i/ili njihovih pojedinačnih antifeminističkih istupanja, s druge.

Odgovore na već postavljeno pitanje *Kako se piše feministička biografija?* moguće je tražiti i izvan domena strogo shvaćene feminističke epistemologije – na prvom mestu, u (psihoanalitički orijentisanoj) feminističkoj teoriji. Poziciji feminističke biografinje, te načinima na koje ona interferira s istraživačkom građom i procesom (re)konstrukcije biografija, u teoriji je dosad takođe posvećena značajna pažnja. Time se, u isti mah, detaljnije analizira i samo polje istraživanja, te izvodi celovita definicija žanra feminističke biografije. Ova problematika račva se u nekoliko pravaca: između ostalog, otvara se pitanje odnosa fikcionalnosti i faktualnosti; razmatra se relacija autorke istraživanja spram predmeta istraživanja i obratno; utvrđuje se naučna odgovornost biografinje, te, naposljetku, približno određuju i opisuju stepeni i modusi njene involviranosti u proces biografske (re)konstrukcije.¹⁴

Kad je reč o etičkim i epistemološkim polazištima i ciljevima istraživanja, ali i o njegovim psihološkim dimenzijama, u literaturi se vrlo često insistira na svojevrsnoj etici prijateljstva, privrženosti i blagonaklonom pristupu predmetu istraživanja, na interpersonalnoj i neegocentričnoj dimenziji feminističkog biografisanja. „Potpuna povezanost biografinje i biografisane instance, lišena opresivnosti”, „osvojen i iskren reciprocitet između predmeta i autorke

¹⁴ Uz to, reč je o „procesu konstrukcije koji karakteriše samosvesno i sve samouverenije prelaženje konvencionalnih granica u žanrovskim podelama pisanja” (Stanley 1990: 65). Samo opiranje svojevrsnom žanrovskom logocentrizmu jeste feministički čin *par excellence*, a neretko i neophodna intervencija u moduse mišljenja zasnovane na maskulinocentričnim epistemološkim i metodološkim pretpostavkama. „Ukoliko se polje preklapanja kategorija fikcije, društvene istorije, psihološke opservacije i socioloških uvida prepozna kao plodno, a ne kao opasno za biografinju, usled toga što sadrži kontradikcije u samim korenima znanja, ono može i te kako dobro da funkcioniše kad je reč o ženama čiji životi takođe problematizuju validnost ovog znanja” (Iles 1992: 8). O pitanju (ne)fikcionalnosti u kontekstu istorije feminizma v. Hidalgo 1992. Tu se iznosi stav da je „distinkcija fikcije i nefikcije od naročito male koristi kad se primeni na žensko pisanje u 20. veku”, te da „jedna od najmoćnijih i najfrekventnijih slika u ženskom romanu – sopstvene sobe – koja označava slobodu od stalne dostupnosti i prilagođavanja potrebama drugih – naravno, potiče iz nefikcionalne sfere” (Hidalgo 1992: 41). Međutim, kada je reč o ovom istorijskom periodu, a osobito o modernizmu i avangardi, slično se može reći i za autorstvo i književnu produkciju u načelu, a ne samo za žensko pisanje i feminističku tradiciju. Stoga je uputno insistirati na najpažljivijem mogućem razlikovanju fikcije i nefikcije, uz istovremeno uvažavanje feminističkih revizija i problematizacija ovih pojmova i njihovih granica. Drugim rečima, na tragu Done Haravej, poželjno je ostvariti svojevrsnu *feminističku objektivnost*, kojom se ne bi porekle ili prenebregle sve dosadašnje tradicije razlikovanja (ne)fikcije, ali je u isti mah značajno i ispitati načine na koje se građa koja je u fokusu istraživanja njima opire, prilagođava, ili od njih radikalno odstupa.

zasnovan na modelu prijateljstva” (Bassett 1987: 49), neretko se razmatraju kao važna osobenost žanra feminističke biografije. Govori se o jednakosti, srodnosti ili bliskosti, uzajamnosti i familijarnosti, ne bi li se istaklo ne samo da su epistemička distanca i krajnja bezinteresnost u feminističkim biografskim (re)konstrukcijama neostvarive već, uostalom, i nepoželjne.

Epistemička, emocionalna i etička involviranost biografkinje u proces istraživanja započinje već pitanjem *odabira*. Ni taj *odabir*, međutim, nije jednostran i jednostavan. „Ukoliko biografkinja duboko oseti da ju je subjekat odabrao („pronašao”, prim. Z. S.)”, narativ koji ona kreira nužno ispoljava i „nesvesne moduse samoizražavanja” svojstvene njoj samoj (O’Brien 1993: 262). Kao i svaka biografija, i feministička je uvek „susret dva sopstva – biografa i subjekta – koja nisu stabilna i koherentna. A taj susret, iz kog proizlazi naizgled dovršen i permanentan biografski rad, po sebi je istorijski uslovljena veza između biografa i subjekta, ostvarena u određenom vremenskom trenutku” (*ibid.*: 258).

Na temelju ideja o destruktureisanosti i decentriranosti subjekta kako biografišuće tako i biografisane instance, te, shodno tome, i nužnoj nedovršenosti i nepotpunosti svakog biografskog poduhvata, razvija se, dakle, većina savremenih teoretizacija feminističkih biografija. Čak i onda kada fokus nije primarno na (ne)koherentnosti subjekta, npr. ranih osamdesetih godina – na talasu radikalnofeminističkih struja i ideja o ličnom kao političkom – uočavaju se i ističu potencijalno nesvesni mehanizmi biografkinjinog rada. Reč nije samo o problemu inicijalnog odabira (koji pak nije uvek presudno uslovljen ličnim afinitetima i odlukama), već i svih potonjih aspekata istraživanja. U tom pogledu, razumljivo, naročito značajna i zanimljiva postaje interpretacija biografisane instance i njenog životnog toka.

Bel Gejl Ševinji [Bell Gale Chevigny], na primer, oslanjajući se na Džejn Fleks [Jane Flax] i Nensi Čodorov [Nancy Chodorow], iznosi provokativnu hipotezu da je „gotovo neizbežno da, pišući o ženama, žene simbolično odražavaju svoje internalizovane odnose s majkama i u izvesnoj meri ih rekreiraju” (Chevigny 1983: 80). Ona insistira na svojevrsnoj poziciji biografkinje kao *čerke*, upozoravajući ujedno na opasnost od „specifično feminističke zablude”; Ševinji pritom ima u vidu „neadekvatno prepoznat transfer koji biografkinja može da oseća projektujući svoja stvarna, latentna ili idealna iskustva na predmet” (biografisanja, prim. Z. S.) (*ibid.*: 81). Autorka, naime, upozorava na potencijalno nekritičku, neosveščenu i ishitrenu emocionalnu identifikaciju biografkinje s biografisanom instancom. Sama Ševinji zalag rešenja problema neodmerene projekcije pronalazi u *istoriografskom* aspektu rada, odnosno što

pažljivijem rekonstruisanju odgovarajućeg istorijskog kontekta. Ona pritom ne osporava značaj biografkinjinog intimnog angažmana, niti se pak zalaže za povratak ideji o dostižnoj i/ili *aspolutno važećoj* objektivnosti istraživanja.¹⁵

Pomenuta Liz Stenli o feminističkoj biografiji govori upravo usredsređujući se na sličan spektar problema. Prema njenom sudu, „biografija [...] postavlja probleme u pogledu konstrukcije specifično feminističke forme na onaj način na koji autobiografija to ne čini”; oni se „blisko odnose na ograničenja uslovljena činjenicama, ospoljivim, prikupljivim, sakupljivim, čitljivim, izazovnim činjenicama” (Stanley 1990: 60). Međutim, ono što je ovim žanrovima zajedničko jeste ideja da pišući (o drugima) uvek pišemo i o sebi samima – i obratno – bilo da se pritom intencionalno identifikujemo sa subjektom biografisanja (u slučaju autobiografije) ili da pišemo naučno utemeljenu biografiju o *drugome*. U oba slučaja, pisanje jeste čin (samo)prepoznavanja, (samo)izumevanja i (samo)spoznaje, i to onaj koji mora da računa na barem tri ključna momenta: talog poststrukturalizma u vidu narušenih „fantazija o sopstvu”, permanentnu autorefleksivnost, te situiranost znanja i konkretnih pozicija iz kojih progovaramo i donosimo zaključke, preuzimajući odgovornost za njih (v. Polkey, ur. 1999). Uz to, biografkinja mora da prevaziđe potencijalnu identifikaciju s predmetom istraživanja (Barry 1992: 28), a ključ za to jeste upravo čuvanje uporišta u istoriografskom pristupu, koji žene prepoznaje i legitimise kao *istorijske subjekte*.¹⁶

Pristajanje na (re)konstruisanje portreta urednica ženske i feminističke štampe u međuratnoj Jugoslaviji, njihove osobene *subjektivizacije*, odnosno insistiranje na različitim aspektima njih kao *istorijskih subjekata*, usled oskudno očuvane građe i izvora, u naročitoj meri podrazumeva pristajanje kako na lakune, nedoslednosti i dileme koje isti ti izvori stvaraju tako i na sopstvena ograničenja, nemogućnosti i ne manje dileme istraživačice/biografkinje. Utoliko je jedan ovakav, interdisciplinarni i ujedno autorefleksivni teorijsko-metodološki okvir – neophodan. Ovo istraživanje počiva, dakle, na

¹⁵ „Emocionalna identifikacija je potencijalno analitična i može da rezultira razumevanjem i uvažavanjem separacije, a usled toga i znatno odmerenijim izveštavanjem o našem subjektu. Da bi se to dogodilo, neophodno je, međutim, poznavati sve relevantne aspekte istorije, poznavati ih gotovo onoliko prisno koliko poznajemo i sebe same” (Chevigny 1983: 98).

¹⁶ „Verovatno najznačajniji uticaj esencijalističkog determinizma na (de)formaciju ljudske subjektivnosti ogleda se u tome kako se oblikuje temporalnost. Definirati žene na osnovu njihove seksualnosti i reproduktivnosti znači odstraniti ih iz istorijskog razvoja. Za razliku od istorijskog razumevanja žena kao aktivnih subjekata istorije, esencijalizmom se žene univerzalizuju na osnovu seksualnih relacija ili majčinstva. Bez konkretnog istorijskog lociranja, nema društvene kohezije koja bi ženu povezala sa ženom. Isto tako, bez grupnog identiteta, žene lakše podležu aistorijskim redukcijama” (Barry 1992: 28).

sledećim premisama: ključni aspekt feminističke biografije jeste *perspektiva* samog biografa ili biografkinje, a ne predmet biografske rekonstrukcije; perspektiva istraživačice ima uporište pre svega u feminističkoj epistemologiji, budući da se na taj način omogućava optimalna revizija patrijarhalnih i tradicionalnih modela, s jedne, kao i analiza kako feminističkih tako i anti-feminističkih tendencija u delovanjima i biografijama odabranih urednica, s druge strane; proces biografskih (re)konstrukcija karakteriše odsustvo iluzija o konačnosti, dovršivosti i neupitnosti procesa biografisanja, ali i odsustvo iluzija same biografkinje o sopstvenoj distanci u tom procesu; barem koliko i feministička teorija i epistemologija, za istraživanja je konstitutivan i istoriografski pristup, a pre svega naglasak na mikroistoriji kao korektivu oficijelnih istoriografskih pregleda; teži se i tipičnosti i izuzetnosti (orodnjenih) življenih iskustava i doprinosa urednica pri ocrtavanju njihovih individualnih geneza; uočavajući, ističući i opisujući ključne tačke u genezama određenih urednica, biografkinja stavlja „naglasak na obrazovanje i postignuća: na ono što je društvo ženama dalo i ono što su one dale društvu” (Rosenthal 1974: 182), ali kroz prizmu mikrojedinica (pojedinih lokacija, zajednica/grupa i ličnosti). Narativizacija ličnih životnih iskustava – ma koliko usredsređena na profesionalni aspekt života i javni angažman – nužno, pritom, računa i na problem „tranzicija” ili prelaza između ovih sfera i sfere privatnosti ili intimnosti življenog iskustva; „ukoliko se pretvaraju da tranzicije nisu od značaja, feministički biografi nude lažno pojednostavljenu viziju života” (*ibid.*: 183). U tom pogledu, utoliko što ne preza od holističkog pristupa individui kao istovremeno *javnoj* i *privatnoj*, baštineći ujedno mikroistorijski fokus na politikama svakodnevice, feministička biografija „pruža nepregledno polje mogućnosti za precizna istraživanja načina na koje ljudi bivaju upleteni u ideologiju tako da se ono bizarno uzima zdravo za gotovo, kao puka zdravorazumska stvar” (Russell 2004: 16).

2. UREDNICE PERIODIKE: ROD I VOKACIJA

I nije zanemarljiva koincidencija, razume se, to što se naglasak na sposobnosti ili ličnosti ili individualnosti urednika smanjuje kako mogućnosti žena da uđu u ovo polje rastu.

Fijonuala Dilejn

2.1. Uredničko pitanje u studijama periodike

Ono što bi se moglo nazvati *uredničkim pitanjem*, a što obuhvata teoretizaciju uređivanja (štampe), njegovih modela, pretpostavki i ishoda, te specifičan istorijski položaj i biobibliografije/portrete urednika i urednica – odnosno dijalektiku ovih istraživačkih polja – još nije u punoj meri zaživelo u ovdašnjoj naučnoj zajednici.¹⁷ Ženska i/ili feministička periodika (objavljivana u Kraljevini SHS/Jugoslaviji) u tom pogledu nije izuzetak. Ipak, njena dosadašnja proučavanja, bez obzira na to što su uredničke figure u njima od sporednog ili malog značaja, pružaju dragocena polazišta i izvore za istraživanje u čijem su fokusu profili i profilisanja urednica štampe u prvoj polovini 20. veka (Stefanović 2000, 2020; Бапаћ 2010, 2014, 2015; Ograjšek Gorenjak 2014, 2020; Пековић 2015; Милинковић 2016, 2022; Grubački 2017, 2024; Милинковић, Свирчев, ur. 2021 i dr.). Osim toga, postoje individualni naponi da se razmotre pojave i problemi koji se tiču urednikovanja, kao i da se ocrtaju portreti pojedinih urednica, bilo da one pripadaju međuratnom razdoblju ili ne (Mihurko Poniž 2003; Vujnović 2009; Свирчев 2015, 2018, 2020; Kolarić 2017; Лалатовић 2017; Verginella, ur. 2017; Вујошевић 2018, 2019; Selišnik 2017, 2021; Simić 2021; Ђукић Перишић 2022; Станић 2022 i dr.).

Kako je istaknuto u uvodu, u kontekstu ovog rada najrezonantniji jesu doprinos Ane Kolarić, s jedne, te rezultati naučnog projekta *Akterke prome-*

¹⁷ Ovo potpoglavlje, u donekle izmenjenom obliku, već je publikovano; v. Симић 2022c.

ne: *Urednice i sociokulturna transformacija u Evropi, 1710–1920* (akronim: *WeChangEd*), s druge strane. Uprkos tome što je omeđen počecima uredničkovanja žena u Evropi ranog 18. veka i 1920. godinom, periodom neposredno nakon Prvog svetskog rata – od kojeg ovo istraživanje započinje – projekat *WeChangEd* rezultirao je uvidima koje treba uvažiti kao polazište za svaki vid proučavanja štampe iz rodne perspektive. U uvodnom tekstu temata *Urednice u Evropi*, Fijonuala Dilejn tako iznosi niz primedbi i pitanja upućenih istraživačicama (ženske) intelektualne istorije / feministički orijentisanim istraživačicama (periodike), iz kojih postaje jasno da ove kategorije istraživanja optimalno funkcionišu kao celina. Autorka implicitno insistira na (samo)svesti o parcijalnosti naučne pozicije i nužnoj situiranosti znanja (v. Haravej 2021), kao i na dekonstrukciji proklamovane distance između subjekta i objekta istraživanja (v. npr. Hartsock 1983; hooks 2000). Prema Dilejn, ovakav pristup čini neizostavni aspekt „feminističkih studija od samih njihovih početaka”, koji ona percipira kao

„aktivistički oblik sociokulturnog pamćenja, uvažavajući i lične i infrastrukturne uslove koji takav poduhvat omogućavaju. [...] Etičko jezgro ovog istraživanja uvek mora da bude refleksivno; istražujući slepe tačke, moramo da priznamo i one svoje. Time se obavezujemo na politike znanja koje su presudno neegoistične: zajedničke, saradničke, kolektivne, uvek dijaloške” (Dillane 2021: 8).

Fijonuala Dilejn u nastavku upravo pokušava da osvetli uredničko pitanje u načelu, osvrćući se na doprinose Roberta Patena [Robert Patten], Dejvida Finkelštajna [David Finkelstein] i, naročito, Metjua Filpotsa [Matthew Philpotts], budući da je on ponudio „možda najcelovitiji pokušaj teoretizacije 'urednika'” (Dillane 2021: 17). Filpotsova koncepcija postala je značajna referentna tačka u savremenim studijama periodike, a njoj Dilejn kritički prilazi s ciljem da ukaže na moguće putanje i moduse feminističkih revizija uredničkog pitanja. Prema Dilejn, ključna, a ujedno i najizazovnija pitanja jesu:

„[K]ada govorimo o urednicama [women editors] štampe, da li polazimo od istih konceptualizacija i definicija onoga što podrazumevamo rečju 'urednik' [editor] bez obzira na to na kom jeziku radimo? Da li je važno hoćemo li ostaviti ovu oznaku toliko otvorenom da može sobom da obuhvati onoliko tipova urednika štampe koliko ima i štampe? Možemo li da budemo kategoričnije? I, što je još značajnije, treba li da budemo kategoričnije?” (Dillane 2021: 9).

Ako se imaju u vidu naučnoistraživačke okolnosti – mladost i stepen etabriranosti discipline, činjenica da su pomnija proučavanja i pokušaji

(re)konstrukcija portreta urednica tek odnedavno počeli da dobijaju na značaju u nacionalnom i evropskom kontekstu, kao i pristupi prominentijih istraživač(ic)a – čini se da je i pri razmatranju uredničkog pitanja iz rodne perspektive neophodno zadržati dozu metodološkog opreza i biti sklon lociranju problema koji bi podstakli dalji rad pre nego porivima da se ponude konačni odgovori. U isti mah, ukoliko se polazi od jasno određenog i omeđenog istorijskog konteksta i periodičkog korpusa (u ovom slučaju, od ženske i feminističke štampe objavljivane u Kraljevini SHS/Jugoslaviji), neophodno je dinamiku i uzuse istraživanja prilagoditi samoj građi, što može značajno da odstupa od ranije utvrđenih modela i pristupa. To znači da u slučaju sintagme *woman/women editor(s)* nije upitno samo da li je i koliko, u različitim (istraživačkim) kontekstima, podudarna konceptualizacija druge reči, koja se tiče vokacije (urednikovanja). Podjednaku pažnju neophodno je posvetiti i onoj prvoj, koja se tiče roda (*žena/žene*): diskurzivnim formacijama i spektru percepcije ženskog identiteta. U svakom slučaju, poželjno je pridržavati se (implicitnih) saveta i upozorenja autora i autorki koji su kroz sličan istraživački proces već prošli baveći se drugačijim korpusima:

- izbegavati autoritet, ili čak autoritarnost same terminologije, same reči *urednik*;
- ispitivati da li se, na koje načine i s kojim ishodima konotacije tog pojma menjaju ukoliko se promeni i rodni predznak, te fokus usmeri ka *urednici/urednicama*;
- ne gubiti iz vida da iza uredničkih politika, koje naoko mogu da se čine koherentnim, preciznim, pažljivo osmišljenim/sprovedenim, nekada stoje vrlo arbitrarne i prozaične potrebe i motivi, slučajni sticajevi okolnosti, splet intimnih, materijalnih, istorijskih i idejnih faktora koje je teško ili nemoguće sasvim razdvojiti i rekonstruisati;
- nikada ne romantizovati uredničku instancu, bilo da je reč o pojedincu ili kolektivu/redakciji; ne pristajati na auru koju sa sobom može da nosi pojam *urednik(ovanj)a* usled konotiranja simboličkog kapitala, moći i digniteta;
- ne prenebregavati naizgled banalne ili beznačajne tragove, već, ako treba, kretati upravo od njih;
- ne brkati kategorije *uspeha*, *uticaja* i *kvaliteta* pojedinih časopisa / uredničkih poduhvata;
- usredsređivati se na retoriku, na diskurzivne manifestacije i učinke, pre nego na apriorne apstraktne modele i očekivanja;

- naravno, uvažavati pritom i eksplicitne iskaze i svedočanstva samih uredničkih figura, bilo da su oni izneti u vidu periodičkih žanrova (uvodnici, programski tekstovi, komentari, beleške) ili u drugim prilikama (memoari, dnevnici, korespondencije, rasprave van časopisa i slično);
- u što većoj meri težiti rekonstruisanju čitavih mreža, infrastruktura, obuhvatnih istorijskih konteksta u kojima se urednici/e profilisu i sprovode svoj angažman;
- ne potcenjivati pritom značaj mikroistorijih pristupa, ne samo zato što pri feminističkom proučavanju periodike po prirodi stvari treba zazirati od metanarativa već i zato što je razvoj (studija) periodike neodvojiv od mikroistorijskih konteksta;
- samim tim, ne držati se po svaku cenu zadatih modela, već biti prijemčiv za lociranja, diferencijacije i opisivanja novih, polazeći od samog uzorka proučavanja; ukoliko se pak ispostavi da je u tom procesu moguće uočiti i objasniti izvesne analogije ili pravilnosti u okviru postojećih i novouspostavljenih modela, utoliko će istraživanje biti potpunije i bogatije za komparativnu perspektivu (v. Витошевић, Вуковић 1984; Вуковић 1984; Philpotts 2012; Kolarić 2017; Dillane 2021 i dr.).

Provizorna tipološka shema koju nudi Metju Filpots, uprkos primarnom uporištu u modernističkim književnim časopisima ranog 20. veka s anglo-američkog podneblja, donekle može biti korisna referentna tačka i za proučavanje periodike objavljivane u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Polazeći od Burdijeove teorije habitusa, Filpots razlikuje tri dominantna modela urednikovanja, koje karakteriše kao „harizmatско“, „birokratsko“ i „posredničko“. Pri tipologizaciji urednikovanja, s jedne strane, u obzir se uzimaju „lični habitus“ i „kapitali“ pojedinog urednika, a s druge položaj koji publikacija ima u kontekstu „polja kulturne proizvodnje“ (up. Dillane 2021: 17). Prvi, „harizmatски“ tip podrazumeva fokus na jedinstvenoj uredničkoj i/ili vlasničkoj figuri, „koja uspostavlja inovativnu ili originalnu poziciju u polju“ (*ibid.*: 17–18), te koja se percipira simbiotski u odnosu na časopis, kao neizostavna i neretko presudno važna instanca njegove politike (časopis najčešće traje onoliko koliko i urednički angažman osnivača/osnivačice). Za ove časopise, primećuje Filpots, često je karakterističan buran, polemički motivisan tok objavljivanja, nizak stepen usklađenosti sa zahtevima šire publike ili preovlađujućim periodičkim tendencijama, kao i kratak vremenski opseg izlaženja usled preopterećenosti pojedinca uredničkim

nadležnostima. Ovakvom modelu, u srpskom i jugoslovenskom kontekstu, odgovaraju pojedini časopisi avangardista (v. Andonovska 2014) – na primer, *Zenit* (1921–1926, Zagreb/Beograd) urednika Ljubomira Micića – a u manjoj meri i hibridni časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920, Zagreb), koji je uređivala i čija je vlasnica bila Zofka Kveder (Demetrović).

U slučaju časopisa koji na prvi pogled najubedljivije i najupadljivije odaju utisak koherentnosti i uniformnosti, uslovljene autoritetom i težnjama određene individue, treba biti naročito oprezan i sumnjičav. S jedne strane, naglašeni (retorički) individualizam, pa čak i egocentričnost ili egoizam urednika/umetnika – koji u kontekstu modernizma i avangarde mogu da budu programski utemeljeni i poetički obrazloženi – lako mogu da prikriju ili skrenu fokus s mehanizama produkcije časopisa, saradničkih mreža, finansijskih i administrativnih aspekata bez kojih njegovo izlaženje ne bi bilo moguće (usled podele na javnu i privatnu sferu, nije iznenađujuće što se za njih u to vreme često brinu žene), ali isto tako i kreativnih doprinosa drugih ličnosti, te njihovog položaja u odnosu na angažman nominalnog, priznatog urednika (v. Marek 1995). S druge strane, nehotično priklanjanje auri i autoritetu individualnog urednik(ovanj)a, tj. potreba da se istraživanje homogenizuje što čvršćom identifikacijom svetonazora urednika i uredničke politike, može da rezultira previdima heterogenosti i disperzivnosti istog tog svetonazora, a samim tim i koncepcije određenog časopisa. Tako, na primer, može doći do perpetuiranog isticanja izvesnih (*inovativnih, modernih, avangardnih, progresivnih ili revolucionarnih*) ideoloških i poetičkih aspekata, čija bi pažljivija kontekstualizacija u okvirima same politike časopisa, a kamoli uz uvažavanje šireg periodičkog ili biografskog aspekta, dovela do njihovog usložnjavanja, dublje problematizacije ili, čak, obesmišljavanja.¹⁸ Takođe, time se skreće fokus s pitanja otvorenosti urednika ili urednice za drugačije stavove od onih koje on/a sam/a zastupa, a posledično i onemogućava pažljivije kritičko čitanje samih uredničkih iskaza i priloga. Takva otvorenost je, primera radi, u časopisu Zofke Kveder Demetrović nesumnjiva, a u tom slučaju ujedno proizvodi dalekosežne učinke i uticaje na potonju žensku/feminističku štampu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

„Birokratskom” modelu urednikovanja svojstvena je i nominalno složenija infrastruktura i kolektivističko pre nego individualističko usmerenje. Urednik podređuje vlastiti habitus institucionalnom habitusu samog

¹⁸ To, na primer, važi za Ljubomira Micića i koncepte zenitističke žene ili barbarogenija.

časopisa. „Birokratski oblik stavlja poseban naglasak na 'heteronomnu' dimenziju uredničke instance, odnosno na profesionalne, administrativne i tržišne kompetencije" koje „potiču izvan logike samog književnog polja" (Philpotts 2012: 53). Na taj način, časopisi postaju svojevrsni inkluzivni forumi, aura (genijalne) individue – očekivano – bleđi, a rad na časopisu, uprkos istaknutim pojedincima urednicima, jasnije se uočava upravo kao rad, kao kontinuiran i kompleksan kolektivni proces (Filpots primećuje i to da su ove publikacije, samim tim, uglavnom dugovečnije od prvih). Ovaj model je „manje inovativan i manje naklonjen riziku" (Dillane 2021: 18), a on se prepoznaje u uredničkim politikama istaknutijih (književnih) časopisa 20. veka u Srbiji i Jugoslaviji (*Misao*, *Srpski književni glasnik*, *Nova Evropa*). Model uporediv s ovim (ne i njemu identičan) negovan je, na primer, u slučaju časopisa *Ženski pokret* (1920–1938), u kome se nije odustajalo od instance književnog/uredničkog odbora i/ili kolektivističkog feminističkog usmerenja, premda je glasilo sve vreme imalo glavnu urednicu.

Treći, najređi model, koji Filpots određuje kao „posrednički", podrazumeva „višestruki habitus" uredničke instance; njegov eklatantan primer autor prepoznaje u delovanju T. S. Eliota, koji je uspešno pomirio i ujedno prevazišao prvi i drugi tip urednikovanja, te tako postao „idealni urednik" na svim poljima – „ne samo pesnik i profesionalac već takođe i političar i profiter, prorok i publicista; pre višestruka nego dvostruka ličnost" (Philpotts 2021: 61; up. Dillane 2021: 18–19).¹⁹ Ako se uzme u obzir da ovakav model, kako ističe Dilejn, podrazumeva i višestruke privilegije, ne čudi što je on teško održiv ili ultimativno neostvariv u kontekstu ženske i feminističke štampe, pa tako i one objavljivane u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. O tome da su granice između ovih modela propusne, te da bi „svaka slična shematizacija morala kontinuirano da se razvija uporedo s nastavkom procesa rekuperacije i dijaloške razmene" u evropskim ili transnacionalnim studijama periodike (Dillane 2021: 21), svedoči pak primer pomenutog časopisa Zofke Kveder. Njen urednički habitus jeste podrazumevao višestruke kompetencije i prerogative, dok je kolektivistička orijentacija i obazrivost, kako će se kasnije pokazati, bila znatno izraženija u uredničkom nego u drugim vrstama njenog tadašnjeg angažmana. Uprkos tome, u potonjim (re)interpretacijama ovaj angažman je očigledno percipiran kao harizmat-ski (što podupire naglašena polemičnost i kratkovekost časopisa), a sama

¹⁹ U jugoslovenskom kontekstu, ovom modelu približava se, na primer, Miroslav Krleža.

urednica kao javna ličnost neujednačenih i/ili nedovoljno integrisanih profesionalnih kvaliteta, talenata i uspeha, odnosno ekonomskog, društvenog i kulturnog kapitala.

Govoreći o uredničkim habitusima, Filpots – kao i Paten i Finkelštajn, koji nude tipologizaciju sličnu njegovoj – zapravo ima u vidu Burdijeov stav da urednici, poput direktora galerija i izdavača, pripadaju kategoriji kulturnih delatnika s distinktivnom vrstom habitusa; reč je o „dvostrukim ličnostima” koje „posreduju između estetskog polja i tržišta” (Philpotts 2012: 42). Međutim, kako ni opseg i definicija „estetskog” ili „intelektualnog polja” i „tržišta”, bez obzira na sličnost u mehanizmima delovanja, nisu identični u različitim kontekstima, tako ni problem uredničkog „kapitala” ma koje vrste ne treba smatrati unapred rešenim. Uz to, burdijeovsku analizu neophodno je stalno iznova suočavati s naizgled jednostavnim pitanjima, koja su danas najrelevantnija u studijama periodike, disciplini u čijim se temeljima i budućnosti ista ta pitanja nalaze:

„Tako često referišemo na nekoga kao na onoga ko 'uređuje' časopis ne razmišljajući mnogo o tome šta takve nadležnosti podrazumevaju. (Uglavnom se time označava da je 'urednik' 'odobrio' sadržaj izdanja.) Kako se ove nadležnosti razlikuju u različitim časopisima i u različitim periodima? Kako je 'urednička funkcija' zamagljena 'kultom autorstva' i njegovim recentnim dekonstrukcijama? Koje sve u spektru raznolikih mogućnosti konstituišu ulogu urednika?” (Dillane 2021: 20).

Hipoteza da je uloga urednika odnosno kriterijum prosuđivanja njegovog angažmana, „iznad svega, pridonošenje distinktivnom karakteru časopisa” (*ibid.*) – stvara optimalan istraživački potencijal, ali i podjednako ozbiljne izazove. Ona omogućava da fokus s apstraktnijeg pitanja *šta čini urednika* prenesemo na konkretnije razmatranje o tome *šta urednik čini*, te da (re)konstrukciji uredničkih portreta i modela pristupimo iz smera samih publikacija, pomnom kritičkom analizom diskursa i sadržaja, kao i relevantnih istorijskih i (auto)biografskih izvora. Ipak, ovom hipotezom ne izbegava se istraživačka nelagoda koju sa sobom nosi svest o nužnoj nedovršenosti i potencijalnoj proizvoljnosti poduhvata, budući da uredničke strategije ne moraju nužno da budu transparentne, niti jasno i nominalno diferencirane. Stoga je dobro imati u vidu oba pitanja: i *šta čini urednika* i *šta urednik čini*, ali isključivo u što pažljivije rekonstruisanim biobibliografskim i periodičkim (*mikro*)kontekstima.

2.2. Urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: rod i/ili emancipacija kao vokacija

Kao što je sugerisano u uvodnom segmentu, postojeće klasifikacije i pokušaji konceptualizacije *urednik(ovanj)a*, iako mogu da budu od koristi (radi komparativne analize), ne bi trebalo da diktiraju ili presudno utiču na proces (re)konstrukcija biografija urednica ženske i feminističke periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, niti na dijahronijske preglede i tipologizacije ove štampe s obzirom na uredničko pitanje. Razlozi za to su višestruki. Najpre, kako je već istaknuto, te klasifikacije i konceptualizacije obeležene su zapadnocentričnošću odnosno anglocentričnošću, ne korespondirajući u potpunosti sa srpskim ili jugoslovenskim kontekstom u načelu. Potom, i onda kad korespondiraju s ovim kontekstom, ostaju obeležene i maskulinocentričnošću, tj. prvenstveno se saobražavaju časopisima koje su po pravilu uređivali muškarci; analize urednikovanja žena dosad su pak pokazale da rod figurira kao važna referentna tačka u pokušajima da se definišu, tipološki odrede i konceptualizuju modeli uređivanja štampe, urednički identiteti i uredničke prakse. Najzad, većina dosadašnjih analiza urednikovanja pretežno se odnosi na književne časopise, a u Kraljevini SHS/Jugoslaviji žene su po pravilu bile uključene u rad književnih časopisa u svojstvu saradnica, ne i urednica, dok su, za razliku od toga, (samostalno) uređivale žensku i feminističku štampu. Dakle, ukoliko se fokusiramo na ovaj kulturnoistorijski prostor, potrebno je, najpre, poći od hipoteze da pitanja *šta čini urednik/urednika* i *šta čini urednica/urednicu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji* nisu identična, jer takve nisu ni pomenute kategorije, njihova geneza i kontekstualizacija. Ovakva pretpostavka nameće se, između ostalog, već usled činjenice da su zakonske regulative u Kraljevini, barem pojedinim njenim delovima, inicijalno nalogale da punoznačan status *odgovornog urednika* periodike mogu nositi jedino muškarci kao punopravni građani, tj. oni koji, za razliku od žena, imaju pravo glasa (v. npr. Malešević 2007: 20).

Na semantički potencijal i polivalentnost sintagme „pravo glasa” ukazala je Stanislava Barać (Ђараћ 2015: 64). Ona ispravno primećuje da je proces borbe žena u Kraljevini za „pravo na glas” prevazilazio strogo shvaćene legalne okvire, da je koincidirao s opštom težnjom i naporima intelektualki i aktivistkinja različitih profila da prodru u javnost, gradeći, osvajajući i artikulišući na taj način sopstveni *stvaralački* glas i/ili uticaj, „prilaze do moći i uticaja koji su im [(do)tad] umnogome bili zatvoreni” (Van Remoortel, Julie Birkholz *et al.* 2021: 1), tj. *autorstvo* i *autoritet*. To potvrđuje, takođe, da u

sagledavanju (polarizacija) međuratnog feminizma treba izbegavati redukcionističke zaključke. Podele na reformističko i radikalno krilo, odnosno građanski i socijalistički/komunistički blok (v. Kecman 1978), na primer – iako umnogome osnovane ili analitički korisne – lako skreću fokus s činjenice da su „reformistkinje” pre svega pledirale za dignitet i legitimitet (sopstvene) subjektivnosti, (samo)svesti i odgovornosti, ili navode na pomisao da su one biračko pravo jednostavno izjednačavale sa suštinom feminističkog angažmana, a ulazak u postojeću pravno-političku konstelaciju smatrale poželjnim i/ili dovoljnim. Isto tako, grubim polarizacijama, kao i obično, implicira se da su sami ovi antipodi unutar sebe homogeni i jednoznačni. Proučavanje međuratne periodike pokazuje pak da je situacija bila znatno složenija (v. npr. Stefanović 2020; Grubački 2021, 2024; Lalatović 2021; v. i Sklevicky 1984), a to dodatno podupiru (re)konstrukcije biografija njenih urednica.

Međutim, složenost situacije nije bila uslovljena jedino unutrašnjim netrpeljivostima, razlikama, sukobima i ideološkim mimoilaženjima unutar pokreta i inicijativa koji se – upravo u težnji da se ukaže na širok spektar i paralelno odvijanje oprečnih i polifonih diskursa (i) u samom kolektivnom delovanju žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji – na tragu određenih teoretičarki mogu obuhvatiti sintagmom „pokreti za emancipaciju žena”, koja u poslednje vreme sve više zadobija na relevantnosti (в. Столић 2015; Јоргић Степановић 2022). Svojevrсни *spoljni neprijatelj* barem je podjednako značajan. On se, osim u eksplicitnim antifeminističkim agendama, može potražiti i u sveukupnom političkom, pravnom i socioekonomskom poretku države u kojoj su međuratne urednice delovale, onom koji im je oduzimao „pravo na glas”, odnosno osuđivao njihove emancipatorske težnje i nastojanja. Taj poredak bio je obeležen kako intenzivnim, konfliktnim procesima izgradnje nacije (v. npr. Anderson 1998; Vahtel 2001) tako i izrazitom rodnom polarizacijom u tim procesima (v. npr. Yuval-Davis 2004). To je ostavilo dalekosežne posledice i na polarizaciju intelektualnog i književnog polja epohe, pa tako i na položaj i izazove urednica u njemu, tj. na uredničko pitanje u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Nakon Prvog svetskog rata i s raspadom velikih carstava – najpre osnivanjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba (1918), ubrzo potom i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1920), a najzad i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (preimenovane 1929. u Kraljevinu Jugoslaviju) – pod istim državnim krovom prvi put su se našle političke zajednice, kulturno-jezičke oblasti i teritorije neujednačenih i raznolikih (stepena) razvoja i karakteristika. Uprkos nominalnom monolitnom ustrojstvu, u istoriografiji se stoga uvek insistira na upadljivom praktičnom diverzitetu prve jugoslovenske države.

„U novoj državi morali su da sarađuju političari i javni radnici formirani u nejednakim državnim i političkim uslovima, različitih shvatanja političkog i upravnog sistema, različitih prilaza etničkom fenomenu, a uz to razdvojeni verom, obrazovanjem, životnim iskustvom. Neki od njih jedva da su bili uspeli da čuju jedni za druge, jer je stvaranje zajedničke države nastupilo pre očekivanja. [...] Narodi koji su sačinjavali Kraljevinu SHS nalazili su se na različitim stupnjevima ekonomskog i kulturnog razvitka. [...] Uz veliku neravnomernost u industrijskoj razvijenosti, narodi Kraljevine ušli su 1918. u zajedničku državu s različitim agrarnim režimima. [...] Stanovništvo Kraljevine pripadalo je različitim veroispovestima i nalazilo se pod različitim režimima duhovne jurisdikcije” (Petranović 1988: 37–40; up. npr. Đokić 2010).

Postoje, međutim, i elementarni istoriografski konsenzusi u proučavanju Kraljevine SHS/Jugoslavije koji se tiču *zajedničkih* odlika njenih područja. Pre svega, reč je o državi s društvenom strukturom u kojoj je brojčano dominiralo seljaštvo, i to u izrazitoj meri. „Seljaštvo je u nerazvijenim krajevima bilo okrenuto sebi i svojim nedaćama, pritisnuto praznovericama, neprosvećenošću i nepismenošću. Vidici seljaka gubili su se na ivicama susedne varoši ili sreza” (*ibid.*: 65). Nepovoljni egzistencijalni uslovi, trajni problem niskog životnog standarda, uz prateći, ekstremno visok procenat nepismenosti, ali i učestalo širenje zaraza i bolesti, nužno su se odrazili i na spore i tegobne procese prosvetčivanja, formalnog i neformalnog obrazovanja, te kulturnih i zdravstvenih reformi, naročito kada je reč o deci, ženama i ostalim ranjivim grupama (v. npr. Isić 2006; Јоргић Степановић 2022); samim tim, i na preokupacije i (*grupna*) delovanja tadašnjih pokreta za emancipaciju žena i intelektualki/aktivistkinja u smeru socijalnih i obrazovnih politika. Budući da je „seljaštvo činilo najbrojniji društveni sloj u *svim* južnoslovenskim zemljama” (Bakić 2004: 282, istakla Z. S.), te da su pobrojani problemi perzistirali u inače raznolikim delovima države, težišta ovih pokreta i impuls feministkinja ka umrežavanju i kolektivnom organizovanju postaju dodatno razumljivi.

Uz to, ovakva demografska slika bitno je uticala na načelno simboličko raslojavanje stanovništva Kraljevine – na burdijeovski „simbolički kapital” njenih građanki i građana. „Na selu je preovlađivao patrijarhalni način života, u kome su prosvetiteljski uticaj imali usamljeni učitelji, đaci, studenti, koji su donosili i širili nove ideje” (Петрановић 1988: 65). Pošto je znatan deo stanovništva bio potpuno nepismen, a obrazovani ljudi retki i „usamljeni” u „širenju novih ideja”, sama pismenost/obrazovanost bila je (percipirana kao) izuzetna pojava, a njeni nosioci (kao) pripadnici društvene *elite*. To je obuhvatalo i *urednički* angažman onovremenih intelektualaca ili aktivista,

pri čemu su intelektualno i aktivističko/političko delovanje neretko bili tesno povezani (v. npr. Трговчевић 1986). Određene urednice međuratne ženske i feminističke štampe i same su bile činovnice (npr. Katarina Bogdanović, Darinka Stojanović, Alojzija Štebi), dok su mnoge od njih, premda nisu bile i činovnice u strogom smislu, upravo zahvaljujući svom obrazovanju i/ili kontaktima s pripadnicima elite (uticajnim muškarcima), uspevale da opstanu i ostave trag u javnosti ovog razdoblja.

U historiografiji se smatra i da je intelektualna i činovnička elita u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, uprkos čestim političkim aspiracijama/apropriacijama, tj. simultanim profesionalnim i političkim istupanjima, u pogledu stvarne moći i uticaja na državne procese bila sekundarna u poređenju sa samim političkim vrhom, predstavnicima vlasti i zastupnicima stranaka (v. Bakić 2004). Pođemo li od ove teze, za *intelektualke* (urednice) mogli bismo reći da su, bez obzira na brojne međusobne razlike ili sličnosti, delile položaj građana – pa tako i *elite* – drugog ili čak trećeg reda. O tome dodatno svedoči činjenica da tokom skoro čitavog postojanja ove države nije došlo do priznanja ženskog prava glasa, niti do značajnije participacije žena u ključnim političkim procesima (v. npr. Lebl Albala 2005; Mitrović 2023).²⁰ U društvu s dubokim patrijarhalnim nasleđem i ruralnim tradicijama, kakvo je bilo jugoslovensko, što je važno iznova istaći, taj problem prevazilazio je puke zakonske okvire. U isti mah, međutim, na snazi je bio i izrazito prodoran talas modernizacije u internacionalnim koordinatama, koji nije zaobišao ni Kraljevinu, premda je tu nailazio na teško savladive prepreke (v. npr. Perović, ur. 1988; Čalić 2013). Dijalektika modernizacijskih i tradicionalističkih stremljenja i praksi uticala je kako na (unutrašnju) dinamiku pokreta za emancipaciju žena u celini tako i na individualna/kolektivna profilisanja urednica i njihove uredničke politike. Drugim rečima, u svojim angažmanima urednice štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji oslanjale su se i/ili reagovala na nekoliko ključnih faktora:

„Rastući nivo obrazovanja žena (od osnovnoškolskog do univerzitetskog), razvoj nacionalizama u državama koje se specifično odnose prema ulogama žena, neprihvatanje žena u političkim partijama socijaldemokratskog i građanskog tipa, učešće u međunarodnim feminističkim organizacijama kao i činjenica da su neudate i

²⁰ Poput drugih istraživačica, Ida Ograjšek Gorenjak ističe da su „među političkim strankama u Kraljevini Jugoslaviji najviše sluha za žensko pitanje pokazivale [su] Hrvatska seljačka stranka i KPP” (Ograjšek Gorenjak 2014: 27). Autorka locira načine na koje se takva konstelacija odrazila i na uredničke politike u ženskoj štampi. Primera radi, časopis *Nаша žena* Zdenke Smrekar, premda formalno nije bio stranačko glasilo, podupirao je ideologiju HSS (*ibid.*: 119).

mlade žene sve više činile urbanu radnu snagu, procesi su koje s apsolutnom sigurnošću možemo uočiti u periodu međuratne Jugoslavije” (Јоргић Степановић 2022: 14; up. Stolić 2018: 52).

Otuda nije sasvim iznenađujuće što su muškarci po pravilu uređivali vodeće književne i/ili političke časopise epohe. Isto tako, razumljiva postaje i pravilnost da su upravo žene po pravilu uređivale ženske i/ili feminističke časopise, dok muškarci, s druge strane, to najčešće nisu činili. Prezicnije bi bilo reći da su žene upravo u njima imale neskriveni urednički status – tj. bile imenom i prezimenom navedene kao urednice časopisa – budući da recentna istraživanja periodike pokazuju da su žene ponekad *de facto* uređivale međuratnu književnu i političku štampu (iako to nigde nije bilo ozvaničeno).²¹ Takođe, kao što je istaknuto u uvodu, žene su neretko delovale u domenu prosvete i bile relativno vidljive u uredničkim odborima dečije i omladinske štampe, a ponekad su bile i glavne urednice iste te štampe. Primera radi, Jelena Zrnić uređivala je beogradske časopise *Naša deca* (1920–1925) i *Veseli četvrtak* (1932–1933), a Marica Vidović list *Dobra djeca* (Sarajevo, 1928–1930). Rod je, barem u slučaju periodike, dominantno uslovjavao *žanr*, i obratno.

Suštinski razlog ove upadljive rodno-žanrovske polarizacije i podele (uredničkog) posla nije mogla biti činjenica da žene tada još nisu bile punopravne građanke. Ili, rečima saradnica *Ženskog pokreta*:

²¹ Zasad je poznato nekoliko izuzetaka. Važno je naglasiti da je Alojzija Štebi, za razliku od većine svojih savremenica, učestvovala u uređivanju čak tri (ljubljska) lista mimo domena ženske i feminističke štampe: *Naprej* (1917–1928), *Demokracija* (1918–1919) i *Naš glas* (1919–1942). Feministički časopis *Ženski pokret* uređivala je od 1927. do 1938. Treba navesti i kratak period nominalno priznatog urednikovanja Ksenije Atanasijević u književnom časopisu *Dan* (1919); o tome v. Милинковић 2024. O Kseniji Atanasijević, filozofkinji, feministkinji, saradnici raznih (ženskih i feminističkih) međuratnih časopisa, između ostalog i *Ženskog svijeta* / *Jugoslavenske žene* i *Ženskog pokreta*, te prvoj ženi doktoru nauka na Beogradskom univerzitetu i njenoj borbi s istim tim univerzitetom, v. Vuletić 2005, 2020; Lončarević 2015, 2021. Izuzetkom se može smatrati i učešće Isidore Sekulić u upravnom odboru *Srpskog književnog glasnika* (v. Радојевић 1999). O Smilji Đaković, „dobrom duhu” redakcije književnog časopisa *Misao*, vlasnici, ali i nepriznatoj urednici ovog lista, v. Секулић 2010, a o drugim slučajevima *de facto* urednikovanja žena koje nije bilo transparentno istaknuto v. Милинковић 2021a. O ekscesnom uređivanju (pro)feminističke štampe od strane muškaraca v. Ograjšek Gorenjak 2014. Treba istaći da, koliko je poznato, zasad izostaju sveobuhvatni bibliografski pregledi štampe na teritoriji Hrvatske, za razliku od drugih država koje su činile deo Jugoslavije. Utoliko je i rekonstruisanje delovanja urednica u Hrvatskoj otežano. Ipak, s izuzetkom Marije Jurić Zagorke, koja je u međuratnom dobu pretežno uređivala žensku štampu, imena žena ne sreću se u studijama posvećenim ključnim književnim i/ili političkim listovima u međuratnoj Hrvatskoj (v. npr. Horvat 1962; Vaupotić 1965; Brešić 2014). Izuzetak je i Marija Radić, takođe aktivna na planu emancipacije žena, supruga Stjepana Radića, koja je faktički uređivala list *Narodni val*, a nominalno i *Slobodni glas* (Šubić Kovačević 2016; v. i Bitunjac 2013).

„Zbilja, retko zanimljivih besmislica sadrži naš zakon. Jedan list mogu da ispune svojim člancima žene, mogu da ga uređuju, da u njemu pokreću pitanja čiju suštinu u većini slučajeva ljudi ne mogu ni da shvate, a moralnu odgovornost za sve to ne može da snosi žena; međutim, može da je snosi ma koji čovek i onaj koji u azbuci ne raspoznaje ni jedno jedino slovo” (*Ženski pokret* 1, 1920: 3).

Uprkos tome, žene su urednički posao u međuratnom razdoblju u praksi mogle da obavljaju, a njihova imena mogla su da budu navedena u impresumu časopisa, čak i pod stavkom „odgovornog urednika”.²² Stoga (re)konstrukcije biografija urednica predstavljaju važno svedočanstvo i o zvaničnim i o *prita-je-nim* rodnim politikama međuratne Jugoslavije, (samorazumljivom) rodnom kodiranju *elite* i figure *intelektualca/urednika*, kao i o ambivalentnim (anti)modernizacijskim procesima karakterističnim za ovo razdoblje. Pre usredsređivanja na pojedinačne biografije nekih od ovih urednica, neophodno je, međutim, načiniti još tri koraka: 1) ocrtati dominantne odlike štampe iza koje su po pravilu stajale urednice, njena moguća žanrovsko-tipološka određenja, kao i mogućnosti tipologizacija urednikovanja; 2) ponuditi pregled/popis pomenute štampe i njenih urednica i urednika, te 3) uspostaviti teorijski okvir kojim bi se upadljiva rodna, žanrovska i *urednička* disproporcija u međuratnoj jugoslovenskoj periodici dodatno osvetlile, a time istovremeno opravdali fokusi ovog istraživanja.

2.3. Tipologizacija ženske i feminističke štampe: osnovne pretpostavke

Politička istorija Kraljevine SHS/Jugoslavije dosad se uglavnom izučavala kao istorija „nacionalnog pitanja” (uključujući različite, neretko i suprotstavljene koncepcije jugoslovenstva), „etničkog takmičenja”, te dnevno-političkih,

²² *Ženski pokret* pokrenut je u trenutku kad je, po svemu sudeći, u granicama Srbije na snazi još bio srpski zakon o štampi iz 1904. godine. Član 9. ovog zakona podrazumevao je da svaki list mora da ima odgovornog urednika, a da taj urednik mora da uživa građanska i politička prava – drugim rečima, da bude muškarac. Prvi zakon o štampi koji je obuhvatio čitavu Kraljevinu, a kojim su ujedno ukinuti raniji partikularni zakoni i propisi o štampi, donet je u avgustu 1925. godine. Ovde se ne insistira na instanci odgovornog urednika, a tvrdi se da urednik štampe može da bude svaki punoletni državljani Kraljevine SHS kome nisu sudskim putem oduzeta građanska i politička prava. Ova formulacija je potencijalno obuhvatala i žene, ako se ima u vidu da je Milena Atanacković istakla kako su u julu 1925. godine upravo aktivistkinje Ženskog pokreta uspele da „isprave grešku u zakonskom projektu, po kojoj žene ne bi mogle biti urednice listova” (*Ženski pokret* 9/10, 1925: 334). U svakom slučaju, žene su faktički bile urednice časopisa i pre i posle toga.

stranačkih i parlamentarnih dinamika i sukoba (npr. Petranović 1988; Bakić 2004; Đokić 2010; v. i Димић 1996/1997). Ovakav fokus ostavljao je, međutim, po strani (paralelnu) genezu tzv. ženskog pitanja, tj. istoriju pokreta za emancipaciju žena, feminističkih ideja i agendi. Ovu historiografsku lakunu popunile su ili još uvek teže da popune pojedine istraživačice u oblasti istorije 19. i 20. veka (Kecman 1978; Božinović 1996; Стефановић 2000; Ograjšek Gorenjak 2014; Petrović 2019; Grubački 2024 i dr.). Kako su sve one pokazale, diverzitet Kraljevine SHS/Jugoslavije, koji je podrazumevao brojne socioekonomske, vojno-političke i kulturološke (lingvističke, konfesionalne i druge) specifičnosti, delimično se odražavao na percepciju ne samo u istoriografiji privilegovanog „nacionalnog” već i „ženskog pitanja”. Upravo je izoštren fokus na diskursima ženskosti/ženstvenosti/feminizma, na *ženskom pitanju* u svim njegovim varijantama, bio distinktivna odlika međuratne ženske i feminističke štampe. Shodno tome, i sama geneza (ove) periodike koja prethodi osnivanju zajedničke države zahteva pluralistički pristup. Temeljne (komparativne) rekonstrukcije istorije štampe i (re)prezentacija žena/ženstvenosti/feminizma u njoj na svim područjima potonje Kraljevine SHS/Jugoslavije omogućile bi sistematičan i holistički uvid u ovo problemsko polje. Pri tom, takva istraživanja bila bi od velikog značaja i za razmatranje uredničkog pitanja, problematizaciju rodne polarizacije u urednikovanju, te uočavanje kontinuiteta i diskontinuiteta, (anti)modernizacijskih tendencija i procesa u uredničkom angažmanu (žena), uslovljenih, između ostalog, i promenama političkih klima i državnih režima.²³

Dosadašnja istraživanja u studijama periodike uglavnom su bila usredsređena na pojedina uža razdoblja i/ili teritorije, najčešće shodno savremenim nacionalnodržavnim parametrima: autorke i autori zadržavaju se na korpusima štampe koji pre formiranja Kraljevine nastaju u granicama država u kojima oni sami deluju, ili su iz drugih razloga (jezičkih i političkih) za iste te države relevantni. Slobodanka Peković, na primer, posebno razmatra periodiku koja je krajem 19. i početkom 20. veka objavljivana u granicama današnje Srbije iz perspektive tzv. ženskog pitanja, ukazujući istovremeno na mogućnosti njene tipologizacije. Njeni načelni zaključci primenljivi su, u širim crtama, i na druga podneblja, budući da je rodno-žanrovska polarizacija bila na snazi u različitim oblastima (potonje) Kraljevine SHS/Jugoslavije, kao, uostalom, i u transnacionalnom kontekstu (v. npr. Todorović-Uzelac 1987; Zubac 2016).

²³ U tom pogledu, naročito značajno bilo bi, između ostalog, obratiti pažnju na Trst s kraja 19. i početka 20. veka i odgovarajuće zajednice intelektualki/urednica koje su se tamo intenzivno formirale i razvijale; v. Verginella, ur. 2017.

Dakle, Peković prepoznaje da časopise namenjene ženama, kao i one koje žene uređuju, ne treba sagledavati odvojeno od *istorije feminizma* na ovom podneblju, spontano pledirajući za analizu istih tih časopisa i u kontekstu *feminističke istorije*. „Ženski časopisi se pojavljuju u periodu ženskog osvešćenja i u narasloj samosvesti žena koje su se školovale i stekle znanje i sposobnost da samostalno rade i zarađuju” i, usled toga, „u poglavljima kulturne istorije postaju čin i način preživljavanja” (Пековић 1990: 135).

Slobodanka Peković ne insistira na strogim razgraničenjima i detaljnim tipologizacijama, pa se u njenim istraživanjima sintagma „ženski časopisi” ponekad koristi sinonimno onoj „časopisi za žene”, dok se (proto)feminističke konotacije pripisuju obema. U isti mah, međutim, ona i sama prepoznaje višeznačnost i obuhvatnost ovog termina. Govoreći o *marginalnim* periodičkim žanrovima, o „ženskoj” naporedo s „radničkom” i „dečjom štamptom”, Peković najpre upućuje na njenu ciljnu grupu, tj. na čitalačku publiku primarno sačinjenu od žena, a samim tim i na (didaktičke) uredničke prakse kojima se takva čitalačka publika što implicitno što eksplicitno uspostavljala. Stoga ona ističe i da je „projekat 'pučke prosvete', baš zbog velikog broja još nedodirnutih, 'nevinih' čitalaca kojima se obraćao, mogao biti izuzetno uspešan, i opasan i pogodan, za razne vrste manipulacija” (*ibid.*: 138). Peković, potom, insistira na marginalnom, „niskom” statusu ove štampe u kontekstu odgovarajućeg periodičkog, kulturnog i intelektualnog polja. Najzad, ona uviđa još jedan važan aspekt kako „časopisa za žene” tako i „ženskih časopisa”, tj. mogućnosti koje su oni nudili „u periodu ženskog osvešćenja”: sve odlučniji porast saradničkog i uredničkog angažmana, a time i autoreprezentacije samih žena. Sva ova zapazanja i primedbe Slobodanke Peković ostaju značajna i pri razmatranju (urednica) štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Na njenom tragu, proširujući fokus i ka potonjoj (međuratnoj) periodici, Stanislava Barać nudi dve moguće klasifikacije „ženskih časopisa” – preciznije, onih koji su dominantno namenjeni ženskoj čitalačkoj publici. Ona u jednoj prilici diferencira „časopise za žene”, „ženske časopise” i „hibridne ženske časopise”.²⁴ U drugoj prilici Barać pak razlikuje „ženske” i „feminističke”

²⁴ „S obzirom na kriterijume autorstva, (ne)informativnosti i stereotipnost/nestereotipnost predstavljanja žene, ukupna ženska periodika mogla bi se podeliti na: 1) časopise za žene, [...] namenjene ženskoj čitalačkoj publici u kojima se žene ne javljaju kao urednice već samo kao saradnice [...] 2) ženske časopise, u koje spadaju časopisi koje uređuju žene i koji imaju feministički program, bilo eksplicitno, bilo samo implicitno; i 3) hibridne ženske časopise. Treća grupa časopisa po osnovnoj intenciji i proklamovanom programu pripada ženskim časopisima, ali jedan broj autorki nije uspeo da se otme patrijarhalnim stereotipima o ženi i dominantnom diskursu. U njima su obično prisutni i tzv. laki žanrovi i modni dodaci, a karak-

časopise, određujući ih kao one „*koje stvaraju žene*” (ne nužno u svojstvu nominalnih urednica), a koji su prvenstveno i posvećeni ženskoj čitalačkoj publici, s tim što u prvom slučaju načelno ne problematizuju ustaljenu podelu na javnu i privatnu sferu, dok u drugom „zahtevaju preispitivanje i ukidanje tradicionalnih rodni normi” (Bapaš 2010: 519; v. i Bapaš 2015, istakla Z. S.). U ovom istraživanju polazi se od takve tipologizacije, pa ju je stoga neophodno detaljnije razmotriti i precizirati.

U tom pogledu, korisni mogu da budu upravo uvidi iz domena feminističke teorije. Terminološke distinkcije „ženskog”, „ženstvenog/femininog” i „feminističkog”, na primer, za koje pledira Toril Moi, imajući pre svega u vidu tipove pisanja (fikcije), primenljive su donekle i u žanrovskom raslojavanju periodike na osnovu uredničkog kriterijuma. Premda su posredi drugačije diskurzivne prakse i arene, različiti modeli komunikacije – kao i mehanizmi izgradnje (implicitne) čitalačke publike – i samo urednikovanje i raznovrsne uredničke politike mogu se objasniti načelnom podelom Toril Moi.

„Kao žensko [*female*] možemo odrediti pisanje žena (i o ženama, prim. Z. S.), uzimajući u obzir da ova oznaka ne govori apsolutno ništa o prirodi tog pisanja; kao feminističko [*feminist*] – ono pisanje koje zauzima očitu antipatrijarhalnu i antiseksističku poziciju, i kao ženstveno [*feminine*] – pisanje koje se čini marginalizovanim (potčinjenim, učutkanim) od strane vladajućeg društvenog/lingvističkog poretka. Poslednje među njima ne iziskuje (*pace* Kristeva) neku određenu političku poziciju (ne feminističku u strogom smislu), premda je isto tako ni ne isključuje” (Moi 1989: 132).

Posegnemo li za ovom tipologizacijom, uz neophodne dopune i reinterpretacije, možemo reći da su „ženski” i „feministički” časopisi u međuratnom razdoblju svi oni koji su intencionalno bili namenjeni *ženskoj čitalačkoj publici*, baštineći na raznolike načine (rečima Slobodanke Peković) „projekat (pučke) prosvete”, *bez obzira na polno određenje njihovih urednika*. Budući da su to pak na teritoriji čitave Kraljevine po pravilu bile *žene*, sama istraživačka građa nalaže da se dijalektika roda i žanra, na prvom mestu, uvaži i razmotri u ovom aspektu – *uredničko pitanje* zapravo postaje *pitanje urednica*. U ovoj prilici korpus periodike, dakle, obuhvata ženske i feminističke časopise koje

teriše ih visokotiražnost” (Bapaš 2015: 94–95). Kako precizira Barać, „otvoreno je pitanje od kog datuma treba računati početak srpske štampe namenjene ženama: da li od 1838. godine i *Magazina za knjižestvo, hudožestvo i modu*, od 1835. i kalendara *Ružični venac*, preciznije od njegovog izdanja za 1842. kada ga je uredila žena, od almanaha *Talija* za 1829, koga je za tu godinu žena (Julijana Radivojević) ne samo uredila, već i u potpunosti autorski ispisala sve njegove raznolike članke tj. žanrove, ili pak od 1807. godine, kada Georgije Mihaljević izdaje prvi kalendar deklarativno namenjen ženama” (*ibid.*).

su istovremeno uređivale žene. Međutim, u prvom slučaju oznaci „ženski” treba pristupiti kao onoj koja „ne govori apsolutno ništa” više niti o karakteru časopisa niti o njegovom uređivanju. U drugom, pod feminističkim časopisima i uredničkim politikama – shodno tome, i nastojanjima samih urednica – podrazumevaju se oni slučajevi u kojima se „zauzima očita antipatrijarhalna i antiseksistička pozicija”, odnosno gde se može izvesti nedvosmisleniji zaključak da je u uredničkim angažmanima *emancipacija* figurirala kao *vokacija*.

Razume se, reč nije o esencijalnim odlikama i fiksiranim kategorijama: *ženskost*, *ženstvenost* i *feminizam* (uredničkih politika i časopisa) i sami su diskurzivno oblikovani shodno odgovarajućim, specifičnim društvenoistorijskim kontekstima, a u pojedinim periodičnim publikacijama međusobno se uključuju ili isključuju na složene načine. Utoliko značajnije postaje i razlikovanje široko shvaćenog „ženskog” i „feminističkog stendpointa” urednica / uredničkih odbora periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, izbegavanje kako pukog poistovećivanja *pola* i *položaja/pozicioniranosti* tako i tzv. politika kvota. Tako se ne gubi iz vida da su u nekim slučajevima „žene, na izvestan način, bile odane čuvarke tradicije i zatečenog stanja” (Peković 2004: 123), ili, drugim rečima, „načini na koje žene mogu da preuzmu poziciju maskulinog subjekta, tj. da postanu čvrste braniteljke patrijarhalnog *statusa kvo*” (Moi 1989: 130).

2.3.1. Uredničko pitanje u almanahu *Srpkinja*

Ukoliko se u ilustrativnom osvrtu na razdoblje koje prethodi osnivanju Kraljevine SHS – isključivo iz praktičnih razloga – nakratko ograničimo na područje današnje Srbije, upadljiva postaje činjenica da su časopisi, pa tako i tzv. časopisi za žene (didaktičkog karaktera), koji su na tom području cirkulisali od polovine 19. sve do ranog 20. veka, najpre bili rezervisani za muške urednike: npr. prvi među njima – *Vospitatelj ženski* iz 1847, urednika Matije Bana, te *Ženski svet: organ Dobrotvorne zadruge Srpkinja* (1886–1914), urednika Arkadija Varađanina.

Ovu pravilnost uočila je i isticala Jelica Belović Bernadžikovska krajem 19. i početkom 20. veka. Reč je o jednoj od prvih i značajnijih ovdašnjih intelektualki koje su naslućivale da domen „polja kulturne proizvodnje” i „književnog polja” obuhvata različite (maskuline) oblike habitusa, moći, uticaja, autorstva i autoriteta koji su ženama često uskraćeni, a među kojima jedno od povlašćenih mesta zauzima (književna) periodika, urednički i saradnički angažman u njoj. Profesionalne ambicije, kompetencije i, uslovno

rečeno, ginokritička samosvest koje je Bernadžikowska posedovala doveli su do almanaha *Srpkinja*, objavljenog u Sarajevu 1913. godine, ispunjenog biografijama pedesetak učenih žena, „žena od pera” – između ostalog i *urednica štampe*.

Na načelnu revolucionarnost i dalekosežni programski karakter *Almanaha* i priloga u njemu, a naročito uvodnog teksta „Žene i književnost” – čije autorstvo najverovatnije treba pripisati samoj Bernadžikovskoj – u domaćim studijama književnosti i periodike ukazivalo se u više navrata (Дојчиновић 2000, 2011; Кох 2012; Андоновска, Бараћ 2012; Бараћ 2015; Милинковић 2016, 2021; Свирчев 2017, 2018; Свирчев, Драганић Нонин, ur. 2022 i dr.). I u ovoj prilici pomenuta publikacija figurira kao značajan književnoistorijski izvor i uporište, i to višestruko: i kao jedan od pionirskih pokušaja da se ocrtaju *bibliografije urednica štampe* u vidu „ženskih portreta” (up. Бараћ 2015), i kao istovremeno prvi dosad poznat „svesni pokušaj konstruisanja ženske interpretativne zajednice” (Дојчиновић 2011: bez paginacije) na području današnje Srbije.

„За успешан književni rad treba s v e z a. Treba živeti u saobraćaju s istomišljenicima, s ljudima i ženama obrazovanim, pa u blizini većih biblioteka. *I ovo sve je lako za muškarce, ali nije za naše ženske*. Muškarci se sastaju kako je poznato u kafanama, u gostionama – uz čašicu, pa se tu prave osnove i nudi saradnja. Žene to ne mogu. *Kod nas se ne gleda rado ni to da žene odlaze u kafane same, a kamo li u gostionu. Ima ih doduše dosta koji to rade, jer je to u modu ušlo, ali većina od tih baš i nisu književnice. Od ovih ne znam, da li ima koja to radi i da se o njoj govori 'da se skita'*. Pa gde da se sastane onda sa muškim i ženskim jednomišljenicima? Moglo bi to biti ljeti na šetnji, ali i to bi dalo *povoda razgovoru, od koga međutim kao da se danas više boje muški, nego pametne žene*. Bez da ima kod toga kakovog svog uzgrednog interesa (*a znamo, kakvi su to interesi!*) malo će se kod nas naći muškaraca, koji će tražiti društvo pametne žene, naročito ako ova nije ni osobito odlična roda, ni osobito lepa, mlada i vesela” (Српске књижевнице, ur. 1913: 17, istakla Z. S.).²⁵

²⁵ „U uvodniku za izdanje *Srpkinja* iz 1913. godine, „Žene i književnost”, ona podvlači važnost društvenih mreža za stvaranje, kao i međusobnu izolovanost spisateljki koja čini da njihovi napori izgledaju kao pojedinačne, slučajne i efemerne pojave. Drugim rečima, Bernadžikowska je bila jednako zainteresovana za stvaranje ženske književne istorije za budućnost, kao i za savremenu afirmaciju, *svoju sopstvenu i drugih spisateljki*. Ideja da sačini izdanje koje bi govorilo o doprinosu srpskih spisateljki, učiteljica, dobrotvorki i svih žena koje su radile u kulturi i bile priznate, sama po sebi govori o stepenu u kom je bila svesna marginalizacije ženskog doprinosa. Ona zna da spiskovi, na kojima se do tada održavala istorija srpske ženske književnosti, nisu dovoljni, već da su potrebni *razgovori, konstruktivna polemika, razumevanje*” (Дојчиновић 2011: bez paginacije, istakla Z. S.). Osim toga, Bernadžikowska pokazuje i da zna da modernost nije fenomen bez roda: „mnogi ključni simboli modernog u devetnaestom

Osim kao riznica „ženskih portreta” (štaviše, „početkom istorije žanra ženskog portreta mogla bi se smatrati 1913. godina, kada je u Sarajevu objavljen almanah koji su uredile 'srpske književnice'”; Бапаћ 2015: 68), te paradigmatičan primer „konstruisanja ženske interpretativne zajednice”, almanah *Srpkinja* simultano figurira i kao „prva publikacija koja se iz nekoliko uglova bavi produkcijom ženske odnosno feminističke periodike”, tj. „jedno od prvih mesta na kojima se fenomenološki promišlja značaj časopisa kao važnog mesta i kao važnog sredstva za proizvodnju i legitimaciju (feminističkog) znanja” na području današnje Srbije (Милинковић 2021a: 327, 329). Drugim rečima, u pitanju je prvo dosad poznato *javno mesto* – i to u formi periodične publikacije – na kom se *iz rodne perspektive* razmatra *uredničko pitanje* na području današnje Srbije.

Kako ističe Jelena Milinković, ova publikacija predstavlja „značajno mesto opservacije feminističke štampe” utoliko što se odlikuje višeslojnom strukturom i istovremeno pruža višesmeran doprinos proučavanju (urednica) periodike: ne samo da se u njoj „zasnivaju i teoretizuju žanrovi karakteristični za žensku/feminističku štampu” već se takođe „definiše i promoviše urednički postupak samog almanaha, analiziraju se drugi postojeći časopisi, daje se nacrt programa budućeg ženskog časopisa, analizira se rad urednica” i nude njihove biografije i bibliografije (*ibid.*: 329). Milinković napominje i da dosad nije pažljivije rekonstruisana (politička) okosnica i geneza ovog kolektivnog i kolektivističkog poduhvata: postojeća istraživanja i interpretacije *Srpkinje* uglavnom se zadržavaju na publikaciji kao finalnom proizvodu, na njenim žanrovskim i strukturnim odlikama, te na njenim učincima i potencijalima u svetlu emancipacije žena, odnosno (ondašnjeg i savremenog) „ženskog pitanja”. Već sam naslov, međutim, upućuje na barem podjednak značaj „nacionalnog pitanja”, tj. izraženu spregu nacionalističke i protoginokritičke motivacije, argumentacije i angažmana „srpskih književnica” – rečju, na mehanizme „nacionalizovanja feminizama” (v. npr. Offen 1988; Столић 2015). Upravo zato i jeste osnovano razmišljati o ovoj publikaciji kao o „graničniku između dva 'doba' srpske feminističke (kontra)javnosti”, u kome dolazi do amalgamisanja, pa i do izvesne kolizije „dugog' 19. veka” i „nesvakidašnjeg pokušaja autokanonizacije” iz nedvosmislene rodno svesne perspektive (Андоновска, Бапаћ 2012: bez paginacije; up. Бапаћ 2015: 59).

veku [pa i ranom dvadesetom, prim. Z. S.) – javna sfera, čovek gomile, stranac, dendi, flaner – zaista su bili eksplicitno orodnjeni. Na primer, direktni ženski ekvivalent flaneru ne bi mogao da postoji, budući da se za svaku ženu koja je turala ulicama devetnaestovekovne metropole pretpostavljalo da je prostitutka” (Felski 1995: 16).

Godina objavljivanja publikacije – 1913. – ujedno je doba Balkanskih ratova, kao i slutnji Prvog svetskog rata, pa bi pažljiva (dnevno)politička kontekstualizacija almanaha *Srpkinja*, uporedo s rekonstrukcijama biografija i bibliografija njegovih autorki, te turbulentnog procesa rada na samom objavljivanju i potonje recepcije publikacije, zahtevala i temeljnu rekonstrukciju ovog istorijskog perioda. On i danas, načelno, predstavlja višestruki izazov za istoričare (v. naredna poglavlja o tzv. Skerličevom dobu i jugoslovenskoj ideji), pa tako i za istoričare književnosti, kulture i periodike. „Svi srpski krajevi”, kao jedna od okosnica narativa u *Srpkinji*, upućuju na ekspanzionistički i etnički motivisano shvatanje „oslobođenja i ujedinjenja” i tada aktuelne nacionalne modernizacije država – konkretno, Srbije (v. Букумира 2022). Samim tim, iz fokusa Bernadžikovske i njenih koleginica izostaju mnoge geopolitičke i kulturne oblasti koje će ući u sastav potonje Kraljevine SHS/Jugoslavije i činiti njen važan deo. Na taj način, takođe, ova publikacija figurira i kao svojevrсна preteča (uredničkog) angažmana Zofke Kveder Demetrović u periodu od 1917. do 1921. godine, uključujući časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* i *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921*, gde se uspostavlja i privileguje hibridizacija etničkog poimanja nacije (ovde jugoslovenskog unitarizma) i protoginokritičke agende u oblasti (nacionalne) književnosti, periodike i kulture. U tom pogledu, osobito zanimljiva i podsticajna bila bi (komparativna) analiza tzv. porodičnih metafora – na prvom mestu, metafora *sestrinstva* i *materinstva* – koje u oba slučaja imaju veliki, ako ne i kapitalan značaj (u predstojećim poglavljima, onim koja se tiču urednikovanja Zofke Kveder Demetrović, nude se potencijalne smernice i osnovi za ovakvu i slične analize).

Međutim, u ovoj prilici – budući da je fokus na međuratnom razdoblju i urednikovanju žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji – unekoliko su važniji oni aspekti publikacije *Srpkinja* koji se odnose na profile (do)tadašnjih urednica štampe, kao i na modele/mehanizme njihovog (skrivenog) uredničkog angažmana, pa i uredničkog *habitusa*. Kako je istaknuto u uvodnom poglavlju, „na osnovu ovih portreta može se govoriti o različitim pojavnostima ženskog uredništva” (Милинковић 2021a: 339), a to obuhvata kriterijume (ne)vidljivosti i (ne)transparentnosti uredničkog angažmana, dinamiku individualnog i kolektivnog pozicioniranja, odnos s vlasničkim instancama, modele interakcije s publikom, (političku i/ili stranačku) motivaciju pokretanja i publikovanja određenog časopisa i slično. Svi ovi ključni problemi prepoznaju se u publikaciji *Srpkinja*:

„Sva je prilika da se u *Srpkinji* iz 1913. prvi put (sistematično) piše o urednicama časopisa, odnosno da se prepoznaje značaj uredničkog posla i daje prostor za opservaciju znanja o ženama na uredničkim pozicijama. [...] Ovde su predstavljene

sve tada aktivne i poznate žene na uredničkim mestima u časopisima (nije reč isključivo o ženskim časopisima, već se na spisku nalaze i književni i humoriističko-satirični časopisi). Kroz njihove portrete moguće je uočiti različite oblike ženskog uredništva, koji su se na časopisnoj sceni održali i tokom međuratnog perioda” (Милинковић 2021a: 338).

Ovde je uputno vratiti se na pitanja koja je nedavno, pri pokušaju (re)definisiranja pojma *urednik/urednica časopisa*, postavila Fijonuala Dilejn. Ona se, između ostalog, usredsređuje na mogućnosti tipologizacija urednikovanja, a ne isključivo štampe iza koje određeni urednici ili urednice stoje. Jedno od težišnih pitanja – da li odrednicu *urednik/urednica* treba ostaviti otvorenom tako da obuhvati onoliko tipova urednika štampe koliko ima i štampe (Dillane 2021: 9) – značajno je i u kontekstu ovog istraživanja, a intuitivno je dotaknuto i u almanahu *Srpkinja*. Čini se da su se urednice *Srpkinje* spontano priklonile ideji da ne treba biti suviše kategoričan, tj. da oznaku *urednica štampe* treba učiniti dovoljno fleksibilnom da u sebe može da inkorporira i brojne razlike u časopisima iza kojih stoje pojedine urednice. U tom pogledu, urednice almanaha ne iznose stroge i jasno definisane tipologizacije urednikovanja. Međutim, Jelica Belović Bernadžikovska u almanahu *Srpkinja*, između ostalog, iznosi *sud* o modelima uređivanja štampe / uredničkim habitusima i pozicioniranjima (žena), kojima se posebna pažnja posvećuje u pojedinačnim portretima urednica. Dakle, ova publikacija ne podrazumeva isključivo deskriptivne i tipološke, već i vrednosne, pa i normativne dimenzije. Bernadžikovska eksplicitno zagovara osnivanje ženskog časopisa kakav, smatra ona, u tom trenutku upadljivo nedostaje domaćoj javnosti:

„Kod nas žene nemaju nijednoga lista, oko kojega bi se rado okupile, pa kad uzmeš taj list u ruke, da možeš reći: eto to su srpske književnice. 'Ženski svet' (Novi Sad) uređuje muškarac i ima za saradnike i muškarce, to davno nije s a s v i m ženski list, i ako je kroz 28 godina bio i jest jedini list, koji sa ljubavlju i veseljem nastoji da donese, sve što Srpkinje rade... 'Žena' (Novi Sad) je list samo jedne političke stranke, te se tu kupe samo žene ovog političkog programa uz svoje muževe. Stariji je list 'Domaćica' (Beograd), kojemu naslov već kaže, da se bavi više kućnim poslovima, nego duševnom stranom ženskog života, ma da i ovaj vrlo lepo pomaže, kupeći oko sebe ponajviše Srpkinje iz slobodne Srbije. Urednik je i tu muškarac. 'Srpska žena' (Sarajevo), najnoviji ženski list, formom i sadržajem odviše skroman, a da je taj list mogao da uhvati u svoje kolo sve srpske književnice. (Urednik je bio g. Svetozar Zrnić, upravitelj srpskog nar. pozorišta.) List je prestao izlaziti sa 4. brojem. – Jedan, za sve srpske krajeve, velik i formom elegantan, sa programom i horizontom širok ženski list bio bi vrlo potreban, ali da to bude zbilja p r a v i ženski list, morao bi stajati pod uredništvom jedne duševno jake ž e n e i imati za

saradnice s a m o ž e n e. No kakve su u nas prilike, čini se, da će naše žene još dugo čekati na takav ženski list” (Српске књижевнице, ur. 1913: 15).

U argumentaciji za osnivanje „pr(a)vog ženskog časopisa” izdvaja se nekoliko ključnih tokova. Prema Bernadžikovskoj, *sine qua non* ovakvog poduhvata podrazumeva uredničku poziciju žene, kao i saradnički kolektiv sačinjen isključivo ili dominantno od žena, ali, reklo bi se, ne nužno i privilegovanje ženskog *pitanja* koliko *autorstva* i *autoriteta* samih žena. Dakle, legitimitet časopisa koji bi ženama zaista bio koristan i za njih podsticajan prvenstveno se određuje na temelju *pola* (njegove urednice), te tako dolazi do karakteristične omaške na koju upozorava Toril Moi – homogenizacije *ženskog izražavanja* i *feminističkog samoizražavanja* (v. Moi 1989). Ipak, sam kontekst nastanka ovog almanaha pospešuje izuzetnost i strateški emancipatorski potencijal ovog rodnog zaoštavanja. Taj potencijal dodatno dobija na značaju utoliko što autorka insistira na urednici koja bi bila „duševno jaka žena”, tj. onoj koja je spremna na dekonstrukciju patrijarhalnog svetonazora i borbu za legitimitet samoizražavanja – *autoreprezentacije* žena.

U trenutku kad se formulišu ove težnje, faktičko zauzimanje uredničkih nadležnosti od strane žena na području današnje Srbije već je na snazi, započevši krajem 19. i početkom 20. veka (najpre u Vojvodini i Beogradu), s prodorom protofeminističkih ideja, intenziviranjem „ženskog pitanja” u javnosti, postepenom demokratizacijom štampe, unekoliko dostupnijim obrazovanjem (za žene) u lokalnom i evropskom kontekstu, te većim mogućnostima mobilnosti i internacionalnog umrežavanja. Tada je najčešće dolazilo do kolektivnih uredničkih poduhvata, prvenstveno kada je reč o glasilima ženskih elitnih, humanitarnih udruženja, čije se pojedine članice takođe smatraju (proto)feministkinjama. U tom pogledu ističu se, na primer, *Domaćica*, organ Beogradskog ženskog društva (v. Милановић 2020), te kalendar *Vardar*, glasilo Kola srpskih sestara (v. Пековић 2015; Столић 2015).

Međutim, i sama Bernadžikowska ipak naslućuje da *ženski stendpoint* u uredničkoj politici nije dovoljan i da nije nužno i *feministički* (v. Hartsock 1983; Moi 1989) – drugim rečima, da kvantitativna merila ne treba izjednačavati s kvalitativnim. Iz tog razloga ona osporava domete i ambicije pojedinih ženskih listova (koje uređuju žene). Tako se u izvesnom smislu odriče novosadskog časopisa *Žena*, uprkos tome što iza njega stoji urednica, i bez obzira na to što se u njemu tzv. žensko pitanje stavlja na dnevni red, percipirajući ga prvenstveno kao stranačko glasilo uslovljeno politikom „muževa” (up. Kolarić 2017). Isto tako, Bernadžikowska ne pronalazi sasvim zadovoljavajući model ni u listu *Domaćica*, ne samo stoga što je tu nominalno reč o muškom ured-

niku već i zato što se horizont ženskog delovanja sužava na *privatnu, kućnu sferu* i pritom nedovoljno teži podupiranju i pospešivanju *javnog* angažmana žena (u domenu književnosti, umetnosti i kulture), mada je u međuvremenu postalo jasno da je i ovo glasilo vremenom bilo sve otvorenije za književni i prevodilački angažman žena (v. npr. Božinović 1996; Милановић 2020).²⁶

Sličan i barem podjednako efektan primer predstavlja kalendar *Vardar* (1906–1914; 1921–1941), koji Bernadžikowska u ovoj prilici ne spominje, a koji umnogome dovodi u pitanje njenu koncepciju. Uprkos širokom opsegu *urednica* i *saradnica* i njihovom velikom uticaju na osnivanje i politiku ovog dugovečnog kalendara, njega, naime, nije uputno određivati kao ženski ili feministički niti kao časopis za žene, budući da one nisu bile primarna ciljna grupa – što *Vardar* čini izuzetkom među sličnim projektima tadašnjih ženskih udruženja. U najboljem slučaju, on se može odrediti kao feminofilno (v. Бапах 2010) i, kako je i uobičajeno, shodno ciljnoj grupi i (dosledno prorežimskoj) orijentaciji, kao dominantno patriotski ili nacionalno opredeljeno glasilo (v. Савић 2009; Симић 2018). Kalendar *Vardar* stoga ni u ovoj prilici nije u fokusu analize, a u budućnosti bi se mogao sagledati i kroz uredničke portrete i prizmu uredničke instance.

2.4. Ženska i feministička štampa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: pregled publikacija i njihovih urednica

S osnivanjem Kraljevine SHS dolazi i do znatno uočljivijeg i samosvesnijeg – individualnog i kolektivnog – uključivanja žena u uređivanje periodike, uporedo s pokretanjem „pravih ženskih” časopisa kakve zamišlja Bernadžikowska: onih koje i nominalno i faktički uređuju žene i čiji se saradnički krug pretežno sastoji od žena. Radikalno izmenjena politička klima i državna konstelacija nakon iskustva Prvog svetskog rata, u poletnoj atmosferi plediranja za veći pristup javnoj sferi i pravo glasa, u nekim slučajevima dovela je do podjednako radikalnih diskontinuiteta s prethodnim razdobljima – naročito kad su u pitanju feministički časopisi poput *Ženskog pokreta*, za čije bi se urednice moglo reći da su sprovodile *emancipaciju kao vokaciju*. Ipak, u međuratnoj štampi uočavaju se i brojni kontinuiteti s predratnim tendencijama, o čemu takođe svedoče biografije pojedinih urednica.

²⁶ Jednu moguću paralelu predstavlja časopis *Na domaćem ognjištu* (1900–1901) / *Domaće ognjište* (1901–1914), koji su uređivale hrvatske učiteljice i nastavnice, a gde su uglavnom zadržane i promovisane tradicionalne rodne uloge i konvencije (v. Vujnović 2009: 55).

Ugrubo, *ženski časopisi*, načelno nezainteresovani za dubinsko problematizovanje dihotomija *javno/privatno* i *maskulino/feminino*, pratili su, s jedne strane, (anti)modernizacijske procese primarno u domenu mode i/ili kućanstva, perpetuirajući pritom važeći rodni dekorum. *Feministički časopisi*, s druge strane, insistirali su na intelektualizmu, (eksplicitnoj) feminističkoj agendi, te emancipatorskim potencijalima modernizacije u domenu zvaničnih politika. Za obe grupe časopisa karakteristično je da su se u tzv. polju kulturne proizvodnje (i dalje) percipirali kao *feminini*, tj. bili marginalizovani naspram vodećih kulturnih, političkih, naučnih i književnih listova epohe. Upravo ova činjenica ima veliki značaj i za razmatranje pozicioniranja njihovih *urednica* / uredničkog pitanja. „Kako je ženska periodika bila na margini interesovanja političkih i drugih moćnika, zvanična cenzura manje je uticala na nju. Utoliko je autocenzura urednika i urednica bila jasan pokazatelj i orijentacije časopisa i stepena slobode i rodne osvešćenosti” (Андоновска, Бапах 2012: bez paginacije). Hibridizacija ovih žanrova bila je na snazi tokom čitavog međuratnog razdoblja – kako u celini tako i na mikronivou, u genezi određenih časopisa ponaosob.

Očekivano, centri zbivanja bili su Beograd, Zagreb, Ljubljana i, manjim delom, Sarajevo (up. Vujnović 2009: 118), a načelna, do danas sporna tendencija ka centralizaciji u Kraljevini SHS/Jugoslaviji doprinela je u značajnoj meri i centralizaciji periodičkih politika.²⁷ Usled toga, Beograd je neretko bio privilegovano mesto (kolektivnog) delovanja međuratnih urednika, pa i urednica štampe. Stanislava Barać je, usredsređujući se upravo na prestoničke časopise, pažnju prvenstveno usmerila ka sledećim publikacijama: *Једнакост, орган жена социјалиста (комуниста) Југославије* (1910–1920),²⁸ *Женски покрет* / *Ženski pokret* / *Žensko gibanje* (1920–1938, ur. Zorka Kasnar, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi, Darinka Stojanović i dr.), *Жена и свет* (1925–1941, ur. Jelena Zrnić, Aleksandra B. Jovanović, Zora Stanojević-Priseker, Marija Gregorić i dr.), *Женски свет* (1930–1934, ur. Jelena Zrnić, Aleksandra B. Jovanović), *Југословенска жена* (1931–1934, ur. Vera Jovanović i dr.), *Сељанка* (1933–1935, ur. Darinka Lacković; v. Grubački 2017) i *Жена данас* (1936–1940, ur. Radmila Dimitrijević, Olga Timotijević, Mira Vučković, Ljerka Babić / Mitra Mitrović i dr.).

²⁷ Poseban predmet analize mogao bi da predstavlja položaj Sarajeva kao kulturno-intelektualnog centra u periodu uoči, tokom i nakon Prvog svetskog rata, i to upravo kroz prizmu periodike (*Zora, Bosanska vila...*).

²⁸ Časopis *Jednakost* izuzetak je u odnosu na druge ženske i feminističke časopise tog doba utoliko što je podrazumevao jasno političko pozicioniranje, zbog čega je Obznanom zabranjen već u decembru 1920. godine.

Autorka je, oslanjajući se na reviziju Habermasove teorije odnosno koncept „(feminističke) kontrajavnosti”, koje je ponudila Nensi Frejzer [Nancy Fraser], razmotrila periodičku produkciju kroz prizmu žanra „ženskog portreta”, analizirajući moduse (feminističkog) biografisanja inherentne samoj ovoj štampi. Ovo istraživanje delimično je komplementarno njenom utoliko što teži feminističkom biografisanju, svojevrsnim *ženskim portretima* urednica i saradnica iste te štampe, onih koje su u nekim slučajevima i same stvarale, a neretko podupirale, portrete sopstvenih savremenica i prethodnica. Pritom, fokus se iznova vraća na almanah *Srpkinja*, u kome je nagovešten nacrt modela kako *ženskog portreta* tako i (proto)feminističkog biografisanja uopšte:

„J. Savić iz Zagreba na samom početku portreta Katarine Holecove i sama ističe da biografije od kojih se knjiga sastoji zapravo *nisu uobičajene biografije*: 'Mi smo u ovoj knjizi imali nameru da *odstupimo od dosadanjeg metoda pisanja biografije*. Kad se je koja gospođa rodila, gde je i kad škole svršila, za koje je listove i listiće radila [...] ne smatramo toliko važnim, kok to [koliko to]: *u kakvim je prilikama radila, kako je njezin rad primljen od publike, od prijatelja i rodbine, koje je plodove doneo*' [...]. Upravo bi se ovaj navod mogao uzeti kao opis modela po kome su pisani gotovo svi kasniji ženski portreti (u ženskim i drugim časopisima u međuratnom periodu): *na fonu slike društvenih i kulturnih prilika ocrtava se slika lika i delovanja određene žene. Po pravilu je to patrijarhalna kultura koja ograničava individualno delovanje žene, i uglavnom je reč o ženi koja, uz brojne nevolje, otpore i sopstvene žrtve zauzima svoje mesto u javnom životu, osvaja područje određenog autorstva do tada dostupnog samo muškarcima*” (Bapaš 2015: 69, istakla Z. S.).

Osim na rad Stanislave Barać, obuhvatajući sličan korpus beogradskih ženskih i feminističkih časopisa, s fokusom na njihovim urednicama, ovo istraživanje oslanja se i na druge relevantne izvore, a u cilju da unekoliko obuhvati i ostale publikacije u državi, ili barem omogućući nova polazišta za dalji rad u tom domenu. Istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak, na primer, u težnji da kritički ispita konstruisanje rodni stereotipa u časopisnim diskursima, ne zadržavajući se takođe na njihovim urednicama, temeljno je analizirala neke listove koji su važni i u ovoj prilici, ističući da je „fokus (njene) knjige usmjeren prvenstveno na hrvatski prostor” (Ograjšek Gorenjak 2014: 7). Osim nezaobilaznog *Ženskog pokreta*, Ograjšek Gorenjak uključuje i časopise *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Zagreb, 1917–1920, ur. Zofka Kveder Demetrović), *Ženska misao* (Zagreb, 1919–1921, ur. odbor, Božena Kralj / Zora Vasić; v. Luetić 2014), *Slovenka: glasilo slovenskega ženstva* (Ljubljana, 1919, ur. Ivanka Anžič Klemenčič),²⁹

²⁹ Ivanka Anžič Klemenčič (1876–1960) ubraja se u prve slovenačke novinarke. Njen (urednički) portret je rekonstruisan. V. Verginella, ur. 2017; Selišnik 2017; Ograjšek Gorenjak 2020.

Eva (Zagreb 1928, ur. Adolf i Franjo Rautenstrauch) i *Naša žena* (Zagreb, 1935–1938, ur. Zdenka Smrekar), opisujući ih kao „politički usmjerena ženska glasila”; takođe, autorka studije razmatra i *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo* / *Ženski list* / *Novi ženski list* (Zagreb, 1925–1934, 1934–1938, 1938, ur. Marija Jurić Zagorka, sporadično Olga Baldić),³⁰ o kome, uz pomenute beogradske časopise urednice Jelene Zrnić (*Ženski svet* i *Žena i svet*), govori kao o „ženskom tisku koji se nametnuo zbog svoje popularnosti i rasprostranjenosti” (*ibid.*: 5). U radu Biljane Andonovske i Stanislave Barać, povodom časopisa ovog profila, iznosi se, na primer, sledeći zaključak:

„Ilustrovani modni magazini sa emancipatorskim tendencijama (*Žena i svet* 1925–1941, *Ženski svet* 1930–1934), koji imaju najranijeg preteču u *Magazinu za hudožestvo, knjižestvo i modu* (1838) a neposredne uzore u aktuelnoj evropskoj štampi istog tipa, deluju dvosmisleno, udovoljavajući i građanskoj, patrijarhalnoj ideologiji ženstvenosti i idealu nezavisne, moderne žene” (Андоновска, Бараћ 2012: bez paginacije).

Osim dosad pobrojanih, korpusu ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji pripadaju sledeći časopisi: *Домаћица* (Beograd, 1879–1914; 1921–1941, ur. odbor, razni urednici i, ređe, urednice; v. Милановић 2020); *Parižka moda* (Zagreb, 1895–1907; 1920–1938, ur. Draginja Savić, Melanija Vidale i dr.; v. Vujnović 2009); *Za vjeru i dom* (Zagreb, 1908–1945, razne urednice; v. Kerhoni 2017); *Жена: месечни часопис за жене* (Novi Sad, 1911–1914; 1918–1921, ur. Milica Tomić); *Praktični modni list* (Zagreb, 1919–1921, ur. Josip Pest); *Jadranka* (Trst, 1921–1923, ur. Marica Stepančičeva-Gregorič); *Slovenka* (Gorica, 1922–1923, ur. Gizela Ferjančičeva); *Vigred* (Ljubljana, 1923–1943, ur. Cilka Krekova / Zvona Primčeva, Pavla Melihar, Zora Poženel); *Ženski svet* (Trst/Ljubljana, 1923–1941; ur. odbor, Pavla Hočevanjeva, Olga Grahorjeva / Darinka Vdovičeva, Marica Bartolova, Milka Martelančeva i dr.; v. Mihurko Poniž 2009); *Ženski list: glasilo Zveze delavskih žen in deklet* (Ljubljana, 1924–1935, ur. odbor, Eda Komavli, Rezika Krištofova, Marija Rakovec; v. Kecman 1978: 312–317; Grubački 2024: 162); *Žena i svijet* (Beograd/Zagreb, 1925, ur. Jelena Zrnić i Adela Milčinović); *Đulistan: časopis za kulturno i socijalno podizanje muslimanske žene* (Sarajevo, 1926; ur. Ahmed Ljubunčić, Malik Kulenović); *Nova žena: časopis za zaštitu interesa i prava žene: jedini kulturni i prosvjetni ženski list u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji*

³⁰ Odnosno, njegov delimični naslednik, *Hrvatski ženski list* (Zagreb, 1939–1944, ur. Sida Košutić i Mara Švel/Schwel), dok će Marija Jurić Zagorka osnovati *Hrvaticu* 1939. godine; v. npr. Dujić, Trgovac Martan, Popratnjak 2015; Brunčić, Coha 2021. Na to ću se osvrnuti u drugom delu knjige.

(Sarajevo, 1928, ur. Marica Vidović, Ada Hayndl / Jagatinka Tanković); *Глас Народне женске заједнице* (Beograd, 1927–1930, 1933, ur. Jovan Palavestra, Zorka Janković i Jelena Demajo, vlasnica Natalija Smiljanić); *Žena in dom* (Ljubljana, 1930–1941, ur. Marija Podkrajšek, Erna Podgornikova, Tončka Lipoglavšek; v. Ratej 2014); *Gospodinjska pomoćnica* (Ljubljana, 1931–1940, ur. Franja Petričeva i dr.); *Gospodinja: glasilo Zveze gospodinj* (Ljubljana, 1932–1942, ur. odbor, Albina Traven, Anica Koprivnik i dr.); *Жена и дом: часопис за забаву и практичну поуку жене* (Beograd, 1933, ur. Stanislava S. Vasić); *Жена* (Beograd, 1933, ur. Paula Bele); *Žena: glas udovica i samostalnih žena* (Zagreb, 1934, ur. Laura Miškulin); *Moda* (Beograd, 1933–1934, ur. Marija Ž. Živković); *Moda od danas* (Zagreb, 1934–1935, ur. Olga Baldić); *Женска мисао* (Beograd, 1935, ur. Dušanka Milenković, Stanko Jovanović); *Гласник Југословенског женског савеза* (Beograd, 1935, ur. odbor, Leposava Petković, Paulina Lebl Albala i dr.); *Mlada žena: glasilo Hrvatske ženske omladine* (Zagreb, 1936, ur. Ivanka Anđel); *Mali ženski magazin: mjesečnik za domaćice* (Zagreb, 1936–1938, odg. ur. Marija Tomac); *Kmečka žena* (Maribor, 1937–1941, ur. Marija Antončić); *Žena: mesečnik v službi današnje žene* (Ljubljana, 1938–1941, ur. Ivo Zor); *Hrvatski ženski list* (Zagreb, 1939–1944, ur. Sida Košutić i Mara Švel/Schwel); *Hrvatica: časopis za ženu i dom* (Zagreb, 1939–1941, ur. Marija Jurić Zagorka); *Ženski svijet* (Zagreb, 1939–1941, ur. Katja Galić i dr.); *Naša žena: prva slovenska ženska in družinska revija* (Ljubljana, 1941–2015); *Женске новине* (Beograd, 1941, ur. Slobodanka Savić), i drugo. Treba spomenuti da su neki od pobrojanih časopisa dostupni i u digitalnom obliku. Između ostalog, digitalizovani su: *Domaćica*, *Ženski pokret*, *Žena i svet*, *Žena in dom*, *Ženski list: glasilo Zveze delavskih žen in deklet*, *Ženski list: za modu, zabavu i kućanstvo*, *Ženski svet: glasilo ženskih društva v Julijski Krajini*, *Hrvatica*, *Seljanka*, *Slovenka* (1919), *Slovenka* (1922–1923), *Vigred*.³¹

U međuratnom razdoblju na području Kraljevine SHS/Jugoslavije izlazilo je više od četrdeset ženskih časopisa, „kojima nije posvećena dovoljna niti ravnomjerna pažnja u suvremenoj istoriografiji” (Ograjšek Gorenjak 2014: 28).

³¹ Spisak sam formirala na osnovu sledećih izvora: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, ur. 1936; Šlebinger 1937; Ujević, ur. 1955; Драговић 1956; Pejanović 1961; Todorović-Uzelac 1987; Čizmić Horvat 2005; Zubac 2016, kao i pretrage srpskih, hrvatskih i slovenačkih (digitalnih) bibliotečkih baza podataka (COBISS i sl.), te neposrednog uvida u većinu pomenutih časopisa u bibliotekama (Narodna biblioteka Srbije, Univerzitetska biblioteka „Svetožar Marković” Beograd, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu). Digitalne verzije pobrojanih časopisa dostupne su na sledećim adresama: <https://digitalna.nb.rs/>; <https://www.unilib.rs/>; <https://digitalna.nsk.hr/>; <https://www.dlib.si/>; <https://www.zenskipokret.org/> (21. 12. 2024).

Reč je o heterogenom korpusu koji obuhvata modne i domaćičke listove, verske časopise, glasila ženskih udruženja različitih profila, publikacije usmerene na određene grupe žena i dr. (v. Todorović-Uzelac 1987). Veći deo njih nije posedovao dugovekovost izlaženja i/ili opseg distribucije i uticaja koji su svojstveni listovima privilegovanim (i) u ovoj prilici – „politički usmjerenim ženskim glasilima”, eksplicitno feminističkim časopisima, te, manjim delom, prominentnijim i tiražnijim ženskim časopisima epohe u užem smislu. Uprkos tome, i preostale bi časopise u budućnosti vredelo podrobnije istražiti, uključujući delovanje njihovih brojnih urednica i, u znatno ređim slučajevima, urednika.

2.5. Urednice međuratne jugoslovenske ženske/feminističke periodike kao *grupa*: teorija pozicionalnosti i serijalnosti

Opređenje/prinuda/izbor urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji da svojim imenom stoje iza časopisa koje tipološki određujemo kao ženske i feminističke, te da pažnju kontinuirano posvećuju tzv. ženskom pitanju kako u njima tako i mimo njih, statistička je pravilnost od izuzetnog značaja. Taj značaj dodatno podupire činjenica da su urednice bile relativno brojne, baš kao i načini na koje su se one među sobom razlikovale – bilo da je reč o (feminističkim) ideologijama, poetikama, društvenom angažmanu, obrazovnim profilima, generacijskoj pripadnosti, ili pak ciljnoj čitalačkoj publici, recepciji i disperzivnosti časopisa iza kojih su stajale. Ovde se iznosi oprezna, trostruka formulacija – *opredeljenje/prinuda/izbor* – upravo zato što iz današnje perspektive nije moguće do kraja razgraničiti ove pojmove, odnosno ustanoviti gde počinju i prestaju lični afiniteti urednica, s jedne, te pritisak konvencija i uticaj spoljnih faktora, s druge strane. Kako je već istaknuto u uvodu, ukoliko su birale novinarstvo kao svoju vokaciju – u većini slučajeva neformalnu, a u ređim slučajevima i punoznačnu, doslovnu – žene su u Kraljevini, s jedne strane, podsticane da se orijentišu ka *ženskoj sferi* (Ograjšek Gorenjak 2020: 382), budući da je takva rodna polarizacija odgovarala patrijarhalnom statusu kvo. S druge pak strane, one intelektualke i autorke koje su osvajale uredničke pozicije s motivacijom da od uredničke *vokacije* načine lokus *emancipacije*, uglavnom su to činile u ženskim i/ili feminističkim, a ne u vodećim časopisima epohe.

Razume se, kao što se ni između ženskih i feminističkih časopisa ne može nužno i uvek uspostaviti čvrsta granica, te s obzirom na to da su ovi časopisi bili obeleženi širokim spektrom drugih (političkih) pobuda,

tendencija i učinaka, isto tako se ne može decidno tvrditi ni da je vokacija figurirala kao emancipacija, odnosno prostor borbe za prevazilaženje vladajućih rodni konvencija i uloga, isključivo u feminističkim, a ne i u ženskim časopisima. I obratno, deklarativnim emancipatorskim istupanjima nekada su se prikrivale antifeminističke pozicije urednica. Kao što je već naznačeno, hibridizacija *ženskog/ženstvenog/feminističkog* bila je na snazi u svim ovim listovima i ove kategorije međusobno su se uključivale ili isključivale na složene načine. U svakom slučaju, domen ženskih i feminističkih časopisa bio je, treba iznova istaći, gotovo ekskluzivno rezervisan za urednice, dok ih u ključnim političkim, književnim i časopisima za kulturu skoro i nije bilo u tom svojstvu.

Pomenuta tendencija stavlja naglasak i na jedan od polaznih istraživačkih problema – *prelaz* s kategorije *urednika* na kategoriju *urednice* u kontekstu istorije srpske i jugoslovenske periodike. On se svakako nije odigrao tek s osnivanjem Kraljevine, ali tada, u kontekstu borbe za pravo glasa / *pravo na glas*, takođe dobija naročiti (statistički) značaj. Budući da je osnivanje nove države podstaklo i odlučniji feministički angažman, odnosno porast (internacionalnog) feminističkog udruživanja i umrežavanja, te da se tokom čitavog međuratnog razdoblja može uočiti načelna polarizacija intelektualnog polja (raslojenost javnosti, čiji je jedan od segmenata činila „feministička kontra-javnost”), *grupisanje* žena u granicama Kraljevine SHS/Jugoslavije odvijalo se na raznim nivoima – bilo kroz formiranje novih ili obnovu predratnih ženskih organizacija i učešće na odgovarajućim feminističkim kongresima i manifestacijama u zemlji i inostranstvu, bilo kroz pokretanje časopisa i (urednički) angažman u njima. Ova dva aspekta ženske emancipacije / delovanja pokreta za emancipaciju žena bila su, pritom, neretko neodvojiva.

Kako je takođe sugerisano u uvodu, na tragu Ide Ograjšek Gorenjak uputno je insistirati na *grupnom*, kolektivnom identitetu novinarki (u najširem značenju) u čitavoj međuratnoj Jugoslaviji, uključujući i urednice štampe, uz napomenu da je reč o heterogenoj grupi nevelikog obima (v. Ograjšek Gorenjak 2020). Ova autorka toj problematici s pravom pristupa iz rodne perspektive. Isto se čini i u ovom istraživanju, pri čemu se i rodna/feministička i interdisciplinarna perspektiva istraživačice saobražavaju istorijskim činjenicama, žanrovskim dominantama u odgovarajućem korpusu štampe, rodno uslovljenoj dinamici i genezi samog periodičkog, intelektualnog i književnog polja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. U tom pogledu, kako bi se unapred izbeglo puko i neelaborirano poistovećivanje kategorija *ženskog, ženstvenog* i *feminističkog* pri (re)konstrukciji *feminističkih biografija*, a

istovremeno opravdalo rodno motivisano homogenizovanje istraživačkog fokusa i njegovo „sužavanje” na figure *urednica* međuratne periodike (kao *grupe*), od velikog značaja jesu teorija serijalnosti koju razvija Ajris Merion Jang i teorija pozicionalnosti Linde Martin Alkof.

Obe autorke, poput mnogih feministički orijentisanih istraživačica u poslednjim decenijama, pokušavaju da ponude moguće rešenje jednog od perzistentnijih i važnijih problema u feminističkoj teoriji – „konceptualizacije žena kao grupe” (Young 1994: 713). U pitanju je temeljni problem feminističke teorije i prakse, onaj koji se tiče same suštine (dosadašnjeg) feminističkog angažmana, s jedne, i budućnosti feminizma, s druge strane. Ukratko, reč je o sledećoj dilemi:

„[S] jedne strane, ukoliko ne postoji neki smisao imenovanja 'žena' kao društvenog kolektiva, feministička politika ostaje bez ikakve specifičnosti. S druge strane, reklo bi se da svaki napor da se odrede atributi takvog kolektiva podriiva feminističku politiku na taj način što izostavlja neke žene koje bi feministkinje trebalo da uključe” (*ibid.*: 714).

Sumirajući pomenuti problem, Ajris Merion Jang ima u vidu kako nasleđe postmodernizma i/ili poststrukturalizma, tj. njima inherentne obrte u shvatanju identiteta, subjekta i subjektivnosti, tako i intersekcionalnost (v. Crenshaw 2009) i kroskulturalnost, disperzivnost i heterogenost kategorija i koncepata od kojih polazi feminizam, ali, isto tako, i izazove s kojima se feministička politika suočava nakon prominentne i rezonantne pojave, primera radi, Džudit Batler [Judith Butler], te njenog destabilizovanja kategorija pola/roda (v. npr. Batler 2010). „Feminizam pretpostavlja da feminističke teorije i politike ne može biti bez *subjekta*” (Young 1994: 716, istakla Z. S.). Međutim, kako je već naznačeno prilikom razmatranja žanra feminističke biografije, nevolje nastaju ukoliko se taj subjekt definiše isuviše čvrsto ili homogeno – aistorijski, biološki, transcendentno – s jedne strane, kao i ukoliko se pak teži njegovoj potpunoj disperzivnosti, dekonstrukciji ili fragmentaciji, s druge.

Jang smatra da ideju o *ženama kao grupi* treba zadržati, a od te se hipoteze polazi i u ovom istraživanju. U tom pogledu, svrsishodno je, na tragu ove autorke, zalagati se za „pragmatičniji pristup” postojećim debatama i dilemama, bilo da se one primarno tiču definisanja subjekta / individualnog (ženskog) identiteta ili pak problema intersekcionalnosti, pitanja da li se o grupnom identitetu žena može govoriti, a da se pritom izbegnu esencijalizacija, normalizacija i uniformnost, kao i mehanizmi isključivanja „nekih

žena koje bi feministkinje trebalo da uključe". Jang iznosi argumentaciju uz svest i naglasak na tome da očuvanje vizije žena kao grupe omogućava „pogled s onu stranu individualnog liberalizma”, te da „bez svojevrsnog konceptualizovanja žena kao grupe nije moguće konceptualizovati opresiju kao sistemski, strukturni, institucionalizovani proces” (*ibid.*: 718). U krajnjoj konsekvenci, tj. najzaoštrenijem i najopasnijem obliku, „poricanje realnosti žena kao društvenog kolektiva osnažuje privilegije onih koji imaju korist od međusobne podeljenosti žena” (*ibid.*: 719).

Jang ukazuje na dve osnovne strategije rešenja ovog problema u recentnoj feminističkoj teoriji: „pokušaj da se rodni identitet teoretizuje kao mnogostruk, a ne binaran, te argument da žene čine grupu jedino u politizovanom kontekstu feminističkih borbi” (*ibid.*). Ona kritikuje obe pozicije, ističući njihove prednosti, ali i ulažući ubedljive prigovore protiv njih i njihovog političkog učinka po opstanak i oštricu feminizma. Iako se, naime, čini da onda kada „želimo i osećamo potrebu da opišemo žene kao grupu [...], ne možemo to da učinimo, a da izbegnemo normalizaciju i esencijalizaciju”, prema Ajris Merion Jang to zapravo jeste izvodljivo ukoliko pođemo od koncepta serijalnosti koji je Žan-Pol Sartr razvio u svojoj *Kritici dijalektičkog uma* (*ibid.*: 723).

Pozivajući se na Sartra i samosvesno feminizujući njegove uvide, autorka nudi ilustrativan primer *serije*: nasumične grupe pojedinaca koji na stanici čekaju autobus. Svako od njih ponaosob uslovljen je različitim činiocima i svojstvima, a među sobom ne moraju nimalo da se poznaju. „Ujedinjuje ih isključivo njihova želja da se voze tom linijom” koju čekaju; dakle, reč je o amorfnom, kontingentnom i nehomogenizovanom modelu grupisanja, u kome svako percipira sebe kao istovremeno „drugog” i „anonimnog” (*ibid.*: 725). Međutim, „latentni potencijal ove *serije* da se organizuje u grupu (u užem, strogom smislu, prim. Z. S.) manifestovaće se ukoliko autobus ne stigne” (*ibid.*). To znači da serijalnost nipošto ne uslovljava i ne jemči nečiji identitet:

„[R]eći da je neko deo iste serije ne znači nužno da poseduje niz zajedničkih atributa koje deli s ostalim članovima, jer njihovo članstvo nije određeno nečim što oni jesu, već time što su u svojim raznolikim egzistencijama i radnjama orijentisani ka istim ciljevima” (*ibid.*: 728).

U feminističkom ključu, to podrazumeva da „tela i objekti konstituišu orodnjene serije žena kroz strukture kao što su prinudna heteroseksualnost i polna podela rada” (*ibid.*: 730), a da različiti oblici udruživanja i grupisanja

žena na temelju pola/roda, odnosno uz svest o opresivnosti pomenutih struktura, figuriraju kao korak ka (individualnoj) feminističkoj samosvesti i (kolektivnoj) feminističkoj politici. Naravno, to ne znači da su u serijama/grupama žene među sobom identične ili da je govor o identitetu uopšte relevantan; reč je o „pasivnom jedinstvu” (*ibid.*: 733), koje proizlazi iz deljenih pozicija i potreba da se one preoznače, preosmisle ili transformišu.

„Feministička politika i teorija odnosi se na ili reaguje spram ove serijske realnosti. Feminističko promišljanje ili eksplicitna teoretizacija zasniva se na iskustvu serijalizovanog roda, koji ima višestruke slojeve i aspekte. Feminizam po sebi nije grupisanje žena; pre se može reći da ima mnogo feminizama, mnogo grupisanja žena čija je namera da se rod politizuje i promene odnosi moći između muškaraca i žena u nekom smislu” (*ibid.*: 737).

O pozicionalnosti kao optimalnom rešenju iste bazične dileme (kako razmišljati o *ženama kao grupi* u savremenom kontekstu) govori Linda Alkof. Ona pravi grubu, načelnu podelu između kulturalnog i poststrukturalističkog feminizma, kako bi ukazala na dva preovlađujuća modela shvatanja (anti)esencijalizma u feminističkoj teoriji i praksi. „Kulturalne feministkinje nisu dovele u pitanje definisanje žene već jedino način na koji to definisanje sprovode muškarci”; s druge strane, poststrukturalizam „odbija mogućnost žena kao takvih uopšte”; „ukratko, kulturalne feministkinje na pitanje Simon de Bovoar 'Postoje li žene?' odgovaraju potvrdno i definišu žene na osnovu njihovih sopstvenih aktivnosti”; odgovor poststrukturalizma je pak odričan i on „napada kategoriju i koncept žene problematizujući subjektivnost” samu, tj. sam pojam subjekta (Alcoff 2006: 134–135).

Kao reprezentativne proponentkinje prvog pristupa Alkof odabira Meri Dejl [Mary Daly] i Edrijen Rič [Adrienne Rich]. Obe su na različite načine insistirale na biološkoj komponenti iskustava žena, njihovoj sposobnosti rađanja, dosluhu s prirodnim ciklusima, te na posledičnoj zavisti i osujećenosti u muškarcima, reakcijama zbog kojih, prema njihovom sudu, ultimativno i dolazi do rodne opresije. Premda priznaje dostignuća i značaj kulturalnog feminizma, sama Alkof ukazuje na opasnosti od generalizacije i esencijalizacije koje proishode iz ovih tvrdnji, tvrdnji koje su neretko, manje ili više eksplicitno, problematizovale i osporavale i druge autorke. Mnoge feministkinje, naime, a ne samo one poststrukturalistički orijentisane, primećuju da ovakav pristup seksizmu „ne kritikuje fundamentalni mehanizam seksizma već zapravo iznova priziva taj mehanizam u pokušaju da ponudi rešenje” (*ibid.*: 140), tj. nudi tek inverziju postojećih mehanizama moći, ne uspevajući da prevlada tradicionalni

binarizam koji ide naruku patrijarhatu. S druge strane, ozbiljni prigovori mogu se uputiti i stanovištima na tragu Deridinog [Jacques Derrida], Lakanovog [Jacques Lacan] i/ili Fukoovog [Michel Foucault] dekonstruktivističkog impulsa i/ili destabilizacije subjekta (npr. onom koje zastupa Kristeva, a koje ponekad radikalno prihvataju i teoretičarke žanra feminističke auto/biografije poput Liz Stenli; up. Moi 1989).

„Kao i mnogi drugi, smatram da je naglasak na društvenim objašnjenjima individualnih praksi i iskustava prosvetljujuć i ubedljiv. Takođe poput mnogih drugih, kao manje ubedljivo percipiram potpuno brisanje individualne moći delovanja [...], odnosno totalizaciju učinka istorije” (*ibid.*: 140).

Alkof zagovora teoriju pozicionalnosti kao svojevrсни treći put i alternativno rešenje dileme, tj. spora koji nastaje između esencijalističkih tendencija feministkinja i radikalnog antiesencijalizma, iz sledećih razloga: „tvrdnjom da je nečija politika utemeljena u nečijem esencijalnom identitetu izbegava se kako problematizacija identiteta tako i veza između identiteta i politike, a time i potreba da se formulišu uverenja, prave izbori i preuzme odgovornost za te odluke” (*ibid.*: 147). Time se, smatra Alkof, podriva sam smisao (pojma) feminizma.

„Razlika između feministkinja i antifeministkinja čini mi se najupadljivijom upravo u tom pogledu: prihvatanja ili negiranja našeg prava i sposobnosti da konstruišemo i preuzmemo odgovornost za sopstveni orodnjeni idenitet, sopstvene politike i sopstvene izbore” (*ibid.*: 147).

Isto tako, deridijanska neodlučivost u krajnjoj instanci može da navede na (političku) desubjektivizaciju, a na taj način ospori osnovanost feminističkih nastojanja. Nasuprot tome, koncept pozicionalnosti koji nudi Alkof podrazumeva dve ključne stavke: da je „*koncept žene relaciji pojam, koji je moguće odrediti isključivo u okviru (stalno promenljivog) konteksta*” (*ibid.*: 148, istakla Z. S.; v. i Kolarić 2017), te da

„pozicija u kojoj se žene nalaze može aktivno da se koristi (pre nego transcendirati) kao lokacija konstruisanja značenja, mesto s kog se može otkriti značenje (to šta znači *biti žena*). Koncept pozicionalnosti pokazuje kako žene koriste svoje pozicionirane perspektive kao mesto s kog se vrednosti tumače i konstruišu, a ne kao lokus unapred određenih sistema vrednosti. *Kada žene postanu feministkinje, ključna stvar koja se dogodila nije to da su naučile ikakve nove činjenice o svetu, već da su te činjenice sagledale iz drugačije perspektive, iz sopstvene subjektske pozicije*” (*ibid.*, istakla Z. S.).

Linda Alkof naposljetku postavlja pitanje „možemo li da poimamo budućnost u kojoj opozicione binarne kategorije nisu fundamentalne za samorazumjevanje ili organizovanje društvenih odnosa?“, odgovarajući na sledeći način: „sve i da ne možemo, naša teorija subjektivnosti ne bi trebalo da osujeti ili čak spreči tu mogućnost. Naš koncept žene kao kategorije treba, dakle, da ostane otvoren ka radikalnoj promeni u budućnosti” (*ibid.*: 149).

3. UREDNICE PERIODIKE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI: ROD I NACIJA

*Mnoge ideje velike prodorne moći nisu ništa drugo
do uspešne metafore.*

Trond Berg Eriksen

3.1. „Žensko pitanje” i „porodične metafore”

Kako bi se delimično osvetlili kolektivni i individualni angažmani urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ocrtale glavne koordinate delovanja *žena kao grupe*, te dopunili postojeći i postavili novi osnovi za istraživanja uredničkog pitanja i kritičku analizu diskursa međuratne štampe i feminizma, korisno je zadržati se na dva fenomena, dve naročito upadljive tendencije karakteristične za dinamičnu genezu „ženskog pitanja” na ovom podneblju. S jedne strane, reč je o tzv. porodičnim metaforama – u ovom slučaju, rodno obeleženim, relacionim metaforama materinstva i sestrinstva, čiji je značaj, barem kad je reč o izučavanju predratnog (proto)feminizma, već istican u domaćem naučnoistraživačkom kontekstu (v. Столић 2015; Kolarić 2017). S druge strane, nezaobilazno i podsticajno jeste i razmatranje (komplementarnog) „nacionalnog pitanja”, problema nacionalnog (samo)opredeljenja i (samo)određenja u svetlu „ženskog pitanja” i obratno, a uz uvažavanje odgovarajućih „porodičnih metafora”. Na taj način, dijalektika *roda i nacije* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i njena relevantnost sagledavaju se iz novog ugla, a preovlađujući istoriografski pristupi – po pravilu koncentrisani na tzv. nacionalno pitanje (u optici političkih i intelektualnih elita) – nužno revidiraju.

Meri L. Felstiner [Mary L. Felstiner] predložila je „četiri kriterijuma za merenje važnosti određene metafore” u političkoj istoriji (v. Felstiner 1983: 154–155). Prvo pitanje koje autorka postavlja jeste „da li se politički diskurs oslanja” na datu metaforu, kako bi se potom moglo razmotriti u kojoj meri

i na koji način to čini; drugo, „da li se takvom metaforom prenose motivi i ciljevi koji se drugačije ne prenose”, tj. da li je ona ekskluzivni, optimalni označitelj određene političke težnje i stava; treće, „da li se njena sugestivnost osnažuje u doticaju s proživljenim iskustvima” i, naposljetku, „da li je ona pridobila zajednicu za nova ponašanja”, da li je njena mobilizatorska snaga bila dovoljno efikasna da (pred)odredi delovanje zajednice u smeru željenih politika (*ibid.*).

Metafora materinstva, zahvaljujući svom strateškom političkom potencijalu, kapitalno je utkana u tradiciju (proto)feminizma na prostoru Jugoslavije, barem u slučaju (proto)feminističkih agendi, javnih istupanja za promene u položaju žena.³² Istovremenom *kolektivizacijom* i apstrahovanjem „materinstva” – u političkoj areni – dolazi do tzv. socijalnog materinstva. Kao svojevrsna vertikalna kategorija, metafora materinstva saobražava se najplastičnije konzervativnim, klerikalnim ili etnocentričnim diskursima (o naciji kao porodici), njima inherentnoj patrijarhalnosti, (patri)linearnosti, hijerarhizaciji, inklinaciji ka legitimisanju političkih subjekata *poreklom*, *pripadnošću* i *rodom*, koji, naravno, nije isto što i *rod – gender*. Na prvom mestu, to se odnosi na one slučajeve u kojima je *majka* (gotovo) istovetna *majci sinova (nacije)*, dok ova metafora i u tim slučajevima ostaje, u najmanju ruku, sporna, pošto je njena prva premisa stapanje kategorija *žene* i *majke*, tj. „svođenje” *ženskog* na *materinsko*. Ana Kolarić je utvrdila da se početkom 20. veka

„među Srbima prvenstveno negovao kult žene majke, a ženski uticaj u društvu bio je posredan i postojao je u okviru institucije braka. [...] Ako je ultimativna dužnost građana (muškaraca) bila da daju život za svoju zemlju, onda je ultimativna politička dužnost žena bilo majčinstvo, to jest, da rađaju decu za potrebe države i, ako treba, da daju život ispunjavajući tu dužnost. Zbog svega toga, majčinstvo je uvek bilo u središtu nacionalnih politika i programa” (Коларић 2011: bez paginacije).

Sama činjenica da je ova metafora kroz istoriju, upravo u takvom obliku, na južnoslovenskom podneblju bila korišćena prvenstveno u javnoj areni, aktivirana u različitim periodima (re)konstituisanja poredaka, te da su za njom posezali kako vodeći politički i intelektualni autoriteti tako i same (proto)feministkinje, svedoči o njenom značaju, ali i ambivalenciji.

³² Naravno, materinstvo je i važna tema feminizma, ali u drugom smislu od onog koji se ovde podrazumeva (ovde se misli na apstrahovane metafore materinstva koje figuriraju kao strateško-politički koncept).

Premda reformistički i svakako nedovoljno inkluzivan, značaj ove, kao i drugih „relacionih” metafora, leži u tome što se njom potencijalno upućuje na *nevidljive* političke *subjekte* i otvara pitanje njihovog položaja, doprinosa i participacije, te nudi mogućnost njihovog osnaživanja. To važi ukoliko je strateški koriste same (proto)feministkinje ili (proto)feministi – u cilju unapređenja socijalnih, obrazovnih i kulturnih politika, na primer – a naročito u onim kontekstima u kojima se ispunjava drugi kriterijum Meri L. Felstiner, tj. kada se može tvrditi da je to optimalan ili čak jedini dostupan metod njihove borbe. Usled pomenute vertikalnosti, međutim, upravo ova metafora podleže najvećem riziku od aproprijacije ili fuzionisanja s patrijarhalnim poretkom, te podupiranja i održavanja na snazi maskulinocentričnosti. Stoga nije neobično što su kroz istoriju diskursi i metafore (nacionalnog) materinstva upadljivo jačali u osvit ili tokom ekspanzionistički motivisanih pohoda, osvajanja, ratova, *takmičenja*, te da je i mobilizatorski i antifeministički potencijal (*socijalnog*) *materinstva* do paroksizma doveden upravo u ideologiji nacizma/fasizma (v. npr. Bitunjac 2023: 68–80).³³

Druga kapitalna rodno kodirana metafora, *sestrinstvo*, konotirajući *horizontalno* povezivanje, te unekoliko veću mogućnost *izbora po srodnosti* (polnoj/rodnoj), a manje opterećenje *roditeljskim* – dužnostima, autoritetom i prerogativima – ima bitno drugačiju genezu i status u (proto)feminizmu, pa i u konstituisanjima *žena kao grupe* na južnoslovenskom podneblju. Premda ni ona nipošto nije imuna na patrijarhalne konotacije i aproprijacije – naročito ukoliko je relacija sestre/sestara dominantno određena spram (kolektivnog, npr. nacionalnog ili etničkog) brata/bratstva – metafora (socijalnog) sestrinstva ipak nudi širi spektar mogućnosti za političko manevrisanje, kolektivni angažman i solidarnost *među* samim feministkinjama, unutar *žena kao grupe*. Svođenje *ženskog* na *sestrinsko* otvara prostor za rodno motivisanu autorefleksiju, autoreprezentaciju, kao i za njihovo deljenje s drugim ženama, te za kolektivnu validaciju onog ženskog iskustva koje prevazilazi domen *materinskog*, istovremeno ga potencijalno obuhvatajući. Metafora sestrinstva, uostalom, i jeste jedna od temeljnih odrednica i značajno diskurzivno uporište (proto)feminističkog angažmana uopšte, u transnacionalnom kontekstu, neretko čak figurirajući kao svojevrsni *sinonim* feminizmu.

³³ „Na čelu 'hrvatske obitelji' stajao je Ante Pavelić. Javna slika ustaškog poglavnika bila je ona brižnog oca, no ne u prvoj liniji oca troje djece, već *oca cijelog hrvatskog naroda*. [...] U hrvatskom se tisku Pavelić slavio kao *otac nacije*. [...] Kako bi se u svim aspektima vođenja politike ogradili od bivše jugoslavenske vlade, ustaše su neprestano naglašavali kako su *hrvatskoj majci* iskazali čast koja joj pripada, za razliku od jugoslavenske *'maćehinske države'*” (Bitunjac 2023: 68–69, istakla Z. S.). V. i Bitunjac 2012.

Međutim, upravo ovaj, uslovno rečeno, internalistički impuls rodne metafore sestrinstva nosi naročitu opasnost od (re)marginalizacije, od „separatizma” ili perpetuiranja (maskulinističke) rodne polarizacije u javnoj areni, od nastavka sveprisutnog „rata polova” drugim sredstvima. Jednostavno, privilegovanjem (socijalnog) sestrinstva potencijalno se održava na snazi vizija o komplementarnosti dvaju „suprotnih polova”. Karen Ofen ove rizike načelno smatra neizbežnim naličjem svakog *relacionog* feminizma. Naime, kako je već sumirala Ana Kolarić, značajan deo novijih istraživanja istorije feminizma u Evropi polazi od razlikovanja dva oblika zalaganja za emancipaciju žena – *relacionog* i *individualističkog*.

„Relaciona feministička tradicija temelji se na ideji rodno-podeljenog društva u kojem vlada jednakost. Osnovna je jedinica tog društva zajednica muškarca i žene, koja nije hijerarhijski ustrojena, već se zasniva na komplementarnosti. Nasuprot tome, individualistički feminizam za osnovnu jedinicu uzima individuu, to jest, pojedinca, nezavisno od njegovog pola, odnosno roda” (Коларић 2011: bez paginacije).³⁴

Za intelektualnu i političku istoriju južnoslovenskih prostora u 19. i prvoj polovini 20. veka – pa i kasnije – bez obzira na partikularne razlike i odstupanja, kolektivistička orijentacija znatno je formativnija i uticajnija od one individualističke. Stoga su i same feminističke inicijative u većini slučajeva njoj (strateški) težile da se saobrazе, a tek u drugom koraku, eventualno, da je podriju ili otvore za alternative. Ipak, kako će se kasnije pokazati i dodatno elaborirati, (pro)feministička misao i angažman prodirali su na ovo područje sa zapada i istoka (Evrope) u raznim varijantama i hibridnim formama, te se od samih početaka ovdašnjeg (proto)feminizma može govoriti o fuziji individualističkih i relacionih argumentacija i pozicija, uočljivoj i u međuratnom periodu. Baveći se razdobljem 19. i ranog 20. veka u tom svetlu, a s fokusom na područje današnje Srbije, istoričarka Ana Stolić ustanovila je da su tadašnje intelektualke i aktivistkinje, one članice elitnih i humanitarnih udruženja koje

³⁴ „Kada je reč o relacionom feminizmu treba posebno naglasiti da se u okviru tog koncepta zagovaraju 'prava žena kao žena' (definisanih uglavnom na osnovu njihovih materinskih i/ili negovateljskih sposobnosti) u odnosu prema muškarcima. Štaviše, insistira se na *ženskim* – različitim – doprinosima društvu, te se onda i zahtevi u pogledu zajedničkih dobara temelje na tim specifično *ženskim* doprinosima. S druge strane, u okviru individualističke feminističke tradicije naglašen je apstraktan koncept individualnih ljudskih prava, čiji je cilj dostizanje lične nezavisnosti u svim oblastima života, što znači da je ovaj pristup zanemarivao sve one društvene uloge i doprinose koji su, barem delom, uslovljeni nečijim polom, odnosno rodом. Razume se da su iz dve ovako različito postavljene koncepcije feminizma potekli i različiti zahtevi u pogledu emancipacije žena” (Коларић 2011: bez paginacije).

su problem društvenog položaja žena smatrale relevantnim, mahom bile predstavnice relacionog feminizma (up. Offen 1988: 134 i dalje). *Žensko pitanje* podređivale su *nacionalnom*, insistirajući na prioritetu nacionalog (samo)određenja ili oslobođenja, zalažući se, pritom, ipak i za profesionalnu, intelektualnu i, manjim delom, ekonomsku emancipaciju *žena kao žena* – za njihovo obrazovanje, te razvoj veština i zanata koji tradicionalno pripadaju *ženskoj* ili *privatnoj*, domaćićkoj sferi.

Diskursi utemeljeni na porodičnim relacijama igrali su važnu ulogu u njihovim grupisanjima i agendama – na prvom mestu, upravo metafore materinstva i sestrinstva. Svojevrsna ideologija socijalnog materinstva dobijala je na značaju ne samo usled humanitarnih pobuda već i stoga što je tadašnji proces srpskog nacionalnog ujedinjenja pratila apologija epske tradicije i mitema u kojima je bio jasno izražen polaritet rodni uloga. Reprezentativan u tom kontekstu bio je kult Majke Jugovića odnosno Kosovke devojke, dveju figura koje su u sebi spajale *feminina* patriotska i majčinska načela (po)žrtvovanja, (samo)odricanja i duboke privrženosti naciji i borbama koje se vode u ime njenog oslobođenja, kao i nesebičnu brigu i pomoć ranjenicima, (ugroženim) *sinovima* iste te nacije (v. Коларих 2011; Kolarić 2017).³⁵ U isti mah, međutim, insistiralo se i na metafori sestrinstva: ujedinjenje samih žena počivalo je na premisi da one, kao pripadnice ne samo iste nacije već i istog pola, dele sestrinski položaj, pobude i interese – primarno, ali ne isključivo, spram svoje *braće* – te je tako naslovna sintagma za koju se opredelila Ana Stolić, „sestre Srпкиnje”, u sebi sažimala sve ove konotacije.

I „materinska” i „sestrinska” retorika zadržale su svoj *značaj* i u međuratnom razdoblju, premda su *značenja* bila modifikovana, hibridizovana ili bitno izmenjena u odnosu na predratna. Razumljivo, ovi diskursi bujali su naročito u ratnom kontekstu, u atmosferi naglih (re)konstituisanja poredaka, kada je njihov mobilizatorski potencijal bilo i najpotrebnije i najjednostavnije iskoristiti. Opseg ovog istraživanja ne podrazumeva njihovo temeljnije, pažljivije dijahronijsko ispitivanje koje prevazilazi međuratno razdoblje, a koje bi i samo zahtevalo inkluzivnu, komparativnu perspektivu, uvažavanje celokupnog južnoslovenskog konteksta. Međutim, za uredničko pitanje, odnosno pitanje *urednica* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, pre svega u prvim i poslednjim godinama postojanja ove države (obeležnim ratnim stanjima), tzv. porodične metafore imaju nezanemarljiv značaj, prelamajući se i kroz prizmu

³⁵ Kad je reč o mitemi, predstavi i metafori Kosovke *devojke*, otvara se i novo problemsko polje *erotizacije*, o kome tek treba razmišljati u nekim drugim istraživanjima, a koje svakako zavređuje pažljivo razmatranje.

biografija samih urednica.³⁶ One, dakle, predstavljaju kako dobro polazište za kritičku analizu diskursa (o rodu i naciji) tako i svedočanstvo o genezi i feminističkog pokreta i uredničkog pitanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

3.2. Zofka Kveder i *Jugoslavenska žena*

Kako se u više navrata isticalo u literaturi, jedna od važnijih uporišnih tačaka u razmatranju grupnog delovanja žena u (potonjoj) Kraljevini SHS/Jugoslaviji koje su se samoodređivale kao feministkinje jeste časopis Zofke Kveder Demetrović.

„Kao početak prvog perioda razvoja feminističkog pokreta u Jugoslaviji izdvaja se osnivanje ženskog časopisa Zofke Kveder *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* 1917. godine i, šire gledano, masovnija politička participacija žena u kontekstu raspada Austrougarske i stvaranja novih država u Istočnoj Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, u ovom slučaju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Jedan od najupečatljivijih primera ove vrste uključivanja žena u političke procese je masovno učešće žena u skupljanju potpisa podrške Majskoj deklaraciji. Kako tvrdi istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak, u ovom ranom posleratnom kontekstu bio je izrazito raširen 'duh optimizma', koji je 'obuhvatio i žensku scenu koja je očekivala da demokratizacija društva neosporno mora značiti i izbornu pravo za žene'” (Grubački 2022: 36).

Uoči, tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata, feministkinje u javnoj areni (buduće) Kraljevine, pa i urednice štampe, uprkos „duhu optimizma”, u praksi se intenzivno suočavaju s recidivima i novim oblicima dotadašnjeg „etničkog takmičenja”. Upravo je ono, prema mišljenju nekih istoričara, i bilo okosnica celokupnog konstituisanja novog državnog poretka (v. Bakić 2004; up. Đokić 2010) – što, treba primetiti, dodatno ukazuje na njegovu maskulinitet (v. Vahtel 2001). Utoliko su (dis)kontinuiteti s predratnim razdobljem bili naročito vidljivi u diskurzivnoj dijalektici *nacionalnog* i *ženskog pitanja*, pa i metaforama sestrinstva i materinstva. Tadašnje intelektualke i aktivistkinje masovno su bile svesne relevantnosti i potencijala feminizma u kontekstu jugoslovenske (anti)modernizacije, osećajući potrebu i odgovornost da od njega ne odstupe, premda je njihov angažman u pojedinim slučajevima praktično bio izneveravan ili čak, ponekad, transformisan u svoju suprotnost. U tom pogledu, bilo da je reč o počecima feminističkog angažmana, bilo s obzirom

³⁶ Na ovaj problem vratiću se u poglavlju posvećenom časopisu *Žena danas* i portretu Mitre Mitrović.

na problem nacionalnog (samo)određenja, nezaobilazan istorijski izvor i jeste pomenuti časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920, Zagreb, preimenovan 1918. godine), koji je uređivala Zofka Kveder (Demetrović), ambivalentna intelektualna posrednica između predratnog i posleratnog razdoblja.

Ovaj časopis je na izvestan način najavio, a delimično i predodredio, potonji razvoj ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (v. Свирчев 2015; 2018; 2020). U njemu su se oglašavale brojne intelektualke iz različitih delova države (u povelju), raznih autorskih profila i generacija, među kojima su neke ujedno i same bile ili pak ubrzo postajale urednice (feminističke) periodike. Štaviše, budući da je figurirao i kao „forum moderne spisateljice” (Свирчев 2015), časopis je korisno polazište koliko za ispitivanje potonjih (dis)kontinuiteta u *ženskom* i *nacionalnom pitanju*, koja će sve do Drugog svetskog rata uglavnom zadržati na relevantnosti u ženskoj i feminističkoj periodici, toliko i za problem profilisanja autorki u književnom polju prve polovine 20. veka, obeleženom bujanjem modernističkih i avangardnih tendencija.

Analiza časopisa Zofke Kveder svedoči da su neposredno pred osnivanje Kraljevine konceptualizacije majčinstva i sestrinstva i dalje uključivale snažnu socijalnu komponentu, baš kao i još jedan rodno kodiran diskurs – „porodična metafora” kćerinstva (nacije).³⁷ Za razliku, međutim, od vertikalne, patriotski ukorenjene ideje materinstva/kćerinstva, koja se u časopisu Zofke Kveder nije dovodila u pitanje, sestrinstvo je kao relacionala kategorija zadržalo ideju horizontalnog, solidarnog povezivanja. Međutim, već se ovde mogu primetiti raskidanje s usmerenošću na (etničku i/ili nacionalnu) braću, izoštrena rodna autorefleksija, te stapanje s pojmom *feminizma* kao (internacionalnog) pokreta za političku i seksualnu emancipaciju žena.

Drugim rečima, u ovom časopisu dolazi do amalgamisanja (*neo*)romantičarskog kulta materinstva, praćenog posezanjem za epskom tradicijom obeleženom maskulinom etikom herojstva, s jedne, i *prosvetiteljske* agitacije u korist ekonomske, socijalne i intelektualne emancipacije žena (koja je ovaj put podrazumevala odlučnije prelaženje granica privatne sfere), utemeljene na ideji *sestrinstva*, s druge strane. U njemu je, u pogledu problema nacionalnog (samo)određenja – uprkos razlikama u političkim okolnostima – kontinuitet s predratnim „ženskim pitanjem”, te sa svesrdnim afirmativnim

³⁷ „Jugoslavenke, dokažimo делом, da smo *dostojne kćeri* slobodne države Slovenaca, Hrvata i Srba”, apeluje Zofka Kveder na čitateljke neposredno nakon oslobođenja, odnosno stvaranja pomenute države (istakla Z. S.). Delovi ovog poglavlja su publikovani (Симић 2022b).

pozicioniranjem spram rata za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, više nego primetan. Uprkos tome, u odnosu na svoje prethodnice i savremenice (npr. članice Kola srpskih sestara i sličnih elitnih i humanitarnih udruženja), Zofka Kveder je u ratnom periodu, i kao zagovornica pacifizma i kao urednica, pokazivala viši stepen autonomije i tolerancije, te su se u časopisu *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* javljale i znatno difuznije, nacionalistički rasterećenije, a rodno utemeljenije ideje sestrinstva.

Kako bi se ovakvo amalgamisanje, ova specifična hibridizacija, pažljivije razmotrili, neophodno je ukratko izložiti portret, tj. biografiju same urednice. Rečima Julke Hlapec Đorđević, u slučaju Zofke Kveder posredi je kontradiktoran spoj *stare i nove žene*,³⁸ ali ne, kako bi se moglo pomisliti, s tendencijom od *stare* ka *novoj*, već pre u obrnutom smeru. Specifična i vrlo upadljiva *inverzija* u ideološkom profilisanju Zofke Kveder bila je već predmet pomnog istraživačkog rada (v. Badurina 2010), te se i na nju treba osvrnuti u kratkim crtama. Zofka Kveder smatra se najznačajnijom među protagonistima i protagonistkinjama slovenačkog modernizma u pogledu „multilingvalnosti i multikulturalnosti” (Михурко Пониж 2020: bez paginacije). Do Prvog svetskog rata reč je o samostalnoj i svestranoj autorki, za to vreme progresivnih feminističkih i antiklerikalnih nazora, ujedno neopterećenoj nacionalizmom i naklonjenoj socijalističkim idejama. Istovremeno je bila i prevoditeljka i posrednica između južnoslovenskih, istočnoevropskih i zapadnoevropskih kultura, te je, kao urednica i publicistkinja, obrazovana u Nemačkoj, izvesno vreme, između ostalog, živela i delovala u Trstu i u Pragu, gde se lociraju vrhunski dometi njenog intelektualnog rada (v. Jensterle-Doležal 2021). Tokom Prvog svetskog rata ističe se svojim pacifističkim angažmanom. U poznom ratnom i ranom posleratnom periodu, Zofka Kveder Demetrović (za istaknutog hrvatskog političara, socijaldemokratu Juraja Demetrovića udala se 1914. godine, a on se i u časopisu *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* i mimo njega oglašavao kao pobornik ženskog prava glasa) pokazuje zaokret ka rigidnom unitarističkom jugoslovenstvu, tačnije – etnički zasnovanom jugoslovenskom nacionalizmu (up. Grubački 2024). To važi kako za publicistički angažman Zofke Kveder, gde su, uzgred, uprkos očuvanim feminističkim, a donekle i marksističkim i socijalističkim pobudama, uočljive i antisemitske tendencije

³⁸ „Hlapec Đorđević je, takođe, izložila možda i najbolju procenu feminističkog angažmana Zofke Kveder, doduše obojenu njenim privilegovanjem racionalnosti, ističući da je Zofka, poput pionirke našeg feminizma Drage Dejanović, značajna ne toliko u književnom ili feminističkom polju, koliko svojom ličnošću, celokupnim delom, precizirajući da je 'rođena prema svome preterano razvijenom ženstvu prekasno, a s obzirom na svoju intelektualnu jačinu i moderne nazore prerano, noseći u sebi osobine *stare i nove žene*'” (Свирчев 2015: bez paginacije).

(v. Kveder 1919a), tako i za njenu fikciju, koja već od pacifističkog romana *Hanka: ratne uspomene* (1918) blago nagoveštava poetsku degradaciju, neodvojivu od prevlasti tendencioznosti i prenebregavanja stvaralačke slobode, odnosno potonjeg insistiranja na misionarskoj jugoslovenskoj ideji i kultu kralja Aleksandra Ujedinitelja. Ovaj proces kulminiraće, nakon gašenja časopisa *Jugoslavenska žena*, dramama *Unuk Kraljevića Marka* i *Arditi na otoku Krku* (1922), u kojima se ispoljavaju znatno konzervativnije, pritom jasno antikomunističke i *antifeminističke* ideje (v. Badurina 2010).

Hibridizacija romantičarske i prosvetiteljske argumentacije, uočljiva u časopisu Zofke Kveder, nije neobična utoliko što korespondira s tada aktuelnom i preovlađujućom argumentacijom karakterističnom za relaciji feminizam. Međutim, premda su i same negovale ovaj tip argumentacije, savremenice i saradnice Zofke Kveder krajem druge i početkom treće decenije 20. veka najčešće nisu bile sklone idejnim zaoštavanjima u pravcu antisemitizma, militarizma, klerikalizma i/ili antifeminizma, što ne treba posmatrati odvojeno od njihove, iako takođe borbene, unekoliko manje ili barem drugačije sentimentalistički i idealistički intonirane (rodno markirane) retoričke strategije.³⁹ Pri tom, na diskurzivnom i imagološkom nivou, njena

³⁹ Ovo je vrlo inspirativno i važno pitanje, koje tek treba rasvetliti – sprega ideoloških pretpostavki, agitatorske retorike i (percipirane) femininosti/maskulinnosti diskursa. O Zofkinoj sklonosti idealizaciji i sentimentalističkom diskursu već je pisano, i upravo nju, osnovano je pretpostaviti, Julka Hlapec između ostalog ima u vidu kad govori o „preterano razvijenom žensvu” „stare žene” u Zofki Kveder (Хлапец-Ђорђевић 1928: 128, istakla Z. S.). Na to se, nekada i na nekritički i pomalo pompezan medijski način, ukazuje i pri osvrtima na njenu korespondenciju s Dimitrijem Tucovićem i potonju transpoziciju njegovog prototipa u lik Kazimira Stašinjskog (Staszyński), protagoniste romana *Hanka: ratne uspomene* (v. Đorgović 2016). U svojim naučnim istraživanjima, Natka Badurina (2010) i Katja Mihurko Poniž (2019) takođe ističu značaj i uticaj ove epizode iz privatnog života (čini se, uzajamnog platonskog divljenja između Zofke Kveder i Dimitrija Tucovića), a prva pronicljivo locira upadljivu *strepnju* ženskog subjekta, koja se očituje kako u samom tom odnosu/prepisci tako i u njegovoj/njenoj poetskoj transpoziciji u roman, odnosno u fenomenu neposlalih pisama i nepomućene idealizacije muške herojske (natčovečanske) figure. Međutim, nijedna od ove dve autorke ne eksplicira ono što je barem podjednako upadljivo: da u sličnom trenutku započinje proces Zofkine poetske (i ideološke) inverzije, kao i to da je njena pozicija u prepisci s Tucovićem zapravo oličenje ne samo načelne strepnje već i *strepnje od autorstva* (v. Gilbert, Gubar 1996). Pitanje strepnje od autorstva postaje dodatno plauzibilno s obzirom na to da sama Natka Badurina gradi narativ o Zofkinoj inverziji utemeljen na psihoanalitički obrazloženoj opoziciji *strepnje* i *autoritarnosti* subjekta. Zanimljivo i naizgled paradoksalno, Zofka Kveder je dotad (do susreta s Tucovićem) već uveliko profilisana autorka, snažne individualnosti, priznatog talenta i nemalih kompetencija, iako se prilikom obraćanja Tucoviću svega toga odriče i zauzima poniznu (autorsku) poziciju. Pažnje je vredna i argumentacija s kojom ona u pomenutoj prepisci odbija mogućnost realizovanja odnosa s Tucovićem (Zofkino nepristajanje na unutrašnju deidealizaciju muškog subjekta ujedno je i nepristajanje na postajanje *novom ženom*), kao i njena srčana relativizacija/racionalizacija svedočanstava

snažna naklonjenost unitarističkom jugoslovenstvu u periodu nakon Prvog svetskog rata zapravo je bila mnogo srodnija predratnom (humanitarnom) angažmanu žena u javnoj sferi, poput onog svojstvenog Kolu srpskih sestara, čije članice, po svemu sudeći, Zofka Kveder jeste cenila (Mihurko Poniž 2019: 40) – i njegovom zvaničnom glasilu, kalendaru *Vardar* – nego što je korespondirala s potonjim ženskim/feminističkim časopisima i aktivizmima.

Naime, iako je ona sama poticala iz slovenačkog kulturnog konteksta i njime se kontinuirano bavila, a potom živela u Zagrebu, gde je i uređivala svoj časopis, pišući i na slovenačkom i na (srpsko)hrvatskom jeziku, Zofka Kveder bila je, naročito u periodu (posle) Prvog svetskog rata, vrlo privržena Srbiji, srpskoj narodnoj epskoj tradiciji i do krajnosti idealizovanom – dakle, stereotipnom – modusu muškosti koji je u toj tradiciji prepoznavala i isticala; sledstveno tome, i viziji poželjne ženskosti oličene, karakteristično, u kultu Majke Jugovića. „Majke, kćeri i sestre Srpkinje”, u reinterpretaciji Zofke Kveder kao urednice i autorke *Ženskog svijeta / Jugoslavske žene*, postajale su „majke, kćeri i sestre Srpkinje, Hrvatice i Slovenke” odnosno „majke, kćeri i sestre Jugoslovenke”. Ta tendencija bila je progresivna, postepeno se sve upadljivije konstituisala, ne samo shodno kapitalnim političkim promenama već i utoliko što je i sama urednica vremenom pokazivala sve odlučniji impuls ka jugoslovenskom nacionalizmu.

U tom aspektu, njena urednička pozicija i intelektualno-aktivistička praksa upadljivo su srodne onima koje simultano zauzima i obavlja njen suprug, Juraj Demetrović. Njegovoj političkoj, pa i uredničkoj genezi pažnju je detaljno posvetio Jovo Bakić, a Bakićevi uvidi važni su i za šire razumevanje konteksta nastanka časopisa Zofke Kveder:

„U Srbiji posle 1915. godine nisu izlazile novine, a u Habzburškoj monarhiji vladao je sistem cenzure, pa i zabrane novina. [...] U okviru Habzburške monarhije nije ni bilo prostora da se vodi neka aktivnija jugoslovenska nacionalna politika. [...] Ipak, Juraj Demetrović, socijalni demokrata, urednik socijaldemokratske *Slobodne riječi*, ali i jugoslovenski nacionalista još pred I svetski rat, u 1917. godini, kada je došlo do oživljavanja političkog života u Habzburškoj monarhiji, počinje da izdaje časopis *Hrvatska njiva*” (Bakić 2004: 227–228).

U sličnom trenutku, nekoliko meseci nakon supruge, i Zofka Kveder u Zagrebu pokreće svoj časopis, *Ženski svijet*. U prvo vreme, naročito do 1918.

drugih o Tucovićevoj „neetičnosti” u opštenju sa ženama – ne samo zato što je reč o autoru koji je u javnosti gorljivo zastupao tzv. žensko pitanje već i stoga što je upravo to mogao biti kamen spoticanja u stvaralačkoj genezi i karijeri Zofke Kveder.

godine, kada se osniva nova država, akcenat uredničke politike podupire naslov časopisa: *žensko pitanje* nesumnjivo je privilegovano u odnosu na *nacionalno*. Podnaslovom određen „mjesečnik za kulturne, socijalne i političke interese žena” isprva se konstituiše kao *moderno* i *napredno* glasilo, mesto na kom se programski rađa „moderna žena”, odnosno „nova žena” (v. npr. Bapaš 2015; Свирчев 2015, 2018, 2020; Kolarić 2020). S promenom režima dolazi pak i do promene naslova – *Ženski svijet* postaje *Jugoslavenska žena*. Ubrzo nakon osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca, sama Zofka Kveder preimenovanje objašnjava na sledeći način:

„Danas nosi list na čelu ono ime, kojim sam ga želela nazvati u julu godine 1917., kad sam se odlučila, da ga pokrenem. Pošto sam ali tada htjela da donosi list pobude svima Slovenkama, Hrvaticama i Srpkinjama trebalo je izabrati listu za početak bezazleno ime, koje ne bi izazivalo suvišnu pažnju austro-ugarskih vlastodržaca” (Kveder 1918: 466, istakla Z. S.).

Ovaj iskaz svedoči da je motivacija Zofke Kveder za pokretanje časopisa bila složena, ali od samog početka, iako pažljivo prikrivana zbog opasnosti od habzburške cenzure, uključivala samosvesni i odlučni nacional(istič)ki angažman. Drugim rečima, oslanjanje urednice na *feminini* koncept *ženskog časopisa*, simbolizovano njenim odabirom „bezazlenog imena”, bilo je taktičko i predstavljalo je izvestan oblik žanrovsko-ideološke mimikrije. Time se implicira i iznova potvrđuje da su se listovi sličnog naslova/koncepta u javnosti i sami percipirali kao marginalni i „bezazleni”, tj. *feminini*. Ne sasvim precizna formulacija „donošenja *pobuda* svima Slovenkama, Hrvaticama i Srpkinjama” dodatno ukazuje na to da je Zofka Kveder *nacionalno* pitanje percipirala kao ultimativno neodvojivo od *ženskog/rodnog*, premda se na osnovu takve formulacije ne mogu iznositi definitivni zaključci o karakteru njihovog sadejstva, o nijansiranjima u prioritetima urednice u njenom ranom propagandnom delovanju. No, ono što je izvesno jeste da je, kao i u slučaju njenog supruga, vremenom postajalo sve očiglednije da je reč „o etničkom poimanju jugoslovenske nacije” (Bakić 2004: 229). Pri tom, i to etničko poimanje bilo je hibridno, specifičnije nego što bi se moglo pomisliti, ubrzano fluktuirajući i menjajući svoje manifestacije – a to se može sagledati i u svetlu multikulturalne pozicije Zofke Kveder Demetrović, kao rođene Slovenke, koja je živela u Hrvatskoj, a bila naklonjena srpskoj nacionalnoj tradiciji.⁴⁰

⁴⁰ „Slovenke me neće više, Hrvatice me ne priznaju još za ’svoju’, Srkinje takođe ne. Istina je, da to ponekad boli, ali mi takođe daje snagu da ostanem što sam: Jugoslavenka” (Kveder Demetrović 1919a: 112).

Kako Bakić ističe, početkom 1917. godine srpska koncepcija jugoslovenstva je „izgledala mrtva”, pa tako i pijemontska uloga Srbije u procesu oslobođenja i ujedinjenja; „činilo se da su Hrvati ostali posle 1915. jedini takmac u borbi za izvojevanje pozicije centra južnoslovenskog okupljanja”; to objašnjava ne samo Demetrovićevu saradnju s brojnim Slovencima i Srbima, odnosno pripadnicima drugih etničkih zajednica koje ulaze u sastav potonje Kraljevine, već i dinamiku od socijalističkog ka nacionalističkom pozicioniranju, od socijaldemokratije do radikalno-demokratske ideje o hrvatskosrpskom jedinstvu, s prvobitnom usmerenošću na hrvatstvo (*ibid.*). Međutim, ta *partikularna* etnička usmerenost, kako se ispostavlja, bila je taktička, a ne supstancijalna.

„Juraju Demetroviću, kao uredniku *Jugoslovenske njive*, je izgleda bilo svejedno hoće li centar jugoslovenstva biti u Beogradu ili u Zagrebu. Njega je prvenstveno interesovalo da se Beč jednom zasvagda izbaci iz svih hrvatskih ili jugoslovenskih kombinacija. Utoliko, on je izmicao etničkoj determinaciji svog ideološkog uverenja. Spadao je u retke panjugoslovenske nacionaliste kojima je bilo svejedno koji će se od dva rivalska nacionalizma, srpski ili hrvatski, koristiti kao ideološka podloga jugoslovenstva. Štaviše, izgleda da je već u proleće 1917. godine javno naginjao srpskoj koncepciji jugoslovenskog ujedinjenja” (*ibid.*: 238).

Sličan, gotovo istovetan kurs političkog profilisanja svojstven je i Zofki Kveder Demetrović (up. Feldman 2004: 239). Njen časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* ukazuje nam se tako u novim dimenzijama. Tek njegova pažljivija (komparativna) kontekstualizacija – tj. simultani osvrt i na *Hrvatsku njivu* – omogućava, naime, celovitiji uvid u uredničke politike Zofke Kveder. Najpre, činjenica da prvi ženski časopis u državnim okvirima Kraljevine SHS/ Jugoslavije nastaje upravo u Zagrebu velikim delom je posledica opštih prilika u periodičkom polju. Časopisi koji su u Srbiji izlazili pre rata (uključujući i one ženske), na primer, s početkom okupacije ili prestaju ili privremeno pauziraju s izlaženjem, a osnivanje novog ženskog ili feminističkog časopisa još nije ni na vidiku. Delimično rasterećenje od austrougarske cenzure i koncentrisanost intelektualno-političke elite u Zagrebu od 1917. godine pružaju optimalnu platformu i za prvo *jugoslovensko* periodičko okupljanje *žena kao grupe*. Vrlo širok i heterogen opseg saradnica iz svih područja (buduće) Kraljevine u časopisu Zofke Kveder, naročito u prvoj godini izlaženja, mogao je, dakle – uz ažurnost, reputaciju i upućenost urednice – da ima barem dva (praktična) razloga: odsustvo prilika za izražavanje feminističkog stava i si-fražetsku agitaciju u drugim delovima potonje države, kao i trenutno jačanje pozicije Zagreba na mapi jugoslovenstva.

Međutim, ni *jugoslovenski nacionalizam* Zofke Kveder nije podrazumevao odlučno privilegovanje bilo koje partikularne etničke pozicije, već svojevrsni (isprva pritajeni) jugoslovenski etnocentrizam, poznat i kao etnički unitarizam. Stoga u časopisu i dolazi do intenzivnih hibridizacija partikularnih nacionalističkih diskursa, pre svega hrvatskog i srpskog, ne bi li se oni s protokom vremena sve više slivali u jugoslovenski, i to onaj meštovićevskog tipa – uz karakteristično posezanje za likom Marka Kraljevića kao junaka koji se opire partikularnoj etničkoj determinaciji i najfleksibilnije prilagođava unitarističkoj (up. Vahtel 2001). Naravno, s osnivanjem nove države i prestankom cenzure entičko jugoslovenstvo postaje sve privilegovanije i transparentnije, a sam časopis usidren u aktuelnom režimu. I u slučaju Zofke Kveder, kako je već nagovešteno, preovladala je u nekim periodima, kao i kod Juraja Demetrovića, srpska koncepcija jugoslovenskog pannacionalizma (pojedini brojevi časopisa, uzgred, štampani su na ćirilici). Otuda i njen upadljiv kontinuitet s predratnim „*srpskim* ženskim pitanjem”, dosledno insistiranje na (rodno kodiranom) imaginarijumu zasnovanom na tzv. kosovskom mitu (o kosovskom mitu v. Čolović 2017).

U ovoj, kao i u drugim dimenzijama uredničkog i intelektualnog portreta Zofke Kveder Demetrović u poređenju s portretom njenog supruga, manifestuju se i barem dve značajne razlike. Prvo, Zofka Kveder bila je iskusna i uveliko afirmisana književnica, prevoditeljka, urednica i književna kritičarka, i to ne samo u granicama južnoslovenskih prostora. Drugo, bila je i višedecenijska deklarirana feministkinja, te kao urednica stavljala daleko veći naglasak na feminizam i feministički angažman – u samoj *Hrvatskoj njivi* bilo je senzibiliteta za feminizam, sifražetskog agitovanja, ali je to pitanje bilo marginalno, dok je u Zofkinom časopisu stajalo rame uz rame s nacionalnim. Ako je, dakle, u pogledu načelne političke orijentacije i ideologije jugoslovenstva, časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* u izvesnom smislu bio komplementaran *Hrvatskoj njivi / Jugoslovenskoj njivi* – svojevrsni *ženski pandan* ovog lista – insistiranje na ženskoj književnosti i nesporan značaj feminizma u časopisu Zofke Kveder čine ga žanrovski i sadržinski bitno drugačijim.

Književnost i književna pitanja u načelu zauzimaju vrlo važan položaj. Neretko se ističe neophodnost i značaj proboja ženskih autorskih glasova u javnost, kako na deklarativnom nivou tako i kontinuiranim objavljivanjem njihovih književnih priloga (Dora Pfanova, Katarina Bogdanović, Ksenija Atanasijević, Zorka Janković, Jovanka Hrvaćanin i druge). Štaviše, prema sudu Žarke Svirčev, „do prvog susreta avangarde i feminizma nakon Prvog svet-

skog rata dolazi na stranicama časopisa Zofke Kveder” (Свирчев 2018: 214). Osim toga, časopis *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* donosio je i feminističke književnokritičke priloge, među kojima se izdvaja tekst same urednice „Miroslav Krleža, njegovi trabanti i njihov *Plamen*” (v. Kveder 1919b).⁴¹ Najzad, simbolički kapital i priznatost koje je Zofka Kveder stekla svojim neumornim predratnim internacionalnim obrazovanjem i (samostalnim) delovanjem u domenu literature, publicistike i prevođenja omogućili su još jedan vid izuzetnosti njenog časopisa. Reč je, naime, o jednom od retkih, možda i jedinom ženskom ili feminističkom časopisu na prostoru Kraljevine, sve do perioda pred Drugi svetski rat, u kom su se, barem u početku – i kada je o književnosti reč – oglašavali i istaknuti autori toga doba, a ne (gotovo) isključivo autorke (Miroslav Krleža, Gustav Krklec, Ivan Cankar, Ivo Andrić, Gvido Tartalja i drugi). Osim u njenoj dotadašnjoj karijeri i već stečenoj afirmaciji, odnosno aktuelnim profesionalnim kompetencijama, razloge za uspešnu saradnju Zofke Kveder s istaknutim kolegama mogli bismo, ipak, potražiti i u samom njenom hibridnom autorskom i uredničkom identitetu, u nedovršenom ili ne sasvim konsekvantno izvedenom feminizmu, tj. kontinuitetu s predratnim *ženskim pitanjem* i koketiranju s *malestream* tendencijama neodvojivim od Prvog svetskog rata, u čijoj se senci konstituiše sadržaj i retorika *Ženskog svijeta / Jugoslavenske žene*.

Pomenuti problemi i ambivalencije, a naročito oni koji se tiču (sprege) nacionalizma i feminizma, izazivaju i kontradikcije u savremenoj recepciji časopisa i delovanja njegove urednice:

„[Č]ini se da je u kontekstu velikih promjena što su se nazirale pred kraj Prvog svjetskog rata, kao i u smislu razvoja jugoslavenstva, uloga časopisa [...] bila da u mjeri u kojoj je to bilo moguće privedu žene jugoslavenskoj ideji. Ta je *nacionalizacija žena* imala zadaću uvjeriti žene u neminovnost jugoslavenskog projekta, te njihove specifične zahtjeve inkorporirati u širu sliku o jugoslavenskom, narodnom jedinstvu” (Feldman 2004: 240, istakla Z. S.).

⁴¹ U isti mah, to je bio i politički i poetski sukob, kome bi se u budućnosti mogla posvetiti veća pažnja. Za to pledira i Natka Badurina: „na ovom mjestu nažalost ne mogu istraživati zanimljive i često vrlo grube polemike koje je Kveder poslije rata vodila s brojnim zagrebačkim intelektualcima [...], pa ću istaći tek ono što se u njima tiče 'ženskog pitanja'. Ponajprije, njezini prigovori Krleži na račun njegovog patrijarhalnog slikanja žene kao svetice ili kurve, uz korištenje nasilja nad ženom i njezinog poniženja kao patetičnog začina visoke literature, uvjerljivi su i, za autoričin stil, izrečeni neočekivano mirnim tonom. Drugo, neovisni su intelektualci i pacifisti imali svo moralno pravo kad su napadali njezin militarizam i rugali se njezinom antisemitizmu [...] no diskvalificira ih kad se pritom [...] služe patrijarhalnim stereotipima” (Badurina 2010: 65). Up. Свирчев 2018; Petrović 2024.

Sve i da je, inicijalno, privilegovanje „ženskog pitanja” bilo svesno odabran paravan za nacionalističku propagandu, za mobilizaciju i *nacionalizaciju* žena – što deluje kao plauzibilna teza – u praksi, urednički angažman i senzibilitet Zofke Kveder, kao i njen uticaj na dalju istoriju ženske i feminističke periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, nisu bili jednoznačni i jednostavni, kako bi se moglo pomisliti iz ovakvih zaključaka. Naime,

„diverzitet sadržan u ideji jugoslovenstva, na čemu treba insistirati kada se ova ideja razmatra u feminističkom kontekstu nakon Prvog svetskog rata, uvezuje se s konceptom diverziteta rodni uloga. Jugoslovenski karakter časopisa na kojem je Zofka Kveder insistirala bio je važan zbog ujedinjenja i emancipovanja *svih* žena, zbog uviđanja sličnosti unutar različitosti koje su bile uvažavane u časopisnim tekstovima. Diverzitet je, dakle, okvir unutar kog se želi oblikovati i predstavljati ženski identitet. Takođe, on je i platforma interkulturalne perspektive delovanja žena, čije epohalne važnosti je urednica bila svesna, naročito u cilju šireg i snažnijeg umrežavanja žena” (Свирчев 2020: bez paginacije).

S druge strane, i ovakvi zaključci iziskuju dopunu u vidu preciznijeg određenja „jugoslovenskog karaktera časopisa”, dodatno jer su dotad već afirmisane različite koncepcije jugoslovenstva (v. npr. Bakić 2004), a ne isključivo ona koju zastupa Zofka Kveder, a koja se ubrzo potom, u ranim dvadesetim godinama 20. veka, može dovesti u vezu s delovanjem paravojne militarističke organizacije ORJUNA (v. Badurina 2010; Grubački 2024). Upravo u tom aspektu važna je urednička pozicija Zofke Kveder, odnosno njena percepcija (jugoslovenskog) sestrinstva. Načelna kontradiktornost recepcije (uredničkog angažmana) Zofke Kveder Demetrović mogla bi se stoga, eventualno, prevladati uz sledeće uvide. U slučaju tekstova same Zofke Kveder ideologija sestrinstva jeste bila oslonjena na one ranije, etnički i/ili patriotski motivisane, te prepletene s unitarističkim – *homogenizujućim* – jugoslovenskim pannacionalizmom, premda se u njoj ipak nazirao predratni horizont autorkine misli, najpre kroz socijalističke tendencije, gde bi se mogli potražiti i izvori njenog ličnog (dopuštanja) „diverziteta”. Međutim, tačno je i podjednako značajno, kako primećuje Žarka Svirčev, da je u prilogima Zofkinih saradnica ideja sestrinstva neretko poprimala jasne naznake internacionalizma i opšte pacifističke argumentacije (npr. u slučaju socijalistkinje Milice Đurić, kasnije Đurić Topalović),⁴² ili čak

⁴² U tom trenutku Milica Đurić već je i sama bila iskusna urednica političkog časopisa *Jednakost* (u periodu od 1911. do 1919. godine, s povremenim prekidima). Ostala je aktivna u javnosti tokom čitavog međuratnog razdoblja, ali nije bila stalna niti istaknuta saradnica ženskih/feminističkih pokreta i časopisa sve do ranih tridesetih godina. Tada

počivala na *anacionalnim* feminističkim pobudama (u tom pogledu važan je saradnički doprinos Julke Hlapec Đorđević).⁴³ To svedoči da je Zofka Kveder, premda ne toliko kao autorka, *kao urednica* bila znatno otvorenija kako za doslovna tako i za idejna prekoračenja lokalnih granica u odnosu na svoje predratne prethodnice, čime će utrti put potonjem razvoju ženske i feminističke periodike i ujedno inspirisati dubinske diskontinuitete s preovlađujućim shvatanjima *nacionalnog*, kao i *ženskog pitanja*.

U tom pogledu, fenomen sestrinstva ima barem dvostruki značaj. Prvo, ideologija (socijalnog) sestrinstva bila je jedna od ključnih tačaka politike časopisa *Jugoslavenska žena* na planu i sadržaja i retorike: programski i pamfletski tekstovi, izveštaji o radu ženskih udruženja diljem nastajuće/novoosnovane države preneti ponekad i u formi putopisa, autorski eseji o ženskom pravu glasa, zdravstveno-socijalnim pitanjima poput alkoholizma, položaju muslimanki u Bosni, patrijarhalno-palanačkom svetonazoru u manje razvijenim područjima Jugoslavije, ekonomskom i radnom položaju žena i mogućnostima njegovog poboljšanja i slično. Drugo, Zofka Kveder je nju u praksi, od prvog broja, sprovodila i uključivanjem brojnih saradnica iz raznih područja (buduće) Kraljevine SHS, kao i svojevrsnim mentorskim, ali ne i paternalističkim odnosom s mlađim i neiskusnijim među njima, što, pokazaće se, predstavlja jedan od njenih dugoročnijih i vrednijih doprinosa književnoj i intelektualnoj javnosti međuratnog razdoblja.

je, u jeku sukoba na feminističkoj sceni, redovno objavljivala priloge u časopisu *Jugoslavenska žena* urednice Vere Jovanović, potencijalnom glasilu Ženske stranke (o tome će biti još reči u jednom od narednih poglavlja), u kome se i inače zalagalo za otpor nadolazećem nacizmu i nužnost političkog angažmana žena u tom smeru, ali prvenstveno kroz oštru polemiku s pripadnicama Ženskog pokreta i urednicama i saradnicama istoimenog časopisa. Milica Đurić je njima zamerala zbog nedovoljnog političkog angažmana i retrogradnog „humanitarnog” delovanja, primećujući u ne sasvim utemeljenom povišenom registru da „one liče na sektu, na neku antičku filozofsko-etičku školu, na vestalke koje čuvaju svoj oganj čednosti i patrijarhalnosti” (Ђурић Топаловић 1933: 1). Tokom Drugog svetskog rata, 1943. i 1944. godine, Milica Đurić Topalović i njen suprug Živko Topalović bili su bliski četničkom pokretu i podupirali politiku Draže Mihailovića (v. Stefanović 2020; Јоргић Степановић 2021b).

⁴³ „Kritiku sprege feminističkih zahteva i nacionalnih ciljeva izložila je (Julka Hlapec, prim. Z. S.) prvi put u časopisu Zofke Kveder. Razmatrajući ideološku raslojenost feminističkog pokreta u Austrougarskoj, te različite kontekstualne činioce koji ih profilisu, prevashodno političke, Hlapec Đorđević pokazuje razumevanje za savezništvo feminističkih i nacionalnih pokreta u slučaju slovenskih naroda. Međutim, autorka je decidna u stavu da „treba uvek na umu imati, da to ide na štetu feminizma. Krajnji cilj feminističkog pokreta ne može nikad biti niti oslobođenje jednog naroda niti oslobođenje jednog društvenog staleža – kako ga shvaćaju socijalni-demokrate – nego oslobođenje žene kao takve” (Свирчев 2020: bez paginacije).

O tom doprinosu upečatljivo svedoče iskazi tadašnjih intelektualki, odnosno njenih prijateljica ili nekadašnjih saradnica u časopisu *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, izneti u nekrološkoj formi nakon Zofkine smrti (sucida) 1926. godine, koje je rekonstruisala Žarka Svirčev (v. Свирчев 2015). Iz iskaza je jasno da je u slučaju ovog časopisa posredi model urednikovanja koji se može okarakterisati kao „harizmatički” (Philpotts 2012: 43–49). Ovaj časopis prvenstveno se utemeljuje na centralizovanoj uredničkoj poziciji i percipira kao neodvojiv od jedinstvene ličnosti – u ovom konkretnom slučaju, od inicijatorke osnivanja i nominalne i faktičke urednice časopisa, čijom odlukom o prestanku angažmana ujedno prestaje da izlazi i sama *Jugoslavenska žena*. U tom kontekstu važne su još dve stavke: kako autorska pozicija urednice, odnosno učestalo (uvodno) privilegovanje njenih tekstova – uglavnom programskih, ali izuzetno čak i intimnih⁴⁴ – tako i uredničke beleške i izveštaji koje Zofka Kveder Demetrović (d)ostavlja čitaocima na kraju časopisa. Iz njih se može rekonstruisati njegova burna recepcija u Zagrebu i ostalim područjima (buduće) države – i afirmativna i polemički nastrojena – kao i modusi njegovog priređivanja i izdavanja.

Kako se zaključuje upravo na osnovu beležaka Zofke Kveder o *rodno* uslovljenoj kritici i samog časopisa i njenog uredničkog angažmana, ovaj list je u okruženju kontinuirano percipiran i kao (proto)feministička platforma.⁴⁵ Premda je najradikalnije feminističke ideje Zofka Kveder kao urednica propuštala u samim počecima izlaženja lista, taktizirajući sa cenzorima koji u feminizmu očito nisu prepoznavali preveliku opasnost, da bi vremenom sve otvorenije i sve invazivnije težila *nacionalizaciji žena*, njena tolerancija za drugačije (sestrinske) stavove ostaje nesporna. Upravo to, sa svoje strane, ublažava i rasplinjuje samu *harizmatičku* poziciju urednice i ujedno predstavlja mesto razlike u odnosu na dotadašnju žensku štampu. Iz istovremene *internacionalizacije* i *internacionalizacije* (metafore) sestrinstva na stranicama časopisa *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* proistekao je, dakle, potencijal, jedan od značajnijih preduslova potonjeg ženskog/feminističkog (periodičkog) prevrata u odnosu na dominantne matrice jugoslovenskog monarhijskog režima.

⁴⁴ U pitanju je tekst naslovljen „In memoriam”, objavljen u prvom broju četvrtog godišta časopisa, 1920. godine, u kome Zofka Kveder, što za nju ni inače nije neobično, prekoračuje uobičajene granice *javnog* i *privatnog*, pišući nekrolog svojoj preminuloj ćerki Vladoši i ujedno obrazlažući svoju nedovoljnu i nepotpunu posvećenost tom broju časopisa.

⁴⁵ „Krutost Zofke Kveder i njezin promašeni pokušaj da čitavoj hrvatskoj književnosti nametne svoju političku ideju nepobitna su činjenica, no nije jasno zašto njezini inteligentni protivnici u polemici s njome, kraj toliko drugih argumenata, najviše koriste baš činjenicu što je žena, i to ponekad na posve vulgaran način: muzama zanesenom Strozziu je *Ženski svijet* 'mjesečna bolest jugoslavenske žene'” (Badurina 2010: 65).

3.3. Zofka Kveder i *Ženski pokret*

O (dis)kontinuitetima potonje feminističke štampe, a na prvom mestu časopisa *Ženski pokret* (1920–1938), sa sestrinstvom/feminizmom i jugoslovenstvom zastupljenim u uredničkoj politici Zofke Kveder, svedoči u memoarskim beleškama Paulina Lebl Albala. Osim nje, među najmlađim saradnicama Zofkinog časopisa bile su i Zorka Kasnar i Katarina Bogdanović, a sve tri će potom postati prve urednice / članice redakcije časopisa *Ženski pokret*, čije se osnivanje vremenski nadovezuje na gašenje *Jugoslavenske žene*. Govoreći u svoje i ime svoje tada najbliže kolegice Zorke Kasnar, podjednako talentovane i obećavajuće mlade intelektualke s filološkim obrazovanjem, a kasnije prosvetne radnice,⁴⁶ Albala u memoarima, sročnim pred kraj Drugog svetskog rata, beleži da im je – ubrzo nakon što ih je Vladimir Ćorović 1917. godine pozvao da šalju priloge za novoosnovani *Književni jug*, pokrenut takođe u Zagrebu⁴⁷ – stigao još jedan poziv za saradnju:

„Naročito nas je naelektrisalo jedno pismo koje smo obe dobile od slovenačko-hrvatske književnice Zofke Kveder; u njemu nas je ona pozvala na saradnju u njenom listu *Jugoslavenska žena*. Najpre, to je bio još jedan dokaz da smo se mi, dojučerašnje studentkinje, proćule van Beograda, a zatim te veze između Beograda i Zagreba koje su se, u ovako teškim prilikama, počele da obnavljaju, probudile su u nama *svest da i mi moramo početi sarađivati na iskivanju spona koje će ujediniti jugoslovenske narode*. I ako je današnjica tmurna i zagušljiva, valja raditi i za svetliju sutrašnjicu. Ali, najviše od svega nas je prenela feministička borbena nota koja se provlačila kroz ceo časopis Zofke Kveder.

I Zora i ja bile smo tada mlade, i *nismo bile dovoljno upućene u feminističku ideologiju*, o kojoj se kod nas nije ni mnogo ni često ni govorilo ni pisalo. U svakom slučaju u vreme našeg formiranja organizovanog feminističkog pokreta u našoj sredini nije postojalo. [...] Uopšte, ceo feministički pokret smatrali smo kao pokret za višim obrazovanjem ženskinja. Celu ekonomsku, političku i socijalnu stranu tog pitanja mi u to vreme nismo još shvatali” (Lebl Albala 2005: 243–244, istakla Z. S.).

Može se samo naslutiti šta je ovaj poziv značio za Paulinu Lebl, koja je, u sličnom trenutku, od svog profesora Pavla Popovića dobila sledeći komentar:

⁴⁶ Zorka Kasnar (Karadžić) bila je suplent/profesor u Drugoj ženskoj gimnaziji i Drugoj muškoj gimnaziji, a oglašavala se u *Ženskom pokretu* i – poput mnogih prosvetnih radnika i radnica tog doba – u *Prosvetnom glasniku*.

⁴⁷ „1917. godine krenuo je u Zagrebu Vladimir Ćorović časopis *Književni jug*, i znajući o Zori i meni verovatno po pričanju svoga šuraka Skerlića, pozvao nas je jednim pismom na saradnju. Obe smo se osetile silno počašćene da nas već i van našeg rodnog mesta smatraju za književne radnike, i obe smo pohitale da pošaljemo *Jugu* svoje priloge, koje smo prethodno dale jedna drugoj na kritiku” (Lebl Albala 2005: 243). O jugoslovenstvu *Književnog juga* v. Vahtel 2001.

„Kakva šteta, Paulina, što ste devojka – ja bih inače znao ko će mi biti naslednik na katedri” (Lebl Albala 2005: 268), navodeći ga potom u memoarima u strogo dokumentarnom maniru, bez retoričkih efekata, afekata i problematizovanja iskaza. „Truba koja nas je probudila iz sna”, odnosno prenela iz ideološkog dremeža, kako je Lebl Albala opisala dejstvo uredničke politike *Jugoslavenske žene*, sudeći po ovom svedočanstvu, zapravo je bila znatno prodornija u slučaju feminističkog nego kada je reč o patriotskom angažmanu, podstičući autorke da „stan[u] kao odlučni borci na braniku feminističke ideologije” (Lebl Albala 2005: 244). Drugim rečima – motivisala ih je da se u svom uredničkom radu u *Ženskom pokretu*, ne zanemarujući pritom borbu za pravo glasa i kritiku aktuelnog režima, usredsrede na problem roda i politika ravnopravnosti polova, te da se ka njemu postepeno sve odlučnije otvaraju, insistirajući potom i na *seksualnoj* emancipaciji žena. Tako je Zofkin pokušaj „privođenja žena jugoslovenskoj ideji”, odnosno „nacionalizacije žena”, koji primećuje Andrea Feldman (Feldman 2004), u susretu s diplomkinjama Beogradskog univerziteta istodobno rezultirao privođenjem *jugoslovenske ideje ženama* i *denacionalizacijom* kako dotadašnjeg *ženskog pitanja* tako i predstojeće feminističke agende.

Međutim, diskontinuitet s *Jugoslavenskom ženom* bio je vidljiv ne samo u ideološkom već i u formalnom aspektu uredničke politike. Za razliku od njegove časopisne prethodnice, u *Ženskom pokretu* – uprkos tome što je reč o „prostor[u] diskurzivnog ukrštanja razdvojenih, a često i suprotstavljenih feminističkih ideologija” (Bapaš 2015: 134), te uprkos povremenim generacijskim, ideološkim i profesionalnim sukobima ili pak brojnim političkim turbulencijama u državi (pa tako i onim vezanim za tzv. srpsko-hrvatsko pitanje) – tokom gotovo dve decenije dosledno se negovao model kolektivnog urednikovanja koji nije bio entički/nacionalno isključiv ili motivisan. Pri tome, nominalna urednica časopisa figurirala je tek kao *prima inter pares*. Centralna pozicija Beograda, gde je časopis pokrenut i publikovan, a samim tim i urednica koje žive i rade u prestonici, sve vreme je, doduše, ostala nepoljuljana, što se odrazilo i na politiku lista. S druge strane, budući da je Srpski građanski zakonik (1844) bio „najretrogradniji od šest različitih građanskih zakona kojima su se regulisali životi žena u Jugoslaviji”, nije iznenađujuće što su „najsnažniji feministički glasovi dopirali iz srpskog društva i od srpskih žena” (Vujnović 2009: 45; up. Petranović 1988). Iako mu to nije bio programski cilj na isti način na koji u uređivanju *Jugoslavenske žene* jeste bio Zofki Kveder, časopis *Ženski pokret* ostao je, uprkos svemu, svedočanstvo o mogućnosti istrajne i produktivne

jugoslovenske podrške i saradnje – i podjednako produktivnih konflikata i javnih polemika – u gotovo čitavom međuratnom razdoblju.

Stoga, upravo ovaj časopis – kako je dosad u više navrata isticano – predstavlja istovremeno najdragoceniji *dokument* i *izvor* u proučavanju istorije feminizma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, figurirajući kao „središnja institucija feminističke kontrajavnosti” u ovoj državi (Бапах 2015: 139; v. i Kolarić 2021; Милинковић, Свирчев, ur. 2021). Osnovan u Beogradu 1920. godine – nedugo nakon rata i formiranja Kraljevine, a pre donošenja Vidovdanskog ustava – opstajao je sve do 1938. u periodičkom polju epohe, memorišući što eksplicitno što implicitno turbulentnu jugoslovensku istoriju u svetlu otvorene, javne borbe za emancipaciju žena. Časopis je figurirao kao organ „jednog od prvih ženskih udruženja u novoj državi”, Društva za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava, osnovanog u prestonici godinu dana pre pokretanja glasila, 1919. godine (Malešević 2007: 13). Nastanak udruženja, kako se u to doba neretko dešavalo i u drugim delovima sveta obuhvaćenim ratom, bio je direktan odgovor na nekoliko faktora: posleratno (re)konstituisanje političkog poretka; društvenu klimu u kojoj je muško stanovništvo bilo desetkovano, a žene sve svesnije mogućnosti i potrebe da se uključe u sferu rada i građanstva koje su im dotad tradicionalno bile nedostupne; režimska obećanja u smeru sticanja prava glasa; najзад, na neophodnost izgradnje šireg jugoslovenskog fronta za sifražetsku borbu, ali i druge vidove angažmana. U isti mah, časopis je predstavljao platformu oko koje su se okupljale ili s njom na drugi način bile povezane mnoge (prominentne) intelektualke i aktivistkinje međuratnog razdoblja, iz različitih delova Kraljevine SHS/Jugoslavije, između ostalog – književnice, književne kritičarke i prevoditeljke. Samim tim, u njemu je ostvarena polifonija ideoloških pozicija, intelektualnih tradicija i individualnih afiniteta saradnica i *urednica*, koja nam danas omogućava da u optimalnoj meri sagledamo složenost međuratnog feminizma.

„Prilike u zemlji, izazvane, s jedne strane, tek okončanim ratom, a, s druge strane, mnogim političkim i socijalnim problemima s kojima se novoformirana država, Kraljevina SHS, suočila odmah po ujedinjenju, koliko god nesređene, ubrzale su ponovno pokretanje, početkom veka veoma aktuelnog, a pred ratnim zbivanjima potisnutog i zaboravljenog, 'ženskog pitanja'” (Malešević 2007: 11–12).

Kako je pokazala analiza časopisa *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* Zofke Kveder Demetrović, „žensko pitanje” ni u ratnom ni ranom posleratnom razdoblju nije bilo sasvim potisnuto, a kao jedini dostupan prostor za njegovo postavljanje i problematizovanje, ovaj časopis ostavio je značajnog traga i na

kasniji razvoj feminizma. Međutim, bilo bi preterano reći da je taj uticaj bio presudan ili ekskluzivan, o čemu opet rečito svedoče same biografije uredica *Ženskog pokreta* i članica istoimenog udruženja. One su, na primer, insistirale i na doprinosu drugih intelektualki (prethodnica) u tom pogledu:

„Odmah po oslobođenju, u opštem zamahu da se pokrenu sva pitanja i da se svi problemi reše, i naše napredne žene u raznim krajevima naše zemlje stavile su na dnevni red takozvano žensko pitanje. Pokret je bio naročito živ u Beogradu, i ubrzo se jedna grupa naših istaknutih žena našla na okupu i osnovala novu organizaciju (misli se na Društvo za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava, kasnije Ženski pokret, prim. Z. S.). U toj grupi su bile odlične intelektualke starije generacije: Milica Petrović, Malvina Gogić, Persa Prodanović, Delfa Ivanić, Leposava Petković, Milica Dedijer, Novka Kovačević, i druge” (Lebl Albala 2005: 268–269).

Štaviše, u tom trenutku angažman feministkinja okupljenih oko ovog udruženja više uglavnom nije imao doticaja sa Zofkom Kveder, a ubrzo po osnivanju njihovog časopisa došlo je i do svojevrsnog – individualnog, ali ipak indikativnog – javnog distanciranja od njenog posleratnog (uredničkog) delovanja.

Naime, 1921. Zofka Kveder je u Zagrebu priredila i objavila *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921*, publikaciju koja je umnogome bila naslednica časopisa *Jugoslavenska žena*, koji je ona dotad izdavala. Osim brojnih zastupljenih, uglavnom prominentnijih, autorki epohe (Isidora Sekulić, Mira Kočonda, Olga Kernic-Peleš, Marica Nadliškova-Bartolova, Jovanka M. Hrvaćanin, Milica Janković, Marica Strnadova, sama Zofka Kveder Demetrović, Adela Milčinović, Dora Pfanova, Marija Horvatin, Kamila Lucerna, Iva Rod, uz brojne pseudonime), u *Almanahu* su uočljivi i drugi kontinuiteti s politikom *Jugoslavenske žene*: intenzivna hibridizacija *nacionalnog* i *ženskog pitanja*; jugoslovenski etnički unitarizam (urednice); nacionalistički, a protoginokritički motivisana rekonstrukcija ženskog autorstva, kao i rodno motivisana revizija opšteprihvaćene (nacionalne) „muške” tradicije. Pri svemu tome, metafore sestrinstva i materinstva zadržale su značaj, ostajući opsesija same urednice. Upravo zbog njegove reprezentativnosti kako za posleratni angažman Zofke Kveder Demetrović tako, uopšteno, i za procese i diskurzivne mehanizme *izgradnje nacije*, korisno je nakratko se zadržati na ovom almanahu i priložima u njemu.

Almanah otvara tekst profesora Večeslava Heneberga „Ana Vidovića. Jedna zaboravljena romantičarka”, a sam tekst – sledeće reči:

„Danas smo mi Jugoslaveni postigli onaj cilj, za kojim smo od vjekova težili, postigli smo svoju jedinstvenu državu. [...] Već u početku našega nacionalnog života diže

se Ljudevit Posavski, sklapa savez sa srpskim i slovenskim plemenima te u očajnoj borbi nastoji da stvori jugoslavensku državu. Kasnije poduzimlju slične akcije car Dušan Silni, uz koga pristaju i hrvatski knezovi Kurjakovići, a nakon Dušanove smrti nastoji okupiti jug zemlje Stjepan Tvrtko, kralj Srbijem, Bosni i Hrvatskoj.

[...] *Cilj naših preporoditelja bio je isti, što ga i mi danas imademo, da podignemo narod duševno i da svakom pojedincu ucijepimo svijest o narodnom jedinstvu. Stoga baš danas, gdje se naš rad i naše nastojanje tako podudara s radom i nastojanjem naših preporoditelja, gdje je naš rad samo dovršivanje preporodnoga rada, upravo je nužno da se što više upoznamo s kulturnim radenicima Ilirskoga doba*” (Heneberg 1921: 3, istakla Z. S.).

Autor se nadalje bavi analizom ilirskog pokreta i časopisa *Danica Ilirska*, s fokusom na njihovu feminofilnost *avant la lettre*, pružajući doprinos i (savremenim) studijama periodike.

„Ovak se prva žena javila u *Danici*; sva oduševljena za narodni preporod, ovim je riječima ujedno kušala svladati predrasude svoga vremena, kad još nije bilo običajno, da žene rade literarno te poziva i svoje drugarice:

Nesramujte se sestrice,
Budte i vi Horvatice!
K cilju kaj to doprinesmo
I mi Roda kotrig jesmo,

Slavnog” (*ibid.*: 4).

Centralni segment teksta posvećen je rekonstrukciji biografije i bibliografije prominentnije saradnice *Danice Ilirske*, *Zore dalmatinske* i pojedinih almanaha epohe, „jedne zaboravljene autorke” iz naslova:

„U našim literarnim istorijama uzalud ćemo tražiti Anu Vidovića. Nema spomena ni njoj ni njezinim pjesmama; njezin rad ostade potpuno zaboravljen. Pa opet ona nije posve beznačajna pojava u našoj knjizi. Iliri je pozdraviše kao prvi glas nove narodne misli iz Dalmacije, ona se prva od naših žena za preporoda ustrajno bavi knjigom, prva izdaje u posebnoj knjizi svoje Pjesme, svojim radom obilno sarađuje u našim književnim časopisima i almanacima, a savremenici jednodušno hvale i uvažavaju njezin i patriotski i pjesnički rad. Što više savremena strana kritika vidi u njezinim pjesmama nešto originalno, vidi nešto specifično naše, jugoslavensko” (*ibid.*: 10).

Autorki se implicitno dodeljuje pozicija svojevrzne panjugoslovenske praprethodnice, pramajke, kao pomiriteljki književne kultivisanosti, nacionalnog angažmana, ali i uzorne ženstvenosti. Stoga autor, ukazujući na manjkavosti njene poetike, u zaključku citira Nikola Tomazea: „moje je, da odam čast

ženi, koja znade, da bude u isto vrijeme *i pjesnikinja i majka* i koja znade, da ne bude bez poezije u životu, kao kakova *luda*” (*ibid.*: 13, istakla Z. S.).

U prilogu potpisanom pseudonimom Jugoslava – štampanom ćirilicom, napisanom mahom na ekavskom narečju, i naslovljenom „Iz pisma jedne Slovenkinje Srпкиnji” – uočavaju se pak toposi *sestrinstva* koje je tada privilegovala Zofka Kveder Demetrović:

„Hoćeš li da mi budeš sestrom? Ja sestre nemam a uvek sam je želela. Do sada nikad nikoga nisam krstila tim dragim imenom. Od sad ću tebe.

Hoćeš li da mi budeš sestrom? A sad neka je moja kuća tvoja kuća, moj dom tvoj dom. Kad dođem k tebi doći ću svojoj kući. Ti nikoga nemaš, siroče moje, i zato je moja mati i tvoja, moj brat je tvoj brat.

Hoćeš li da mi budeš sestra? Ja te tako volim, volim te, jer je u tebi puno snage, puno ljubavi. Ti si tako mnogo, mnogo nesrećna [...] – pa ipak nisi klonula duhom. Ti vedro gledaš napred u lepu budućnost tamo je mnogo oduševljenja za velike i lepe ideje – za život i rad za druge. Ja te takvu mnogo, mnogo volim” (*Almanah jugoslavenskih žena* 1921: 25).

Uprkos očiglednom patosu, sentimentalizmu i kiču, ili upravo zahvaljujući njima, ovaj prilog višestruko je zanimljiv. Pre svega, on formom prati svojevrsnu dvostruku infantilizaciju: najpre infantilnu jezičku poziciju autorke koja tek ovladava govorom, koja ulaže trud ne bi li pismo napisala što usklađenije sa srpskim jezičkim standardom, te se na taj način približila adresatkinji, Srпкиnji, kojoj zapravo i odgovara na (takođe) fiktivno pismo. „Je li da hoćeš da ti budem sestra? Ja sam te još prije zavolela, ali te sada još više volim” (*ibid.*: 26), zaključuje autorka ovog priloga, „Jugoslava”, u „odgovoru” sestri Srпкиnji. U tekstu je, tako, upadljiva i istovremena infantilizacija same adresatkinje pisma: ona je „siroče”, prepuštena sebi, pri tom „mnogo, mnogo nesrećna”, kao da je željna pomoći i spasenja. Autorka joj nudi svoj „dom”, svoju „kuću”, kao utočište, прибежиште, a sve to motivisana željom da je što bolje i pomnije upozna, iako je njena „ljubav” za nju već neupitna. Insistiranjem na repetitivnim, na refrenskom *retorskom* pitanju „Hoćeš li da mi budeš sestra?” (zanimljivo je razmisliti o tome kakav status retorska pitanja stiču u *fiktivnim periodičkim pismima*), autorka *naizgled* ostavlja prostor recipijentkinji da se sama izrazi, da odgovori u skladu sa sopstvenim željama.

Pseudonim *Jugoslava* most je koji spaja sestru Srпкиnju i sestru Slovenkinju iz naslova. Jugoslavija je garant njihovog približavanja, ujedinjenja, ali i udomljavanja, utemeljenja. Međutim, u trenutku objavljivanja ovog priloga (1921) Kraljevina SHS je već konstituisana, i to s tendencijom ka centralizaciji upravo u Srbiji, a ne u Sloveniji, kako bi se iz ovako koncipiranog pisma dalo

naslutiti (u pismu je Srpkinja ona koja „gleda u budućnost – život i rad za druge”, a Slovenkinja ona koja joj nudi utočište, dom i porodicu). Otuda još zanimljivije postaje to što je i sam ovaj prilog predstavljen kao odgovor na već upućeno pismo u obrnutom smeru – Srpkinje Slovenkinji – ono koje ovde, međutim, ne možemo dovoljno da rekonstruišemo, ali koje je Slovenkinju nesumnjivo razgalilo i u kome je ona pročitala „poziv” za zajedništvo, kao i dokaz o *ugroženosti* Srpkinje, o njenom statusu *žrtve*, a na koji pak sama Srpkinja ne pristaje, odlučna da „ne klone duhom”, da ostane „puna snage i ljubavi” (za druge). S jedne strane, takav potez može biti razumljiv utoliko što je Slovenija u sastav nove države ušla kao ekonomski razvijenije područje od same Srbije, a s manjim gubicima u socijalnoj strukturi, tj. manje iscrpljena ratovima u kojima se Srbija naposljetku dokazala kao pobjednička vojna sila. S druge strane, lingvistička infantilizacija može se objasniti i konkretnim, realno postojećim barijerama između slovenačkog i srpskohrvatskog jezika u tom trenutku, odnosno jezičkom centralizacijom koju su politike Kraljevine podrazumevale.

Konstruisanje nacionalne tradicije u ovom prilogu ne počiva, kao u slučaju teksta o Ani Vidović ili drugim žanrovima zastupljenim u časopisu, na reviziji „muških” kanona ili upodobljavanja ženskih doprinosa kanonima koje bi se opravdavalo naučnim ciljevima, već na intimističkom žanrovskom manevru, na „ja” i „ti”, *ličnim* zamenicama koje podupiru nužnost privrženog zajedništva. Upravo u tom koraku jasan je stepen Zofkinog stapanja *nacionalnog* i *ženskog pitanja*, tj. nacionalizacije metafore sestrinstva – ultimativni identitet sestre-pojedinke jeste sestra-Jugoslovenka (u etnocentričnom ključu); pri tom, *Srpkinja* i *Slovenkinja* ujedno su metafore samih plemena, jezičkih i državnih područja. Tako se tendenciozni karakter ovog priloga, neodvojiv od sentimentalističkog i manipulativnog žanrovsko-stilskog registra, može razumeti i u svom pragmatičnom cilju. Drugim rečima, ovaj tekst prvenstveno figurira kao apel (sestrama) *Slovenkama* da se približe Srbiji i nju potpomognu, a ne, kako je predstavljeno u naslovu, kao pismo upućeno samim Srpkinjama.

Pažnje je jednako vredan i obimniji, nepotpisan prilog „Mati, sestra i žena Kraljevića Marka”. Polazeći od pitanja sličnih onima koje su opsedale Virdžiniju Vulf u težnji da (re)vitalizuje imaginarnu Šekspirovu sestru (Vulf 1995), autor(ka) priloga, napisanog u prvom licu množine, čitaocima i čitateljke želi da zainteresuje za nedoumicu „Kakve su morale biti mati, sestra i žena Kraljevića Marka?”, posežući za selektivnim korpusom epske poezije kao za svojevrsnim istraživačkim izvorom. Pritom, međutim, kako odmah

dodaje, „nas zanima ženski, da tako rečemo, dio narodne duše. A od njega opet najviše onaj dio, gdje junaku čoveku nalazimo korelativ, žensko biće, a junakinju ravnu njemu” (*Almanah jugoslavenskih žena* 1921: 28).

Relativizacija iskaza („da tako rečemo”) isprva govori u prilog elementarnoj svesti (Zofke Kveder) o difuznosti pola/roda, odnosno kategorija zasnovanih na njima. Potraga za „korelativom” podupire relacioni impuls i ideju o suprotnim, ali komplementarnim polovima. Etnocentrična nacionalistička orijentacija, i to u svojstvu privilegovanog okvira u koji se ta potraga smešta, ostaje, međutim, neupitna, te se ispostavlja kao fatalistička. Imamo li u vidu da je Kveder samo godinu dana nakon *Almanaha* objavila i propagandnu dramu o Marku Kraljeviću, u kojoj izražava najzaoštrenije antifeminističke tendencije u celokupnoj svojoj karijeri (v. Badurina 2010), ne iznenađuje što je i ovde značajan prostor ustupljen upravo ovom epskom protagonistu, koji se opisuje kao „najjugoslavenskiji naš junak” (*Almanah jugoslavenskih žena* 1921: 29). Prividan fokus na protoginokritičkom rekonstruisanju zatamljene tradicije žena, eskalirajući do svojevrstne nacionalističke megalomanije, ogoljava se u svojoj konzervativnosti, maskulinocentričnosti i simultanoj patrinearnosti, pre svega, u sledećim redovima:

„Ta pasivnost u ljubavnom izboru čini se natražna, pa i ne kršćanska, kanda istočnjačka. A ipak taj nazor vlada i u zapadnim krajevima našega naroda. Zato se treba samo sjetiti, da sestra junaka može da poželi samo takva čovjeka, koji će biti dobar junak *nalik bratu*. A svaki pravi junak bit će također dobar, bit će vjeran, bit će čestit, *domovini svojoj dobar sin*, čelik-značaj, otac požrtvovan, gizdav, bit će, što više, lijep, snažan i poletan, mio Bogu, ljudma i *čak crnoj zemlji*, ta inače ne bi junak bio. *Pa kome bi onda izbor povjerila, ako li ne bratu junaku, daleko bolje od nje kadrom da prosudi, je li joj budući vojno doista pravi junak*. A ako on to doista jest, a to joj je glavno, imat će on u sebi također sve kvalitete *dobra, poželjna supruga*, i mirno će se moći njemu povjeriti. *S toga gledišta ukazuje nam se pod vidom djevojačke pasivnosti prirodna selekcija i eugenika naročite vrste u našega naroda, po kojoj postaje naša domovina in ultima linea domovina junaka, a heroizam posljednjim ciljem naše rase*.

[...] Te tako se uvjeravam, da *nema ženstva bez pravog čovjštva*.

[...] Taj naš Marko ne da se svezati, ni privezati. Odabranicu svoju ljubi, moglo bi se reći mahnito ludo, ali u svojoj ljubavi ne uživa, nego *luča nebeska, mora da izbriše sebe i da umre za ovaj svijet*. Od svih triju junakinja, sestre, matere i žene Markove, *žena je najveća žrtva, pa kao što najveći bol glasa nema, tako i o ženi Markovoj pjesma šuti*. Ali sva ona velika junaštva što svjedoče o Marku, što su mu pronijela ime, da se ne će nadanjanći junaka, dok je sunca i dok je mjeseca, sve nas to uvjerava, *po zakonu analogije*, da je morala biti herojina, koja ga je inspirirala za velika dela i

potencirala njegovu energiju, za njegovo moralno shvatanje od odlučnoga upliva. Od svih triju žena bit će dakle da je bila najbolja, jer joj je sudbina bila najteža. *I tako se i opet vraćamo na sud našega naroda, da je ona žena najvrednija, o kojoj se ništa ne čuje*” (ibid.: 30–33, istakla Z. S.).

Ovakvim kompleksnim manevrisanjem, pod parolom borbe za obelodanjanje, odnosno legitimisanje nevidljivih ženskih *glasova* i subjekata, ženama se zapravo (iznova) oduzima *pravo na glas*, taj se proces pri tom upadljivo *romantizuje* i *erotizuje*, njihova moć prosuđivanja, izbora i delovanja (prevladavanja „pasivnosti”) podređuju se onima koje poseduju „braća” i „muževi” i „očevi”, dok se „sestre” (Srpkinje, Slovenke, Hrvatice, ili pak Jugoslovenke) opet infantilizuju, kao i pri retoričkim i diskurzivnim strategijama u prilogu „Iz pisma jedne Slovenkinje Srpkinji”. Utoliko je u ovoj prilici uputno vratiti se na barem dve dosad pomenute ili tek sugerisane ideje: prvo, na opasku Julke Hlapec Đorđević o „preterano razvijenom ženstvu” Zofke Kveder, izvesnu inverziju „od nove ka staroj ženi”, tj. nedvojivost Zofkinog nekonsekventnog feminizma od njene sve upadljivije sklonosti da idealizuje maskulinitet – i to ne samo maskulinitet kao muškost već i muškarce kao heroje-autoritete (u rasponu od Dimitrija Tucovića do Marka Kraljevića). Takva sklonost se pak, između ostalog, očituje u izgradnji *likova* kako u njenom književnom opusu tako i u njenom uredničkom i publicističkom autorstvu/delovanju. Iznova se potvrđuje da se ovaj proces pronaljivo opisuje kao put „od strepnje do autoritarnog subjekta” (v. Badurina 2010). „Autoritarna subjektivnost” u najpoznijem stvaralačkom periodu Zofke Kveder zapravo je posledica njenog pristajanja na fatalističku, *rodno determinisanu* i *determinišuću* „strepnju od autorstva” – žena je nečujna jer vredi, i vredi jer je nečujna, bezglasna; to je krnja subjektivnost koja se maskira u (epsku) objektivnost i na nju i pretenduje. Takva subjektivnost počiva na svemu onome što će feministička epistemologija i etika najpre odbaciti kao patrijarhalno nasleđe: na superiornoj, bogolikoj epistemičkoj poziciji, ekskluzivitetu i sveznanju (pannacionalističke) vizure i optike, identifikaciji tradicije i maskuliniteta, upodobljavanju hegemonim percepcijama (legitimnih) znanja, ciljeva i iskustava. Takva subjektivnost, dakle, ne samo da je autoritarna već nužno nefeministička ili antifeministička.

Drugo, kako bi se pokazalo da ovakva subjektivizacija i ovakvo (uredničko) pozicioniranje u tom trenutku nisu bili nužni, da ovako zamišljene metafore sestrinstva i materinstva, kao i etnocentrični diskursi ženstvenosti, nisu bili neizbežno sredstvo mobilizacije *žena kao grupe*, dovoljno je pregledati brojeve drugih ženskih i feminističkih časopisa koji se u Kraljevini

objavljuju već 1921. godine.⁴⁸ *Almanah*, a velikim delom i njegova prethodnica – *Jugoslavenska žena* – ukazuju se tako u punoj meri kao projekti „harizmatičke” urednice koja je iznad svega stavljala *nacionalno pitanje*, i to ono prilagođeno vladajućem državnom poretku.

Kritiku *Almanaha*, neposredno nakon njegovog publikovanja, ponudila je u *Srpskom književnom glasniku* Paulina Lebl Albala. U pitanju je ista ona autorka koja će kasnije, u suton Drugog svetskog rata, kao Jevrejka u američkoj emigraciji izazvanoj holokaustom, raskrinkavajući sopstvene zablude i privrženost patriotizmu iz mladosti – tvrdeći da je „nacionalizam jedna od sila što podrivaju civilizaciju” (Lebl Albala 2005: 246) – u svojim memoarima najpre istaći *feministički* doprinos urednikovanja Zofke Kveder. Prilog se ovde prenosi u celosti, u izvornom obliku:

„Ime G-de Zofke Demetrović postalo je, kod nas, u Beogradu i po Srbiji, popularno naročito za vreme Evropskog Rata, kada je ona, kao urednik mesečnog časopisa *Ženski Svijet*, slala iz Zagreba nama u ropstvu reči utehe i bodrenja, i *pokazivala nam da sve što je najinteligentnije i najsvesnije među hrvatskim i slovenačkim ženama jeste uz nas*. Svaki broj njenog časopisa smatran je kod nas kao jedna duhovna pobeda, i mi smo ga dočekivali s radošću i oduševljenjem, *više zbog njegove nacionalne no feminističke sadržine*.

Danas kad je rat prestao, i kada nam G-đa Demetrović ne pruža broj svakog meseca, nego jedan *almanah* za celu godinu, *naše pretensije su malo veće: mi ne bismo da nam almanah donese samo rodoljubive i nacionalne članke* – a ti su i ovde najbolji (‘Iz prošlosti’ od Isidore Sekulić, i ‘Tužaljke’, po stilu sudeći od same urednice), – nego *bismo želeli da nam Almanah Jugoslovenskih Žena da celokupnu sliku života svih jugoslovenskih žena*. Međutim, ovaj *Almanah* nije uspeo u tome. Ne samo da *mnoge najznatnije naše književne radnice nisu ovde zastupljene*, – na primer, Gđe Jelena Dimitrijević, Zdenka Marković, Katarina Bogdanović, – već i one koje su poslale svoje priloge, nisu poslale uvek reprezentativne po njih, ili po njinu sredinu, ili po sadašnji momenat. Zatim, *čitave oblasti naše proširene države nisu ovde nikako zastupljene*: ni reči o crnogorskoj, dalmatinskoj, vojvođanskoj ženi. O srbijanskoj ženi malo, vrlo malo. Ceo lep idejni pokret srpskih žena, sakupljenih oko beogradskog *Ženskog Pokreta* nije ni pomenut; tako isto, ni znameniti prošlogodišnji kongres *Ženskog Saveza* u Zagrebu. *Ni po čemu se ovde ne može nagađati ona snažna i mnogostruka akcija jugoslovenskih žena na svima poljima kulture*. A

⁴⁸ Osim *Ženskog pokreta*, koji se ovde detaljnije analizira, dobar primer je katolička *Ženska misao*, gde se takođe uspostavlja panjugoslovenski identitet „nove žene” i insistira na etici sestrinstva. Uprkos katoličkom svetonazoru kao okosnici ovog ženskog časopisa, čini se – što je hipoteza koju bi u budućnosti valjalo istražiti – da je u njemu kolektivni identitet *žena kao grupe* čak manje rigidan i ekskluzivan od onog koji Zofka Kveder Demetrović uspostavlja u *Almanahu jugoslovenskih žena*.

slikanje te akcije svakako bi mnogo bolje okarakterisalo *modernu jugoslovensku ženu* nego sva ona ljubavna uzdisanja i priželjkivanja raznih Dila, Danja i Nora, koja susrećemo svaki čas u ovom *Almanahu*” (Лебл Албала 1921: 156–157, istakla Z. S.).

Šta ovde poručuje Paulina Lebl Albala? Projekat „gospođe Demetrović” u njenoj vizuri problematičan je na više osnova, pri čemu je onaj nacionalni naizgled najmanje sporan. S obzirom na tadašnje patriotsko pozicioniranje autorke kritičkog osvrta u *Srpskom književnom glasniku*, prvobitno povlađivanje Zofkinom nacionalističkom angažmanu nauštrb feminističkog nije iznenađujuće. Indikativno je, međutim, da Albala čini ogradu i od njega, insistirajući ispotiha na tome da se nakon Prvog svetskog rata i s konstituisanjem novog režima iscrpljuje subverzivnost projugoslovenske agitacije u onom obliku u kome je ona za vreme okupacije Srbije imala učinka ili smisla. U tom koraku postaje jasno da je meta Paulinine oštrice *retrogradna ograničenost* modusa političke agitacije i pozicije urednice *Almanaha* – i to ne samo onih nacionalističkih već i *feminističkih*. Otud joj ona zamera na prenebregavanju doprinosa kako pojedinih relevantnih intelektualki tako i širih, kolektivnih feminističkih platformi i inicijativa u državi. Isto tako, Albala ukazuje na impuls *homogenizacije* u posleratnom urednikovanju Zofke Kveder, čija je posledica zanemarivanje čitavog spektra problema i kontekstualnih činilaca s kojima se suočavaju žene u različitim područjima Kraljevine, odnosno *odsustvo diverziteta* u ovako koncipiranom „jugoslovenskom ženskom pitanju”.

Najzad, iako ni to ne eksplicira do kraja, Albala pronicljivo locira sprengu sentimentalističkih, okoštalih recidiva erotskog diskursa zasnovanog na potčinjenoj, defetističkoj, zavisnoj perspektivi ženskog „subjekta”, koju Zofka Kveder privileguje u nepropagandnim književnim priložima, na svojevrsnom pseudofemininom obezглаšavanju žena, s jedne, i retrogradnog političkog pozicioniranja urednice, s druge strane. Utoliko Albala zaključuje da „moderna jugoslovenska žena” nije ona koja se, kroz najrazličitije uredničke strategije, bilo u fikciji ili publicistici, konstituiše u *Almanahu jugoslavenskih žena za 1921. godinu*, upućujući na potragu za njom na drugim mestima – pre svega, „u snažnoj i mnogostrukoј akciji jugoslovenskih žena na svima poljima kulture”. Drugim rečima, Albala pledira za (jugoslovenski) identitet „moderne žene” za koji se istodobno zalagala kao jedna od značajnijih članica uredničkog odbora časopisa *Ženski pokret* i, kako će se ubrzo pokazati, njegovih *faktičkih urednica* – za ženski identitet u kom ona prepoznaje kapitalan diskontinuitet s (*uredničkim*) angažmanom Zofke Kveder.

Treba istaći, međutim, da sve ovo ne umanjuje značaj uloge Zofke Kveder (Demetrović) u jugoslovenskom periodičkom, književnom i kulturnom polju, niti se ovim analizama njenog posleratnog angažmana teži poništavanju njenih ranijih doprinosa istoriji feminizma i ženskoj istoriji, afirmaciji (ženske) književnosti i autorstva, senzibiliteta za multikulturalizam i rodnu, lingvističku, etničku, nacionalnu i inu *drugost*. Pošto se ovde ni ne pretenduje na njen celovit biobibliografski portret, već isključivo na njeno urednikovanje u periodu od 1917. do 1921. godine, ti doprinosi ostaju u zadnjem planu, pa je jedna ovakva ograda neophodna. Ipak, o njima se već opsežno i temeljno pisalo, iako najčešće uz sklonost ka izostavljanju poslednjeg segmenta intelektualne i političke geneze Zofke Kveder (v. npr. Михурко Пониж 2020; Jensterle-Doležal 2021). Stoga ova razmatranja, iako prilično ograničena, mogu da funkcionišu kao svojevrsna dopuna ili poziv na dalja (naučna) istraživanja u istom ili sličnom domenu.

4. UREDNICE ŽENSKOG POKRETA

4.1. Kontekst osnivanja časopisa

Dosad je utvrđeno da je novouspostavljena režimska i politička konstelacija od 1918. godine unela u krug jugoslovenskih intelektualki i aktivistkinja „duh optimizma” (Ida Ograjšek Gorenjak) u pogledu sifražetske borbe, ali i brojne recidive „etničkog takmičenja” (Jovo Bakić), te nove izazove u razmatranju položaja i mogućnosti emancipacije *žena kao grupe*. Ustav Kraljevine SHS iz 1921. godine, suprotno očekivanjima i na razočaranje feministkinja, nije uključivao pravo glasa za žene i uvažavanje njihove političke participacije. Uprkos brojnim razlikama među njima – kao i dalje nepunopravne građanke – intelektualke i aktivistkinje, pa i urednice štampe međuratnog razdoblja pronalazile su i druge zajedničke preokupacije, poput, na primer, borbe za obrazovanje, inklinirajući ka novim modusima grupisanja, uglavnom delujući u *neinstitucionalnoj* „feminističkoj kontrajavnosti”, čiji je privilegovani aspekt, kako je već istaknuto, izuzev ženskih udruženja i organizacija, činila ženska i feministička štampa (Bapaš 2015; v. i Kecman 1978; Božinović 1996; Stefanović 2000, 2020; Feldman 2004, 2020; Malešević 2007; Ograjšek Gorenjak 2014; Pantelić 2021; Grubački 2022, 2024 i dr.). U prestonici,

„[r]adikalni građanski feminizam manifestovan je kroz delovanje društva Ženski pokret i časopis *Ženski pokret* (1920–1938), koji se može smatrati jezgrom ukupne feminističke kontrajavnosti, a proleterska orijentacija delovala je kroz listove *Jednakost* (1920) i *Jugoslovenska žena* (1931–1934) i časopis *Žena danas* (1936–1940)” (Bapaš 2014: bez paginacije).

Retorika „porodičnih metafora” u ovoj štampi, u mirnodopskim uslovima, imala je više struja, a njih je donekle moguće locirati i kroz rekonstrukcije biografija urednica i/ili vlasnica časopisa.⁴⁹ Za razliku od (visokotiražnih) li-

⁴⁹ Na ovu problematiku osvrnuću se iznova u poglavlju koje se tiče pozicioniranja urednica štampe u Kraljevini Jugoslaviji tokom tridesetih godina dvadesetog veka.

stova s umerenim feminističkim tendencijama, kao što su *Žena i svet* urednice Jelene Zrnić ili *Ženski list* urednice Marije Jurić Zagorke, časopisi s radikalnijim feminističkim usmerenjem, poput časopisa *Ženski pokret / Ženski pokret / Žensko gibanje*, u kom su se (polemički) ukrštale i liberalne i socijalističke i marksističke tendencije – uvek uz prioritet feminizma – težili su, u načelu, izbegavanju *kćerinske* (auto)identifikacije, *dekolektivizaciji* (kulta) materinstva, kao i *denacionalizaciji* (pojma) *sestrinstva*. To je podrazumevalo i retorički otklon od upotrebe ovih termina, i kritiku aktuelnog režima iz perspektive rodnihi politika, tj. reformističko (sifražetsko) agitovanje, i otvaranje ka internacionalnom feminističkom i pacifističkom pokretu, te aktivno učešće u njima (v. npr. Stefanović 2020; Pantelić 2021). Neda Božinović zaključuje da su ženski komunistički listovi „odigrali veliku ulogu u podizanju svesti žena, razmeni iskustava, u njihovom organizovanju i uključivanju u društveno-politički život zemlje” (Božinović 1996: 121), a taj se zaključak može uopštiti i primeniti na međuratne feminističke časopise i proletherske i građanske orijentacije. U njima su, u isti mah, „sestre Srpkinja, Hrvatice i Slovenke / Jugoslovenke” postajale (*sestre*) *žene* i (*sestre*) *feministkinje*.

Da bi se taj složeni proces u optimalnoj meri osvetlio i rekonstruisao, neophodni su istorijski izvori i istoriografski pregledi koji zasad, nažalost, izostaju. Kako precizno zapaža Isidora Grubački, „u vezi sa ovom istoriografskom lakunom je i pitanje metodologije”, a potencijalno razrešenje ove istoriografsko-metodološke lakune ponudila bi barem trostruka perspektiva – perspektiva koja uključuje „istoriju organizacija, zatim pojedinaca koji su u te organizacije bili uključeni, i na kraju debata u koje su ulazili i diskursa koji su proizvodili i kojim su, zapravo, intervenisali u politički prostor” (Grubački 2022: 35).

U težnji da doprinese rekonstrukciji „istorije pojedinaca i organizacija”, sama Isidora Grubački posvećuje pažnju i jednoj od istaknutijih i masovnijih ženskih kolektivnih inicijativa u novoosnovanoj Kraljevini, Narodnom ženskom savezu SHS (od 1929. preimenovanom u Jugoslovenski ženski savez). Na sličnoj problematici neophodno je zastati i u ovoj prilici, barem u najkraćim crtama, utoliko što će upravo u okrilju NŽS SHS doći do prvog velikog susreta aktivistkinja iz čitave Kraljevine, a među njima i *urednica* štampe.

„U novoj državi posle Prvog svetskog rata polako raste saradnja žena koje se identifikuju kao feministkinje i koje su otvorene za političko delovanje žena. Nakon inicijalnog 'upoznavanja' preko časopisa Zofke Kveder, feministkinje se okupljaju unutar prve i najveće nacionalne organizacije žena osnovane 1919. godine, Na-

rodnog ženskog saveza (NŽS, u slovenačkoj varijanti Narodna ženska zveza), gde su pokušavale da pomere fokus sa primarno humanitarnog delovanja žena na pitanje prava i političkog obrazovanja žena, kao i sa humanitarnog na socijalni rad" (*ibid.*: 37).

O kontroverznoj genezi Narodnog ženskog saveza, koja je započela sporom već povodom imenovanja ove organizacije – čije je delovanje trebalo prilagoditi aktuelnoj političkoj klimi – dosad su pisale brojne istraživačice. Na tragu Jovanke Kecman, Neda Božinović navodi da je dotad aktivan Srpski narodni ženski savez (osnovan još 1906. godine) „dao inicijativu za organizovanje jedinstvenog ženskog saveza za celu Jugoslaviju”, za rasformiranje postojećih nacionalnih organizacija i njihovo objedinjavanje novom, te da je „prvi kongres održan u Beogradu od 21. do 23. septembra 1919. godine”, a na njemu su „bile prisutne delegatkinje pedeset udruženja i njihovih podružnica iz cele zemlje” (Božinović 1996: 104–105). Međutim, kako naglašava Grubački, „uprkos rasformiranju prethodno postojećih organizacija, u prvih pet godina rada ove organizacije može se govoriti o određenom kontinuitetu sa predratnim periodom” (Grubački 2021: 18). U tom koraku dijalektika roda i nacije, tj. *ženskog* i *nacionalnog pitanja*, iznova dobija na istraživačkom značaju: „kontinuitet sa prethodnim periodom” ujedno „oličava ono što istoričarka evropskih feminizama Karen Ofen, kao i Ana Stolić u kontekstu historiografije u Srbiji, nazivaju *nacionalizovanje feminizama*” (*ibid.*: 20, istakla Z. S.).

„Postojeće ženske organizacije iz Srbije imale su izrazito nacionalnu orijentaciju, a njima su se pridružile i slične organizacije iz Makedonije i Bosne i Hercegovine – osnovane uglavnom na nacionalnoj osnovi – kao i organizacije sa jugoslovenskom orijentacijom iz Hrvatske i Slovenije. U ovim krajevima bilo je i više verskih ženskih organizacija, koje nisu učestvovala na Kongresu” (Božinović 1996: 105).

Neda Božinović ističe i da je ovaj skup imao „manifestni karakter”; „izraženo je zadovoljstvo što je rat završen, oduševljenje što je došlo do ujedinjenja jugoslovenskih zemalja i želja da se zajedničkim snagama prihvate uzdizanja žena na narodnim tradicijama i na dostignućima u zapadnoj kulturi” (*ibid.*). Simultano patriotsko i internacionalno pozicioniranje – uvažavanje kako lokalnih „narodnih tradicija” tako i „dostignuća u zapadnoj kulturi” – predstavljalo je, dakle, u samim počecima (diskurzivni) okvir najmasovnijeg *zajedničkog* delovanja jugoslovenskih žena. Uz to, pacifistički i humanitarni impulsi smatrali su se zalogom uspešnog *grupisanja* žena: „jedino na [toj] pacifističkoj i humanitarnoj osnovi bilo je moguće okupiti po nacionalnom sastavu i socijalnom položaju, političkim stremljenjima i kulturnim tradicija-

ma, vrlo heterogene ženske organizacije” (*ibid.*). Međutim, izvori potvrđuju da je već u trenutku osnivanja bilo nesuglasica i – ispostaviće se – nepremostivih sukoba u konceptualizovanju jugoslovenskih *žena kao grupe*.

Spor koji je „izbio oko imena budućeg saveza” nije bio bezazlen utoliko što je ukazao na „različite koncepcije kojima su se žene u pojedinim zemljama rukovodile kada su odlučivale o osnivanju jedinstvene organizacije”; predstavnice iz Srbije smatrale da ime organizacije ne treba menjati – tj. da treba očuvati naziv „Srpski narodni ženski savez” – zastupajući na taj način ideju o Jugoslaviji kao isključivo geografskom pojmu; „Hrvatice, podržane od nekoliko mlađih delegatkinja iz Srbije, predložile su naziv Ženski jugoslovenski narodni savez, kako bi se i u imenu Saveza naglasilo da je to jedinstvena centralizovana organizacija”; međutim, ovaj predlog nije usvojen; usledila je „emotivna diskusija”, posle koje su pojedine predstavnice Srbije najzad „prihvatile da se u naslov novog Saveza, pored imena Srbije, što su u naslovu pošto-poto želele da očuvaju, dodaju i imena Hrvatske i Slovenije. Tako je nova organizacija dobila naziv Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca” (Božinović 1996: 105).⁵⁰

U pomenutim sukobima učestvovala su i (buduće) urednice štampe na teritoriji Kraljevine SHS/Jugoslavije. Istoričarka Svetlana Stefanović zadržala se na dvema među njima, Zofki Kveder Demetrović i Mariji Jurić Zagorki, koje su u polemikama nastupale s oprečnih pozicija i s različitim argumentacijama:

„Zofka Kveder nastupila je kao zagovornica jugoslovenskog imena. [...] Hrvatska novinarka, spisateljica i borkinja za prava žena Marija Jurić Zagorka (1873–1957) u svom izveštaju za zagrebačku publiku izrazila je zabrinutost zbog nepokolebljivog srpskog patriotizma i izražene želje za prvenstvom u Savezu pojedinih predstavnica srpskih udruženja: 'One su izrazite majke devet Jugovića. Jugoslovenstvo shvaćaju teritorijalnim pojmom, a ne narodnom idejom i zastavom jedinstva [...] kod nas [je] i većina starije generacije prožeta idejom jugoslovenstva. Jer ona je rasla pod ovom zastavom kao simbolom bratske sloge i ujedinjenja i pod njom došla u Beograd. I za to su Hrvatima i Slovenkama na kongresu učinili krivo, kad je zahtjev za jugoslavenski naziv saveza mogao izazvati kod Srpkinja toliko ogorčenje, čak – uvredu. [...] Po mišljenju Zofke Kveder, Jurić se previše koncentrisala na negativne strane skupa, dok je pozitivne prećutala’ (Stefanović 2020: 67; up. Grubački 2024).

⁵⁰ Kako dalje ističe Neda Božinović, „Kongres je doneo Pravila, po kojima je cilj Saveza bio: da radi na razvijanju humanog, etičkog, kulturnog, feminističkog, socijalnog i nacionalnog rada”, potom da „prati rad nacionalnih i međunarodnih ženskih društava”, i, najzad, „da u inostranstvu predstavlja sve ženske organizacije države Srba, Hrvata i Slovenaca”, pri čemu se „Uprava Saveza bira svake tri godine, i u njoj su, kao i u delegacijama koje prisustvuju skupovima u inostranstvu, obavezno zastupljene Srpkinje, Hrvatice i Slovenke” (Božinović 1996: 105).

Zasnovana na ovako nestabilnim temeljima, u gustomjenci „etničkih takmičenja”, organizacija se ubrzo ispostavila kao preuska za potrebe i težnje jednog dela feministkinja u Kraljevini SHS. Do sukoba je, barem delimično, došlo između konzervativnijih zastupnica predratnog, neretko elitističkog angažmana, koji je podrazumevao snažan naglasak na humanitarnom i patriotskom aspektu, s jedne, i (uglavnom mlađih) feministkinja koje su pledirale za usmeravanje kako ka (internacionalnoj) sifražetskoj borbi tako i ka reformama u socijalnim politikama, s druge strane. Govoreći o „kontinuitetu s predratnim periodom” u radu NŽS, Grubački, na tragu Ide Ograjšek Gorenjak, ima u vidu činjenicu da je „starija, konzervativna, i nacionalistička struja” Srпкиnja iz elitnih krugova zadržala važnu ulogu u upravljanju Savezom sve do sredine 20-ih godina” (Grubački 2021: 22). U svom celokupnom bavljenju feminizmom u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (v. Grubački 2024), Grubački je, dakle, pažnju i usredsredila i skrenula upravo na (dis)kontinuitete u shvatanju *optimalnog kolektivnog, grupnog angažmana žena*, ukazujući na značaj pažljivog kontekstualnog rekonstruisanja i diferenciranja „humanitarnih i feminističkih organizacija i socijalnih reformi” (Grubački 2021: 19). Ona s pravom smatra da ovakav istraživački motiv umnogome može da rezultira nijansiranim i temeljnijim uvidima i u individualna i kolektivna politička profilisanja međuratnih jugoslovenskih intelektualki i aktivistkinja (uključujući i urednice štampe), procese njihove subjektivizacije u javnoj areni, te moduse i strategije njihove kritike (režima), opirući se u isti mah olakim depolitizacijama ili homogenizacijama.

U tom pogledu, Grubački, poput mnogih drugih istraživačica, ističe i značaj Društva za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava, takođe osnovanog već 1919. godine u Beogradu, s brojnim ograncima koji su najpre nicali u Sarajevu, Ljubljani i Zagrebu, a potom i u drugim delovima Kraljevine. Njegove predstavnice prisustvovala su osnivanju NŽS SHS, od početka inklinirajući ka samosvesnijem feminističkom angažmanu, tj. raskoraku s predratnim modelima grupisanja žena. O tome Grubački, kako je već sugerisano u uvodu, piše posežući za pojmom „kulturalnog jugoslovenstva”; takav pristup podrazumevao je, naime, načelno podržavanje državnog jedinstva, ali i načelnu kritiku posleratnog političkog poretka (Grubački 2024: 85).⁵¹

„Dobar primer za to je nastup Zore Kasnar, suosnivačice beogradskog Ženskog pokreta [...] Predstavljajući svoje Društvo, odnosno Ženski pokret, Zora Kasnar

⁵¹ Kako Grubački dodaje, „ovaj tip jugoslovenstva istoričari su opisivali kroz analizu zagrebačkog časopisa *Nova Evropa* (1920–1941)”.

je istakla dva cilja društva, obrazovanje i zaštitu žena. Najavila je da će ovo društvo pretresati aktuelna politička i socijalna pitanja i da će 'raditi u svim pravcima na izjednačenju ženinog društvenog položaja sa čovekovim'. Dodala je da se nada da će 'većina naših radnica na humanom polju osetiti potrebu da se udruže sa onima koji rade na zadobijanju znanja i prava, jer je bez toga iluzoran socijalan rad naše žene' [...]. Već u govoru Zore Kasnar može se primetiti pokušaj da se fokus pomeri sa humanitarnog delovanja na pitanje sticanja znanja i prava žena, kao i njihovog socijalnog rada" (Grubački 2021: 23–24).

Istupanje Zorke Kasnar, nominalne urednice prvog broja časopisa *Ženski pokret* – a to je ujedno i jedinstveni slučaj njenog „potpisanog” uredničkog angažmana u ovom časopisu – indikativno je ne samo stoga što jasno ukazuje na prioritete i usmerenja feministkinja (mlađe generacije) okupljenih oko organizacije Društvo za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava / *Ženski pokret* (kakve su, osim nje, bile i Paulina Lebl Albala i Katarina Bogdanović) već i stoga što u kratkim crtama oličava i najavljuje politiku samog časopisa. *Ženski pokret* bio je, dakle, glasilo organizacije „građanske i feminističke orijentacije” koja je osnovana „nadovezujući se na tradiciju feminističkih pokreta u svetu u osnovnom pristupu ženskom pitanju, a u glavnim zahtevima i na tradiciju socijalne demokratije” (Malešević 2007: 13, istakla Z. S.).

„Društvo je na početku svoje orijentacije jasno istaklo da će *okupljati sve žene, bez obzira na njihovu profesiju, politička shvatanja, klasnu, versku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost*, da ih podstakne na zajedničku borbu za dostojniji društveni položaj. Taj stav, proistekao iz uverenja u univerzalnu obespravljenoost žene u odnosu prema muškarcu, glasilo je da *žene, bez obzira na politička ubeđenja ili simpatije, ili organizacije kojima pripadaju, imaju najviše razloga da se identifikuju sa svojom interesnom grupom, drugim ženama*, i pre svega udruže u svoju, žensku organizaciju, koja će dosledno i svuda zastupati njihove interese, odnosno kojoj žensko pitanje neće biti 'samo jedna, sporedna tačka u programu, što je slučaj sa ostalim političkim partijama'” (*ibid.*: 13, istakla Z. S.).

Članice Ženskog pokreta i urednice istoimenog glasila već 1923. godine istupiće iz NŽS SHS, a razlog za to biće upravo njihova snažnija ukorenjenost kako u radikalnom građanskom feminizmu tako i u internacionalnim okvirima, međunarodnim pacifističkim i sifražetskim inicijativama, ali i diskontinuitet s predratnim humanitarnim angažmanom i insistiranje na liberalnim (socijalnim) reformama. Naime, „od svog osnivanja društvo *Ženski pokret* bilo je član Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa (IAW), koja je posle rata obnovila svoj rad”; kako navodi Neda Božinović, „njegove delegatkinje

prvi put su učestvovala na Devetom kongresu Alijanse u Rimu, od 12. do 19. maja 1923. godine. Mlade članice Društva, inspirisane radom i sadržajem Kongresa, odlučile su da se izdvoje iz NŽS” (Božinović 1996: 112).

Ubrzo nakon osnivanja preimenovano u Ženski pokret, ovo udruženje će, iskoračivši iz NŽS SHS, prerasti u novu masovniju organizaciju. „Godine 1923. osnovana je Feministička alijansa, centralna feministička organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je restrukturirana u Alijansu ženskih pokreta 1926. godine i bila aktivna sve do 1941. godine” (Grubački 2022: 30; v. i Grubački 2020). Taj put će pratiti i njihovo glasilo:

„Kada je časopis počeo da izlazi, zvao se *Ženski pokret: organ Društva za prosvetljavanje žene i zaštitu njenih prava*. Od br. 1/2 (1922) naslov je ispisan ćirilicom i latinicom na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku: *Женски покрет / Ženski pokret / Žensko gibanje*. Od br. 7 (1924) naslov je samo na srpskohrvatskom jeziku ispisan ćirilicom i latinicom: *Женски покрет / Ženski pokret*. Od br. 1 (1927) časopis menja podnaslov: *organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini S. H. S. i* od br. 17/20 (1929) ima novi podnaslov: *organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini Jugoslaviji*” (Пољак, Иванова 2019: 31).⁵²

Prilikom rekonstrukcije politika časopisa *Ženski pokret*, ozbiljan istraživački izazov u prvom koraku predstavlja odsustvo sistematične, sveobuhvatne rekonstrukcije istorijata istoimenog udruženja, Feminističke alijanse i Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Premda je njihov značaj u literaturi konsenzualno prepoznat kao izuzetan (npr. Božinović 1996), te uprkos sporadičnim ili partikularnim doprinosima osvetljavanju njihove geneze, kao i recentnim apelima istraživačica (Grubački 2022), još nisu obavljena ekskluzivna, obimna istoriografska istraživanja, kakvo je, primera radi, sproveda Jasmina Milanović u slučaju Beogradskog ženskog društva i, unekoliko, njihovog organa *Domaćica* (v. Милановић 2020). Istraživanje sličnih fokusa i obima zasigurno bi umnogome uticalo na naše današnje poimanje jugoslovenskog međuratnog feminističkog angažmana uopšte, (uredničkih) politika časopisa *Ženski pokret*, ali i pozicija i biografija njegovih nominalnih urednica (Zorka Kasnar, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi i Darinka Stojanović), brojnih članica uredničkog/

⁵² „*Ženski pokret* počeo je da izlazi kao mesečni časopis, A5 formata, isključivo tekstualnog sadržaja, što je forma koju je negovao najvećim delom svoga trajanja. Od 1927. do 1932. izlazio je najpre kao petnaestodnevni a zatim kao mesečni list, novinskog B2 formata, takođe gotovo isključivo ispunjen tekstom. Posle toga vratio se prvobitnom formatu i periodičkom žanru, sve češće se pojavljujući u vidu dvobroja i trobroja, što je bila posledica finansijskih teškoća koje su konačno dovele do gašenja časopisa 1938. godine” (Бапах 2015: 139).

književnog odbora i saradnica koje su se kroz vreme smenjivale, kao i stalne vlasnice ovog glasila, Milice (Babić) Dedijer.

U tom, drugom koraku, upravo ovo istraživanje figurira kao doprinos onim postojećim, ali i potencijalnim i predstojećim za koje plediraju druge istraživačice, pošto se u njemu delovanje Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava / Ženskog pokreta obuhvatnije sagledava upravo kroz prizmu „pojedinaца koji su u tim organizacijama učestvovali” (Grubački 2022: 35), tj. biografija pojedinke koje su ostavile značajnijeg traga na pokretanje, uređivanje i publikovanje glasila ovog udruženja.⁵³ Najdragoceniji izvori za rekonstrukciju samih početaka Ženskog pokreta / *Ženskog pokreta* jesu, osim periodike, memoarska, dnevnička i autobiografska svedočanstva članica udruženja, te biobibliografske beleške o njima – isti oni tekstovi koji su privilegovani izvor i za rekonstrukciju biografija urednica. U tom pogledu ističe se dosad navođena knjiga *Tako je nekad bilo* Pauline Lebl Albale. Međutim, dok je ona publikovana i lako dostupna čitaocima/istraživačima, ostala svedočanstva su ili vremenom izgubljena/uništena, ili danas nedostupna / teško dostupna iz drugih razloga, čineći, katkad, u obliku manuskripta, deo raznih ličnih ili porodičnih arhiva.

To važi za rukopisnu zaostavštinu Milice Dedijer, jedne od osnivačica i stalnih članica udruženja Ženski pokret, te nominalne vlasnice istoimenog časopisa tokom svih osamnaest godina njegovog izlaženja – što, već unapred, potencijalno ukazuje na važnost njene pozicije. Ta zaostavština skromnog je obima, ali ne i skromnog značaja. U ovoj prilici, ona se, uporedo sa sekundarnim izvorima koji se tiču Milice Dedijer, prvi put koristi kao prvorazredni istraživački izvor (iz feminističke perspektive).⁵⁴

4.2. Ko je bila Milica Dedijer?

Prema sopstvenim svedočenjima – najverovatnije sročnim oko 1962. godine, dve godine pred smrt – Milica Dedijer rodila se 12. oktobra 1890. godine u Gradačcu, multietničkom i multikonfesionalnom mestu nadomak

⁵³ Izuzetak donekle predstavlja Alojzija Štebi, kojoj je, kao urednici *Ženskog pokreta*, pažnju posvetila Irena Selišnik (v. Selišnik 2021), a kojom se opsežnije pozabavila i sama Isidora Grubački (Grubački 2022; 2024).

⁵⁴ Naročitu i veliku zahvalnost za to dugujem istoričaru Husniji Kamberoviću, profesoru moderne istorije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, kod koga se trenutno nalazi prekcucani autobiografski rukopis Milice Dedijer (pisan oko 1962. godine) i koji mi je ustupio ovu građu na uvid i dalje korišćenje.

Tuzle (tada pod austrougarskom upravom),⁵⁵ u srpskoj, pravoslavnoj, dobrostojećoj i veoma uglednoj trgovačkoj porodici Babić (roditelji Rista i Ana).

„Porodica Jove Babića u to vrijeme spada u red vrlo imućnih srpskih porodica u Posavini. Babić je bio poznati trgovac, a bavio se i finansijskim transakcijama, jer je raspolagao krupnim finansijskim kapitalom. Davao je značajna sredstva srpskim seljacima – kmetovima za otkup zemlje od begova. Na taj način, zbog nemogućnosti da seljaci vraćaju zajam, došao je u posjed velikih zemljišnih površina” (Sarajlić 2009: 105).

U svojoj autobiografskoj ispovesti, Milica Dedijer donosi dragocene, temeljne izveštaje ne samo o vlastitom rodoslovu već i o politikama svakodnevice kojima je svedočila i u kojima je sama učestvovala u detinjstvu i devojaštvu. Jedna od ključnih vrednosti ovih zapisa upravo bi se mogla okarakterisati kao antropološko-etnografska, ali i kao lingvokulturološka. Osim toga, autobiografski rukopis Milice Dedijer dobro je polazište i za feministički orijentisane istraživačice i istraživače različitih profila, i to ne samo shodno činjenici da je reč o stalnoj vlasnici jednog od najtrajnijih ženskih ili feminističkih časopisa u čitavoj međuratnoj Jugoslaviji, koja u ovoj jedinstvenoj prilici sumira vlastita sećanja (kako će se ubrzo pokazati – nažalost, niti sistematično niti u punom opsegu). Naime, izveštavanje Milice Dedijer o porodičnim prilikama i sopstvenom odrastanju obiluje informacijama koje su i zanimljive i značajne iz rodne perspektive (o bračnim zajednicama i politikama, rodnim konvencijama i odnosima i u privatnoj sferi i u „javnosti”, i slično), bilo da autorka pritom i eksplicitno iznosi (feminističke) interpretacije, naknadna zapažanja i refleksije ili ne. Na primer, prisećajući se običaja u patrijarhalnom domaćinstvu u kom je rasla, s naročitim naglaskom na autoritarnoj figuri dede Jovana Babića, ona beleži:

„Posluga se vraćala oko četiri sata iz radnje. Varoš gde se stanovalo je bila odeljena od čaršije. Leti se dućani zatvarali u šest, a zimi u četiri sata. Mi deca morali smo svi biti obučeni, oprani, čisti da dočekamo Dedu. Jedno od dece uvek je bilo na straži, i gledalo kad Deda će da naiđe, a kad primeti Dedu, onda kuvar Jovan Mućo, obučen u belo seosko odelo (dugačke gaće od grubog platna, košulja takođe od grubog platna, koja se oblači na pantalone, a opasan sa crvenim vunanim pojasom), stane na stepenište. Naime, ulaz je širok, od belog kamena, Jovan stane na to ste-

⁵⁵ Kako Milica Dedijer navodi u svom rukopisu, „u Gradačcu je bilo najviše Muslimana, zatim pravoslavaca i katolika. Muslimane se zvalo ’Turci’, pravoslavce ’Srbi’, a katolike ’Šokci’. Koliko pamtim, svi su živeli složno”. U nastavku teksta, svi citati za koje se ne navodi referenca potiču, podrazumeva se, iz neobjavljenog, nekategorizovanog i nenumerisanog autobiografskog rukopisa Milice Dedijer.

penište, a mi ostali po starešinstvu napravimo 'špalir': prvo baba, pa zatim redom snaje i onda mi deca, po starešinstvu sinova. Prvi bi Dedi prilazio Jovan, uzimao od njega štap (neke specijalne trske sa velikom kuglom na vrhu), poljubio u ruku sa pozdravom: 'Dobrodošao, lijepi gazda!' Deda prolazi, a svi odreda ga ljube u ruku, niko ništa ne govori ako nije upitan, a nama deci dobacuje: 'Jeste li bili dobri?'

[...] Kad se Deda spremi, baba pozove svu decu koja pohađa školu da dođu na molitvu. To je svoj deci bilo najmrže od svega. Ta molitva je trajala po čitav sat. Deda bi čitao staroslovenske molitve, a nijedno od nas dece nije razumelo ništa i u sebi smo besneli i molili se da 'osvane mrtav da nas ne muči sa tim molitvama'.

[...] U Dedinoj sobi nalazila se i jedna fotelja za Nanu u koju bi ona smela da sedne samo kad joj Deda dozvoli. U toj sobi je bio i Dedin krevet. Dok smo mi svi spavali na dušecima na zemlji, on je jedini u kući imao mesingani krevet koji je nabavljen iz Trsta, kao uostalom i sve ostalo za kuću.

[...] Naročito se u našoj kući slavila krsna slava, božić, uskrs. Od rođendana se slavio samo rođendan najstarijeg unučeta, a to sam bila ja. Nama deci su te proslave u kući bile neobično mrske. Tih je dana naš Deda ručavao s nama, pa smo morali da budemo mirni kao drveni kipovi, inače su bile batine".

Govoreći o konvencijama koje se tiču sklapanja brakova (provodadžisanja i udvaranja), Milica Dedijer insistira na njihovoj arbitrarnosti, ekonomskoj uslovljenosti, ali i nametima i prisili. S jedne strane, to je važno za oba pola – i mladiće i devojke – s tim što je odlučujuću reč po pravilu imao otac porodice: „Trgovački putnici koji bi dolazili u radnju bili su glavni provodadžije. Pošto su se kretali po raznim zemljama poznavali su sve trgovce i ostale bogatije ljude, pa donosili i odnosili slike, obaveštavali o imovinskom stanju i preko njih očevi su sklapali brakove za decu". Međutim, od trenutka kad je brak sklopljen, žena bi, s druge strane, postajala podređena suprugu. „Prosci ne bi primili nijedno posluženje dok se mlada ne izjasni da li 'pristaje' da se uda za izabranog mladoženju, iako je to bila puka formalnost, jer se ona nije smela usuditi da odbije proscu". Milica Dedijer svedoči, takođe, i o teškom položaju žena u pogledu materinstva, održavanja trudnoće,⁵⁶ porođaja i odgoja dece, kao i o duboko ukorenjenoj mizoginiji po ovim pitanjima:

„U tom se 'konaku' obično proslavljalo rođenje muškog deteta. Kad se slučajno rodila ćerka, onda nije bilo svečanosti, ali kad se rodi sin, onda se pucnjevima objavi da je rođen unuk gazdi Jovanu. Na tom imanju postojala je neka vrsta stu-

⁵⁶ Milica Dedijer dodaje i sledeće: „Moj je otac po prirodi bio vrlo blage naravi, na Babu i nikada nas decu nije tukao. Moja mati i otac imali su šesnaestoro dece, dva put se bliznila, i imala je bezbroj pobačaja. Jednom smo čak zajedno u Sanatorijumu Vračar, gde smo zajedno ležale".

bova, oko petnaest metara visoki, na njima bilo zvono i zvonjavom se objavljivalo rođenje muškog deteta. Za žensko dete nije bilo zvonjave!” (up. Dedijer 1961: 44).

Pri takvim zapažanjima i svedočenjima, Milica Dedijer neretko, premda naoko distancirano, iznosi i vrednosne procene kojima učvršćuje svoj feministički stav: „Svi ti običaji doprineli su da sve jače i jače osetimo koliko su žene zapostavljene i smatrane nižim bićima, bez vrednosti”. To će kasnije, velikim delom upravo na njenom tragu, u više navrata činiti i njeni sinovi Vladimir i Stevan Dedijer, ističući da ih je majka odgajala u feminističkom duhu i duhu tolerancije za različite vidove drugosti, a ne samo onu rodnu (v. Dedijer 1961; Dedijer 2011). Tako, na primer, Stevan Dedijer beleži:

„Kako sam stario, sve sam više bio svestan snažnog utjecaja što su ga na mene imale žene iz obitelji Babić, prabaka Milena, baka Nana i moja majka. Kao što sam napisao u jednom eseju posvećenom mojoj majci: 'Ona me je programirala na razne načine i usadila u me osjećaj za pravdu i poštenje u društvu, kao i za religiju te za brojne druge stvari'” (Dedijer 2011: 47).

„Majka je bila veoma stroga prema nama, uvijek u strahu da nas neće dobro odgojiti, željela je sprečiti da prihvatimo srpsko primitivno, tradicionalno razmišljanje. Jednoga dana čuli smo kako gradom lutaju bijesni psi. Tada je deda Risto doveo hodžu koji je majci rekao: 'Mula ima lijek protiv bijesnih pasa. On mora odrezati komadićak ispod djetetovog jezika pa će biti imuni na bjesnoću'. Majka se razljutila: 'Jesi li skroz poludio?' Sjećam se kako je vikala na dedu. 'Zar u toj dobi još nisi čuo za bakterije, za Pastera koji je izumio lijek protiv bjesnoće? Mojim sinovima niko neće rezuckati po ustima'” (*ibid.*: 58).

Kao i u slučaju Katarine Bogdanović, jedne od urednica *Ženskog pokreta* koja je takođe poticala iz ruralnih krajeva pod austrougarskom vlašću (okolina Vukovara) i izvesno vreme (1905–1906. godine) radila kao učiteljica u Tuzli, tj. u samoj blizini Gradačca, za portret Milice Dedijer formativna su *življena iskustva* patrijarhalnosti u njenim rigidnim i ogoljenim oblicima, a samim tim i snažan naglasak na *prosvetiteljskom* i didaktičnom aspektu tzv. ženskog pitanja, tj. feminizma. Komparativno čitanje autobiografskih zapisa Milice Dedijer s jedne, te tuzlanskog dnevnika Katarine Bogdanović, s druge strane, pokazuje do koje je mere u to vreme i na tom mestu bilo i neočekivano i hrabro suprotstaviti se kao devojka/žena vlastitoj porodici i okruženju (up. Богдановић 1986). Međutim, dok je Katarina Bogdanović, kako će se pokazati pri njenom portretisanju, otpor prvenstveno iskazivala kroz obrazovanje, rešena da odustane od braka i gradi intelektualnu karijeru po cenu gubitka kontakta s najbližim okruženjem ili potpune osude članova porodice, Milica Dedijer sledila je unekoliko drugačiji put.

„Kad je meni bilo pet godina, stric Stevan je bio u prvom razredu osnovne škole. Kako nisam imala nikakvo dečje društvo u kući, jer su mi braća i sestre pomrli, ja sam počela da vrištim da hoću u školu. A posebno sam još htela i zbog toga što je učitelj Žarko bio veoma lep čovek. Deda ga je zamolio da me pusti da dođem samo tek tako, i ja počela samo od šale, a kad je video učitelj da mogu da držim korak sa ostalima, završila sam i prvi razred osnovne škole.

Već tada su bila dva razreda osnovne škole: u jednoj učiteljica (žena učitelja Žarka), ali ja nikako nisam htela kod žene, nego baš kod Žarka”.

Milica Dedijer završila je osnovnu školu s devet godina, da bi se potom u Sarajevu upisala u Višu devojačku školu („Bila je velika borba u kući dok je Deda dozvolio da produžim školovanje, ali nije bio zadovoljan što nisam bila u nekom zavodu, već slobodna kod tetke”). Kako dalje navodi, upravo dedinom voljom, tačnije „zbog nezadovoljstva Dedinog, nakon tri godine što sam provela u Sarajevu, poslali su me u internat u Novi Sad”. „Tu sam provela dve godine, i posle otišla u Zagreb, stanovala sam u Srpskom internatu, a posećivala sam Licej. Tu sam završila šest razreda gimnazije, nakon toga – po želji dede – morala sam da se vratim u Sarajevo kod roditelja, jer sam već ’stasala za udaju”.

Shodno nesumnjivoj i sveprožimajućoj senci dedinog despotizma i paternalizma (kako ona sama na jednom mestu zapaža, posredi je bilo „dedino terorisanje”), ne iznenađuje što u svojim sećanjima na izmaku života Milica Dedijer naročito ističe jednu epizodu u kojoj je došlo do sukoba između dede Jovana Babića i njene majke Ane, a koji je rezultirao njihovim iseljenjem iz dedinog gazdinstva i kuće: „Dobro sam upamtila reči moje majke: ’Dosta sam bila rob sedamnaest godina, ti ako hoćeš ostani tamo, ali ja i moja deca nećemo... Kako je moj otac ustvari bio vrlo miran i mekan, a majka naprotiv oštra, energična, ona je rukovodila uvek celom kućom, pa i njime” (up. Dedijer 1961; Dedijer 2011). Međutim, ista ta majka primorala je ćerku Milicu na udaju za prosca koji se ćerki nije činio kao najbolji izbor, pošto je u to vreme Milica Babić bila zaljubljena u mladića katoličke veroispovesti, inženjera Antuna Tropera, s kojim je i održavala prepisku, ali s kojim nije mogla da realizuje odnos zbog konfesionalnih razlika, tj. odsustva podrške porodice i okruženja.

„Godine 1909, u vreme kad se pojavila Haleova kometa, sastajali smo se kod čika Milana Paranaša. Tu je bilo veliko društvo devojaka i mladića. Po celu noć bi sedeli i fokirali kometu da preleti. Tada se približavao Nikoljdan, krsno ime jednog od naših rođaka, dr Kramanovića. Tada su se očekivali mladi doktori koji su bili internirani iz Austrije posle aneksije Bosne i Hercegovine Austriji. Moja rođaka

Radmila Kaluđerkić stalno mi je pričala o doktoru Dedijeru, njenoj simpatiji, za koga će se ona navodno udati, kad se on vrati. I zbilja, na slavi, upoznala sam se sa tim mladim doktorima, poslanicima tadašnje skupštine.

[...] Mojoj materi se najviše od svih mladića dopao Dedijer, kako je ona rekla: on miriše hlebom, a svi oni drugi da su sami fićfirići”

U svojim zapisima Milica Dedijer otvoreno govori, dakle, o vlastitoj neželjenoj udaji i braku s Jevtom Dedijerom, braku u koji je ušla voljom sopstvenih roditelja, a ne sopstvenom voljom, „jer se smatralo da sam već stara devojka, iako nisam imala ni punih devetnaest godina”, ali koji je iz perspektive samog prosca, Jevte Dedijera, bio i više nego željen.

„Na stanici ugledam Dedijera, sa buketicem ruža. Iznenadila sam se, jer je došao da mene isprati. A posle mi je pričao da me od prvog momenta zavolio. Meni se nije dopadao jer je bio suviše skroman. Tih, povučen, a osim toga još uvek sam mislila na Tropera.

[...] Jednog dana bio je sastanak kod Radmile. U jednoj sobi sedeli smo mi mladi, a u drugoj stariji gosti. Dedijer upita Radmilu: 'Kad se budete udavali, kakvu ćete toaletu imati?' Ona je odgovorila: 'Venčanicu sa šlepom od četiri metra, koji će nositi četiri u belo obučene devojčice.' Zatim se okrene meni: 'A vi, gospođice,' ja rekoх: 'Engleski kostim i šešir... Neću da se pravim majmunom...' To se njemu, izgleda, strašno dopalo, jer mi je to i kasnije pričao. Gdegod smo išli, Dedijer je bio moja senka.

[...] Tih dana je dobio od Cvijića izveštaj da je izabran za docenta geografije na Beogradskom univerzitetu. To mi je saopštio sutradan čim je došao k nama, i rekao kako misli da osnuje porodicu, da se ženi, da je izabrao mene i da njemu ne treba nikakav novac već samo dobra i čestita žena. Meni se soba okrenula kad mi je to rekao, ali znajući moju majku i njenu pretnju, ja sam rekla da me pusti da razmislim jedno tri nedelje. [...] To su za mene bili najmučniji dani. Od Tropera nisam imala nikakvih vesti, a nisam se mogla odlučiti da se udam za čoveka koga ne volim”.

Odlučivši se naposljetku, ubrzo potom, na udaju za Jevtu Dedijera, Milica Babić isprva zasigurno nije mogla ni da nasluti kakav će tok poprimiti njen dalji život, ali i život dece (Stevana, Vladimira i Borivoja) koju je rodila u braku s prvim suprugom (1911, 1914. i 1915. godine), a kroz čije će se individualne putanje slikovito prelamati gotovo čitava istorija Jugoslavije: „Kad sam ostala u drugom stanju, onda sam se stalno molila bogu da ne rodim žensko. Ja sam imala pet sestara, a iskusila sam što znači žensko, kako teško živi, pa sam rađe videla da rodim sinove”.⁵⁷

⁵⁷ Up: „Čudio se kako Stevo zna da servira oko stola, ali kako u mene u vaspitanju nije bilo razlika između muškarca i devojčice, moja su deca služila u Kolu oko stola i vršila redarstva kao i devojčice”.

Jevto i Milica Dedijer venčali su se u avgustu 1910. godine, u sarajevskoj Sabornoj crkvi, da bi se zatim zajedno preselili u Beograd, gde su tokom prvih godinu dana, zahvaljujući njenim poznanstvima iz Gradačca, besplatno stanovali u hotelu Moskva. Tada je, kako je simbolično i najavila pojava „Haleove komete”, za Milicu Dedijer započeo buran, veoma sadržajan i intenzivan društveni život među samom intelektualnom, činovničkom i političkom elitom (buduće) prestonice i okruženja, koji tek treba rekonstruisati u punom opsegu i značaju. To donekle, kako je već sugerisano, otežava način na koji je ovaj autobiografski spis koncipiran. Naime, tok izlaganja Milice Dedijer nije nužno pravolinijski, precizan i sistematičan, a poređenje njenog neobjavljenog spisa sa znatno urednijim i publikovanim memoarima/autobiografijama njenih sinova navodi na pretpostavku da je ona nemali deo informacija izostavila ili pak izložila nedovoljno transparentno i elaborirano – i to, pre svega, upravo onih informacija koje se tiču njenog profesionalnog i humanitarnog angažmana, uključujući i doprinos Ženskom pokretu / *Ženskom pokretu*.

„Kad je napravio spisak od koga treba sve da idemo, ja sam bila iznenađena, jer su to bili ljudi od velikog položaja. Odgojena u Austriji, za mene je pojam ministra bio pojam kralja. Kad je baron Erental dolazio u posetu Bosni, odseo je u Ilidži u vili jednog bogatog bega, kilometrima oko te vile bilo je osigurano da niko nije smeo ni prići. A sad ja ovde treba da pravim posete kod ministara! Hotel 'Tako-vo' bio je onda najveći restoran gde su dolazili svi poslanici, bez razlike kojoj su partiji pripadali i tu su se hranili kao i svi ministri. Moram priznati da meni to nije ništa imponovalo, naime tu demokratiju, već mi je na neki način imponovalo poznavanje samih ministara”.

Vrlo istaknuta uloga Jevte Dedijera u izgradnji jugoslovenske nacije i države u periodu uoči i tokom Balkanskih i Prvog svetskog rata podrazumeva se pak i u autobiografskom spisu njegove jedine supruge. Međutim, ta uloga i ovde, kao, uostalom, i inače, ostaje kontroverzna i osenčena nedorečenim i nepouzdanim informacijama ili uvidima, odnosno nepotpunim ili uništenim izvorima.⁵⁸ Na njoj će se u nešto većoj meri u vlastitim autobiografskim/memoarskim knjigama osvrnuti Stevan i Vladimir Dedijer (treći sin Milice i Jevte Dedijera, Borivoje Dedijer, preminuo je već 1943. godine). Fizičar Stevan i novinar Vladimir Dedijer, čija su velika važnost i reprezentativnost

⁵⁸ „Dedijerova kuća u Beogradu je zapaljena 1916. godine i sa njom je otišla u nepovrat celokupna biblioteka, a sa njom celokupna prepiska” (Пецељ, ur. 2018: 6). Takođe, tragove je uništavao i sam Dedijer, iz konspirativnih razloga, te istraživači imaju nemale poteškoće u pokušaju da precizno rekonstruišu njegovu ulogu i delovanja u političkim događajima uoči i tokom Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata.

u istoriji socijalističke Jugoslavije i danas neupitne, pri osvrtnu na sopstveni rodoslov i odrastanje dosledno će isticati odlučujući uticaj majke Milice na njihov životni put, referišući u isto vreme na njena predanja i usmena sećanja – Vladimir, u knjizi *Voljena zemlja* [The Beloved Land] (v. Dedijer 1961), odnosno, na njene još neobjavljene autobiografske beleške – Stevan, u knjizi naslovljenoj *Špijun kojeg smo voljeli: autobiografija* (v. Dedijer 2011). S jedne strane, to je i razumljivo utoliko što su oca jedva i upoznali i upamtili, pošto je Jevto Dedijer preminuo već 1918. godine, u Sarajevu, od komplikacija izazvanih španskim gripom, a pre toga uglavnom bio odsutan – tokom Prvog svetskog rata emigrirao je u Francusku, a potom u Švajcarsku – dok su oni rano detinjstvo provodili (u bekstvu i nemaštini) s majkom i, povremeno, njenom matičnom porodicom. S druge strane, takav impuls komunistički opredeljenih Stevana i Vladimira Dedijera, naročito u prvom slučaju, značajno je uslovljen i njihovim naknadnim diskontinuitetom s političkim i ideološkim nazorima sopstvenog oca, tj. osudom njegove „velikosrpske” misije zaodvene u naučno ruho (v. Dedijer 2003).⁵⁹

⁵⁹ O tome najbolje svedoči otvoreno pismo koje je 2003. godine Stevan Dedijer uputio predsedniku Vlade Srbije Zoranu Đinđiću, naslovivši ga „Velika Srbija i mali glupi akademici”. U ovom pismu Stevan Dedijer stupa u polemiku s intelektualcima koji su ispred SANU održali simpozijum čiji je cilj bio da se dokaže kako ideja o „velikosrpskoj hegemoniji” nikad nije postojala, tj. da „nikada niko nije nastojao ‘da stvori Veliku Srbiju nego su se samo njeni protivnici [...] služili optužbom o navedenoj velikosrpskoj hegemoniji, da bi ostvarili svoje ciljeve na štetu Srba’” (Dedijer 2002: bez paginacije). Stevan Dedijer kao eklatantan primer u prilog tezi da takve ekspanzionističke pretenzije jesu postojale i da je ideja o „Velikoj Srbiji” i spovodena u delo ističe upravo primer svog oca. „Ovde ću ukratko opisati samo uticaj ideje Velike Srbije u svom ličnom životu. Rođen sam u Sarajevu od srpskog oca i majke juna 1911. U istom mesecu je u Beogradu šef vojne obaveštajne službe pukovnik Dimitrijević Apis osnovao terorističku organizaciju Ujedinjenje ili smrt bolje poznatu kao Crna ruka, sa ciljem da terorom ruši Auto-Hungarsku imperiju i ‘da pod dinastijom Karađorđevića ujedini’ – citiram ustav Crne ruke – ‘sve srpske pokrajine: 1. Bosnu i Hercegovinu, 2. Crnu Goru, 3. Staru Srbiju i Makedoniju, 4. Hrvatsku, Sloveniju i Srem, 5. Vojvodinu, 6. Morsku Obalu (Dalmaciju)’. Oktobra 1911. bio sam izbeglica u naručju majke bežeći za Beograd jer je Austrija htela da hapsi moga oca, doktora Jevtu Dedijera, kao člana Crne ruke, za šta imam bezbroj dokaza. To se iz svih njegovih obilnih radova – umro je u 37. godini, 1918, i vidi. [...] Aleksandar Karađorđević i Nikola Pašić su uspostavili srpsku diktaturu nad svim narodima jugoslovenskih zemalja. Novembra 1918. kao dete od sedam godina u Bosanskom Šamcu slušao sam majku Milicu Dedijer da zgranuta priča da je gledala kako ‘naša, srpska policija’ na trgu prisiljuje Muslimane da jedu svinjetinu i slaninu”; osim toga, Stevan Dedijer se u ovoj prilici priseća još jedne epizode koja uključuje njegovu majku: „Juna 1928. majka Milica rekla je meni i braći, Vladimiru i Borivoju: ‘Djeco, ovo je kraj Jugoslavije. Prokleti Aleksandar je dao ubiti demokratske vođe Hrvata’. To je bilo kada je Puniša Račić, lični prijatelj Aleksandra, sa kojim je noć prije igrao pokera, ubio u skupštini braću Radić” (Dedijer 2002: bez paginacije).

Kao prvi asistent i naslednik Jovana Cvijića, geografa koji je na izvestan način stvarao Jugoslaviju (v. Трговчевић 1985; Duančić 2023), Jevto Dedi-
jer, o čemu svedoči i Milica Dedi-
jer u svojim zapisima, bio je neprekidno
rastrzan između naučne i političke karijere i misije, te vođen težnjama da ova
dva aspekta svog angažmana optimalno uskladi i pomiri. Ono što je barem
podjednako važno, a što prvi put saznajemo upravo iz njenog neobjavljenog
autobiografskog spisa, jeste da je i sama Milica Dedi-
jer svoje nazore i stavove
kontinuirano gradila posredstvom svog supruga sve do njegove smrti, pri
čemu on s njom nije delio sve relevantne informacije:

„U to vreme bila je velika politička borba između radikala, demokrata i samostalaca.
Približavali su se izbori i novine su pisale užasne članke jedne protiv drugih. *Jevto*
me je postepeno upućivao u političku situaciju tadanje Srbije i učio me kako treba da
čitam novine. Tako isto uvodio me je u njegov rad. Prvi poklon koji mi je učinio bio
je srebrni samovar. To je bilo kratko vreme nakon našeg dolaska u Beograd. (Tada
je koštao 45 dinara). *Ja sam mu pomagala u radu, pravila bibliografiju, kuvala čaj*
u samovaru, jeli smo urme i suvo grožđe.

Pre venčanja, negde 1910, Jevto je bio izabran za poslanika livanjskog okruga.
U Bosni tada nije bilo stranaka i često je morao da ide na skupštinske sastanke u
Sarajevo. Ali jednog dana dobio je iz Sarajeva, od skupštinskog odbora akt u kome
su kazali ili da se mora odreći mesta na univerzitetu ili poslaničkog mesta. Naravno
da se on opredelio za mesto na univerzitetu” (istakla Z. S.).

Premda se već od srednjoškolskih dana u Mostaru primarno orijentisao ka
naučnoj delatnosti u oblasti antropogeografije i geomorfologije, doktoriravši u
Beču 1907. godine – da bi, prešavši u Beograd, na inicijativu Jovana Cvijića, s
kojim je i dotad održavao bogatu prepisku, 1910. postao docent geografije na
Beogradskom univerzitetu – Jevto Dedi-
jer bio je nesumnjivo blizak ključnim
akterima (tajnog) političkog života početkom veka. U tom pogledu ističu se
pripadnici heterogene grupacije poznate kao Mlada Bosna – a među njima i
njegov šurak, rođeni brat Milice Dedi-
jer, Konstantin Babić (v. Dedi-
jer 1961:
86–94) – te „Ujedinjenja ili smrti”, tj. Crne ruke, uključujući i Dragutina Di-
mitrijevića Apisa. „Uz pomoć pukovnika Apisa, vođe patriotske organizacije
Crna ruka, moj otac je omogućio Konstantinu i njegovoj dvojici prijatelja
muslimana da pristupe Vojnoj akademiji u Beogradu”, svedoči, između
ostalog, Vladimir Dedi-
jer (Dedi-
jer 1961: 87). Prvi sin Milice i Jevte, Stevan
Dedi-
jer, ostavio je pak sledeće svedočanstvo: „Majka mi je poslije rekla da
se Jevto udružio s Apisom i drugim crnorukašima protiv princa Aleksandra
tijekom izgnanstva srpske vlade” (Dedi-
jer 2011: 61). Uz to, pojedini istraživači
osvrtni su se i na tvrdnje Vladimira i Stevana Dedi-
jera da su među bliskim

prijateljima njegovog oca bili i Mustafa Golubić, Vasa Čubrilović i Gavrilo Princip (Dedijer 2011: 50, 61, *passim*).

„Prema kazivanju Vladimira Dedijera, u kući Dedijerovih u Beogradu boravili su ili stanovali njegovi prijatelji koji su dolazili u Beograd. Prvi među njima je došao poznati revolucionar Mustafa Golubić Mujke, a potom i Gavrilo Princip. Golubić je bio Jevtov zemljak rodom iz Stoca, a Gavrilo Princip je bio u Tuzli školski drug Konstantina Babića, brata Jevtove supruge Milice” (Пецељ 2012: 85).

Susrete s Apisom, ali i brojnim drugim političkim akterima toga doba, spominje i sama Milica Dedijer u svojim autobiografskim zapisima, uglavnom u kratkim crtama. Međutim, ona insistira na tome da nikada nije bila *u potpunosti* upoznata niti s političkom situacijom u zemlji niti s agitacijom, pozicijama i stavovima svog supruga:

„Moj otac se tada doselio u Beograd sa porodicom radi moga brata koji je prebegao iz Bosne i stupio u Vojnu Akademiju. On je bio Principov drug i bio je isteran uz mnoge drugove, jer su pravili velike ovacije prigodom pada Skoplja. Moji su se roditelji preselili k nama. Jevto je morao naglo da otputuje u Solun, pred samu objavu rata. *Na nekoliko dana pre ubistva Ferdinanda vratio se u Beograd. U to vreme stalno je k nama dolazio pukovnik Dimitrijević – Apis i moja rođaka studentkinja Ljubica Stakić. Meni tada Jevto nije poveravao sve političke akcije u kojima je sudelovao. Čudila sam se Ljubi što je učila šusterski zanat. A ona je u to vreme bila član Narodne odbrane, i poverljiva pisma spremala između dva đona, koje bi zatim ona zakivala i tako nosila u Sarajevo.*

Na sam dan atentata sa Apisom je došao i Mile Pavlović, tzv. Krpa. On je bio profesor. Kad smo se zajedno vraćali da pođemo u Hotel Moskvu, sreo nas je prijatelj jedan, kapetan Optrkić, i rekao: 'Ubili su skota Ferdinanda...' *Ja nisam ni shvatila šta to može da znači, i kakvu opasnost to može da predstavlja za Srbiju. Jevto i ostala dvojica samo su se pogledali, uzeli se ispod ruke i mene jednostavno ostavili* (istakla Z. S.).

Osim toga, od velikog je značaja i što iz ovih zapisa saznajemo da je Milica Dedijer ostvarila kontakte s tadašnjim (elitnim) ženskim organizacijama i društvima, uključujući Kolo srpskih sestara, upravo zahvaljujući uticaju i poznanstvima, ali i inicijativi i podsticajima svog supruga:

„U Beogradu sam se već upoznala sa mnogim gospođama koje su radile po raznim društvima. *Tu me opet Jevto nagovorio da se upišem u razna društva, uvodio me u rad kako bi se i ja uključila.* U to vreme 'Kolo sestara' se spremalo da priredi veliki bal, predsednica je bila gospođa generala Lukovića (Ljubica Luković, prim. Z. S.). Sećam se da je ona za vreme Balkanskog rata, negujući tifusare obolela od tifusa i umrla. Desilo se da je upravo tada moj muž morao da ide na skupštinu u Sarajevo.

Pošto je on znao koliko sam volela da igram, on je bez mogega znanja ostavio jedno pismo gđi. Luković i dao joj kartu i napisao u pismu da bude ona moja gardedama dok je on na putu. A meni je takođe ostavio pismo: 'Draga Cico, pošto znam koliko voliš da igraš, idi i zabavljaj se a gospođa Luković će biti s tobom...' *Svi su se začudili liberalnosti mog muža.*

Svakoga dana posle podne, oko 6 sati, odlazili bi u Hotel Moskvu na kafu ili pivo. Naše društvo bili su: dr Vukan Krulj, dr Niko Župančić, prof. Mitrović Čeda. Prof. Mitrović je svakoga dana sa Jevtom igrao šah, a *ja koja sam bila žive prirode i pričalica*, mrzela sam do iznemoglosti šah. Ponekad prosto zadremam od dosade. Dr Krulj je bio u Ministarstvu finansija na nekoj specijalizaciji. Skoro svaki dan ručavao je kod nas i posle ručka odspavao" (istakla Z. S.).

Približivši se elitnim prestoničkim udruženjima kakvo je bilo Kolo srpskih sestara i uključivši se neposredno u njihov rad, Milica Dedijer, najpre kao supruga, a potom, od 1918. godine nadalje, i kao ratna udovica Jevte Dedijera, imala je bez sumnje i priznatu i zapaženu reputaciju i ulogu u celokupnoj javnosti, pa i feminističkoj kontra-javnosti međuratne Jugoslavije – što zapravo delimično i objašnjava kako je *Ženski pokret*, čija je ona bila nominalna vlasnica i zastupnica tokom čitavog postojanja publikacije, mogao da opstane i ostane relevantan od osnivanja 1920. sve do 1938. godine.

Kako dalje saznajemo iz spisa, tokom ratnog stanja Milica Dedijer bila je rastrzana između pokušaja da prehrani decu i sačuva njihove živote i svoj život, nemaštine i bekstva s jedne, te pokušaja da stupi u kontakt sa suprugom, s druge strane („kad je počelo bombardovanje Beograda, Jevto je bio u vrhovnoj komandi i nama naredio da se pakujemo i da idemo za Kragujevac”; „Svaki dan išli bismo na jedan brežuljak, legli na zemlju i slušali kako pucaju topovi iz Beograda, jer su Austrijanci već bili 1914. zauzeli Beograd”. „U Botunju smo bili preko tri meseca, a od Jevte nikako nisam dobijala vesti”; „Novine nismo primali, a vesti sa bojišta doznawali smo od seljaka: da je Beograd oslobođen i da su neki čak prešli u Zemun”.) Kako svedoči Stevan Dedijer, angažovala se, povremeno, i kao bolničarka:

„Kao što to pokazuju fotografije moje majke koje još imam, ona je 1912. godine u Beogradu bila ratna bolničarka i pomagala je srpskim vojnicima ranjenim u Prvom balkanskom ratu. Tijekom tog rata Srbija, Grčka, Bugarska i Crna Gora osvojile su posljednje ostatke četiristo godina starog Osmanskog carstva na Balkanu. Godine 1913. opet je bila ratna bolničarka u Drugom balkanskom ratu. U to vrijeme moj je otac imao dva posla: bio je asistent profesoru Cvijiću na političkoj geografiji na beogradskom sveučilištu i surađivao je s Dimitrijevićem Apisom u vojnom štabu u Beogradu, na vrbovanju mladih Bosanaca kao terorista u organizaciji Crna ruka” (Dedijer 2011: 51).

Uz to, Milica Dedijer umnogome je uspela da se snađe u ratnim okolnostima zahvaljujući svojim roditeljima i članovima svoje porodice.⁶⁰ U istom ovom periodu ona je u više navrata i privođena i saslušavana zbog svog supruga i njegovog konspirativnog delovanja:

„I zaista, ujutro je otišao, a posle osam dana došao je šef detektiva, neki Todorović s trojicom u oficirskoj austrijskoj uniformi, tražio od mene da im predam sve rukopise i knjige Jevte. To sam i učinila. Oni su sve izneli nasred dvorišta kao i tri velika fotografska aparata za snimanje s planina (što je Jevto uvek nosio sobom kad je išao na naučna istraživanja). Potpalili su vatru i sve izgorili.

Nije prošlo ni mesec dana kad sam dobila preko Crvenog krsta iz Ženeve, na adresu Stabije Cvetić, jer je neko izvestio Jevtu o postupku Koste Hermana, civilnog guvernera Srbije, a bivšeg Jevtinog direktora u Sarajevskom muzeju. Ja sam pozivana nekoliko puta na saslušavanje kod Koste Hermana lično, jer se interesovao gde se Jevto nalazi. Sve žene, naime, onih izbeglica koji su preko Albanije otišli preko granica Austrije, dobijali su pomoć od 30 kruna. Moja je sreća bila što mi je ostao ceo veš koji je bio vrlo lep i skupocen, pa sam menjala te stvari za brašno i pasulj. Tako smo se prehranjivali za vreme rata. Život je bio vrlo težak: nismo mogli dobijati ni mleka ni mesa. [...] *Ja sam bila stručníjak da prevarim stražu koja nas je pretresala*” (istakla Z. S.).

Nakon iznenadne smrti supruga 1918. godine, Milica Dedijer je u svojoj dvadeset sedmoj godini postala ratna udovica. „U proljeće 1919, neposredno nakon 'Rata crne ruke', moja je majka bila dvadesetsedmogodišnja udovica sa samo šest razreda osnovne škole, nezaposlena i bez sredstava za život, te majka tri sina” (Dedijer 2011: 63). Kako sama Milica Dedijer tvrdi, njen „položaj je bio tada strašan, jer sam samo mislila na budućnost

⁶⁰ „Otac nam je u Kruševcu odmah našao stan, naravno uz dobru nagradu i tu smo se smestili i ostali do krajnje propasti Srbije (1916). Jednog dana iskrse kod nas Jevto. On je bio ratni dopisnik u Užicama, ali smo mi javili šefu stanice gde se nalazilo. Takav je bio naš dogovor, da preko šefova stanice možemo najbolje doznati gde se neko od nas nalazi. On je od Živka Stanisavljevića doznao da smo se skinuli u Mladenovcu i tako je doznao za Kruševac. Ostao je na odmoru oko mesec dana. U Kruševcu je tada harao pegavi tifus, i na tucete je ljudi umiralo. Mi smo stalno jeli beli luk i držali smo kanfar da uši beže od nas, držali sve čisto, kuvali vodu i tako se spasili. Posle je Jevto opet otišao na položaj, a kroz nekoliko dana je objavljeno da sve izbeglice treba da se vrate u svoja mesta stanovanja. Tako i mi po najvećoj zimi morali da se vratimo. [...] I ovog puta je otac pokazao svoju spretnost. On je osigurao furgon, smestio nas lepo, a osim nas još tri porodice, naše poznanike. Dok su se naše prevozile stvari od stana do stanice, ukradeno nam je preko 15 komada ćebadi koju smo morali imati za decu. Sa ćebadima porodica koje su bile s nama dale su nam potrebnu ćebad, jer su nam iz zahvalnosti što smo ih primili u furgon (sic!). Lepo smo putovali do Beograda gde smo stigli u samo podne jednog januarskog dana (1917). Vozili smo se čitava dva dana, jer smo mi morali sve vozove propuštati. Vozila se vojska, hrana i ostalo za vojsku. Od tog doba za mene počinju najstrašniji dani moga života”.

dece, kako ćemo živeti i kako se izdržavati”. U tom periodu pomagao im je sam Jovan Cvijić ili drugi prijatelji i poznanici pokojnog Jevte Dedijera, a sinove je potom, kao „ratnu siročad”, uspela da odškoluje – i pošalje u inostranstvo radi obrazovanja – zahvaljujući kontaktima s humanitarnim organizacijama i pojedincima poput Mejbl Grujić, žene srpskog diplomate Slavka Grujića (up. Dedijer 2011: 62, *passim*). U periodu neposredno nakon smrti muža, obraćala se za pomoć i Milevi Milojević,⁶¹ svojoj bliskoj prijateljici koja će u jednom periodu biti predsednica Ženskog pokreta i nominalna urednica istoimenog glasila, a čiji će suprug Borivoje Ž. Milojević zauzeti mesto Cvijićevog nasljednika na katedri za geografiju, gde je doktorirao nedugo nakon smrti Jevte Dedijera:

„Ujutru sam došla u Beograd. Na pristaništu sam mislila kome da pođem: niko ne voli da mu se o novu godinu dođe u crnini. Rešim se da odem do Mileve Milojević, moje prijateljice. Kad sam zazvonila na njena vrata, ona koja je inače bila vrlo osetljiva, počela je da kuka i odmah me pozvala da uđem. I tako sam odsela kod nje.

[...] Isto tako sam pozvana od Ljube Davidovića, tadašnjeg ministra prosvete.

[...] *Težila sam da budem samostalna.*

U to vreme osnovano je ministarstvo socijalne politike, Korošec je bio ministar, a načelnik odeljenja za zaštitu dece dr Miloš Popović, čija je porodica bila u vrlo prijateljskim vezama sa mnom, još od moje udaje u Beograd. On me odmah pozvao da dođem u odeljenje za zaštitu dece i da tamo radim. *Posle godinu dana dobila sam ukaz i to kao prva žena koja je dobila ukaz.* Postavljena sam: 'ukazni pisar'. Plata mi je bila 1.200 dinara godišnje” (istakla Z. S.).

Kako sama svedoči, Milica Dedijer zadržaće se na ovoj poziciji, poziciji načelnice Odeljenja za zaštitu matera, dece i mladeži pri Ministarstvu socijalne politike, relativno dugo, sve do 1930-ih godina. Taj njen angažman je nesporan (v. Pađiћ 2012), a u svojim sećanjima potvrđuje ga i Stevan Dedijer.⁶²

⁶¹ „U to vrijeme su majka i njezina najbolja prijateljica Mileva, koja je imala sina mojih godina, dogovorile da uzimamo lekcije iz srpskoga i čitamo srpske knjige” (Dedijer 2011: 56–57).

⁶² „Paralelno s majčinom ambicijom da proširi naš pogled na svijet, ona je Vladi, Bori i meni jednoga dana 1921. za ručkom rekla da počinje raditi na svom prvom poslu. Svijet s kojim je tada uspostavila vezu snažno je utjecao na moj intelektualni razvoj. [...] Postala je prva žena zaposlena u jugoslavenskoj državnoj službi. [...] Radila je u tom odjelu i bila odgovorna za nekoliko stotina tisuća ratne siročadi iz Prvoga svjetskog rata. Dvadeset pet godina poslije, komunistička joj je vlast povjerila odgovornost za nekoliko stotina tisuća ratne siročadi iz Drugoga svjetskog rata. [...] Godine 1921. zdušno se uključila u rad Ministarstva kako bi poučila žene sa sela o održavanju osnovne higijene, poboljšanju pripreme hrane koju su proizvodili i brizi o novorođenoj djeci, kako bi ih spasili od smrti koja je bila posljedica naglašeno primitivnih uvjeta života” (Dedijer 2011: 63).

Međutim, Stevan Dedijer navodi i nekoliko podataka koji u spisu same Milice Dedijer izostaju ili pak ostaju nepotpuni. Osvrćući se, na primer, na 1923. godinu, on beleži: „Moja se majka poslije osviješteno borila protiv muške dominacije u društvu te je postala potpredsednica Lige za pravo glasa žena” (Dedijer 2011: 57–58). Takođe, Stevan Dedijer ističe da je 1923. godine „kao direktorica nacionalne djevojačke škole u Beogradu, majka imala stan na četvrtom katu školske zgrade” (*ibid.*: 62). Tačnije, „kao supruga pokojnoga ’nacionalnog radnika’, Jevte Dedijera, majka je postala direktorica djevojačke škole koju je sponzoriralo i financiralo žensko udruženje Kolo srpskih sestara. Imala je lijepe prihode” (*ibid.*: 65). Po svemu sudeći, misli se na internat namenjen siromašnim devojkama iz Kraljevine, različitih nacionalnosti i verskih pripadnosti, koje su ovde vaspitavane u srpskom nacionalnom duhu, osnovan 1922. u Beogradu, u Frankopanskoj ulici (današnja Resavska), gde se nalazio Dom Kola srpskih sestara i prostorije ovog elitnog prestoničkog udruženja (v. Савић 2009).

U svakom slučaju, desetak godina kasnije, kada će je zadesiti nekoliko porodičnih tragedija u nizu – letalnih bolesti i smrti rođaka – Milica Dedijer će se svojevrijlo distancirati od dotadašnje službe, tj. formalnog i neformalnog rada s decom:

„Sve te nesreće na mene su strašno uticale, naročito zbog Vladana koji se užasno bojao da ne dobije tuberkulozu od moje majke. Kad sam Nanu i Tatu htela dovesti u Beograd iz Odžaka, Vlado je pobjegao Dedi. *Ja sam Nanu dovela u Kolo sestara kod mene na mansardu* i ona je prepljuvala tu noć krv. Ja sam morala to kriti da ne dozna niko u Kolu. Odmah sam morala misliti da nađem neku drugu službu da nemam više veze sa decom. *Dobila sam zaposlenje u Jugoslovenskom ženskom savezu i ženskom radničkom skloništu*. Imala sam dužnosti od ujutro u 8 sati do uveče do 10. Te dužnosti su trajale više od devet godina, kad sam se udala za Milana Kičevca” (istakla Z. S.).

Osim u Jugoslovenskom ženskom savezu i ženskom radničkom skloništu („tu sam salušavala radnice i podatke o njima upisivala u kartoteku. Tu sam tek videla bedu tih nesretnih žena”), Milica Dedijer je počevši od 1934. godine bila angažovana i u radu beogradskog Kliničkog centra, gde je blisko sarađivala s tada poznatim lekarom Milanom Kičevcem.

„Posle smrti dr Đurice Đorđevića, Kristinog muža, koji je bio upravnik dermato-venerološke klinike, nasledio ga je pokojni Milan. Milan je poslao Veru da me zamoli da se primim vođenja klinike sa njime. Ja sam poziv prihvatila, ali pod uslovom da sve primedbe koje primeti da nisu dobre po rad klinike, ima da saopšti lično meni, bez učešća drugih lekara ili bolničara, jer samo tako mogu sačuvati svoj autoritet. Klinika je bila grozno zapuštena. [...] Tako sam 1934. godine stupila

u Kliniku. Ja sam pozvala Leposavu Petković i Ljubicu Grcić da vide kako izgleda klinika: mikroskopi u podrumu, rentgen rastavljen – sve u neredu.

[...] Dok ja nisam došla amfiteatar nije se nikad mazao sa masti i glancao. O trošku klinike napravljena je jedna učionica za siromašne studente koji nemaju stana, uvedena je električna, [...] priredila sam bal za medicinare i čist prihod je bio preko 100.000 dinara, i išao je u korist siromašnih studenata. Tom balu, iako sam ga sama organizovala, nisam prisustvovala. To je bilo 1937. godine”.

Tada će se, najverovatnije, i zbližiti sa suprugom svoje prijateljice i saradnice u *Ženskom pokretu*, Vere Kićevac, a za koga će se udati ubrzo nakon njene smrti 1938. godine.

„Kad su moja deca bila izvedena na put, Vlado se bio oženio, Stevo u Americi, Boro je studirao odnosno namešten kod Batinjela, ja sam konačno odlučila da se udam, ali ponovo da primim brigu na sebe: troje dece moje pokojne prijateljice Vere Kićevac. Velika je odgovornost primiti se i izvesti bolesnu decu na put. *Ali zahvaljujući mojoj energiji i rutini savlađivanja svih nesreća i teškoća*, i tu sam decu sačuvala i za vreme rata i izvela ih na put da danas svi samostalno mogu da žive” (istakla Z. S.).

Ugledni beogradski dermatovenerolog Milan Kićevac preminuće ubrzo nakon venčanja s Milicom Dedijer-Kićevac, već u aprilu 1940. godine, a ona će tako po drugi put postati udovica, i to u sam osvit Drugog svetskog rata („Užasan sam bol imala kad je Milan umro naprasno. Najstrašnije je biti sam u životu. Dobio je crvenu emboliju i u dva dana je umro. Nisu smeli da ga operišu, jer je imao slabo srce”). Kasnije, tokom i nakon Drugog svetskog rata, ime Milice Dedijer-Kićevac spominje se u kontekstu rada AFŽ. Preciznije, u štampi se krajem 1944. i početkom 1945. godine navodi da je ona istupala u javnosti u svojstvu potpredsednice AFŽ u Beogradu, svesrdno podržavajući NOB i njene tekovine (*Mladi borac*, 18. 12. 1944: 3; *Borba*, 25. 1. 1945: 7). Prema svedočenju Stevana Dedijera, ona je i u tom razdoblju vodila brigu o ratnoj siročadi i, kao i dotad, intenzivno sprovodila humanitarni angažman u prestoničkoj javnosti (v. Dedijer 2011: 63).

Što se tiče angažmana u samom Ženskom pokretu / *Ženskom pokretu*, Milica Dedijer o njemu svedoči vrlo šturo, na samom kraju autobiografskog rukopisa. Ona pritom insistira na prosvetiteljskom aspektu delovanja udruženja, osnivanju domaćičkih škola, emancipaciji seljanki u Kraljevini, te na borbi protiv prostitucije, dok se o samom časopisu izjašnjava tek uzgred, tvrdeći da je u praksi imala status njegove *odgovorne urednice*: „kad je osnovan list *Ženski pokret*, mene su odredili za odgovornog urednika” (istakla Z. S.). Takođe, ističe i svoju stalnu visoku poziciju u istoimenoj organizaciji:

„a inače sam bila stalno potpredsednica društva, uvek sam obilazila ispite donacijskih tečajeva koji su se održavali po selima, održavala predavanja iz higijene, nege odojčeta, lične higijene”. O radu unutar Ženskog pokreta, Milica Dedijer donosi sledeće svedočanstvo, koje se ovde zbog svog značaja prenosi u celosti:

„Godine 1918. osnovan je u Beogradu Ženski pokret.

Izabrana sam bila u Izvršni odbor tog Pokreta. Tu sam sa uživanjem radila, jer sam tek videla koliko je bedno biti žena i pred zakonom građanskim i u društvu uopšte. Žena nije imala nikakve zaštite. Tada još nisam bila ušla u uzroke te bede i mislila sam da ćemo mi bogzna šta učiniti i doprineti poboljšanju prilika. Tada smo pratile rad Narodne skupštine i sve nove zakone ukoliko nisu obuhvatili ženu, mi smo tražili ispravke, ali naravno, sve je to ostalo bez neke promene. Držani su mitinzi, naročito se govorilo protiv prostitucije i protiv 'knjižica' koje su imale samo žene, a ne i muškarci.

Osnivali smo domaćičke škole, jer smo videli koliko je žena zaostalo. Ali smo svi znali da je to kap vode u moru, da bi trebalo zakonskim putem naređivati narodu kako treba da živi. Imala sam prilike da vidim kakva je strašna zaostalost bila u našim selima. Na primer, seljak preda dva vagona krompira, a snaja mu leži na slami, gore nego neka životinja, posle porođaja. A njena svekrva kuva večeru za radnike koji kose seno: u kanti od gasa, na ognjištu, krompir samo oprala od blata, iseckala ga zarđalom sekirom, bacila u kantu, a više ognjišta visi počadali loj, komad odseкла i ubacila u kantu. Misleći ja da ona sprema hranu za svinje, upitah: 'Šta toliko loja bacaš za svinje...' Ona mi odgovori: 'Bona, to je za kosce a ne za svinje...'

Ovaj iskaz Milice Dedijer ukratko najavljuje, potvrđuje i dopunjuje uvide koji će se povodom *prosvetiteljske (uredničke) misije* Ženskog pokreta i istoimenog glasila, barem u prvim godinama delovanja organizacije i izdavanja publikacije, izneti u nastavku ovog rada. Osim toga, u kontekstu rekonstrukcija politika *Ženskog pokreta* / Ženskog pokreta važan je još jedan njen iskaz:

„Kad se kralj Aleksandar ženio, narod je osim drugih poklona prilagao i novac. Tada je osnovan kraljev fond, sa nekih 10 miliona dinara, koji je trebao da služi za prosvetčivanje naroda. Pretsednik fonda je bio Aleksandar Bolić, članovi: Tihomir Đorđević, Žika Đorđević, Urošević, Bogdan Gavrilović, Relja Popović i još četvorica, sve profesori univerziteta. Oni su pozvali Ženski pokret da odrede svoje tri članice koje bi sa agronomima obišli od Beograda do Skadarskog jezera sve pokrajine i podneli izveštaj o higijenskim prilikama u narodu. Ženski pokret odredi nas tri članice: Darinku Lacković, Anđu Dimitrijević i mene. Putovale smo dva meseca i podnale izveštaj koji su mi nažalost za vreme rata spalili”.

Na ove aspekte majčinog angažmana u međuratnoj javnosti – preciznije, upravo na ovo njeno putovanje iz 1922. godine – osvrnuo se i Stevan Dedijer, mimo autobiografskog rukopisa Milice Dedijer, a njegovo svedočanstvo takođe je od značaja za rekonstrukciju delovanja Ženskog pokreta, kao i njegove (potonje) recepcije u intelektualnim krugovima (Beograda):

„Nekoliko meseci kasnije na nov sam način sagledao svoju zemlju, slušajući tje-dan dana majku dok nam je za objedom pričala o putovanju na kojem je bila kao tajnica Kraljevske komisije, tijekom kojeg je proučavala život na terenu, u selima Bosne i Hercegovine te Crne Gore. Slušao sam je dok je pričala o uvjetima života izvan Beograda, od tih je priča sve za stolom obuzimao užas, ali čuo se i prezirni smijeh. U izvještaju koji još imam (dakle, koji nije izgubljen, kako je mislila sama Milica Dedijer, prim. Z. S.) ona je, primjerice, napisala:

Narod u srpskim, hrvatskim i muslimanskim selima živi u očajnim uvjetima što se tiče najosnovnije higijene i brige o djeci. Pronašla sam sela u kojima nikad nisu čuli za sapun. 'Peru' se pjeskom ili suhom zemljom. Žene kosu češljaju jedanput u nekoliko tjedana. Uopće se ne kupaju [...]

Zbog tog iskustva majka je najprije postala članica, a potom i jedna od voditeljica organizacije Pokret za prava žena (sic!). [...] Šezdesetih godina moj prijatelj fizičar D. Popović rekao mi je: 'Znaš, tečajevi tvoje majke i Pokreta za prava žena (sic!) naučile su žene u desecima naših sela u Srbiji kako živjeti. Naučile su ih da peru i sebe i svoje muževe. [...] Liječnici su ih počeli redovito obilaziti i pomagali su pri rođenju djece'" (Dedijer 2011: 64).

Ipak, portret Milice Dedijer koji je skiciran u ovoj prilici tek je polazište za dalja istraživanja njene biografije i raznolikih doprinosa beogradskoj i jugoslovenskoj javnosti – kako u Kraljevini SHS/Jugoslaviji tako i u SFRJ. Budući da je reč o aktivistkinji i humanitarnoj radnici na čije se ime ne nailazi čak ni u leksikonskim publikacijama ili biografskim rečnicima, da je njen rad mahom bio nevidljiv, ostao nedokumentovan, ili je pak dokumentacija nepotpuna i uništena – te da je i sama Milica Dedijer u autobiografskom manuskriptu ostavila vrlo sažeta i parcijalna svedočanstva o svojoj profesionalnoj i aktivističkoj putanji, a da njeni sinovi ta svedočanstva nisu nužno upotpunili u vlastitim publikovanim delima – pažljivija rekonstrukcija njenog portreta tek predstoji. Shodno tome, zasad ostaju otvorena i brojna pitanja koja se tiču njenog faktičkog i simboličkog doprinosa Ženskom pokretu i istoime-nom glasilu, čija je ona bila stalna vlasnica i, kako sama tvrdi, zastupnica i odgovorna urednica; štaviše, ona tvrdi da je *izabrana za odgovornu urednicu*, premda ne precizira na čiju inicijativu.

Takva tvrdnja otvara čitav niz važnih pitanja. Kakav je i koliki bio uticaj Milice Dedijer na osnivanje, koncepciju i uredničke politike *Ženskog pokreta* u različitim etapama njegovog objavljivanja? Da li je, kako svedoči Vladimir Dedijer, njegova majka zaista „po čitav dan bila zauzeta u školi, porodičnim obavezama, ali i svojim jednim hobiem, sastancima Pokreta za emancipaciju žena” (Dedijer 1961: 109)? Da li je njen angažman tokom svih osamnaest godina uglavnom ostajao posredan, tj. da li je ona, kao ratna udovica istaknutog intelektualca i političara kakav je bio Jevto Dedijer, figurirala kao neka vrsta prihvatljivog paravana za radikalnije stavove i istupanja urednica i saradnica glasila, ili je pak sama u značajnijoj meri i doslovno, neposredno usmeravala politiku lista? Da li ga je ona i finansijski pomagala, ili barem uspevala da obezbedi finansijska sredstva koja su do 1938. omogućavala opstanak lista? Da li je u tome imala udela činjenica da je bila bliska Kolu srpskih sestara, Jugoslovenskom ženskom savezu i drugim (elitnim) prestoničkim udruženjima i pojedincima? Da li bi broj *Ženskog pokreta* u kom se s osudom reagovalo na događaj koji se odigrao u Skupštini u junu 1928. godine, kada je Puniša Račić ubio grupu narodnih poslanika Hrvatske seljačke stranke, izgledao tako kako jeste da i sama Milica Dedijer nije osuđivala atentat i privatno burno reagovala na njega (v. Dedijer 1961: 127; Dedijer 2003)? Ukratko, da li se zapravo, i na koje sve načine, o Milici Dedijer može razmišljati i govoriti i kao jednoj od urednica *Ženskog pokreta*?

Ova ključna pitanja ostaju otvorena, a do nekih odgovora zasad se može doći isključivo posredno i uz puni istraživački oprez. U tom svetlu, uputno je osvrnuti se iznova na memoarske zapise Pauline Lebl Albale, koja je istakla da je među „naprednim ženama”, tj. „odličnim intelektualkama starije generacije” koje su osnovale Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava, bila i Milica Dedijer (Lebl Albala 2005: 269), što govori u prilog tome da se ona zauzela za časopis od samog početka. Potom, jedan od važnih podataka koji nam Milica Dedijer otkriva u autobiografskom spisu jeste i da je Mileva Milojević bila njena vrlo bliska prijateljica, premda o njihovom odnosu, kao i njenoj sponi s uredničkim politikama *Ženskog pokreta*, nažalost, nemamo preciznija saznanja. Takođe, iz zaostavštine sinova Milice i Jevte Dedijera, Vladimira i Stevana, stiže se utisak da je Milica Dedijer, iako sebe u rukopisu opisuje kao „patriotkinju”, istovremeno bila tolerantna i naklonjena rodnim, etničkim, nacionalnim *drugostima*. Potom, njen angažman u Kliničkom centru Beograda, te prijateljstvo s Verom Kićevac, trajnom saradnicom *Ženskom pokreta*, i njenim tadašnjim suprugom Milanom Kićevcem, a potom i udaja Milice Dedijer za Milana Kićevca, najverovatnije mogu i treba da se dovedu

u vezu s činjenicom da je jedan od poslednjih brojeva časopisa (kao *In memoriam*) u celosti bio posvećen upravo Veri Kićevac-Petrović (*Ženski pokret* god. 19, br. 1, 1938). Sve to nije dovoljno da bi se zaista utvrdilo koliki je i kakav tačno uticaj Milica Dedijer imala na uređivanje, publikovanje i distribuciju *Ženskog pokreta*. Uprkos tome, rekonstrukcija njenog portreta, makar i u ovakvom, elementarnom obliku, svakako je preduslov daljih istraživanja i pokušaja da se pronađu odgovori na pobrojana pitanja.

Osim toga, dosad su se kristalisale i neke druge mogućnosti situiranja časopisa *Ženski pokret* u širi periodički, istorijski i društveni kontekst, barem kada je reč o njegovom iniciranju i prvim godinama izlaženja. Pored kapitalno značajnog posleratnog rekonstituisanja političkog poretka i stvaranja nove države, Kraljevine SHS, i podjednako značajnog internacionalnog feminističkog/sifražetskog talasa koji nije zaobišao tu državu, važno je diferencirati i druge aspekte koji su uticali na aktivnosti Društva za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava u ranom periodu (nakon) osnivanja, a time i na politiku njegovog glasila. Drugim rečima: ispratiti puteve kojima je 1919. godine došlo do susreta intelektualki u Drugoj ženskoj gimnaziji, u čijem su kolegijumu, osim nje same, bile „bliske prijateljice” Pauline Lebl Albale, Katarina Bogdanović i Zorka Kasnar (v. Lebl Albala 2005), neke od osnivačica Društva i glasila. Svi ti putevi, kao i u slučaju osvetljavanja lika i dela Milice Dedijer, tiču se lokalnog konteksta, zadirući istovremeno u predratni period, tj. zahvajući pažljiviji pogled unatrag.

Uloga Zofke Kveder Demetrović kao „harizmatске urednice” časopisa *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, kako se ispostavilo, tek je jedan od rukavaca koji se mogu sagledati kao delimično formativni za profilisanje prvih urednica i članica redakcije *Ženskog pokreta* (Paulina Lebl Albala, Katarina Bogdanović, Zorka Kasnar). S njim je u bliskoj vezi i istorija (sporova) masovnijih ženskih organizacija u prvim godinama nakon osnivanja Kraljevine, čija pažljivija rekonstrukcija tek predstoji. Drugi rukavac, kako je već sugerisano i portretom vlasnice Milice Dedijer, treba potražiti u krugu starije generacije beogradskih intelektualki, po pravilu prosvetnih i pedagoških radnica, neretko aktivnih u Višoj ženskoj školi. Osim njihove inicijative i podrške, značajnog udela u osnivanju i koncipiranju *Ženskog pokreta* imala je i inostrana (ženska i feministička) štampa, o čemu će još reči biti prilikom portretisanja Pauline Lebl Albale. Upravo je ova autorka ostavila ne samo svedočanstvo o sopstvenom ključnom doprinosu inicijalnoj koncepciji lista već i svojevrzni mikroporetret njegove prve nominalne urednice, Zorke Kasnar, čija je delatnost i započeta i okončana s prvim brojem časopisa:

„Bilo zato što su te žene bile jako okupirane svojim ličnim profesionalnim radom, bilo zato što su želele da vodstvo jednog pokreta uzme u ruke neko iz mlade generacije, jedna od 'onih što dolaze', tek, one su se složile među sobom da za predsednicu novog 'Društva za prosvetčivanje žena i zaštitu njihovih prava' izaberu svoju prijateljicu Zoru Kasnar, ma da ona tada još nije bila završila svoje ispite na univerzitetu. Svakako ih je Zora bila impresionirala svojom borbenošću i samouverenjem. Zora je, doista, bila na vrhuncu svoje samoafirmacije. Prigušivana delatnost u toku ratnih godina, kao i želja da stvara nešto novo i bolje, i izvesna doza slavloljublja razmahnule su njene najbolje sposobnosti i ona, s verom apostola, dala se na propagandu tih ideja. [...] Ja sam joj u tome bila od pomoći, održavajući živu prepisku s njom i pretpativši je u Ženevi preko novinarske agencije Argus na isečke o feminizmu iz svih uglednih novina evropskih” (Lebl Albala 2005: 268–269).

Portret Milice Dedijer ukazuje pak i na značaj predratnog omladinskog revolucionarnog pokreta i (proto)avangardnih ideja, prvenstveno heterogene organizacije poznate kao Mlada Bosna (v. Андоновска 2021), čiji se manji ili veći uticaj potvrđuje uvidom u biografije pojedinih urednica (Katarina Bogdanović, Mileva Milojević). Najzad, u pozicioniranju pomenutih intelektualki, u znatnoj meri reflektuje se i duh (elite) Beogradskog univerziteta: bilo kroz figuru geografa Jovana Cvijića, koja, preko njihovih supruga, spaja dve bliske prijateljice, vlasnicu Milicu Dedijer i jednu od urednica, Milevu Milojević, bilo kroz figuru filologa Jovana Skerlića, pošto su se, rečima Albale, upravo „u orbitu Skerličeva sazvežđa” prvi put susrele ona, Zorka Kasnar i Katarina Bogdanović (Lebl Albala 2005: 169).

4.3. „U orbitu Skerličeva sazvežđa”: prve urednice Ženskog pokreta, Beogradski univerzitet i (književni) časopisi epohe

Saradnice i urednice (članice redakcije) časopisa *Ženski pokret* isprva su bile brojne, a u većini slučajeva, kao i u slučaju stalne vlasnice Milice Dedijer, njihove biografije još nisu temeljno rekonstruisane; i onda kad jesu, istraživački fokus nije na samoj uredničkoj poziciji, tj. na njihovom uredničkom identitetu. „Časopis je u početku, pa sve do br. 5 (1921) uređivao Književni odbor, koji su činile Delfa Ivanić, Katarina Stojanović, Ruža Vinterštajn, Ruža Stojanović, Paulina Lebl-Albala, a kasnije i Zorka Kasnar, Mileva Petrović i Anđelija Vidaković” (Пољак, Иванова 2019: 32). U tom trenutku verovatno najuglednija, ali i najkonzervativnija među članicama odbora bila je prvopomenuta, Delfa Ivanić, jedna od osnivačica elitnog Kola srpskih sestara i poznata beogradska humanitarka (v. Иванић 2005; Савић

2009).⁶³ Njeno učešće u uredničkom odboru takođe se može potencijalno dovesti u vezu s vlasnikom časopisa Milicom Dedijer, ako se ima u vidu da je 1920. godine, kad je časopis osnovan, Dedijer već uveliko bila bliska Kolu srpskih sestara. Kao i Delfa Ivanić, i ostale članice redakcije oglašavale su se u časopisu i kao autorke priloga. Izvesno je da je Ruža Vinterštajn-Jovanović jedina među njima bila advokatica, dok su se ostale pretežno bavile prosvetom i/ili bile zaposlene u Višoj ženskoj školi / Drugoj ženskoj gimnaziji.⁶⁴

U ovoj prilici, pažnja je usmerena ka onim intelektualkama i aktivistkinjama uključenim u uređivanje *Ženskog pokreta* koje su se istovremeno, na različite načine, bavile i književnošću. Iza toga, kako je naznačeno u uvodu, stoji težnja da se lociraju tenzije „između onoga što Dalas Lidl opisuje kao življeno iskustvo individue koja sprovodi urednički angažman i 'diskurzivne' konstrukcije Urednika” (Dillane 2021: 21), uključujući dijalektiku *ženskog/femininog/feminističkog* i *književnog/autorskog* identiteta *urednica*. U tom pogledu, reprezentativne najpre postaju biografije Pauline Lebl Albale i Katarine Bogdanović, a potom i Mileve Milojević i Darinke Stojanović.

Rekonstrukcija njihovih (uredničkih) portreta ujedno je, u mnogim aspektima, i rekonstrukcija svojevrsnog fantomskog prisustva (književnih) *akademskih* autoriteta s početka 20. veka, pre svih – Jovana Skerlića (1877–1914). „O presudnoj ulozi koju je Jovan Skerlić imao za žensko stvaralaštvo” početkom 20. veka „pisale su mnoge autorke” (Милинковић 2022: 58), čemu su se već posvetile Magdalena Koh (v. Koh 2012) i Jelena Milinković (v. Милинковић 2016; 2022).⁶⁵ U intelektualnom delovanju,

⁶³ „Delfa Ivanić (1881–1972) rođena je u Podgorici. Bila je kći vojvode Ivana Musića i majke Cvije Vukasović, iz ugledne hercegovačke porodice. Posle Više ženske škole završila je 1897. godine Učiteljsku školu u Beogradu; školovanje je nastavila u Švajcarskoj, gde je upisala studije hemije. Postavljena je za učiteljicu u Skoplju, gde se sticajem okolnosti upoznala sa Ivanom Ivanićem, koji je tada bio urednik *Bosanske vile* u Skoplju, i tom prilikom ponudio joj je saradnju na ovom listu, koju je ona sa najvećim oduševljenjem i prihvatila” (Жикић 2018: 106). Isidora Grubački spominje Delfu Ivanić kao jedan od najboljih primera zastupnica konzervativnog feminizma, povezanog s etnonacionalističkim idejama (v. Grubački 2024: 46).

⁶⁴ „Po završetku Velikog rata, Viša ženska škola u Beogradu 31. decembra 1918. prerasla je u Drugu žensku gimnaziju, a već naredne godine, 1919, od paralelnih odeljenja ove škole osnovana je Treća ženska gimnazija. Usled trošnosti zgrade nekadašnje Više ženske škole i opasnosti po bezbednost učenica, škole su privremeno raseljene da bi se 1933. godine usele u novu, prvu gimnazijsku zgradu koja je podignuta posle rata. Učenice su knjige mogle da koriste iz bogate školske biblioteke nasleđene od Više ženske škole, čiji je fond obnovila Isidora Sekulić, jedna od profesorki škole. Treća ženska gimnazija osniva svoje knjižnice od 1924. godine” (Илић Минић, Брборић 2024: 26).

⁶⁵ Na primer, Milica Janković, autorka koju je Skerlić privilegovao nauštrb Isidore Sekulić u čuvenom kritičkom tekstu „Dve ženske knjige” (v. Скерлић 1913), tokom međuratnog razdoblja vrlo čitana i popularna književnica, saradnica časopisa kao što su *Srpski književni*

političkom pozicioniranju, ali i shvatanju književnosti svojstvenim prvim dvema navedenim urednicama – Katarini Bogdanović i Paulini Lebl Albali, Skerličevim studentkinjama – takođe se prepoznaje njegov nezanemarljiv i dugoročan uticaj. Nasleđe Jovana Skerlića i, uopšte, Beogradskog univerziteta u prvim godinama autonomnog rada, kome je ovaj intelektualac u velikoj meri doprinosa, ulivaju se na taj način i u početke posleratnog uredničkog angažmana žena u dinamičnoj beogradskoj „feminističkoj kontrajavnosti”, o čemu dosad nisu sprovedena naučna istraživanja.

Načelni značaj Jovana Skerlića za intelektualnu i političku istoriju južnoslovenskih prostora, te za književnu historiografiju i kritiku, inače je, prvenstveno u današnjoj Srbiji, prepoznat kao prvorazredan (v. npr. Палавестра, ur. 1980; Вуксановић, ur. 2015). Međutim, istraživači ne stavljaju naglasak na njegov profeministički angažman. S druge strane, o njegovim studentkinjama Paulini Lebl Albali i Katarini Bogdanović ne govori se u kontekstu njihove saradnje u *Srpskom književnom glasniku* u doba dok je njegov urednik bio upravo Skerlić (1905–1914).⁶⁶ Predrag Palavestra uzgred spominje ove dve autorke (v. Палавестра 2008: 345; Палавестра 2013), pružajući načelne smernice i podsticaj za dalja istraživanja njihovog nasleđa. Shodno tome, iz fokusa izostaju dva problema koja ovde dobijaju zasluženu pažnju – Skerličeva uloga u istoriji *ženskog pitanja / feminizma* na ovom podneblju, te celovita intelektualno-autorska geneza Pauline Lebl i Katarine Bogdanović, koja je nakon Skerličeve smrti podrazumevala i feministički angažman, sagledana, između ostalog, kroz prizmu Skerličevog nasleđa.⁶⁷

Portretisanje obe ove Skerličeve naslednice nepotpuno je ukoliko se ne uvažava njihova *autoreprezentacija*, *javna* autorefleksivna procena i situiranje sopstvenog identiteta i angažmana. Već u tekstu „Moderna žena”, objavljenom 1917. godine u časopisu Zofke Kveder Demetrović, Paulina Lebl ponudila

glasnik i *Misao*, izjavila je jednom prilikom da je „najveća radost došla” kad ju je „Skerlić pohvalio” (Удовички 1967: 124). Jelena Milinković zaključuje: „Tek nakon objavljivanja u uticajnom *Srpskom književnom glasniku* i naročito nakon Skerličeve pohvale iz 1913. godine, autorka je poverovala u kvalitet sopstvenog pisanja, ali je i kasnije u njega sumnjala”; kako potom primećuje Milinković, „ovde nam je ostavljeno svedočanstvo o razumevanju autoriteta i nagovešteni su procesi i specifičnosti funkcionisanja relacije autorka–književna javnost [...], a što bi, ne samo u vezi sa slučajem Milice Janković, već u vezi sa ženskom književnošću u celini, moglo da se analizira u posebnoj studiji kao jedan od ključnih oblikotvornih procesa ove literature” (Милинковић 2016: 82).

⁶⁶ Klara Skerlić ističe da je Jovan Skerlić najviše polagao upravo na ovaj aspekt svog rada i javnog angažmana, te da je njemu bio naročito posvećen.

⁶⁷ Nekih od ovih problema dotakla se Aleksandra Petrović, razmatrajući recepciju kritičarske delatnosti Jovana Skerlića u časopisu *Ženski pokret* (v. Петровић 2023).

je samim naslovom jednu mogućnost takvog istraživačkog polazišta, svrstavajući se, u pamfletskom maniru, u niz „novih žena” u nastajućoj državi, tj. zalažući se za žensku emancipaciju koja prevazilazi okvire nacionalog (samo)određenja (v. Lebl 1918).⁶⁸ Katarina Bogdanović je, s druge strane, kao urednica i autorka uredničkih priloga u *Ženskom pokretu*, opisujući ciljnu grupu časopisa kao „žene koje rade i misle” (tj. intelektualke koje nisu primarno određene identitetskim obeležjem poput nacije, klase, verske ili etničke pripadnosti, ali jesu spremne na samostalno kritičko mišljenje, obrazovanje i rad), posredno ocrtala ne samo zajednicu kojoj i ona sama pripada već i jedan od ključnih aspekata sopstvenog portreta (v. Bogdanović 1920).

Iako pažljivije biografije Pauline Lebl Albale i Katarine Bogdanović pokazuju da su one u različitim periodima različito shvatale i sprovodile feministički angažman, za obe se može reći da su do kraja života na njemu samosvesno insistirale, da se nisu trajno odricale značaja *ženskog pitanja* u procesima (jugoslovenske) modernizacije, kao ni u sopstvenoj intelektualnoj genezi. Iz pozicije istraživačice, biografinje, to je razlog više da se njihovim portretima posveti naročita pažnja u jednom ovakvom radu. Međutim, ključni razlog jesu obuhvatnost i značaj tih portreta: obe autorke, za razliku od mnogih svojih savremenica i koleginica, za sobom su ostavile opsežnija autobiografska/dnevnička/memoarska svedočanstva, a u njima i tragove o svom „razvoju, nastanku i artikulaciji feminističke svesti” (Caine 1994: 256) – kako implicitne tako i eksplicitne. Uz to, obe su u više navrata i u raznim periodima života posvedočile o izuzetnom uticaju svog profesora Jovana Skerlića (v. npr. Богдановић 1986; Николић 1986; Lebl Albala 2005), usmeravajući sopstvenu recepciju i ka tom uticaju.⁶⁹

⁶⁸ Na ovaj tekst osvrnula se Žarka Svirčev. „Stoga je ključna osobenost *moderne žene*, žene koja je stupila na scenu, *nezavisnost*. To je okosnica, takođe, programski koncipiranog teksta Pauline Lebl *Moderna žena*. ‘Jest, došlo je vreme kada više niko ne može da odriče ženama pravo da same odlučuju, kakvi treba da su zakoni po kojima će živeti one i njina deca.’ Postojeći vaspitni, obrazovni i bračni modeli ne odgovaraju potrebama savremene žene: ‘Stoga za sadašnje složene prilike, za moderno vreme, moraju se raspitati i moderne žene’. Moderna žena je usmerena na izgrađivanje sopstvene ličnosti i individualnosti i usavršavanje i negovanje duševnosti. Obrazovana, ekonomski nezavisna, borkinja za politička prava i afirmaciju ženske kreativnosti u javnom prostoru, ‘moderna žena’ *Jugoslavenske žene* značajna je etapa u prodoru ideologeme *nova žena* u jugoslovenskoj ženskoj periodici – docnija periodika navedenim osobenostima nove/moderne žene pridodaće i seksualnu emancipaciju” (Свирчев 2015: bez paginacije).

⁶⁹ Kako zapauža Jelena Milinković, njih dve bile su među brojnim autorkama koje su „ostavljale svedočanstva o Jovanu Skerliću, govoreći o oblikotvornom uticaju koji je imao na njihovo stvaralaštvo” (Милинковић 2022: 58).

4.3.1. Jovan Skerlić / *Jovan Skerlić* Vukosave Milojević

Prvu temeljnu biobibliografiju Jovana Skerlića, uz pregled dotadašnjih tekstova o njemu, ponudila je, u obliku opsežne monografske studije, naslovljene *Jovan Skerlić* i objavljene u Beogradu 1937. godine (štamparija „Zora”), autorka Vukosava Milojević (1898–1985). Na to je nedavno ukazala Svetlana Tomić, ispitujući recepciju ove monografije koja je ostala na marginama potonjeg bavljenja likom i delom Jovana Skerlića, zalažući se za povratak studije i njene autorke u optiku savremenih naučnih istraživanja (Tomić 2019a).

Vukosava Milojević bila je prosvetna radnica i romanistkinja koja je osnovno obrazovanje sticala u granicama današnje Srbije, završivši gimnaziju u Beogradu 1914. (u godini Skerličeve smrti), da bi 1917. u Nici završila i osmi razred Srpske gimnazije, a naredne, 1918. godine upisala u Parizu studije medicine, kao i studije francuske književnosti na Sorboni (v. Поповић 2014). Međutim, već 1919, nakon Prvog svetskog rata, Vukosava Milojević vraća se u Srbiju i, u mirnodopskom okruženju novostvorene države, na Beogradskom univerzitetu privodi kraju studije filologije – romanistike. (Uzmemo li u obzir da Katarina Bogdanović i Paulina Lebl Albala, i 1923. godine i posle toga, u svom književnoteorijskom udžbeniku privileguju Lansonu, osnovano je pretpostaviti da su ove studije i dalje baštinile uticaj Jovana Skerlića.)⁷⁰ Kasnije će se, radi stručnih usavršavanja, vraćati i u Pariz, gde će 1934. godine odbraniti doktorsku disertaciju pod naslovom *La Théorie des Passions du P. Senault et La Morale Chrétienne en France du XVIIe Siècle (ibid.)*. Tri godine kasnije iz štampe izlazi pomenuta studija o Skerliću, a 1985, u godini autorkine smrti, i studija *Laza K. Lazarević* (samizdat, Beograd), koja zasad takođe nije stekla adekvatnu recepciju, a koja zavređuje zasebno razmatranje (v. Милојевић 1985).

Kako se dalje navodi u leksikonskim izvorima, Vukosava Milojević bila je nastavnica u Prvoj ženskoj gimnaziji (1926–1933), Prvoj muškoj gimnaziji (1934), Šestoj muškoj gimnaziji (1935–1937), Sedmoj muškoj gimnaziji (1938–1941), Šestoj ženskoj gimnaziji (1941–1945) i ponovo u Sedmoj muškoj gimnaziji (1945–1948), kada je penzionisana (Поповић 2014). Osim toga, Vukosava Milojević odrastala je u učiteljskoj porodici Živojina i Narandže Milojević i bila je rođena sestra geografa Borivoja Ž. Milojevića, asistenta Jovana Cvijića i višedecenijskog supruga jedne od urednica (1921–1924) i

⁷⁰ O ovom udžbeniku biće još reči u nastavku.

saradnica *Ženskog pokreta*, Mileve Milojević. U *Ženskom pokretu*, u periodu od 1928. do 1930. godine, priloge je objavljivala i sama Vukosava Milojević, a u njima je takođe osetan Skerlićev uticaj.⁷¹

U studiji o Lazi Lazareviću, Vukosava Milojević na jednom mestu čini za nju neuobičajen autobiografski ekskurs, u kom progovara i o sopstvenoj porodici. U potpoglavlju „Položaj žene u Srbiji polovinom 19. veka. Majka.,” razmatrajući naznačenu problematiku kroz prizmu pripovetke Laze Lazarevića („Prvi put s ocem na jutrenje”), ali i biografije samog književnika (njegovog odnosa prema roditeljima Jelki i Kuzmi Lazareviću), autorka navodi:

„Još je mati ovako savetovala kćer: 'Poslednja uveče da legneš, prva da ustaneš. Muža da poštuješ, jer ti je on gospodar. Kad u sobu ulazi, ustani i stojeći ga dočekaš, i tako ga i isprati. Što ti muž rekne, to da ti je sveto.’

Ovakva shvatanja o odnosima između muškarca i žene vladala su oko 1840, kad se Jelka udala, pa i docnije. Moj otac, Živojin Milojević, rođen 1862, pričao je nama, deci, o svojoj majci Staniji. Živeli su u Gornjem Milanovcu; pred kućom, na ulici, bila je jedna klupa, gde su u letnja predvečerja dolazile susetke na razgovor. Ako bi ulicom prolazio muškarac, ustajale su da ga pozdrave. Moj otac nam je pričao: ako bi prolazilo i muško dete, makar bilo i od pet godina, Stanija je ustajala da mu otpozdravi. Presamitila bi se, poklonivši mu se, i kazala 'Dobro mi ti bog dao!' – otpozdrav na njegovo: 'Pomaže Bog!'. Naravno, nama deci sve ovo je bilo tada smešno, pa bismo govorili, smejući se: 'ih! kakve gluposti!'” (Milojević 1985: 21–22).

Ako je krajem devetnaestog veka ovakav patrijarhalni svetonazor za decu u učiteljskoj porodici Milojević bio egzotična „glupost”, nije neobično što su ista ta deca, kao i njihovi porodični naslednici, vremenom, na različite načine, postajala istaknuti akteri i akterke jugoslovenske modernizacije. Ta porodična dinamika osvetliće se donekle u portretisanju Mileve Milojević. Ukoliko se pak usredsredimo na pomenutu studiju o Jovanu Skerliću, čiji lik Vukosava Milojević oblikuje kao uzorit, neuporediv i neprikosnoven, i u ljudskom i profesionalnom smislu, a sve to kroz izrazito pokorne diskurzivne strategije, susrešćemo se s karakterističnim mehanizmima tradicionalnog (*maskulinog*) biografisanja, sa životopisom jedne *znamenite javne figure* izloženim u najpovoljnijem zamislivom svetlu (v. npr. Rak 2004).

„Ako kroz ovu knjigu Skerlić postane čitaocu ne samo jasan i razumljiv, nego i vrlo drag, to je samo i jedino Skerlićeva zasluga; samo je njegova zasluga što je ova knjiga ispala i duhovni lik jednog velikog i plemenitog čoveka. Za to nije bilo potrebno ništa uveličavati ni ulepšavati: same činjenice kazuju njegovu veličinu.

⁷¹ Vukosava Milojević potpisuje priloge različitih vrsta, mahom prikaze fikcije i stručne literature. O njenom književnokritičkom angažmanu u *Ženskom pokretu* v. Milinković 2021.

Za života on je bio slavan i vršio je veliki uticaj na svoje savremenike: danas on kao da tone u izvestan zaborav, i to nije pravo. Jovan Cvijić je poredio Skerlića sa planinskim usovom (*lavina, snežni odron*, prim. Z. S.): po svojoj ogromnoj snazi duhovnoj on je bio sličan usovu koji neodoljivo juri niz padinu planinsku, koga ništa ne može da zaustavi” (Милојевић 1937: 5–6).

Gorostasni intelektualni i moralni profil Jovana Skerlića koji gradi Vukosava Milojević u poslednjim godinama postojanja Kraljevine Jugoslavije, barem zahvaljujući poniznoj poziciji same autorke (ovde biografkinje), upadljivo je sličan viziji Jovana Skerlića koju nam u više navrata ostavlja Paulina Lebl Albala: i kao autorka prigodnih tekstova u spomen na Skerlića tokom međuratnog razdoblja, i kao autobiografkinja i nekadašnja svedokinja tzv. Skerličevog doba, u memoaristici iz perioda Drugog svetskog rata, tj. u knjizi *Tako je nekad bilo* (v. Lebl Albala 2005). S jedne strane, nijedna od ovih dveju autorki u odavanju priznanja Skerliću nije usamljena. Opseg njegovih doprinosa, paradigmatičnost njegove individualne figure u kololetu društvenoistorijskih zbivanja, zaista jesu podsticajni za kritička razmatranja iz najraznovrsnijih perspektiva utoliko što je i sam Skerlićev habitus bio zapanjujuće mnogostruk i obuhvatan. Skerlić je za svojih trideset sedam godina, koliko je imao kad je preminuo, bio i samouki i obrazovani ljubitelj i istraživač književnosti, kulture i intelektualne istorije, i član đачkih i omladinskih pokreta, i student Bogdana Popovića i diplomac beogradske Velike škole, i proglašeni doktor nauka (romanistike) u Lozani, i jedan od prvih predavača na Beogradskom univerzitetu u doba njegovog zasnivanja kao autonomne institucije (1905), i urednik značajnih časopisa epohe, i vrlo ažuran i plodan književni kritičar, esejista, prevodilac, polemičar, istoričar, istoriograf – kako bi o Eliotu rekao Metju Filpots, „pre višestruka nego dvostruka ličnost” (v. Philpotts 2012: 61). Razume se, time se ne iscrpljuje delokrug njegovog rada. Premda je fokus Vukosave Milojević pretežno na intelektualnim i naučnim aspektima Skerličeve biobibliografije, na svojevrsnoj (intimnoj) istoriji ideja Jovana Skerlića, a ne strogo na njegovim realpolitičkim doprinosima, treba uzeti u obzir i da je Skerlić bio „najznačajniji ideolog jugoslovenskog nacionalizma tog vremena na celom južnoslovenskom prostoru” – to jest, u samo takozvano Skerličevo doba (Bakić 2004: 130).

U to doba, ideja jugoslovenstva bila je izrazito živa i prisutna u raznim oblicima.

„Naročito u Srbiji, jugoslovenstvo nije bilo nikada do I svetskog rata jače doli u godinama koje su ratu neposredno prethodile. Ako se veli da su ga zagovarala dva najveća i najverovatnije najuticajnija intelektualca ne samo toga vremena, Jovan

Skerlić i Jovan Cvijić, te druga stranka po snazi u Srbiji, a da ni Narodna radikalna stranka, kao najjača stranka u Srbiji, nije bila protiv te ideje [...] onda postaje jasno kako je popularnost jugoslovenstva u intelektualnim i političkim krugovima bila prilično izražena. Kako je jedan istoričar ispravno primetio za period koji je neposredno prethodio I svetskom ratu: 'Modifikovano, kako bi moglo zameniti hrvatsko vodstvo srpskim, *jugoslovenstvo* je postalo nezvanična državna ideologija Petrove Srbije i bila je korišćena za pravdanje srpskih nacionalističkih aktivnosti u Makedoniji, Bosni i Hercegovini, te samoj Habzburškoj monarhiji'" (*ibid.*: 279).

U ovoj tački – mogućnosti adekvatnog diferenciranja brojnih varijeteta ideje jugoslovenstva početkom 20. veka, pa i njenih zastupanja u dnevno-političkim okvirima – dolazi do karakterističnog kamena spoticanja i ozbiljnog problema u istraživanjima ovog perioda: dakle, delom i Skerlićevog doprinosa. Na taj se problem u historiografiji i danas upozorava i podseća (v. npr. Stojanović 2017; Grubački 2024). Konsenzus postoji u pogledu stava da je

„jugoslovenstvo kao ideologija, zapravo kao više različitih i međusobno kadšto suprotstavljenih ideologija, postojalo u vidu strukture dugog trajanja, te da je nastanak Kraljevine SHS bio barem u ideološkom pogledu solidno pripremljen od strane različitih južnoslovenskih intelektualaca" (Bakić 2004: 98; up. Трговчевић 1986; Vahtel 2001).

Jugoslovenska ideja bila je, dakle, od samih početaka, koji svakako sežu decenijama unatrag, heterogena, disperzivna i prijemčiva za različite nacionalne i/ili nacionalističke interese, politike i (ratna i teritorijalna) integrisanja i osvajanja, uključujući i ona etnički motivisana. Međutim, ona je posedovala i emancipatorski potencijal, obećanje oslobođenja od prinudne vlasti velikih carstava, kao i tada u Evropi preovlađujuću ideju o „nacionalnoj modernizaciji" država, što sve nije zaobišlo ni paralelnu evoluciju *ženskog pitanja*. Uz to, ideja jugoslovenstva i projugoslovenski stav prelamali su se kroz individualna delovanja njenih zastupnika i zastupnica na različite i ne nužno transparentne načine, saobražavajući se ostalim aspektima njihovog angažmana i portreta, te proizvodeći polivalentne učinke u odgovarajućim kontekstima (v. npr. Vahtel 2001).

Jovo Bakić, koji, poput mnogih drugih istraživača, insistira na ogromnom uticaju i reprezentativnosti „dvojice Jovana" (*ibid.*: 88) u tom pogledu – Cvijića i Skerlića – sklon je da u prvom prepozna znatno gorljivijeg (srpskog) nacionalistu od drugog. Prema njegovom sudu, Jovan Cvijić, „inače odličan naučnik", jedan od osnivača lista *Slovenski jug* i upravnika istoimenog građanskog kluba, bio je čvrstih radikalno-demokratskih uverenja i „za razliku od Skerlića [...] zainteresovaniji za stvarni društveni život negoli za

umetničke manifestacije jedinstva, iako ni njih nije odbacivao u propagiranju jugoslovenske ideje”; međutim, „suviše je vatreno J. Cvijić zastupao srpski nacionalizam da bi njegovo jugoslovenstvo moglo označavati nešto drugo do li, na prvom mestu, ojačanje srpstva” (*ibid.*: 159–160, istakla Z. S.; up. Трговчевић 1986; Duančić 2023).

S druge strane, Bakić u Skerliću – koga je, kako saznajemo od Vukosave Milojević, sam Cvijić poredio s „planinskim usovom” (Milojević 1937: 143) – prepoznaje tipičnog predstavnika *kritičkog* jugoslovenskog nacionalizma, suštinski neopterećenog „etničkim takmičenjem” i sklonog odmerenom, racionalnom i pragmatičnom pristupu jugoslovenskom pitanju (Bakić 2004: 119, istakla Z. S.). Ipak, on dodaje da je „ekonomski aspekt jugoslovenstva u Skerlićevoj misli uglavnom bio zapostavljen na račun kulturnog i političkog”, što je dobar pokazatelj „koliko je nacionalizam, čak i kod najrealističnijih i najracionalnijih Balkanaca, bio u sferi osećaja, kulturnih, i posebno političkih težnji, a koliko je malo u njemu bilo ekonomske racionalnosti” (*ibid.*: 135).

„Jugoslovenstvo je u Skerlićevoj interpretaciji uključivalo i Bugare, pod uslovom da se oni pridruže nedvosmisleno neprijateljskom stavu tadašnjih Srba protiv Austrougarske i Nemačke. *Sve je podređeno velikoj nacionalnoj misiji namenjenoj Južnim Slovenima – gospodarenju Balkanom.* Da bi se ta misija ostvarila, potrebno je brojno, ekonomsko, kulturno i politički ojačati, a to nije moguće bez jugoslovenstva. *No, osim ove motivacije, kod Skerlića je bilo prisutno i jasno uviđanje da je pacifikaciju Balkana moguće ostvariti najpre putem jugoslovenstva.* Naposljetku, valja uočiti koliko su Skerliću bile strane sve iracionalno-romantičarske i reakcionarne ideologije [...] *U njegovoj misli je nacionalizam racionalna ideologija u onoj meri u kojoj je to uopšte moguće*” (*ibid.*: 134, istakla Z. S.).

U takvoj atmosferi, ili pre – kako bi rekao Rejmond Vilijams [Raymond Williams] – *strukturi osećanja* „Skerlićevog doba”, čiji je on bio strastveni predstavnik s trajnim opredeljenjem protiv *romantičarskog* duha i za *prosvetiteljsku* misiju „oslobođenja i ujedinjenja”, insistirajući na kritičkom patriotskom pozicioniranju, ali uz preneбреgavanje *materijalističkih* aspekata (istorije), odvija se i njegov angažman kako u književnoj i publicističkoj javnosti tako i uaulama Beogradskog univerziteta uoči Prvog svetskog rata. Paulina Lebl Albala u memoarima istrajno ističe Skerlićev gorljivi (književni) angažman, njegovu inače prepoznatljivu sklonost ka integrisanju *nacionalnog* i *kulturnog pitanja*, tj. utilitarističko shvatanje književnosti kao jednog od aspekata društvenog, političkog i nacionalnog preporoda.⁷² Isto čini i Vukosava Milojević,

⁷² Ovo vredi imati u vidu i u kontekstu (poimanja) književnosti u *Ženskom pokretu* i feminističkoj štampi (međuratnog razdoblja) uopšte. Kako ističe Jelena Milinković, na primer,

gradeći portret Jovana Skerlića kao višeslojan i kompleksan, ispunjen protivrečnostima i aporijama, ali ne dovodeći u pitanje svojevrstu avangardnost Skerlićevog *lika i dela*, ultimativno poistovećenih ili barem međusobno neodvojivih – „zanimljivo je bilo još pokazati kako njegovo delo predstavlja jednu organsku celinu, jer je Skerlića gurala na rad i u borbu uvek jedna ista pobuda: propagirati sociološku ideologiju, boriti se za njeno ostvarenje”, ističe autorka u predgovoru svoje studije (Милојевић 1937: 6).

Govoreći o „sociološkoj ideologiji” kod Skerlića, Vukosava Milojević ima u vidu barem dva fenomena: s jedne strane, prvenstvo sociologije u čitavom spektru (Skerliću) dotad poznatih naučnih disciplina, koje je on priznavao utoliko što je u političkom kultivisanju video preduslov svih ostalih (danas bi funkciju takve sociologije mogla da preuzme i politička teorija, odnosno političke nauke); s druge, prvenstvo „konteksta” nad „tekstom”, zagovaranje tzv. spoljašnjih pristupa u filologiji, književnoj kritici, istoriografiji i hermeneutici, rečju – Skerlićev veliki dug francuskoj intelektualnoj, *pozitivističkoj* tradiciji toga doba, na koji autorka istrajno ukazuje. Kao romanistkinja, i sama upoznata prevashodno s francuskim doprinosima studijama književnosti, Vukosava Milojević privileguje sličan metodološki dijapazon i (biografski) postupak: ona Skerlićev portret implicitno donosi u tenovskom maniru, težeći da osvetli u kakve uzajamne odnose stupaju *rasa, sredina i trenutak* u intimnoj biografiji i intelektualnom profilisanju Skerlića od ranog detinjstva do odraslog doba, ne bi li time temeljno pokazala zašto je i kako njegovo delo jedna „organska celina”.

Vukosava Milojević insistira na determinizmu i vitalizmu kao osnovama Skerlićevog svetonazora: „Skerlić je uvek veoma cenio zdravlje. I nije to bilo kod njega samo teorijski, iz determinizma; u njegovom divljenju zdravim, snažnim ljudima bilo je nečega *nagonskog*, *ono je poticalo iz njega sasvim spontano*” (Милојевић 1937: 14, istakla Z. S.); na formativnim socijalističkim uticajima porodičnog prijatelja Vase Pelagića, o kojima je na sledeći način svedočanstvo ostavio sam Skerlić: „I ono što će ostati od njega to nisu ni njegove knjige ni ideje, no *živi primer* koji je dao, *primer nesalomljive volje i apostolske energije, puno saglasnosti između ideja i života*, ceo jedan život stradanja završen mučeničkom smrću” (nav. prema *ibid.*: 19, istakla Z. S.); ili, rečima Vukosave Milojević, od Pelagića „je Skerlić takođe prvo čuo misao koja mu se tako duboko usadila u dušu, da su preporođaj društva, nauka o

u *Ženskom pokretu* „književna praksa shvatana (je) kao jedan od načina borbe za ženska prava”, a isticala se „vaspitna i edukativna uloga (književnosti), što je uostalom bila njena tradicionalna funkcija u feminističkim tendencijama i organizacijama u Srbiji” (Милинковић 2016: 118, 121).

društvenom uređenju, važniji od svega drugog”, tj. da je „sociologija stožer oko koga se sve nauke okretati moraju” (nav. prema *ibid.*: 20); potom, autorka posvećuje pažnju i formativnim uticajima Jovana Jovanovića Zmaja: „on je bio živo oličenje onakvog savršenog pesnika kakvog je zamišljao Skerlić. [...] I on ga nije mogao na više mesto postaviti nego što je učinio kada je rekao da je Zmaj za nas isto ono što i Viktor Igo⁷³ za Francuze” (*ibid.*: 23); najзад, biografkinja insistira na devizi „Misliti kao skeptik, delati kao vernik” (*Penser comme un sceptique, agir comme un croyant*), koja je Skerliću bila bliska od đачkih dana do samog kraja života (*ibid.*: 26).

Pomno rekonstruišući Skerlićevo đачko doba, Vukosava Milojević usredsređuje se naročito na njegovo članstvo u družini Prve muške gimnazije „Nada”, u kojem prepoznaje težište, osnovne principe i pravce celokupnog daljeg Skerlićevog rada (*ibid.*: 28, *passim*).

„On će biti oduševljeni pobornik narodnog oslobođenja i ujedinjenja, kao što su to bile prve generacije 'Srpske nade' (1868–1872). Biće samo razlike između njegovog rodoljublja, obojenog socijalizmom, i rodoljublja naraštaja nacionalnih romantičara. Ovi poslednji su snevali o Dušanovom carstvu iz narodnih pesama, a Skerlić i o unutrašnjoj slobodi naroda oslobođenog od tuđina, kao i o osmočasovnom radu i demokratizaciji umetnosti, o kooperativama, zadrugama, o prosvetčivanju i o ekonomskoj nezavisnosti i blagostanju seljaka. To želeći narodu značilo je za Skerlića voleti ga trezveno, razumno, biti realista” (*ibid.*: 34).

Osvrćući se na potonje godine u Skerlićevom životu, Vukosava Milojević ističe pak da je „jedan od najvažnijih i najtrajnijih uticaja na Skerlića” bio „uticaj Svetozara Markovića”; „Svetozar Marković bio je najveća simpatija Skerlićeva i u politici i u književnosti. On je toj simpatiji ostao veran do kraja života” (*ibid.*: 36). Štaviše, razmatrajući Skerlićevu monografiju *Svetozar Marković* (Beograd, 1910), autorka dodaje:

„Skerlićeva knjiga, to je epski ispevana pesma, čiji je junak Svetozar Marković, koga je u svojoj duši Skerlić nosio još iz gimnazije, obožavajući ga. *I za onoga ko dobro poznaje Skerlića, ta knjiga je i nešto drugo*, a ne samo studija o čoveku koji je igrao važnu ulogu u duhovnom životu Srbije. *Ona mnogo znači za poznavanje samoga Skerlića, jer je takoreći njegova ispovest*. On je do te mere usvojio ideje i shvatanja Svetozara Markovića da, braneći ih i tumačeći ih, on brani i tumači svoje ideje i shvatanja u stvari” (*ibid.*: 37, istakla Z. S.).

Kao biografkinja, implicitno se svrstavajući u „one koji dobro poznaju Skerlića”, Vukosava Milojević na ovom mestu eksplicira u čemu je srž diskurzivnih

⁷³ O Iguu će pisati i Paulina Lebl Albala.

strategija samog Jovana Skerlića kao biografa (Svetozara Markovića). Ona pronicljivo ukazuje na žanrovsku fluidnost pomenute monografije: poput palimpsesta, ona je naizgled koncipirana kao pomna, apologetska analiza intelektualnog profila biografisane instance, autorove „simpatije” Svetozara Markovića, ali je „u stvari” svojevrsna Skerličeva *autobiografija*, „takoreći ispovest” biografa. U tom koraku, čitateljka studije Vukosave Milojević ne može da se ne zapita da li je ova „epski ispevana pesma” o „junaku” Jovanu Skerliću, koga biografkinja „obožava” i čiji rad očigledno poznaje do najsitnijih detalja, istovremeno i pritajena autobiografija, ispovest biografkinje; da li autorka, „braneći” Jovana Skerlića (od nadirućeg zaborava), zapravo „brani i tumači svoje ideje i shvatanja”.⁷⁴

Brojni aspekti Skerličevog profila koje Vukosava Milojević minuciozno razmatra značajni su kako za rekonstrukciju politika *Srpskog književnog glasnika* u periodu dok ga on uređuje tako i za razumevanje njegovog simultanog uticaja na studente i studentkinje Beogradskog univerziteta, među kojima su se našle i neke od prvih urednica *Ženskog pokreta*. Osim dosad pomenutog, opšteprepoznatog kritičkog/realističkog nacionalizma/patriotizma, Skerličeve „trezvene ljubavi” prema narodu o kojoj govori Vukosava Milojević, „nacionalizma kao racionalne ideologije u onoj meri u kojoj je to uopšte moguće” – kako isti utisak formuliše Jovo Bakić – još jedan značajan aspekt može se prepoznati upravo u svojevrsnoj auto/biografiji *Svetozara Markovića kao Jovana Skerlića*.

„Pod Markovićevim uticajem on je postao feminist. Kad 1895. piše u *Socijal-Demokrati* o kod nas prevedenoj knjizi o ženskom pitanju od Vasilija Nemirovića-Dančenka, on daje istorijat ženskog pokreta u nas, i pritom pominje Svetozara Markovića: 'Njegov univerzalni genije ogledao se sa uspehom na svima poljima socijalnih nauka... Njegovom inicijativom prevedena je *Potčinjenost ženskinja* od Milja, on je sam napisao dubok i lep predgovor’.

Skerličev ideal žene u to doba je Vjera Černiševskog iz romana *Šta da se radi*, kao i Marijana iz *Novina* Turgenjeva: 'Nema sumnje da je Vjera doista idealan tip, koji su mogle stvoriti samo plemenite inspiracije jednoga Černiševskoga; gotovo isto tako se može reći za Marijanu u Turgenjevljevima *Novinama*’.

On je u rukopisu ostavio, namenjen *Socijal-Demokrati*, izvod iz Bebelove knjige *Žena i socijalizam*, za koju ovde veli da je 'delo vrlo velike vrednosti, i koje je učinilo takoreći revoluciju u mišljenju o ženskom pitanju. [...]

⁷⁴ Odgovori na ova pitanja zahtevali bi „dobro poznavanje” same Vukosave Milojević: najpre temeljnu rekonstrukciju njenog lika i dela poput one koju ona sprovodi u slučaju Skerlića, a potom i čitanje ove monografske/biografske studije u tom, novom svetlu. Ipak, na osnovu same studije izvesno je da barem jedna epistemička, etička i kulturalna pozicija autorka prodire u sve aspekte biografisanja: hrišćanska, tj. perspektiva hrišćanske vernice.

Skerlić je uvek ostao veliki feminista, i voleo je i želeo da naša žena bude obrazovana, umna, da se duhovno razvija naporedo s muškarcima” (ibid.: 37–38, istakla Z. S).

Iz ovih pasaža o *Skerliću kao feministi*, aspektu njegovog portreta koji Vukosa-va Milojević, za razliku od većine drugih aspekata, ne razmatra repetitivno i do tančina, a Bakić ni ne spominje, prepoznaje se karakteristična i obuhvatna geneza „ženskog pitanja” u drugoj polovini 19. veka na području današnje Srbije (v. npr. Столић 2015; Милановић 2020; Pantelić 2023). Za proboj feminizma u intelektualnoj i političkoj areni presudni su bili upravo doticiji Ujedinjene omladine srpske s idejama ruskih socijalista, prelomljenim bilo kroz književni bilo kroz esejistički diskurs, tj. s „plemenitim inspiracijama jednoga Černiševskoga” i njegovom knjigom *Šta da se radi* (1863). Osim toga, epohalno značajan bio je i promptni prevod *Potčinjenosti žena* (*The Subjection of Women*, 1869) Džona Stujarta Mila [John Stuart Mill], objavljen svega dve godine nakon izvornika, koji je čitaocima omogućio da se upoznaju i s profeminističkim idejama poniklim u znatno drugačijoj intelektualnoj tradiciji, u kontekstu britanskog liberalizma i utilitarizma. Najzad, dalekosežne posledice na istoriju feminizma tj. *ženskog pitanja* na ovom podneblju ostavile su i ideje nemačkog socijaldemokrate Avgusta Bebela [August Bebel], u raznim oblicima prisutne i u ženskoj i feminističkoj štampi međuratnog razdoblja, te u intelektualnoj javnosti Kraljevine SHS/Jugoslavije uopšte.⁷⁵

I sam prodor zapadno- i istočnoevropske profeminističke misli u prostor današnje Srbije – literature, političke teorije, esejistike, kao i modela društvene agitacije – obeležen je, dakle, hibridizacijom i intenzivnim amalgamisanjem različitih, pa i suprotstavljenih feminističkih diskursa. Stoga se već tu mogu potražiti pretpostavke potonjih hibridizacija relacije i individualističke argumentacije feministkinja u međuratnoj Jugoslaviji. Zanimljivo je, uz to, da su pobrojane uticajne ideje i publikacije, zasnovane na načelnom profeminističkom stavu, uglavnom isključivale *autoreprezentaciju* žena. Prvi doticaji s feminističkom intelektualnom i aktivističkom tradicijom bili su ne samo zasluga istaknutih muškaraca u domaćoj javnosti, poput Svetozara Markovića, već i reakcije na kanon muških autora iz različitih delova Evrope (up. Столић 2015). Štaviše, i *reprezentativna reprezentacija* (nove) žene u fikciji prepoznata je u opusu Černiševskog i Turgenjeva, odnosno u oblikovanju njihovih protagonistkinja. Uz to, a što je barem podjednako značajno, za-

⁷⁵ Naklonjenost ovim idejama Skerlić je delio i s pripadnicima Mlade Bosne. Konstantin Babić je pod uticajem Černiševskog gradio nazore o odnosu muškaraca i žena; Dedijer 1961: 85.

jednički imenitelj svih ovih vizija emancipovane žene bila je *javna validacija ženskog rada, intelekta, obrazovanja i političke participacije*. Model ženske emancipacije koji je Skerlić favorizovao i zastupao, ostajući „uvek veliki feminista”, podrazumevao je, kako ispravno zaključuje Vukosava Milojević, „da naša žena bude *obrazovana, umna*, da se *duhovno* razvija naporedo s muškarcima” (istakla Z. S.).

Ova naglašena „cerebralnost” *ženskog pitanja* (a „cerebralnost” je i načelno bila svojstvena Skerlićevom intelektualnom profilu) – usredsređenost na misaone potencijale žena kao racionalnih bića koja zavređuju dalje razvijanje, prosvetčivanje, postajanje političkim subjektom „naporedo s muškarcima” (fuzija individualističke i relacione argumentacije) – ostaće jedno od važnih obeležja plediranja za emancipaciju žena i tokom međuratnog razdoblja, tada sve češće uključujući i autoreprezentaciju žena, tj. samih feministkinja. U istom periodu, naročito u *feminističkoj* štampi, dolazi i do brojnih značajnih doticaja s tekstovima i agendama drugih feministkinja širom sveta – npr. s idejama Aleksandre Kolontaj [Aleksándra Miháýlovna Kollontáý] ili Klare Cetkin [Clara Zetkin] (v. npr. Bapaš 2014, 2015), potom do uvažavanja onih aspekata ženskog iskustva koji prevazilaze domen „racionalnog”, a izuzetno i do (u kontekstu prvog talasa feminizma anticipatorskog) holističkog pristupa ženi kao ujedno političkom, telesnom i rodnom subjektu, svojstvenog Julki Hlapec Đorđević (v. npr. Slapšak 1996; Svirčev 2021; Koh 2023), kao i do beskompromisnog feminističkog angažmana Ksenije Atanasijević, koji takođe valja posebno istaći (v. Vuletić 2005, 2020; Lončarević 2015, 2021; Koh 2023). Ipak, *prosvetiteljski* naglasak na obrazovanju, umnom kultivisanju kao preduslovu uspešne individualne političke subjektivizacije i participacije – a time, istovremeno, i kolektivnog nacionalnog i/ili kulturnog preporoda – u novoosnovanoj državi ostaće preovlađujuće uporište *žena kao grupe*.

4.3.2. Prosvetiteljska (urednička) misija *Ženskog pokreta*

U ovakvoj konstelaciji, te u ocrtanoj medijatorskoj ulozi Jovana Skerlića, prepoznaje se, potencijalno, i uticaj na načelna pozicioniranja *urednica* ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, barem kad je reč o beogradskim časopisima/redakcijama.

„Posle ranih Dositejevih ideja, feministički emancipatorski diskursi u srpskoj javnosti javljaju se prvi put 60-ih godina 19. veka u sklopu socijalističkih ideja Svetozara Markovića, u glasilima Ujedinjene omladine srpske, i upravo se ona

mogu smatrati pretečama kasnijih feminističkih glasila u 20. veku. *Matica* i *Mlada Srbadija*, ali i zabavno-poučni *Javor*, u svom tretmanu tzv. ženskog pitanja daleko više korespondiraju sa dvadesetovekovnim glasilima *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* i *Žena danas* nego što to čine ženama namenjeni devetnaestovekovni listovi *Vospitatelj ženski*, *Srpkinja*, *Posestrima*, *Domaćica* i *Ženski svet* (Андоновска, Барах 2012: bez paginacije).

Dakle, proces etabliranja urednica *feminističke* štampe neretko je podrazumevao i distanciranje ili otvoreno suprotstavljanje ne samo dnevnoj štampi već i (visokotiražanoj) *ženskoj* štampi u užem smislu i njenim urednicama. To je jedan od važnijih i podsticajnijih uvida kad su posredi razmatranja periodike i pozicioniranja njenih urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. O tome dobro svedoči primedba Pauline Lebl Albale, koju ova autorka iznosi u tridesetim godinama 20. veka:

„Ali ne samo šaljivi listovi, nego i velika, ozbiljna dnevna štampa, spremna je u svakoj prilici, naročito donoseći izveštaje sa sudskih rasprava ili sa sednica i skupština ženskih društava, da svoju reportažu stilizuje tako da bi izazvala podsmeh ili prezir za mentalitet i delatnost žena. I sve to skupa podražava neprestano uverenje širokih masa da žene ne treba uzimati ozbiljno, da su one tašta, plitkoumna stvorenja, nestalna i ćudljiva, verolomna, izveštačena, beskrajno radoznala i površna, u najboljem slučaju samo nadri učena i nadri emancipovana, nesposobna da i jednom poslu priđu temeljno i razumno, i da njih svojski mogu zainteresovati samo propisi za šminku i modne revije, ili, u najboljem slučaju, recepti za dobru kujnu” (nav. prema Stefanović 2000: 127–128).

Naznačeni proces naročito je uočljiv u samim počecima izlaženja časopisa *Ženski pokret*, u doba dok je, nakon Zorke Kasnar, na poziciji nominalne urednice Katarina Bogdanović, a među članicama redakcije Paulina Lebl Albala, koja je s njom *de facto* uređivala ovaj list. U tim, prvim godinama časopisa, u pomenutom „duhu optimizma” koji je provejavao kolektivnim inicijativama žena nakon Prvog svetskog rata, a uporedo s internacionalnim umrežavanjima, najborbenije i najotvorenije zastupa se politika oličena nazivom Društva za *prosvetivanje* žene i zaštitu njenih *prava*. Najpre, *prosvetiteljski* diskursi nesumnjivo su privilegovani u odnosu na one koje bismo mogli nazvati (*neo*)romantičarskim; samim tim, *racionalizam* dominira nad iracionalizmom, koji se, kao i kod Skerlića, načelno poistovećuje s reakcionarnošću (i ovde treba tragati za objašnjenjima spora saradnica Društva sa Zofkom Kveder Demetrović i drugim aktivistkinjama prethodnih generacija, odnosno s Narodnim ženskim savezom); zatim, politička partipacija i zaštita (građanskih) prava žena, kao osnovni ciljevi uredništva, diktiraju i

usmeravaju sadržaje, diskurzivno, žanrovsko, (inter)medijalno i formalno oblikovanje lista; shodno tome, snažan intelektualizam i didaktički impuls objedinjuju širok korpus priloga, te se tako formira upadljiva, u literaturi i dosad isticana, *ozbiljnost* publikacije.⁷⁶

Drugim rečima, krucijalni aspekti uredničke politike časopisa *Ženski pokret* u inicijalnom periodu, u vreme dok iza njega svojim imenom stoje Katarina Bogdanović i pomenuti književni odbor (1920–21), jesu prosvetčivanje (socijalno deprivilegovanih / neobrazovanih) žena, borba za žensko pravo glasa i punopravno uključivanje žena u zakonske okvire i političke tokove javnog života novoosnovane države, odnosno reformistički sifražetski angažman. Kako ističe Lela Vujošević, „Katarina Bogdanović, kao zagovornica takozvanog građanskog feminizma, rešavanje pitanja rodne ravnopravnosti smešta u široku platformu sveobuhvatnog društvenog preobražaja” (Бышовић, 2018: bez paginacije), što je karakteristično i za njene tadašnje saradnice, zasnivajući svoju agendu na pacifističkim pobudama i opštoj humanističkoj argumentaciji, s primesama socijalističkog i/ili socijaldemokratskog pozicioniranja. Ta se pozicija borbeno nagoveštava već u programskom, uredničkom tekstu Katarine Bogdanović „Značaj i potreba lista” (*Ženski pokret*, 1/1920), u kom se izlaže „svojevrсна *etika delovanja*, odnosno propagandni ciljevi. Ključne reči jesu *dužnost*, *odgovornost*, *inicijativa* i *solidarnost*”; sledeći imperATIVE u skladu s kojima je tad živela i delovala i sama Katarina Bogdanović, „žena bi trebalo da *osvesti* svoju dužnost da se emancipuje, da prihvati *odgovornost* za dinamiku njenog ostvarivanja, poduzima *inicijativu* u tom smeru i solidariše se, odnosno *udružuje sa drugim ženama*” (Милинковић, Свирчев 2019: 18, istakla Z. S., up. Simić 2021).

„Pre svega, našа žena je očevидно ne samo zapostavljena u javnom životu kao građanin, nego i prilično zanemarena u društvu kao ličност. Kad ovo kažem, ja imam na umu žene iz svih slojeva društvenih: većinom nepismene, u praznovericama ogrezle seljanke, mnoge polupismene i predrasudama sputane malograđanke, i gdekoje poluobrazovane ili samo dekorativno obrazovane gradske dame. Istina, mi vidimo da ni s muške strane kod nas ne izgleda sve sjajno, da još uvek ima ogroman broj naših ljudi nepismenih, polupismenih i poluobrazovanih, bez dovoljne sprema za posao koji vrše, i bez ikakve lične zasluge za prava koja uživaju. No mi

⁷⁶ „Odričući se uključivanja slike (fotografije, crteža, fotografskih reprodukcija slika) u vizuelni identitet časopisa, zbog programske ‘ozbiljnosti’ i potrebe da se razlikuje od ilustriranih ženskih magazina, *Ženski pokret* je sebi uskratio mogućnost razvoja multimedijalne varijante ženskog portreta. Činjenica da je za sve vreme izlaženja časopis imao svega nekoliko multimedijalnih portreta jasno govori o tome da su njegove urednice svesno odbile vizuelnu efektivnost i privlačnost u korist ozbiljnosti i intelektualnog elitizma” (Бапах 2015: 139).

znamo koliko je to za osudu i kod njih, pa nismo rade da im podražavamo i na taj način povećavamo broj nesprenih i nesavesnih javnih radnika i neobaveštenih glasača. Mi, naprotiv, moramo tražiti primera za ugled među onima koji su u muškim redovima najbolji, i nastojati da naša ravnopravna žena i vrednoćom, i savesnošću, i stručnom spremom uvek odgovara svome položaju. Ovim je našem listu određena prva i glavna zadaća; da prikladnim člancima utiče na stvaranje uslova i pobuda za redovnu pojavu takve žene koja sve sposobnosti svoje razvija i ulaže ih u posao, i nikada ne propušta da čini svoju dužnost” (Богдановић 1920a: 6, istakla Z. S.).

Nije bez značaja i zanimljivosti što uredničku kontrolu nad ovakvom mobilizacijom žena kao grupe preuzima upravo Katarina Bogdanović, samo deceniju ranije izvrsna studentkinja, ali isto tako, uz Paulinu Lebl, i nesporna miljenica profesora Jovana Skerlića. I njen portret, kako će se pokazati, mogao bi se, poput Skerličevog, graditi upravo oko ose „dužnost, odgovornost, inicijativa i solidarnost”. Štaviše, deviza „Misliti kao skeptik, delati kao vernik”, kojom se vodio Jovan Skerlić, u potpunosti korespondira i s likom i delom Katarine Bogdanović. To naročito dobro pokazuje čitalačko/istraživačko ukrštanje njenih dnevnika/memoarskih beležaka, s jedne, i javne bibliografije, odnosno publikovanih tekstova, s druge strane. Važno je, međutim, istaći da je to očigledno i pre nego što Katarina Bogdanović postaje studentkinja i ostvaruje saradnju sa Skerlićem, što govori u prilog tome da je između njih dvoje kasnije naprosto moglo da dođe do izvesnog prepoznavanja srodnih afiniteta i stavova.

Osim toga, mogućnost delimičnog doticaja Katarine Bogdanović s feminističkim idejama i posredstvom Jovana Skerlića kao (biograf) Svetozara Markovića (a sama Katarina Bogdanović je cenila Svetozara Markovića), otvara nove hipoteze za dalja istraživanja. Kolektivistički impuls propagande u smeru profeminističkih socijalnih reformi, ali i kritički patriotizam / kritika aktuelnog monarhijskog režima i parlamenta u ranim dvadesetim godinama – na kojima Katarina Bogdanović kao urednica i autorka priloga u *Ženskom pokretu* nije štedela – figuriraju, između ostalog, kao potencijalno mesto kontinuiteta s predratnom građanskom inteligencijom / univerzitetskom javnošću Beograda, barem ukoliko je reč o kompleksnom uticaju Jovana Skerlića s jedne, te o izvesnoj (diskurzivnoj) atmosferi, s druge strane.

Naime, i samoj Katarini Bogdanović, a i drugim saradnicama časopisa u prvim godinama *Ženskog pokreta*, bio je blizak diskurs zasnovan na opoziciji bolesti i zdravlja (up. Kolarić 2017; Barać 2021). Ova pojava manifestovala se višestruko. Najpre, ona je prisutna na najdoslovnijem nivou, kao trezvena, kritičkopatriotska agitacija u smeru poboljšanja zdravstvenih i socijalnih

politika, s naglašenim rodnim dimenzijama usled suočavanja s veneričnim bolestima, posledicama prostitucije, problemom abortusa, a u skladu s ranije ocrtanim demografskim i socioekonomskim problemima u Kraljevini. Moglo bi se čak tvrditi da je „ekonomska racionalost”, na čiji nedostatak kod Skerlića ukazuje Jovo Bakić (Bakić 2004: 135), u zadnjem planu i kod urednica *Ženskog pokreta*, pošto se časopis prvenstveno obraćao intelektualkama iz, uslovno rečeno, srednje klase, premda su urednice u praksi veoma polagale i na neposredan kontakt s pripadnicama najnižih društvenih slojeva i njihovom emancipaciju, o čemu je posvedočila i vlasnica lista Milica Dedijer. O neophodnosti i mogućnostima prevazilaženja ukorenjenih predrasuda, sujeverja, skepse i nepoverenja u medicinske prakse i progres, u karakteristično prosvetiteljskom diskurzivnom ključu, sama Katarina Bogdanović piše u tekstu indikativnog naslova „*Naše najpreče potrebe*” (*Ženski pokret* 3, 1921, istakla Z. S.).

Potom, prosvetiteljska agenda istovremeno je podrazumevala i metaforizaciju pojmova bolesti i zdravlja, njihovo apstrahovanje i transfer u opštu percepciju društvenih pojava, i obratno. U tom smislu, oni su dobijali naglašene etičke i političke, ujedno pacifističke konotacije. I tu bi se mogli potražiti odjeci gorljivog Skerličevog angažmana, pošto su, rečima Vukosave Milojević, „snaga, zdravlje, uvek oduševljavali Skerlića” (isto to potvrđuje i Klara Skerlić u svojim memoarima).

„Kod njega je pojam o duševnom i duhovnom savršenstvu vezan sa pojmom o telesnom zdravlju. Kao što je telesno zdravlje izraz snage i harmonije, isto tako su i moral i jak pravilan razum po svojim osobinama slični telesnom zdravlju, odnosno izražavaju takođe snagu i harmoniju. Zdrav i mlad narod ima i zdravu književnost. Govoreći o hrvatskom dekadentskom pesništvu, on ovo veli o francuskom narodu, što zbilja izgleda neočekivano u Skerličevim ustima: 'Dekadentska umetnost, *fosforescencija truleži*, daje se razumeti kod Francuza, naroda umornog, starog, preživelog'. Pa dodaje: 'Ali kod nas, mladog, svežeg naroda koji tek počinje da živi, ne'" (Милојевић 1937: 127).

U tekstu „*Ženska politička prava*” (*Ženski pokret*, 3/1920) – u čijem su fokusu „praktična pitanja” i posledice prodora žena u javnu sferu – diskurzivne strategije kojima se Katarina Bogdanović služi u težnji da iznese argumentaciju o neophodnosti uključivanja žena u političku arenu, odnosno biračko polje, zasnivaju se upravo na dihotomijama *zdravo/bolesno* i *čisto/prljava*, koje figuriraju kao sinonimi za *trezveno/dekadentno*, a time i *napredno/reakcionarno*. Budući da je ženska „politička svest za sada većinom *tabula rasa*”, nasuprot onoj muškoj koja se „baš i nema čime podičiti” i zahvaljujući kojoj

„sav naš politički život odista liči na neku *opasnu i ružnu epidemičnu bolest*” (Богдановић 1920b: 12–13; istakla Z. S.), Katarina Bogdanović rešenje pronalazi upravo u *čistoti i zdravlju* koje ona smatra inherentnim ženama kao potencijalnim političkim subjektima, ujedno *akterkama* političkog života (up. Simić 2021).

Takva argumentacija Katarine Bogdanović zasniva se, *avant la lettre*, na ideji o *feminizaciji politike*, koja u političkoj teoriji postaje relevantna i podjednako sporna decenijama kasnije, ostajući takva i danas (v. npr. Roth, Baird 2017). Autorka nagoveštava da je „muška arena” dnevne politike ne samo nedovoljno inkluzivna već i izrazito mačistička, zbog čega je neophodna takva *reforma* koja ne bi podrazumevala puko osvajanje biračkog prava žena već i *korenite etičke* promene mehanizama „političkog života” (i ovde se zdravlje uspostavlja kao etička i estetička kategorija – bolest je *ružna i kužna*). U ovoj tački, Katarina Bogdanović ponavlja karakterističnu omašku mnogih svojih prethodnica/ka, savremenica/ka i sledbenica/ka, poistovećujući unekoliko *ženske* subjekte s *feminističkim*. Međutim, ona bez dileme implicira da je za celovito *postajanje subjektom* neophodna *moć delanja* u svim aspektima vlasti, pristup pozicijama upravljanja i odlučivanja, tj. istinski *demokratsko* političko ustrojstvo. Ujedno, ovom tezom anticipira se problematika političke (auto)reprezentacije žena i drugih marginalizovanih društvenih grupa, kao i još uvek goruće pitanje njihove političke participacije, te njenih potencijalnih učinaka u „ozdravljenju”, „oplemenjivanju” postojećeg represivnog političkog poretka (v. npr. Phillips 1998; Sapiro 1998; Tronto 2005).

Katarina Bogdanović nije opterećena onakvim „zdravljem i snagom *mlade nacije*” kakve Skerlić deceniju ranije priželjkuje, diskurzivno oblikuje i anticipira. Sudeći prema svim dostupnim biografskim/bibliografskim izvorima, ni tada, kao ni pre ni posle toga, nju dubinski nisu interesovali „plemenski” oblici društvenih zajednica, etnicitet, nacionalizam – ni u natruhama. Međutim, ona naslućuje da su postojeće nacionalne politike diskriminatorne, da obiluju preprekama i ograničenjima koja su ujedno rodno specifična, *feminizujući* na taj način i sam politički doprinos svog profesora Jovana Skerlića, s jedne, a *denacionalizujući* predratnu tradiciju „ženskog pitanja”, s druge strane. Taj mehanizam istovremene denacionalizacije i feminizacije politike može se osvetliti i u prilogima drugih autorki u prvom, na izvestan način programskom broju časopisa *Ženski pokret* – na primer, u uvodnom tekstu Zorke Kasnar:

„Ističući politička prava na prvo mesto, kao jednu od najbitnijih potreba za mogućnost rešavanja svih ostalih pitanja, ne znači ni u koliko da žena danas smatra kao

svoju najpreču dužnost da strmoglavce upadne u vrtlog našeg nezdravog političkog života i da joj je topla želja da u našoj Skupštini svojom vikom pojača onu opštu larmu vrlo čestih, hučnih i besplodnih debata. Ne, njoj su politička prava hitno potrebna da u parlamentu vapajem za opstanak svoj, svoje dece i svoje kuće odvrati diskusiju sa beskrajno dugih i potpuno beskorisnih stranačkih razmirica i dovede ih na *jedno zdravije zemljište*. Svejedno je u koju će stranku žena ući, ona ima da ostane svesna svoje uloge i da kroz svaku partiju, ma u kojoj se nalazila, istakne na dnevni red svoj *ženski program, zajednički svim ženama*. *Pomoću tog zajedničkog ženskog programa ona će moći da širi pacifizam i u unutarnoj i u spoljnoj politici. Ta želja za mirom koja omogućava opstanak i razvijanje njenoj deci, ima da je uzdigne iznad sitničarskih stranačkih borbi*” (Каснар-Караџић 1920: 5; istakla Z. S.).

Progovarajući u ime kolektiva, *žena kao grupe* okupljene oko Ženskog pokreta, Kasnar preuzima i iznosi karakterističnu relacionu argumentaciju koja kulminira „vapajem za opstanak svoj, svoje dece i svoje kuće”, dotiče se problema (socijalnog) materinstva, te uporno insistira na radikalnom karakteru građanskog feminizma propagirajući „ženski program” koji je nužno „zajednički svim ženama”. Ovaj program neodvojiv je od pacifističkih ciljeva – *feminizacija (dnevne) politike* uključuje i *pacifikaciju* parlamentarnog sistema vladajućeg režima, a ona se i smatra mogućom jedino na temelju *pola/roda*, odnosno inkluzije nevidljivih političkih subjekata. Pri tom, sasvim u suprotnosti kako s predratnim tradicijama ženskog grupisanja tako i s uredničkim angažmanom prethodnice Zofke Kveder Demetrović tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata, ovde se gorljiv nacionalistički angažman, a kamoli onaj etnocentričan, ne podrazumeva.

U prvom prilogu koji je u *Ženskom pokretu* objavila sama Katarina Bogdanović, ni „materinska argumentacija” pak ne eskalira u „vapaju”, ali zadržava taktički značaj:

„No mi tu očekujemo istina spore ali nesumnjive promene na bolje, ako svest o dužnosti kod žene razvijemo tako da je ona i primerom i živom reči ume prenositi na mlađe naraštaje, sa kojima kao mati u porodici, i kao vaspitač i nastavnik u školi, češće dolazi u dodir i dublje prodire u dušu nego čovek. Stvaranjem takvih sposobnosti korišćiće naš list mnogo više nego da zapodeva beskrajne debate o tome, jesmo li mi danas na pravom putu ili u zabludi kad zahtevamo više građanskih prava i šire polje rada nego do sada. Ubeđivati one koji očividno neće da budu ubeđeni značilo bi za nas gubiti vreme, pošto se naše pitanje može povoljno rešiti i bez njih. [...] Pošto mi zastupamo gledište da na današnjem stupnju civilizacije treba imati sasvim drugačije pojmove o ženi, to ćemo, uporedo sa orijentacijom ženskih sposobnosti u boljem pravcu, uticati i na stvaranje novoga javnog mnjenja o njoj, – i to će po svoj prilici da bude naša najteža zadaća i najsporiji uspeh. Posao će nam biti

olakšan ako prethodno ubedimo ženu da srazmerno povećanim zahtevima i širem polju rada raste i njena odgovornost u društvu; da je istina teško biti zapostavljen član utvrđenoga društvenog poretka, ali još teže je postati odgovoran saučesnik za sve što biva u sadašnjosti i što se priprema za budućnost. Ona će tada shvatiti sve zamašne i dalekosežne posledice svoga ravnopravnog položaja, a pokazaće i dovoljno ambicije da razuveri neke zloslutne proroke današnje, kojima se već privida reakcija u politici i obaranje svih kulturnih vrednosti, čim žene prodru u sve one oblasti rada i znanja gde se do sada kao vođe i tvorci isticali samo ljudi” (Богдановић 1920a: 7; istakla Z. S.).

Časopis *Ženski pokret*, na čelu s Katarinom Bogdanović kao urednicom, od samog početka konstituiše se, dakle, ne samo kao glasilo/organ (Društva) za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava već i kao platforma za izražavanje *kritičkog* patriotskog, ujedno *antirežimskog stava*. To potvrđuje i dopunjuje uvide Isidore Grubački o neopravdanoj depolitizaciji ili previđanju dnevnopolitičkih pozicija tzv. građanskih ili liberalnih feministkinja u Kraljevini SHS. I za Katarinu Bogdanović i za druge „međuratne liberalne feministkinje država je bila glavni okvir funkcionisanja, ali ujedno i centralni predmet kritike” (Grubački 2021: 19). Takođe, iznova se ističe značaj socijaldemokratskog pozicioniranja Ženskog pokreta, na koji je ukazala Miroslava Malešević (v. Malešević 2007: 13).

O diskursu Katarine Bogdanović moglo bi se, i u ovom slučaju i povodom drugih njenih publikovanih tekstova namenjenim (intelektualnoj) javnosti, razmišljati kao o opreznom, odmerenom i uzdržanom – meta kritike definisana je fluidno i široko, ličnih invektiva ili direktnih ukazivanja na partikularne probleme nema. Međutim, načelan negativan odnos urednice prema državi nesumnjiv je i neupitan. Premda s *feminine* margine (periodičke) javnosti, bez prava na glas i učešće u političkom i parlamentarnom životu, za koji je i u teoriji bila vrlo zainteresovana, Katarina Bogdanović nedvosmisleno progovara o nezadovoljstvu postojećim stanjem stvari u tek osnovanoj Kraljevini, pozicionirajući se na taj način i kao kritičarka režima. Uz to, premda je njena pozicija urednice mogla da joj dopusti da taj stav izrazi u manje *ličnom* obliku, u nepotpisanim (uvodnim) člancima, ona iza njega stoji imenom i prezimenom.

To, međutim, ne znači da je uređivanje *Ženskog pokreta* u prvim godinama bila njena isključiva zasluga – daleko od toga. Memoari Pauline Lebl Albale i u tom koraku pružaju dragocena svedočanstva. Albala ostavlja zapise koji potvrđuju da u slučaju *Ženskog pokreta* ne može biti govora o *harizmatском* urednikovanju i nespornom privilegovanju individualnih figura/pozicija; ovaj časopis od početka je bio kolektivan i kolektivistički projekat, i upravo takav bio je celokupan proces njegovog uređivanja. Pritom je, između ostalog,

kako je već i sugerisano, sama njena uloga bila od velikog značaja, pošto je za vreme okupacije, boraveći u Švajcarskoj, Paulina Lebl samostalno sticala feminističko obrazovanje iz inostranih (ženskih/feminističkih) časopisa te tako „postala ekspert po tim pitanjima” (Lebl Albala 2005: 263).

„Od opštih poslova u našoj zemlji, verovala sam u to doba da jedino feminizam spada u moj delokrug. Od onih dana pod okupacijom kad se u meni probudilo interesovanje za feminističke probleme preko časopisa Zofke Kveder, ja sam neprestano pratila pažljivo ta pitanja kroz stupce švajcarskih novina. [...] I kada mi je Zora Kasnar, odmah posle Oslobođenja, počela javljati o snažnom pokretu što je nastao među ženama u našoj zemlji u cilju zadobijanja političkih prava, ja sam taj pokret radosno pozdravila, i pružila mu aktivnu saradnju šaljući redovno Zori razne sugestije, potsticaje i uputstva. Misli i pisma koje smo tada izmenile nas dve – ako su, slučajno, sačuvani u ovom ratnom slomu, mogu lepo ilustrovati početke organizovanja feminističke delatnosti u Beogradu” (*ibid.*).⁷⁷

Ovaj proces razmene i saradnje nastavljen je i po povratku Pauline Lebl iz Švajcarske u Beograd, kada se ona, nakon okupacije, pridružuje koleginicama i u prostorijama Društva za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava (Druga ženska gimnazija). Štaviše, Paulina Lebl postala je i sekretarka udruženja, a, iz njene naknadne perspektive, u delovanju Društva „reč je bila o raznim zahtevima za izjednačenje žena i muškaraca u njihovim priпадležnostima, u političkim pravima, a *naročito o osnivanju domaćićkih škola po selima*” (*ibid.*: 269: istakla Z. S.). Ovaj navod dodatno ističe senzibilitet uredništva *Ženskog pokreta* i za položaj seoskog ženskog stanovništva i žena iz nižih staleža, koji na nivou samog časopisa, za razliku od delovanja Društva, nije toliko izražen. Međutim, Paulina Lebl Albala dodaje i sledeće:

„Mnogo radije no sednicama, prisustvovala sam uređivanju samoga lista *Ženski pokret*, čiji sam bila član uređivačkog odbora. Dobar deo poslova oko tog uređivanja svršavala sam sama, kao odani saradnik moje starije prijateljice s univerziteta, a sadašnje kolegince na gimnazijskom radu, Katarine Bogdanović” (*ibid.*: 270, istakla Z. S.).

Rečima Pauline Lebl, njih dve su se tada dodatno zbližile i ostvarile plodnu saradnju, što je bio preduslov i za koautorsko pisanje udžbenika *Teorija književnosti*, koje će ubrzo uslediti. U toj tački, uspostavlja se nov kontinuitet na liniji Univerzitet u Beogradu – *Ženski pokret* / *Ženski pokret* – Druga ženska gimnazija. A priča o koautorskom udžbeniku, i radu ove dve urednice časopisa u oblasti književnosti uopšte, iznova nas vraća u aule Beogradskog univerziteta.

⁷⁷ Nažalost, ta prepiska nije sačuvana.

4.3.3. Skerlić(i) urednica i saradnica *Ženskog pokreta* i pogled Klare Skerlić

„Istina je ono što je rekao Jovan Cvijić: 'Jovan Skerlić stvaran je vekovima...'”, zaključuje Vukosava Milojević u svojoj monografskoj studiji, u duhu koji njom u celini i provejava (Милојевић 1937: 211). Ako je suditi po konstrukciji „(mog) Skerlića” koju nam u svojim publikovanim sećanjima zaveštava (v. npr. Lebl Albala 2005: 224), s ovim uvidom u potpunosti je, do samog kraja života, mogla da se složi i Paulina Lebl Albala. Kako je već istaknuto, nijedna od ovih dveju autorki u apologetskom isticanju epohalnog Skerlićevog nasleđa, ali i (sopstvenog) duga prema Skerliću kao uzornoj ličnosti višestrukih habitusa, nije, s jedne strane, usamljena. Međutim, za razliku od mnogih naučnika, istraživača, istoričara koji će decenijama nakon Skerlićeve smrti, pa i danas, takođe odavati počast ovom intelektualcu kao onom koji je zadužio čitav kolektivitet (nacionalne studije književnosti, književnu kritiku, historiografiju, periodiku, istoriju ideja), Vukosava Milojević i Paulina Lebl Albala, s druge strane, čine to isto kroz prizmu unekoliko intrigantnijeg auto/biografskog „ja”. U istom mah, njihova svedočanstva zanimljivo je i podsticajno jukstaponirati s onima koja u svojim memoarskim zapisima ostavlja Klara Skerlić, jedina supruga Jovana Skerlića i jedna od njemu najbližih osoba, a koje je, pod naslovom *Moj život sa Jovanom Skerlićem: memoari*, priredila Slavica Garonja Radovanac (v. Скерлић 2021).⁷⁸

U nameri da konstruiše „ozbiljnu”, verodostojnu, naučnoistraživačkom aparaturom i različitim izvorima potkrepljenu monografiju o Jovanu Skerliću (primarna i sekundarna literatura, iskazi svedoka epohe, porodice i prijatelja, i slično) odnosno njegovu biobibliografiju, Vukosava Milojević osvrće se na Skerlićev rad u koji ona sama, činjenično, nije bila neposredno involvirana, težeći diskurzivnom odsustvu svog subjektiviteta, ispoljavajući *sebe* isključivo kroz hrišćansku argumentaciju i svetonazor,

⁷⁸ U osvrtu na ovu monografiju, Dragana Vukićević pledira za istraživanja nasleđa Jovana Skerlića s fokusom na studijama kulture, tj. za istraživački poduhvat čiji bi cilj bio „da osvetli život i delo jednog od najznačajnijih i najuticajnijih kritičara srpske književnosti Jovana Skerlića iz ugla onih tekstova koji su bili skrajnuti (zaboravljeni), koji nisu ušli u polje njegove bilo pozitivne bilo negativne reaktualizacije. Zato bi istraživački fokus bio pomeren sa razumevanja mesta Jovana Skerlića u književnoj istoriji prema privatnoj sferi a time proširena istraživačka građa na marginalizovane tekstove: pisma, svedočenja, dnevnike, memoare...” (Вукићевић 2023: 69–70). Ovi delovi knjige, posvećeni Skerliću, pružaju načelni doprinos i potencijalne smernice upravo jednom takvom (budućem) istraživanju.

ali uz gotovo maksimalan mogući privid *pouzdan*e distance autorke/ biografinje. Ona, naime, o Skerliću i njegovom delu govori do te mere ubedljivo, uz tako podrobno poznavanje „materijala” i spontano posezanje za njim kao „dokaznim”, uz takve montažne tehnike dokazivanja, da se implicitni čitalac njene studije može rekonstruisati barem na dva načina: i kao neko koga je potrebno ubediti u značaj ostavštine Jovana Skerlića, odnosno opasnost (od) njenog zaborava, i kao neko ko se suptilno navodi da poveruje u ekskluzivitet autorkine vizure, u legitimitet zasnovan na *bli-skom* poznavanju predmeta biografisanja *iz daljine*, na gotovo prijateljskoj prisnosti s objektom istraživanja – koju biografinja, međutim, u praksi nije bila ostvarila.

Autorske strategije Vukosave Milojević, iz perspektive naratologije ili teorije žanra, naročito su zanimljive u onim trenucima kad se jukstaponira „javni” i „privatni” *Skerlić*, Skerlić-za-javnost i Skerlić-sobom-samim (a u svakom slučaju i Skerlić-Vukosave-Milojević).

„Zatim, takav je bio takođe i što mu je to ležalo u prirodi. Kao živ, nestašan dečko, dolazio je iz igre ne samo razbijene glave, već i pocepan, isprljanog odeli. On nije bio od one tihe, mirne dece koja mogu da ostanu namodene lutkice. A docnije, nenaučen na to odmalena, on nije imao ni smisla, a ni vremena da se time bavi. Za njega je unutrašnji život bio toliko važan, toliko je bio obuzet i zauzet njime, i radom uopšte, da je vrlo moguće da nije ni primećivao kako je obučan” (*ibid.*: 27).

„Govoreći to Skerlić je bio iskren, za njega lirika nije imala dubljeg smisla i on nije bivao pristrasan kad je nepovoljno ocenjivao lirskog pesnika, već zatvoren za lirske lepote” (*ibid.*: 43).

Usled ovakvih i sličnih intervencija, čestih u biografskom postupku Vukosave Milojević, čitaocu ne samo da postaje jasno kako je ona Skerlićev opus zaista do tančina, gotovo naizust poznavala, već se u istom čitaocu neretko formira utisak da je na takav način poznavala i njega lično, njega u poziciji autora „od krvi i mesa”.

Paulina Lebl Albala se pak o Skerliću ni ne trudi da piše nepristrasno i „izdaleka”. Razumljivo, pošto nam ona ključna *svedočanstva* o Skerliću ostavlja iz prve ruke, kao njegova nekadašnja cenjena studentkinja, saradnica i, ne manje važno, miljenica („I Skerlićeva naklonost činila me je moćnom i bogatom kao da sam kraljica”; Lebl Albala 2005: 147), i to u *memoarima*, formi koja, barem naoko, manje od svih drugih – i najmanje od svega – implicira potiskivanje/ponišćavanje subjekatske pozicije i auto/biografskog „ja”. Međutim, žanrovsko određenje knjige *Tako je nekad bilo* ne podleže

kategoričnim pojednostavljenjima, a isto se može reći i za autorsku/pripovednu instancu.⁷⁹ Autorske strategije Pauline Lebl Albale zavređuju zasebnu pažnju, budući da čine i dokumentuju neizostavan i jedan od presudnih aspekata njenog (uredničkog) portreta. Ovde je važno imati u vidu da se njena knjiga *Tako je nekad bilo*, između ostalog, može čitati kao manje ili više eksplicitan omaž Jovanu Skerliću, kao svedočanstvo autorkine nostalgije za univerzitetskim danima, ali i za samom figurom Skerlića kao *idealnog/idealizovanog* oličnja (izgubljenog/nenadoknadivog) *autoriteta, mentora/vođe i zaštitnika* u isti mah. Štaviše, Paulina Lebl Albala, kako će se ubrzo pokazati, nije prezala ni od toga da Skerliću pripiše zasluge za svoj *celokupan* intelektualni i profesionalni razvoj, odnosno da sopstveni identitet u izvesnom smislu poistoveti sa Skerličevim. Pritom, u ovom slučaju autorka memoara jeste ona koja predmetu prilazi *izbliza*, ne bi li ostavila trag o njegovoj veličini u svojstvu neposredne svedokinje, one čije je *proživljeno iskustvo* (koje uključuje i spontanu *identifikaciju*) dovoljna garancija za legitimnost himničkog govora o Jovanu Skerliću. Taj pogled *izbliza*, u celini gledano, zapravo se, sasvim u suprotnosti s monografijom i pristupom Vukosave Milojević, konstituiše kao *odaljavanje* od Skerlića, prenebregavanje njegovog „lika i dela” zarad isticanja u prvi plan figure „mog Skerlića”. Drugim rečima, obe autorke stavljaju Skerlića na pijedestal, ali na različite načine. Dok Vukosava Milojević čini sve da „odbrani” ovog „junaka” u ulozi nepristrasne naučnice i dokumentaristkinje, a u krajnjoj instanci uspeva da isprovocira paradoksalnu bliskost čitaoca s njim, Paulina Lebl Albala Skerlića „brani” vrlo pristrasno, afektirano, u naglašeno ispovednom diskursu, bez zadržke i susprezanja od intimizacije i erotizacije njegovog lika i dela. Ona se, na taj način, i sama ogoljava pred čitaocima toliko da Skerlić ultimativno postaje manje upečatljiv od *idealizovane projekcije* Skerlića u koju autorka memoara upisuje čitav spektar značenja, tj. dalji čitaocu kao čovek „od krvi i mesa” (i ideja), a bliskiji kao nenadmašivi „idol Pauline Lebl Albale”.

„Od tada, moje razvijanje je bivalo sve u znaku Jovana Skerlića. Šta je on preporučivao, čitala sam, koga je on voleo, volela sam i ja, koga je on mrzeo, mrzela sam i ja, šta je on savetovao, izvršavala sam pobožno. Njegovi časovi bili su za mene

⁷⁹ Štaviše, njihovo razmatranje postaje posebno aktuelno u ovom trenutku, u dvadesetim godinama 21. veka, kada u studijama književnosti sve intenzivnije dolazi do problematizovanja pojmova poput memoaristike, auto(socio)biografije, autofikcije, auto(socio)fikcije, do pitanja o mogućnostima njihovih žanrovskih i po-etičkih određenja i razgraničenja, kako međusobnih tako i u odnosu na ono što bi bila „književnost/fikcija u užem smislu” (v. npr. Душанић 2012).

kult, a on je bio božanstvo kome sam služila. Stavljen na nedomašen piedestal, ja sam uzdizala oči samo ka njemu, blažena što zraci svetlosti njegove padaju pokatkad i na mene. Ma da mi je bila devetnaesta godina, a njemu tek trideset dve, nikada u mojoj glavi nije ni za trenutak senula druga misao često nerazdešivo vezana za te mlade godine: misao na neku erotičku vezu. Ja sam za Skerlića gajila samo beskrajno obožavanje, beskrajnu odanost. On je bio moj idol” (Lebl Albala 2005: 146).

„I danas, blizu trideset godina od njegove smrti, dok ispisujem ove redove, neutešna sam kao i prvog dana posle njegove smrti. Onoga kobnog dana kad sam ga izgubila osetila sam jasno da sam u njemu izgubila najviše. Moj život bi svakako bio lakši, puniji, uspešniji, plodonosniji, korisniji i radosniji da je i nadalje nada njim bdio moj moćni zaštitnik. Niko na svetu nije mi mogao njega zameniti, jer niko na svetu nije za me bio skup svih ideala o kojima sam snevala. On je za mene bio najviši domet svih čovečanskih vrlina [...] A šta je tek u njemu izgubio ceo narod! Vođu kome nema zamene, koji, da je živ, drukčije bi formirao sudbinu Jugoslavije, i koji bi joj nesumnjivo pomogao da dođe do svog sređenja i svog procvata sa mnogo manje trzavica i žrtava. Slovenske Sudbine...” (*ibid.*: 206).

Insistiranje autorke na Skerličevom konkretnom, realnom doprinosu (njenom) obrazovanju, književnom i političkom profilisanju i ovde ostaje neupitno, a žal zbog njegove prerane smrti, osećaj gubitka koju je ta smrt donela kako u široj istorijskoj tako i u njenoj ličnoj perspektivi, Paulina Lebl delila je s Katarinom Bogdanović.⁸⁰ Štaviše, obe autorke su, u naknadnoj vizuri, upravo gubitku Jovana Skerlića pripisivale delimične uzroke sopstvenih „promašenih” ili barem nedovoljno razvijenih profesionalnih putanja i karijera, deleći, na prvom mestu, i samu ovu negativnu samoprocenu, viziju sopstvenog profesionalnog razvoja, nezavisno jedna od druge. Međutim, u njihovim osvrtima na Skerličevu ulogu primetne su barem dve značajne razlike. S jedne strane, one su uslovljene žanrom, činjenicom da je Paulina Lebl uspomene na Skerlića integralno uobličila u formi memoara, dok je Katarina Bogdanović svoje izražavala isključivo uzgredno – u intervjuima, pojedinačnim autobiografskim zapisima, prigodnim priložima, i slično. S druge strane, barem podjednako značajnu razliku predstavlja i kvalitet takvih svedočenja, a to je neodvojivo i od upadljivih karakternih razlika između ove dve intelektualke i urednice: nasuprot hiperidealizovanoj konstrukciji „mog Skerlića” Pauline Lebl Albale, „Skerlić Katarine Bogdanović” mnogo je više *ljudska* nego *božanska* figura, dok je njeno izražavanje duga znatno odme-

⁸⁰ Brojni dokazi u prilog ovoj tvrdnji mogu se pronaći i uvidom u (neobjavljenu) arhivsku građu koja pripada fondu „Katarina Bogdanović” pri Istorijskom arhivu Šumadije (u daljem tekstu: IAS). Milan Nikolić objavio je 1986. najveći deo spomenute građe.

renije, (auto)kritički intoniranije, dakle – *trezvenije* i *racionalnije*, premda ni ono ne isključuje (*kćerinska*) *osećanja*.⁸¹

Štaviše, može se bez mnogo dileme utvrditi da je Paulina Lebl Albala u svom oslikavanju Skerlića znatno sklonija da ispoljava vlastita osećanja nego njegova jedina supruga, Klara Skerlić. Pomenuti memoari koje je ona ostavila za sobom nastajali su od leta 1938. do proleća 1939, a publikovani su tek 2021. godine. U njima nas očekuje čitav niz (*intimnih*) svedočanstava Klare Skerlić o svom suprugu Jovanu, koja se na upečatljiv način saobražavaju portretima Jovana Skerlića koje su ponudile njegove studentkinje i biografkinje. Klara Skerlić, koja je za razliku od njih bila u intimnom odnosu s Jovanom Skerlićem i podrobno upoznata s njegovim radom *izbliza*, insistira upravo na pouzdanosti i preciznosti svojih uspomena, a vlastite memoare oblikuje, između ostalog, i kao jedan vid reakcije na javno mnjenje, odnosno polemike s (potencijalnim) biografima Jovana Skerlića koji pretenduju na upliv u njegov privatan život i osobine njegove ličnosti koje prevazilaze domen javnog (političkog) angažmana.

„U trenutku kad pišem ove redove, prošlo je skoro dvadeset pet godina od Skerlićeve smrti. On danas, dakle, pripada već mnogo više istoriji nego meni. Iz toga razloga sam pisala o njemu sasvim objektivno, bezlično skoro, trudeći se jedino da vidim tačno, i da iznesem tačno. Međutim, ja ovu knjigu nisam pisala za *masu*, tj. široku publiku, već za malobrojnu elitu intelektualaca i književno probirljivih.

Jedini će me oni moći razumeti onako kako želim da budem shvaćena. Neka se drugi nje ne dotiču! Masa ima svoju naročitu psihologiju. Ona je žedna idola. [...]

Ja nisam idealisala. Nisam htela da od Skerlića napravim idola. Ja sam htela da ga predstavim takvog kakav je bio, od mesa i kostiju. Htela sam da dam istinitu sliku” (Скерлић 2021: 158).

U skladu s ovakvom autorskom motivacijom, u memoarima Klare Skerlić (re)konstruiše se, barem naoko, biografija Jovana Skerlića koja počiva na težnji ka nepristrasnosti i *objektivnosti* u ocrtavanju epohalnog doprinosa jedne nesporno velike i izuzetne ličnosti, kao u slučaju prosedeja Vukosave Milojević, s tim što ovde pouzdanost svedočenja duguje i neposrednoj

⁸¹ U tom pogledu, najznačajniji je iskaz na koji ću se dodatno osvrnuti u poglavlju posvećenom Katarini Bogdanović, a koji je ona iznela u poslednjim godinama svog života: „Zanimaju vas Skerlić i Isidora? Skerlića sam volela kao svog oca. On je izvršio jak uticaj na mene, a pomagao mi je i kod objavljivanja rukopisa. Njegovu smrt sam propisno odbolovala. Ali moram priznati da mi se nikako nije sviđalo što su se on i Bogdan Popović uvek nekako s podsmehom odnosili prema Isidori” (Николић 1986: 14–15).

involviranosti biografinje u Skerlićev život.⁸² U želji da supruga ocrta kao čoveka „od mesa i kostiju”, Klara Skerlić ne preza, međutim, ni od upliva u najintimnije aspekte svog suživota s Jovanom Skerlićem, a poseban segment memoara posvećuje, primera radi, osvrtu na njegove preljube i „reputaciju Don Žuana” (*ibid.*: 160). Ti osvrti praćeni su autorkinim racionalizacijama i opravdanjima svog supruga, budući da se kao prioriteta – barem na nivou motivacije, nominalno – uspostavlja vizija Skerlića kao javne figure, čoveka koji je uvek i iznad svega stavljaio rad i doprinos javnim borbama.

„Zaista, često sam imala prilike da vidim da je u Skerlićevom načinu života sve pomalo žrtvovano toj mogućnosti da radi, tj. uvek se trudio da svu snagu i sve svoje vreme uloži u rad, te je na taj način malo zanemario i stavio u drugi plan sve drugo što ga je moglo od toga odvojiti, tj. dekoncentrisati. Međutim, da li bi bez ove karakterne osobine mogao uopšte imati mogućnosti da ostvari onaj gigantski posao koji je uradio za tako malo vremena? Svi imamo određenu količinu iskonske sile koju nam je dala priroda i koju treba iskoristiti” (*ibid.*: 60).

U završnom autorskom komentaru Klare Skerlić – kojima inače obiluje njen memoarski prosek – može se iščitati i pritajena nota rezignacije ili barem surevnjivosti, ukoliko taj komentar sagledamo u kontekstu celine memoara. Naime, kako potcrtava i priređivačica Slavica Garonja Radovanac, diskurs Klare Skerlić o svom suprugu Jovanu, između svega ostalog, jeste i svojevrsna ispovest autorke o vlastitom (neostvarenom) životnom i profesionalnom putu, njen *autoportret* koji se ispotiha prelama kroz oblikovanje portreta supruga. Sličan sud iznosi i Dragana Vukićević, koja u svom osvrtu na memoare Klare Skerlić, razmatrajući njihovu polifoniju, odnosno raslojenost memoarskog (autorskog) glasa – istovremeno, u pitanju je „glas Skerlićeve supruge, glas intelektualke, glas domaćice, glas strankinje” (Вукићевић 2023: 63) – naročito ističe upravo ovaj aspekt, tj. žanrovski amalgam, palimpsestnost memoara (svojevrsni *autoportret-u-portretu*).

„Klara Skerlić želi da piše za obrazovanu publiku koja ceni delo njenog muža i da se distancira od čaršije željne 'tračarenja' ili licemernog i neumernog hvalisanja života velikih. Međutim, njen se život ispostavlja kao savršena građa upravo za takav trač. Uprkos pokušajima autorke da priče o neverstvima svog muža učini temom filozofskih razmišljanja o tipovima ljubavi, o lojalnosti, muškom i ženskom erosu, iza stereotipa, probija opet jedan 'nememoarski', neplanirani glas povređene žene, pa se memoari primarno mogu čitati kao kriptogramska priča – usamljene

⁸² „Jedna od mistifikacijskih tehnika 'objektivnog memoarskog glasa' jeste podmetanje 'muškog' stila kao sopstvenog – insistiranje na racionalnom, objektivnom pisanju prožetom duhovitošću koja je karakterisala Skerlića” (Вукићевић 2023: 67).

i ignorisane žene koja svoja nezadovoljstva i nesreću kompenzuje brigom oko vaspitanja ćerke i ekonomiji kuće” (*ibid.*: 66).

Vukićević, uz to, ispravno zaključuje da je vrednost ovog teksta, uprkos ili upravo zahvaljujući njegovom palimpsestnom karakteru, i velika i višestruka: „Monografija je značajna za istraživanje istorije privatnog života, imago-loških predstava sopstvene i tuđe kulture, za feminističke analize samoprezentacije žena velikih, uspešnih muževa, za semiotiku svakodnevne Beograda u prve dve decenije 20. veka” (*ibid.*: 65). Autorka sugerise da je *lik*/glas Klare Skerlić koji srećemo u ovim memoarima presudno obeležen „nedostatkom muške figure” – gubitkom oca, s jedne, i gubitkom muža, kako doslovnim tako i simboličkim, tj. njegovim nedovoljnim prisustvom u porodičnoj dinamici i mikroza-jednici tokom njegovog života, s druge strane (*ibid.*). Štaviše, onda kada se dotiču bračnog suživota Klare s Jovanom Skerlićem, „memoari se čitaju i kao drama dva bića u kojoj je jedno stalno u naporu prilagođavanja” (*ibid.*: 68).

„Autorka memoare piše sa jasnom svešću o manjku, nedostatku koji nije mogao kompenzovati brak sa čovekom-institucijom. U autobiografskoj fikciji pratimo kako se fakti sameravaju stanjima (povređenosti, zanemarenosti) koja nastaju njihovim sećanjem i reaktualizacijom, s jedne strane, a s druge – željenom auto-projekcijom emancipovane intelektualke. U pokušaju da se uspostavi jedinstvena perspektiva koja bi sećanjima dala koherentno obličje vođeno samosagledavanjem sebe i sopstvenih životnih odluka kao ispravnih etičnih, filozofski promišljenih, drugo dvoglasje glasova koje tu koherentnost narušava razlaže se stoga na glasove patrijarhalne domaćice i glas samoosvešćene intelektualke” (*ibid.*: 65).

Dragana Vukićević se tek uzgred dotiče feminističkog aspekta lika i dela Jovana Skerlića (u vizuri Klare Skerlić). Ovde se pak važnim čini upravo sloj memoara koji se tiče Skerlićevog feminizma. S jedne strane, Klara Skerlić insistira na tome da je Jovan Skerlić u javnosti bio dosledan feminista, ali i da je zapravo, u praksi, za razliku od njegovog *odnosa prema feminizmu*, njegov *feminizam* bio prožet nemalom ambivalencijom i nedoslednošću („U njegovu feminizmu primećivalo se, kako izgleda, izvesno odsustvo logike”; *ibid.*: 102), pa čak i to da je Skerlić privatno, „u mikrosvetu ženske svakodnevne” (Букићевић 2023: 68), u koju nam Klara Skerlić pruža upečatljiv uvid, bio – mizogin.

„Njegova koncepcija ljubavi bila je vrlo bliska cinizmu. On je imao jedan lični princip, u tom pogledu, koji je često ispoljavao. 'Ja delim žene na dve kategorije' – imao je običaj da kaže – 'one kojima se možeš oženiti, i – one druge'. (Da označi te

‘druge’, on je upotrebljavao jedan izraz koji je suviše drastičan da bih ga ovde mogla ponoviti.) Jer, u osnovi, on nije istinski cenio ženu, i u toj crti ponovo se pojavljuje Istočnjak, haremski čovek, koji ženu ceni kao izvrsno oruđe za zadovoljstvo koje ona predstavlja, traži od nje inteligenciju (ako je i sam inteligentan) da bi znao da to oruđe učini što je moguće savršenijim, *ali joj ne traži dušu*, u pravom smislu.

Skerlić je, uopšte, ženi ukazivao više pravde no poštovanja; eto zbog čega je bio feministički i pristalica jednakosti prava za oba pola, dozvoljavajući pri svemu tome sebi, kad bi mu se prohtelo, grube šale na račun suprotnog pola, i to ne samo radi uveseljavanja, zabave i razvedravanja atmosfere. Međutim, nije nikako bio protiv toga, npr, da shvati ozbiljno ženu-pisca svog vremena. [...]

Pravdu koju je imao za ženu Skerlić je bez sumnje crpio iz zapadnjačkog dela svoje ličnosti, i iz svojih naklonosti prema socijalističkim teorijama u tom pogledu; a njegovo preziranje žene svakako mu je dolazilo od nekih dalekih orijentalnih predaka” (*ibid.*: 98–99).

Dakle, za razliku od Vukosave Milojević i Pauline Lebl Albale, a donekle slično Katarini Bogdanović, Klara Skerlić demistifikuje i deidealizuje feministički angažman Jovana Skerlića, koji, takođe poput Vukosave Milojević, presudno dovodi u vezu sa (njegovim) socijalističkim idejama. Ona u više navrata problematizuje Skerlićev odnos prema ženama uopšte, a ne samo prema sebi samoj. S druge strane, a u skladu s tim, njen memoarski spis može se čitati i kao pritajena, latentna polemika sa Skerlićevim praktikovanjem feminizma, utemeljena upravo u ličnom iskustvu i (osujećenom) profesionalnom putu autorke memoara, Klare Skerlić. Ne samo da se bez sumnje, kako ističe i Slavica Garonja Radovanac, u ovim memoarima „iščitava jedna neizrečena, a patrijarhalno determinisana uloga žene u braku” (Гароња Радованац 2021: 16), već se, u istom tom maniru, gradi i ispovest Klare Skerlić o svojim neiskorišćenim ličnim potencijalima, pri čemu autorka sugeriše da je njih osujećivao upravo njen suprug, Jovan Skerlić.

„Ja sam nalazila ipak da je nepravедно svaliti teret dveju porodica jedino na leđa moga muža, i predložila sam da svi rade: da mlađa sestra radi kao učiteljica, starija kao glumica, a ja sam nastojala kod svog muža da me postave za profesora u ženskoj gimnaziji.

On je u tom smislu stvarno podneo molbu dotičnom ministru, koji se pokazao sasvim raspoložen da izađe u susret, kako je i moj muž sam govorio.

Ali najedanput, Skerlić okrenu drugi list: ja sam od samoga početka bila videla da mu se moj plan nije baš suviše dopadao; ali ovoga puta on je pronašao sve vrste izgovora da ga potpuno osujeti: da ja ne znam dovoljno srpski; da je u rđavim odnosima sa direktorom pomenute škole itd. itd.

Trebalo je, dakle, odustati” (Скерлић 2021: 65).

Uprkos tome, Klara Skerlić eksplicitno ne dovodi u pitanje gorostasni intelektualni i moralni lik Jovana Skerlića, mada je takvo portretisanje značajno preoznačeno i osenčeno brojnim nesavršenostima tog lika: „Znam dobro da je on imao i nedostataka u karakteru (ja ih znam isuviše)” (*ibid.*: 80). Njeno svedočanstvo o veličini Jovana Skerlića kao javne figure višestrukih habitusa upadljivo je, barem naizgled, slično onima koje iznose Vukosava Milojević i Paulina Lebl Albala. Na primer, i ona dosledno insistira na vitalizmu i determinizmu kao ključnim Skerličevim osobinama, premda ih, za razliku od pomenutih autorki, a u svojstvu supruge, jukstaponira s njegovim delovanjem i držanjem u intimnim relacijama i porodičnom okruženju, neretko gradeći i potcrtavajući kontraste između *javnog* i *privatnog* Skerlića (up. Вукитићевић 2023: 65). Pri tom, kako je već naznačeno, ne preza od ukazivanja na njegove *nedostatke*, koliko i na vrline. Utoliko se može braniti hipoteza da je u memoarima Klare Skerlić ponuđen najcelovitiji, najobuhvatniji i najkompleksniji dosad poznat portret Jovana Skerlića. „Izgleda da je Slobodan Jovanović imao običaj da za Skerlića kaže kako je on bio *jedna stihija*. On je, odista, bio stihija od čoveka, koja je srušila dosta stvari, ali koja ih je podigla još više. Na nesreću, na kraju krajeva, ta stihija srušila je samog sebe, fizički” (*ibid.*: 79). S druge strane, kako ističe Klara Skerlić, veći deo porodičnih dužnosti, primera radi – obaveza prema detetu – bio je na njoj, a ne na njenom suprugu, koji je privatno, čini se, bio blaži i popustljiviji, ali i znatno pasivniji nego u svom javnom delovanju.⁸³ Takođe, autorka insistira i na velikoj hrabrosti Jovana Skerlića; u tom koraku može se iščitati još jedna sličnost između njega i njegovih studentkinja Pauline Lebl Albale i Katarine Bogdanović.

„Borbena hrabrost Skerličeva bila je utoliko impozantnija što je on bio čovek potpuno 'self made'; to nije bio 'tatin sin', jer mu je otac, kao što sam već ranije naglasila, činio samo naopake usluge; to nije bio ni vešt 'arivista' koji bi se pobrinuo da sebi, u nedostatku porodičnih veza, stvori tuđinske veze, laskanjem ili niskošću; on se nikad nije pouzdao u što drugo do u svoj talenat, u svoj rad i u svoju ličnu hrabrost.

Ima tu dakle nesporno veličine karaktera” (*ibid.*: 80).

⁸³ „Nedostajalo mu je ono što bi se moglo nazvati 'muzika duše' (kad bi čovek bio primoran da zamisli muzičke instrumente u Skerličevoj duši, mogao bi tu videti fanfare, trube, bubnjeve; ali ne violončelo, ne harfu. [...]) I tom nedostatku harmonije ja pripisujem i upadljive kontraste koji su postojali u njegovoj prirodi: blagost, koja je išla do mekušstva, u privatnom životu; i silna, i ponekad čak nepravedna agresivnost u javnom životu” (Скерлић 2021: 114).

4.3.4. Katarina Bogdanović, Jovan Skerlić i studije periodike

Nakon što je 1910. godine diplomirala na Beogradskom univerzitetu, a pre nego što će, po osnivanju časopisa Zofke Kveder Demetrović (*Ženski svijet / Jugoslavenska žena*), nakratko postati njegova saradnica, Katarina Bogdanović oglašava se u dva predratna časopisa: *Prosvetni glasnik* i *Srpski književni glasnik*.⁸⁴ U drugom je objavila i svoj debitantski tekst. Pod naslovom „Dimitrije Davidović”, on je sukcesivno objavljivao tokom 1910. godine, u periodu njenog diplomiranja.⁸⁵ Upravo ovaj prilog naročito je važan za razumevanje Skerličevog uticaja na Katarinu Bogdanović (i obratno), ali i za genezu izučavanja periodike u domaćem akademskom kontekstu.

Naime, u programskom tekstu „Za jednu istoriju književne periodike” Đorđije Vuković ukazao je na poduhvate s početka 20. veka koji se mogu smatrati pionirskim istraživačkim doprinosima studijama periodike u Srbiji.

„Interesovanje za periodiku bilo je kod nas dosta veliko još početkom ovoga veka, kada su se pojavili prvi pregledi istorije štampe (Skerlić), ogledi o 'književnim listovima' uopšte (Bogdan Popović) ili o pojedinim starijim časopisima (Pavle Popović), što nije slučajno, jer su tada, pored ostalog, stvorene i veće institucionalne mogućnosti za naučno proučavanje književnosti, a sami časopisi i listovi su imali znatnu ulogu u celokupnom kulturnom i društvenom životu” (Вуковић 1984: 355).

Kad je o prvom primeru reč, Vuković implicitno ima u vidu Skerličevu studiju *Istorijski pregled srpske štampe 1791–1911*, izvorno objavljenu 1911. godine u Beogradu, u izdanju Srpskog novinarskog udruženja. U ovoj studiji Jovan Skerlić je na sistematičan i koncizan način izložio genezu štampe na prostoru današnje Srbije u naznačenom periodu, u *doba prosvetljenosti*, uz dijahronijski, kontekstualizovan pregled važnijih listova, uslova njihovog osnivanja, distribucije i recepcije, počevši od seobe Srba krajem 18. veka do samog trenutka u kom nastaje studija, obeleženog hiperprodukcijom časopisa koja se ovde tek locira i čije se istraživanje podstiče (popisani su, između ostalog, *Žena* i

⁸⁴ Naveden je sledeći korpus tekstova iz perioda do 1918. godine: „O načinu ispitivanja morala” (*Prosvetni glasnik* br. 10, 1913) i „Češka veda: osvrt na pojavu časopisa Veda Češka u Pragu 1914” (*Srpski književni glasnik* br. 3, 1914), kao i nekoliko prevoda Katarine Bogdanović s francuskog jezika: „Sonet”, Arver Feliks; „Otađzbina”; „Prirodni moral” (sedma glava iz dela *La morale et la Science des Moeurs*); „San” (SKG). Osim toga, Miroslav Čomić je za potrebe ovog izdanja (Богдановић 1986) sastavio bibliografiju Katarine Bogdanović.

⁸⁵ Lela Vujošević navodi da je ovaj tekst zapravo diplomski rad Katarine Bogdanović (v. Вујошевић 2018).

Ženski svet). Pri tom, on je posvetio pažnju i rekonstrukcijama uredničkih politika, delovanju prominentnijih uredničkih figura, *a priori* polazeći od gotovo svih bitnijih kriterijuma i smernica koje će decenijama kasnije Vuković i Dragiša Vitošević sistematizovati u čuvenom „Upitniku”, svojevrsnom vodiču za istraživače u oblasti studija periodike (u domaćoj akademskoj zajednici) (v. Витошевић, Вуковић 1984).

Među fenomenima zastupljenim u Skerličevom *Istorijskom pregledu srpske štampe* jesu i *Novine srbske*, uporedo s njihovim pokretačem i urednikom Dimitrijem Davidovićem, jednim od „najobrazovanijih i najaktivnijih javnih radnika srpskih u prvim desetinama XIX veka” (Скерлић 1911: 12). Pri skiciranju njegovog urednikovanja, Skerlić se poziva na tekst Katarine Bogdanović iz SKG, objavljen godinu dana pre *Istorijskog pregleda...*, u kome ova autorka donosi opsežan urednički portret Dimitrija Davidovića, takođe anticipirajući metodološke dileme, propozicije i smernice koje će u studijama periodike biti prepoznate i sistematično izložene decenijama kasnije (v. Вуковић 1984; Вуковић, Витошевић 1984).⁸⁶

Uz to, Katarina Bogdanović, i kao *biografkinja*, već u svom debitantskom članku „Dimitrije Davidović” (u napomeni se ističe da je rad nastao u okviru univerzitetskog Seminara za novu srpsku književnost) pokazuje visok stepen autorske samosvojnosti, pseudoromaneske i feljtonske veštine *pripovedanja*, udružen s pedantnim naučnoistraživačkim radom, ali, ponovo, i jasnim političkim pozicioniranjem autorke.

„Proučavanje naših pisaca iz prve trećine prošlog veka neminovno iziskuje dobro poznavanje celokupnog kulturnog i političkog stanja ondašnjeg srpskog društva. Tada su književne težnje smatrane za podređen deo nacionalnih i prosvetnih ideala, a pisanje bilo više dopuna javnog rada no izraz umetničkih pobuda. [...]

Tako je Davidović imao prilike da se kreće među ljudima od kojih su jedni docnije postali čuveni kao pisci i prosvetni radnici, dok su drugi bili pre svega političari i rodoljubi. Prirodno je što su takve veze i prijateljstva još više razvili njegovo ranije interesovanje za književna i politička pitanja; i da bi mogao dati puna maha ovim simpatijama, on prekida svoje medicinske nauke i sav se odaje neblagorodnom novinarskom radu i književnosti. [...]

Samo, ta pobeda stala je mnogo truda i novaca; a kako su *Novine srbske* veoma rđavo prolazile, to se Davidović svojim patriotskim preduzećem materijalno sasvim upropastio. Za nepunih deset godina imao je oko 30000 forinata duga, mada se dvaput ženio i uvek sa povećim mirazom. [...]

⁸⁶ Inače, sam Dragiša Vitošević cenio je Katarinu Bogdanović. Vodio je razgovor s njom 1962. godine, a nakon njene smrti posvetio joj je nekrolog (*Борба*, 1. 12. 1969: 11).

Međutim, zaduživanje i ostale ne baš pohvalne osobine nisu bile izuzetno samo Davidovićeve slabe strane. Celo to malo društvo u Beču živelo je u stalnoj novčanoj oskudici, u zavisnosti od mecena i bogatih trgovaca – ‘cipora’ i ‘blagoobražene prostote’, kako veli Vuk. Članovi ove male komune postaju naizmenice poverioci i dužnici jedni drugima i traže na sve strane, kad ne mogu međusobno da se pomognu. Kad god im sredstva dopuštaju, oni vode prilično veseo život i traže sasvim zemaljska uživanja. [...]

Ali njemu se desilo isto što i drugim pametnim rodoljubima koji su imali slične namere o Srbiji i od Kneza Miloša hteli da načine srpskog Petra Velikog. Zna se da je Knez vladao kao da Srbija postoji samo radi njega, i da se mnogo više brinuo i trošio za nasledno kneževsko dostojanstvo, nego za narod i prosvetu. U njegovoj okolini bilo je ljudi koji su javno pretili Vuku Karadžiću što savetuje Gospodara da uči čitati i pisati; a drugi je išao još dalje u svojoj rodoljubivoj brizi za mir u ‘otečestvu’, te je predlagao da se pobiju svi koji su pismeni u Srbiji, pošto ućeni ljudi bune narod!” (Богдановић 1986: 155–166).

Dakle, osim univerzitetskih profesora – Pavla Popovića, Bogdana Popovića i Jovana Skerlića – koje Đordije Vuković prepoznaje kao inicijatore/preteče studija periodike u Srbiji s početka 20. veka, ovoj grupi ravnopravno pripada i Katarina Bogdanović. Kao tek svršena studentkinja (diplomirala je iste godine u junu), ona već 1910. publikuje časopisni prilog koji ispunjava sve (savremene) kriterijume originalnog naučnog rada, nudeći u isti mah – možda i prvi put u ovdašnjoj istoriji – model sveobuhvatnog *uredničkog portreta*, „ličnu kartu” časopisa *Novine srbske* i periodičkog/intelektualnog/političkog polja odgovarajuće epohe kroz prizmu biografisanja uredničke instance.

O tome kako se i zašto Katarina Bogdanović opredelila upravo za ovaj uzorak, ne može se govoriti sa sigurnošću. Osnovano je pretpostaviti da je do Dimitrija Davidovića došla upravo posredstvom ili pak na predlog Jovana Skerlića. U tom koraku, iznova se otvara i pitanje doprinosa Skerlića (u) ovdašnjoj istoriji feminizma, kojeg se u svojim nedavnim istraživanjima uzgredno dotakla i istoričarka Jasmina Milanović:

„Jedan od stubova emancipacije jeste obrazovanje ženske dece. Ideje prosvetiteljstva i potrebe obrazovanja muške i ženske dece u Srbiju je doneo Dositej Obradović. Kasnije je i Jovan Skerlić upravo Dositejeve stavove uzimao kao početni argument u dokazivanju potrebe ženskog obrazovanja, naročito u pogledu nacionalnih ideja i ciljeva, dajući svoju oštru ocenu srpskog društva: ‘Patrijarhalni život, kojim su se naši romansijeri toliko ponosili, jeste uopšte vrlo nizak stupanj civilizacije, i u njemu je žena kao ličnost uništena, njena sva uloga svedena je na kokoš koja leže piliće i na domaće marvinče koje vuče jaram’” (Милановић 2022: 25).

Jasmina Milanović, navodeći Skerlićeve reči iz teksta „Za žensko obrazovanje” (1912), ubrzo osvetljava i profil Dimitrija Davidovića iz novog ugla: „ideje Dositeja Obradovića nastavio je da u Srbiji sprovodi Dimitrije Davidović, koji je već po sticanju autonomije 1830. pokrenuo pitanje školovanja ženske dece” (*ibid.*: 26). Dakle, 1910. godine Katarina Bogdanović objavljuje opsežan prilog o Dimitriju Davidoviću i prosvetiteljstvu, 1911. izlazi Skerlićev *Pregled* u kom se autor osvrće i na taj prilog, a godinu dana kasnije, 1912, „pravi manifest ženske emancipacije napisao je Jovan Skerlić u dva svoja teksta – ’Za žensko obrazovanje’ i ’Načelo solidarnosti’” (Милановић 2022: 35).

Ovakva hronologija zahteva da uvažimo dosad neprepoznat doprinos Katarine Bogdanović (studijama periodike), ali i da uzmemo u obzir činjenicu da je dinamika „Skerlić – feminizam” bila složena i višesmerna. S jedne strane, ovaj autor baštini je protofeminističke ideje Omladine – prvenstveno posredstvom Svetozara Markovića, čiji je bio obožavalac i biograf. U Skerlićevoj reinterpretaciji Markovićevog nasleđa, da ponovimo, susretali su se uticaji ruskih autora poput Černiševskog i Turgenjeva, prevoda Milove *Potčinjenosti ženskinja*, te profeminističkih stavova Avgusta Bebela. U isti mah, u plediranju za emancipaciju žena, a na prvom mestu za njihovo intelektualno usavršavanje kroz obrazovanje, Jovan Skerlić nalazio je oslonac u agitacijama Dositeja Obradovića i njegovog nastavljača u borbi za žensko obrazovanje, Dimitrija Davidovića. Shodno tome, može se naslutiti da je ovakve ideje i težnje Skerlić ispoljavao i za katedrom, kao profesor univerziteta, pred svojim slušateljicama, među kojima su bile Katarina Bogdanović i Paulina Lebl, a koje će desetak godina kasnije postati članice redakcije *Ženskog pokreta*. Međutim, ne bi bilo neobično ni da je upravo prisustvo prvih studentkinja na univerzitetu, predavačko iskustvo koje je Skerlić stekao u susretu s njima, ovog autora podstaklo da zaoštri svoj profeministički angažman, da gorljivije nego dotad insistira na nužnosti obrazovanja žena „naporedo s muškarcima”, oglašavajući se „pravim manifestima ženske emancipacije” neposredno pred Prvi svetski rat.

4.3.5. Paulina Lebl Albala, Katarina Bogdanović i *Teorija književnosti*

Osim u opsežnom članku o Dimitriju Davidoviću, i u drugim ranim časopisnim priložima Katarine Bogdanović, koliko i onima Pauline Lebl, prepoznaje se Skerlićev (urednički) rukopis. Obe autorke intenzivno su se oglašavale u predratnoj seriji *Srpskog književnog glasnika*, kako kroz autorske članke i eseje tako i prevodima (fikcije) s francuskog i nemačkog jezika. Svi

ovi prilozi vrlo su uspešni, naročito ako se ima u vidu da su plod „početnica”, i svi oni zavređuju posebnu pažnju. Sama Paulina Lebl Albala posvedočila je da je *Srpski književni glasnik* pomno i predano čitala i pre polaska na studije, te da je pritom naročito pratila Skerlićev (urednički) rad: „na taj način, kada sam uskoro postala Skerlićev đak, znala sam u prste sve što je on napisao, on, kao i moja druga dva mila profesora, Bogdan i Pavle Popović” (Lebl Albala 2005: 101). Katarina Bogdanović takođe je bila upoznata s ovim časopisom i izražavala veliku radost činjenicom da će pomenute urednike/profesore moći i da upozna na univerzitetu: „Ja ću... Oh, bože moj, da li je moguće da se to približuje? Videti Skerlića, B. Popovića, B. Petronijevića, P. Popovića i biti đak tih ljudi!...” (Богдановић 1986: 43).

Međutim, to nipošto ne znači da je autorsko profilisanje Katarine Bogdanović i Pauline Lebl isključivo zavisilo od volje ili uticaja Jovana Skerlića. Premda su one same, a naročito druga, bile sklone da u naknadnim osvrtima usmeravaju sopstvenu recepciju ka (univerzitetskim) „pokroviteljima” – na prvom mestu ka doprinosu Jovana Skerlića, ali i Pavla i Bogdana Popovića, ili pak Brane Petronijevića – postavlja se pitanje šta je sve prethodilo njihovom susretu s vodećim akademskim književnim autoritetima epohe, a što je ujedno moglo i da dovede do jednog tako plodnog susreta. Svedočanstva o tome očuvana su kako u memoaristici/dnevnici tako i u periodici.

Na primer, u predratnom periodu, u januaru 1909. godine, u *Prosvetnom glasniku* objavljen je kraći esej „O čitanju” Pauline Lebl, učenice Ženske gimnazije, a u okviru rubrike „Nagrađeni učenički radovi”. Navodi se da je na istoimenom nagradnom konkursu „O čitanju”, namenjenom učenicima osmog razreda, maturantima, i pokrenutom na inicijativu Ministarstva prosvete i crkvenih poslova, pismeni sastav Pauline Lebl osvojio treće mesto, dok je prvo pripalo Stanislavu Vinaveru (Prva beogradska gimnazija), a drugo podelili Jelena Golemović, takođe učenica Ženske gimnazije (o njoj v. Lebl Albala 2005) i Zdravko Todorović, gimnazijalac iz Užica. Cilj konkursa bio je da se podstakne samostalno kritičko mišljenje učenika i učenica o značaju čitanja, pri čemu se „pod čitanjem razume dobrovoljno čitanje, tj. čitanje van udžbenika” (*Prosvetni glgšnik*, januar 1909: 2). Tadašnji ministar prosvete i crkvenih poslova, radikal Andra Nikolić, koji se i sam bavio književnošću, za članove komisije imenovao je profesora Momčila Ivanića kao predsednika, Jovana Tomića, bibliotekara Narodne biblioteke, te Jovana Skerlića i Pavla Popovića, vanredne profesore Beogradskog univerziteta (*ibid.*).⁸⁷

⁸⁷ „Zapitala sam ga zašto se on ne pridruži socijalistima koji, očito, jesu najveći idealisti i njihovi zahtevi jesu najpravičniji. – Vidite – odgovorio mi je Skerlić – da sam ja u Francuskoj,

Uz opsežan komentar komisije na pristigle radove, u januarskom broju *Prosvetnog glasnika* publikovani su i svi nagrađeni učenički sastavi, pa tako i onaj Pauline Lebl. U njemu se ističu ozbiljnost, posvećenost i zrelost s kojima je ova adolescentkinja (osamnaestogodišnjakinja) pristupala čitanju i pisanju, te ne iznenađuje što će ona ubrzo potom biti i među prvim studentkinjama filološkog odseka Beogradskog univerziteta, na kom je diplomirala 1913. godine, malo pre Skerlićeve smrti.

„Zar to nije najveće i najčistije zadovoljstvo kad se opaža da se pred nama otvaraju novi regioni, za koje do sad nismo ni slutili da postoje. Tada se naš duh proširuje, povećava, želi da sve obuhvati, i u toj želji raste. To osećanje javilo se u meni prvi put u šestom razredu. U šesnaestoj godini kad se svest počela da budi, nastaje najveći kaos u mladoj glavi. Silni utisci iz okoline počinju da se sređuju, ali sad iskrсну stotinu pitanja, koja zbunjuju, čiji odgovori protivreče jedan drugom. Šta da se radi? Zašto se živi? Zbog koga se živi? Mladi mozak, nenaviknut na ta pitanja, bori se, muči, ne nalazi odgovora; ne sme nikog da pita, i onda ga iz sviju tih trzavica spasava knjiga *Misli* Bože Kneževića. Te *Misli* su me naučile da čovek treba da radi samo ono što *treba* da radi, a ne ono što mora ili hoće, da on u samom sebi nosi sudiju dela svojih, i da ne treba da očekuje pomoći ni odozgo ni na strane, već da je sve u samom njemu. To me je umirilo, dalo mi pouzdanja, počela sam da radim, videla sam da tek kad se sama razvijem, moći ću dati nešto i drugima, što je cilj čovečjeg života. A razvijanje se dostiže samo ozbiljnim radom, i to na prvom mestu čitanjem” (*Просветни гласник*, januar 1909: 11).

Ovaj konkurs zapravo je bio prvo mesto susreta Pauline Lebl i Skerlića (v. Lebl Albala 2005). Takođe, o Boži Kneževiću Lebl će i kasnije pisati nadahnuto i s uvažavanjem. Međutim, zasad je unekoliko važnije to što se Paulina Lebl već u ranom uzrastu (samo)određuje kao posvećena i odgovorna čitateljka, ali i kao ličnost svesna značaja i neophodnosti lične odgovornosti, individualnog razvoja, stroge radne etike koja je svakako mogla da ostavi povoljan utisak na Skerlića i pospeši njihovu potonju saradnju i uzajamnu podršku. To takođe potvrđuje da je bazična humanistička pozicija Pauline Lebl vremenom uključivala feministički angažman kao neizostavni aspekt opšteg (društvenog) preporoda i emancipacije – baš kao u slučaju Katarine Bogdanović. To pak objašnjava i trajno uvažavanje i plodnu saradnju između ove dve intelektu-

pouzdanio bih bio pripadnik socijalističke stranke. Tamo je radništvo mnogobrojno i, udružen s njima, mogao bih mnogo šta počinuti. Ali, šta možete početi sa socijalistima u našoj zemlji, koja je 90% agrikulturna, i u kojoj je radnički pokret tek u povoju. Ako čovek hoće da ima uticaja, da ima glasačku vojsku, mora već pripadati jednoj stranci koja je uhvatila dubljeg korena u narodu. I zato sam ja, mada sam u mladosti bio socijalista, prišao sad samostalnim radikalima, koji su ipak najnaprednija stranka u našoj zemlji” (Lebl Albala 2005: 196).

alke uprkos brojnim razlikama među njima (Bogdanović je, primera radi, bila prosocijalistički, a Albala antisocijalistički orijentisana).

Kako je već sugerisano, njihova saradnja krunisana je u ranim dvadesetim godinama: i u uređivanju *Ženskog pokreta* i objavljivanjem koautorskog udžbenika *Teorija književnosti i analiza pismenih sastava: za srednje i stručne škole* (prvo izdanje: Geca Kon, Beograd, 1923). Ni ova publikacija dosad nije bila predmet detaljne istraživačke pažnje, iako se spominje u više navrata, uz insistiranje na tome da je reč o presedanu, o pionirskom poduhvatu u ovdašnjem obrazovnom sistemu, budući da su njene autorke dve žene (v. npr. Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013; Вујошевић 2018, 2019). Presedan je utoliko veći s obzirom na opštu klimu tadašnjeg obrazovnog sistema u Kraljevini SHS, kao i na to da su discipline koje autorke obuhvataju – stilistika, retorika, (normativna) poetika – tradicionalno, i to ne samo u lokalnim okvirima, kodirane kao uzorni *maskulini* domeni. Štaviše, ovaj udžbenik bio je u zvaničnoj upotrebi u srednjim (stručnim) školama sve do početka Drugog svetskog rata, a doživeo je i korigovana reizdanja – 1927, 1930, 1936. i 1937. godine. Pomnija analiza prvog i naredna četiri izdanja trebalo bi da uključi i sve promene u konceptu, naknadne intervencije autorki, recenzenata i izdavača, a takva analiza bila bi višestruko korisna, značajna i zanimljiva.

Naime, već letimičan komparativni pogled na ova izdanja pokazuje da je do promena često dolazilo u odabiru primera iz (narodne) književnosti, čija je funkcija bila da ilustruju određene stilske postupke/figure, kao i da ponude model uzorne pismenosti, sugestivnog i urednog pisanog izražavanja i mišljenja. Upporedna kritička analiza diskursa ovih publikacija, između ostalog, potencijalno bi ukazala i na šire, kontekstualno uslovljene smene paradigmi u (obrazovnom) sistemu Kraljevine SHS/Jugoslavije, odnosno na dijalektiku društvenih okolnosti i normiranja (književnog) dekoruma/ukusa, kao i odgovarajućih jezičkih politika. Takođe, udžbenik *Teorija književnosti...* mogao bi da se situira i u korpus zvanično priznatih i institucionalno podržanih udžbenika i drugih školskih pomagala u odgovarajućem periodu (1923–1941), te tako sagleda iz komparativne vizure na drugačijem nivou, kao jedan od aspekata šireg izdavačkog polja školskih priručnika/lektire u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Naposljetku, bilo bi zanimljivo sprovesti još jednu komparativnu makroanalizu – razmotriti položaj ovog udžbenika u čitavom nizu onih slične namene koji mu prethode i koji će uslediti na južnoslovenskim prostorima, te locirati mesta kontinuiteta i diskontinuiteta s njima, a s fokusom na implicitne i eksplicitne metodičke i metodološke pretpostavke

obrazovanja i podučavanja srednjoškolaca u domenu književnosti, književne teorije, istorije, hermeneutike, retorike, poetike i stilistike. Razume se, tome bi mogla da se posveti čitava jedna studija ili nekoliko njih.

U predgovoru prvom izdanju, autorke Katarina Bogdanović i Paulina Lebl Albala navode:

„Teorija Književnosti ulazi u program naših srednjih škola iz dva razloga: da omogućiti razumevanje istorije književnosti, i da pomogne pismenoj nastavi. Do nastavnika u prvom redu stoji kako će ta dvostruka upotreba da se zadovolji, ali mnogo zavisi i od toga kakvu će pomoćnu knjigu đaci dobiti u ruke. *Teorija književnosti* od P. P. Đorđevića, koja je kod nas u školskoj upotrebi već nekih trideset godina, sastavljena je u glavnom tako da odgovori prvom zadatku, a pismena nastava mogla se osloniti samo na usmena uputstva predmetnih nastavnika.

[...] Sastavljajući ga pomoću znanja stečenog na univerzitetu iz predavanja naših odličnih profesora, GG. Bogdana Popovića, Pavla Popovića i Jovana Skerlića, zatim na osnovu proučavanja najboljih stranih retorika i drugih sličnih spisa i članaka, i dopunjujući sve to desetogodišnjim nastavničkim iskustvom, želele smo, s jedne strane, da izradimo teoriju književnosti sa svim potrebnim materialom koji obično nalazimo u knjigama te vrste, s druge strane, da analizom književnog dela, primerima i vežbanjima pripomognemo boljem razumevanju i oceni književnih proizvoda, i uputimo čače u sređeno i lepo izlaganje misli” (Богдановић, Лебл Албала 1923: bez paginacije).

Albala i Bogdanović polaze od sledećeg korpusa strane, na južnoslovenske jezike dotad neprevedene literature: priručnika *English Composition and Rhetoric* autora Aleksandra Bejna [Alexander Bain], izdanje iz 1888. godine; *A Handbook of Poetics, for Students of English Verse* autora F. B. Gamera [Francis Barton Gummere], 1886; *The Working Principles of Rhetoric: Examined in Their Literary Relations and Illustrated with Examples*, Dž. F. Genung [John Franklin Genung], 1901; *Neuhochdeutsche Metrik. Ein Handbuch*, J. Minor, 1902; *Principes de Composition et de Style*, Gistav Lanson [Gustave Lanson], 1912; *Bréviaire d'esthétique*, Benedeto Kroče [Benedetto Croce], 1923.

Ažurnost autorki nesumnjiva je utoliko što uključuju i francuski prevod Kročeovog *Brevijara* koji izlazi iste godine kad i prvo izdanje njihovog udžbenika – 1923. Osim Kročea, upadljivo je i prisustvo Gistava Lansona, jednog od važnijih predstavnika francuskog pozitivizma, s kojim su se autorke susrele upravo na studijama filologije u Beogradu. Takođe, kako i one same ističu, ovaj školski priručnik u velikoj je meri utemeljen u radu njihovih profesora i usmerava korisnike/čitaoce na neke od publikacija *akademskih* autoriteta epohe, „a najviše na *Antologiju Novije Srpske Lirike* od Bogdana

Popovića, *Srpske Narodne Pesme*, antologija od Dr. Vojislava Jovanovića, i *Čitanku za niže razrede srednjih škola*, od Dr. Vojislava Jovanovića i Miloša Ivkovića” (*ibid.*).

Udžbenik je načelno koncipiran na karakterističan način za publikacije slične namene, sa strukturom kakva se, barem naoko, kod nas i danas sreće u srednjoškolskim „teorijama književnosti”. Izlaganje se sistematizuje u tri makroceline: „O umetnosti”, „Analiza književnog dela” i „Književni rodovi”. Argumentativni tok (prvog i drugog izdanja) polazi od „Pojma o umetnosti”, odnosno pitanja šta je umetnost/fikcija i na koje se načine ona razlikuje od onoga što umetnost/fikcija nije, da bi se fokus preusmerio ka umetnosti jezika, književnosti. U sledećem koraku definišu se „Osećanja” i „Mašta”, te insistira na diferenciranju „sadržine i oblika”/forme u književnoj produkciji i recepciji književnosti. Drugo poglavlje „Analiza književnog dela” bavi se fenomenima odnosno pojmovima koncepcije, invencije, dispozicije i kompozicije. Poseban odeljak posvećen je jeziku, s fokusom na književni jezik i njegove specifičnosti u odnosu na neknjiževne upotrebe, a osetno je privilegovanje estetičkih kriterijuma u domenu tradicionalnije *retorike* i *stilistike* nauštrb drugih mogućih pristupa književnoumetničkom postupku (onih koji se u tom trenutku i nekoliko godina ranije, na primer, formulišu među ruskim formalistima ili zastupnicima avangarde). Stilska izvrsnost demonstrira se i afirmativnim i negativnim primerima, te segment udžbenika naslovljen „O književnom stilu” uključuje osnovne uvide o stilskim figurama i drugim odlikama stila, dok se značajan prostor ustupa i „Metrici, ili versifikaciji”, analizi stiha, ritma i rime (slika). Sve ovo vodi ka potpoglavlju „Glavne vrste pismenih sastava”, gde se razmatraju problemi deskripcije, naracije i argumentacije. Najzad, treći širi segment udžbenika, „Književni rodovi”, donosi osnovne diferencijacije i analize književnih žanrova, rodova i vrsta (lirika, epika, drama), uz insistiranje na razlikovanju narodnih i umetničkih oblika, kao i na „Prelaznim rodovima”. Jedan segment posvećen je i „Besedništvu”, a udžbenik zatvara „Dodatak. Estetička analiza”, u kom se nude primeri optimalnog tumačenja jednog književnog dela.

U svojim memoarima, u knjizi *Tako je nekad bilo*, Paulina Lebl Albala osvrće se i na svoje (ko)autorstvo ovog udžbenika: „Ako sam dala jedan dobar udžbenik za teoriju književnosti, iz koga se već generacije naših srednjoškolskih đaka uče pisanju, zasluga je to u prvom redu moga izvanrednog učitelja teorije književnosti, Bogdana Popovića” (Lebl Albala 2005: 139). I Katarina Bogdanović u svojim autobiografskim skicama i beleškama spominje ovaj udžbenik i saradnju s Albalom, premda bez *istih* strategija samoosporavanja.

Ona će pak do kraja života, takođe, izražavati duboku zahvalnost svojim univerzitetskim profesorima i urednicima okupljenim oko *Srpskog književnog glasnika* / Seminara za novu srpsku književnost, a na prvom mestu Skerliću, te se ni njen (urednički) portret ne može posmatrati izolovano od toga.

Ipak, biografije Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albale zahtevaju i drugačiju vizuru, onu usredsređenu na razvoj *feminističke* svesti ovih autor-ki, i mimo doticaja s književnim autoritetima i njihovog (univerzitetskog) obrazovanja. U tom poduhvatu, štaviše, mogu se slediti smernice koje nam upravo njih dve ostavljaju u *Teoriji književnosti* i to, zanimljivo, ponovo na tragu Jovana Skerlića. „U tom udžbeniku one, između ostalog, upućuju na upotrebu dnevnčkih zapisa kao proživljenih, ličnih iskustava u saznavanju stvarnosti: 'Dnevnici su dokument prvog reda za upoznavanje jednog čoveka ili jedne sredine'” (Vujošević 2018: bez paginacije).⁸⁸ Stoga i biografije Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albale, prvih urednica *Ženskog pokreta*, mogu da se zasnivaju upravo na njihovim sačuvanim i/ili rekonstruisanim dnevnčkim beleškama.

4.4. „Ubeđuju me iskreno i jasno... / Ni prava žena, ni veliki čovek”: Katarina Bogdanović (1885–1969)

Čovek je u suštini egoista. Ja ovde uzimam za primer sebe. Tek ako ne može sam sobom da ispuni ono vreme koje se zove njegov život – tek tada će čovek osetiti potrebu da ga ispuni radom za druge. Kad bih unapred znala da nemam u sebi ničega što vredi razvijati, nego da sam posve obična, najobičnija, sigurno je da bih se odmah trгла i vratila, mada sam već i odviše zastranila. Tada bih se žrtvovala za brata. Ali ko zna? Ima u meni nečeg što mi ne dopušta da se žrtvujem, nego traži da zadovoljavam sebe koliko više mogu.

Katarina Bogdanović, 23. jun 1906, Tuzla

Katarina Bogdanović, rođena 1885. u selu Trpinja kod Vukovara, u granicama tadašnje Austrougarske, danas je u literaturi uvažena kao jedna od prvih visokoobrazovanih žena na području Srbije i Jugoslavije, kao prva dosad poznata diplomirana filozofkinja Beogradskog univerziteta, te kao

⁸⁸ U petom izdanju udžbenika iz 1937. navode kao primer dnevnik *U Fruškoj gori 1854*. Milice Stojadinović Srpkinja, i to kao „zanimljiv” plod ovog žanra (Vujošević 2018), a isti taj dnevnik svojevremeno je hvalio i Jovan Skerlić.

znamenita figura kragujevačke lokalne istorije.⁸⁹ Najznačajniji i ujedno pionirski doprinos publikovanju njenih dela mimo periodike pružio je Milan Nikolić (1935), književnik, književni kritičar i prevodilac, jedan od osnivača časopisa *Koraci* i Kluba književnih radnika Kragujevca, preimenovanog u Književni klub „Katarina Bogdanović” 1986. godine.⁹⁰

Nikolić je iste te godine objavio knjigu *Izabrani život* (v. Богдановић 1986), u kojoj se nalazi veći deo pisane zaostavštine Katarine Bogdanović: dotad neobjavljeni dnevници i dnevnički putopisi, potom preštampani eseji, kritike i drugi časopisni prilozi, te propratna biobibliografija. Ova obimom skromna zaostavština čuva se u Istorijskom arhivu Šumadije u Kragujevcu i, osim jedinica koje je Nikolić obuhvatio svojim izdanjem, sadrži i lična dokumenta Katarine Bogdanović, izvestan broj fotografija i uzgrednih pojedinačnih zapisa, kao i transkript priređenog predavanja koje je Katarina Bogdanović održala nakon stručno motivisanog jednomesečnog putovanja u Ameriku tokom jula i avgusta 1939. godine.⁹¹ Tatjana Janković, tada aktuelna urednica *Koraka*, konsultujući pomenutu arhivsku građu, 2021. iznova je objavila dnevnički putopis iz Amerike, kao i (prvi put) priređeni transkript propratnog predavanja Katarine Bogdanović, pod naslovom *Govoriti o Nju-jorku*, a u okviru edicije *Graditeljke* kragujevačke Narodne biblioteke „Vuk Karadžić” (v. Богдановић 2021).

Osim toga, priređivačica Tatjana Janković prenela je u ovom izdanju i opsežan, dvodelni tekst Lele Vujošević, „Katarina Bogdanović – put avantgardne intelektualke”, izvorno objavljen u časopisu *Knjiženstvo* 2018 odnosno 2019. godine (v. Вујошевић 2018; 2019). Lela Vujošević je o Katarini

⁸⁹ V. npr. Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013. Kako navodi Lela Vujošević, „u Kragujevcu je bila aktivna u više udruženja: bila je predsednica novoosnovane kragujevačke sekcije Univerzitetski obrazovanih žena, članica uprave Narodnog univerziteta, članica uprave Sokolskog društva, potpredsednica Francuskog kluba (koji je smatran za levičarski) i Jadranske straže (udruženje koje je u Kragujevcu postojalo od 1925. do 1941. i, između ostalog, organizovalo letovanje učenika na Jadranskom moru). Bila je inicijatorica osnivanja i prva urednica kragujevačkog časopisa za kulturu *Naša stvarnost* i u njemu je objavljivala eseje iz filozofije i književnosti (1950, 1951)” (Вујошевић 2018: bez paginacije).

⁹⁰ „Čak je i Kragujevački književni klub (osnovan 1953), koji je od 1986. godine nosio ime 'Katarina Bogdanović', 2011. godine promenio ime u 'Udruženje pisaca Kragujevac'. U argumentaciji odluke za preimenovanje rukovodstvo Udruženja nezvanično je navelo da Katarina Bogdanović nije ostavila iza sebe značajnije književno delo, kao i da je ona zagovarala levičarsku ideologiju koja nije više dominantna. Natpis na njenom nadgrobnom spomeniku je izbledeo, a grobno mesto je zaraslo u korov. Životna priča Katarine Bogdanović paradigmatička je za žensku historiografsku – a u kontekstu aktuelnog procesa istorijskog revizionizma, i za opštu levičarsku – tradiciju” (*ibid.*).

⁹¹ „Veći deo, koji se nalazio u Domu za stare i penzionere, uništen je” (*ibid.*).

Bogdanović pisala i u tekstu „Katarina Bogdanović: Poetika anarhizma” (v. Вујошевић 2017). Uz druge, manje temeljne leksikonske, rečničke i pregledne izvore, doprinos Milana Nikolića i Lele Vujošević omogućavaju optimalan, sistematičan uvid u stvaralačku, autorsku i intelektualnu genezu Katarine Bogdanović, te je najpre neophodno ukazati na ključne zaključke, rezultate i saznanja do kojih su ovi istraživači već došli (v. i Tomić 2019b).

U predgovoru izdanju *Izabrani život*, Milan Nikolić polazi od stava da je nasleđe Katarine Bogdanović koliko epohalno toliko i marginalizovano.⁹² Autor insistira na višestrukom *javnom* habitusu Katarine Bogdanović: predavačkom/pedagoškom, publicističkom, književnom, činovničkom, naučnom i aktivističkom, dodajući i da je ona svojevremeno bila urednica *Ženskog pokreta*. Primećujući da je, kako je i sama o sebi govorila, ostala „pisac bez dela” (Николић 1986: 7), delimično i utoliko što za njenog života nije objavljena nijedna knjiga pod njenim imenom (premda s Paulinom Lebl Albalom potpisuje udžbenik iz teorije književnosti), Milan Nikolić u tome ne pronalazi adekvatno objašnjenje istraživačke tišine koja do 1986. obavlja figuru i intelektualno-aktivistički doprinos Katarine Bogdanović.⁹³ Nikolić istovremeno otvara problematiku (ne)vidljivog rada u javnosti, kao i fukoovsko pitanje diskurzivnog autorstva, i to na primeru jednog reprezentativnog slučaja: doprinos Katarine Bogdanović nije dovoljno situirati isključivo na osnovu njenih publikovanih radova, dodatno i stoga što je reč o autorki koja se u periodici nije oglašavala kontinuirano ili suviše često, već je neophodno uvažiti i njen trajni autorski *dijalog s drugima* kroz reformistički angažman – „pre svega na planu reforme školstva i emancipacije žena” (*ibid.*: 8; na ovim aspektima dodatno se zadržava Lela Vujošević).

Delovanje Katarine Bogdanović od početka 20. veka do perioda nakon Drugog svetskog rata, pa i rekonstrukcija njene biografije, za (feministički

⁹² „Osim svojim sve malobrojnijim učenicima kojima je još početkom ovoga veka predavala filozofsku propedeutiku i istoriju književnosti, kao i onim još ređim kopačima po međuratnoj književnoj periodici u kojoj se povremeno (a u *Srpskom književnom glasniku* i dosta često) javljala svojim smelim, lucidnim, živo i znalački pisanim člancima, kritikama, esejima, studijama i raspravama, Katarina Bogdanović je kao književnica, naučni radnik i društvena aktivistkinja, gotovo potpuno nepoznata novim generacijama čitalaca i, što je manje shvatljivo, istoričara i književnih letopisaca” (Николић 1986: 7).

⁹³ „Jer, iz njenog nevelikog po obimu ali izuzetno interesantnog po tematici, sadržaju i stavu kritičko-teoretskog i stručno-publicističkog opusa, ne mogu se izuzeti ni njene ostale, brojne a ne manje značajne aktivnosti (pre svega na planu reforme školstva i emancipacije žena), a sve to zajedno dovoljno je da ovoj ženi velikog dara i znanja, prvoj našoj ženi-filozofu, obezbedi počasno mesto u istoriji naše kulture i, posebno, ženskog pokreta, utoliko pre što se baš ne možemo pohvaliti da smo takvih žena imali previše, te da poneku od njih možemo i da zaboravimo” (Николић 1986: 8).

orijentisanu) istraživačicu predstavljaju osobeni izazov. Pored višestrukosti habitusa i (ne)dostupnosti građe, tj. nevidljivog i nedokumentovanog rada/autorstva, izazov stoji i u tome što je, kako pokazuju njeni najintimniji iskazi sačuvani u dnevničkim beleškama, Katarina Bogdanović bila prilično samozatajna ličnost, intelektuala veoma izražene introvertnosti i individualnosti, koja je kolektivno delovanje i kontakt s javnošću neretko percipirala kao nužno egzistencijalno opterećenje, osujećenje sopstvenih stvaralačkih potreba i kapaciteta. Kako je i sama u više prilika tvrdila, „za razliku od Isidore Sekulić, sa kojom je drugovala dok su zajedno radile u beogradskoj Drugoj ženskoj gimnaziji i koja je uvek 'pisala za javnost', Katarina Bogdanović je to činila *'samo izuzetno'* i samo onda kada se to odnosilo na *druge*” (Николић 1986: 9, istakla Z. S.).⁹⁴

U isti mah, međutim, ona je svoj formalni i neformalni rad u javnosti, prvenstveno u domenu prosvete, obavljala vrlo prilježno i posvećeno, kontinuirano se edukovala i usavršavala u zemlji i inostranstvu, pratila i blagovremeno ukazivala na aktuelne, između ostalog i feminističke inicijative i intelektualne tendencije, prikazivala studije i književna dela, te razvijala osobeni pedagoški metod koji je primenjivala u susretu sa svojim učenicama. Pri tom, u retkim prilikama kada se oglašavala svojim tekstovima ili izlaganjima, Katarina Bogdanović činila je to s velikom lakoćom i predavačkim talentom, ubedljivo, vispreno, argumentovano, izražavajući, u borbenom maniru, kao i u dnevnicima, „duh pobune” (v. Вујошевић 2019).⁹⁵

Kako navodi Milan Nikolić, a dodatno ističe Lela Vujošević, predavačka karijera Katarine Bogdanović započela je vrlo rano, a njoj je prethodila snažna želja autorke da se obrazuje uprkos tome što je bila klasno deprivilegovana,

⁹⁴ Slične primedbe sreću se i u okviru njenih sporadičnih ili uzgrednih zapisa i beležaka iz kasnih 50-ih godina 20. veka.

⁹⁵ Up.: „Period od 1921. do početka Drugog svetskog rata je njen najdinamičniji i najproduktivniji stvaralački period u kojem objavljuje recenzije knjiga prevedene i domaće literature, piše o savremenima, književnicima i javnim delatnicima: Žil Pajou, D. A. Lončareviću, sociologu P. S. Taletovu, engleskom novelisti i pesniku Džordžu Meredithu, španskom novelisti, novinaru i političaru Blasku Ibanesu, Onore de Balzaku, Deniju Didrou, Otu Vajningeru, biznismenu Henriju Fordu, obrađujući književne, sociološke, ekonomske i političke teme. Napisala je prikaz knjige *Prosvetljena žena* Truske Baginske (1926); studiju o Žanu Koktou, francuskom piscu, pesniku, dizajneru, režiseru, glumcu i multimedijalnom umetniku, koja je objavljena u *Srpskom književnom glasniku* 1933, a objavljena je i kao samostalno izdanje. Pisala je članke na aktuelne teme, slušala je predavanja u Beču, Londonu, Njujorku (na Univerzitetu Kolumbija) i u drugim gradovima, pa je o tim iskustvima ostavila dnevnička svedočanstva. [...] Takođe, proučavala je život i delo Tolstoja, stvaraoa koji je verovao u i do pred kraj života živeo anarhiju (hrišćanski anarhizam)” (Вујошевић 2018: bez paginacije).

rođena na selu, i uprkos tome što u porodici nije imala značajne uzore, olakšice ili podršku u tom smeru.

„Četvrti razred osnovne i četiri razreda više ženske škole završila je u Beogradu, a četiri razreda učiteljske u Karlovcu. Iste godine (1904) postavljena je za učiteljicu srpske osnovne škole u Tuzli, gde posle dve godine podnosi ostavku ('Kako mogu razvijate druge kad još i sama osećam potrebu da se razvijam?'), i odlazi u Beograd radi studija. Kao vanredni slušalac Filozofskog fakulteta osam semestara studira filozofke nauke, književnost i strane jezike, i juna 1910. sa odličnim uspehom polaže diplomatske ispite kod dr Brane Petronijevića i dr Jovana Skerlića. Avgusta iste godine postavljena je za profesora privatne ženske gimnazije u Smederevu (na icijativu Jovana Skerlića, prim. Z. S.), ali posle dve godine, po drugi put u svojoj nastavničkoj karijeri, podnosi ostavku i odlazi u Francusku radi daljih studija” (Николић 1986: 9–10).

Već prvi koraci na obrazovnom i profesionalnom putu Katarine Bogdanović ukazuju na crtu koja će, uz izraženu samostalnost i samozatajnost, i kasnije karakterisati njen portret. Pre svega, važno je locirati da je Katarina Bogdanović period svoje prve učiteljske službe provela okružena omladinom koja je i sama gajila „duh pobune”, tj. u krugu mladobosanki i mladobosanaca: „zaposlila se u Tuzli, gde je radila kao učiteljica u osnovnoj školi 1905. i 1906. godine, u vreme kada su joj kolege bili Veljko Čubrilo i par učesnika u docnijem sarajevskom atentatu” (Byjошевић 2018: bez paginacije). Osim istoriografskim rekonstrukcijama – uzimajući u obzir da je ona već kao adolescentkinja, autorka tzv. Devojačkog dnevnika (Tuzla, proleće 1905 – leto 1906), bila strastvena čitateljka Šopenhauera i Ničea (poput, na primer, profesora Brane Petronijevića s kojim će se naknadno susresti na univerzitetu)⁹⁶ – taj portret mogli bismo eventualno da dekodiramo upravo u ničeanom ključu. Ukoliko se iz biobibliografije Fridriha Ničea iščitava drama njegovog očinsko-sinovljevskog odnosa i sa samim Šopenhauerom i s Vagnerom, Ničeova fascinacija vagnerijanskom estetikom, u čiju je slavu pisao *Rođenje tragedije iz duha muzike* – a s kojom će ubrzo potom načiniti radikalni raskid, osamostaljujući se i oslobađajući od svog formativnog uticaja – za Ničevu čitateljku Katarinu Bogdanović moglo bi se reći da je i sama živela u skladu s *filozofijom raskida*, tj. permanentnih pokušaja osamostaljivanja (od uticaja), pri čemu je neretko bila i doslovno (fizički) osamljena, budući da je život uglavnom i provela i okončala u samoći. Štaviše, Katarina Bogdanović je u

⁹⁶ U predratnoj seriji *Srpskog književnog glasnika* objavljuju se Petronijevićevi prilozi o ovim filozofima, a oni se tada i inače prevode i afirmišu u ovom u ovom časopisu. U svojim beleškama Katarina Bogdanović navodi da je, kao učenica učiteljske škole, čitala studiju Petronijevića o Ničeu u *Letopisu matice srpske*.

različitim razdobljima života – po svemu sudeći, kontinuirano i često – uništavala sopstvene (ne)dovršene rukopise, što pred istraživačicu njene pisane zaostavštine postavlja dodatne izazove (v. Николић 1986).⁹⁷

U nekim od odsudnih trenutaka svog života, ona će takođe ponavljati i gest naglog napuštanja okruženja u kom se tek obrela. Osim svojevolsnog prekida dvogodišnje učiteljske službe u Tuzli, koji je u njenoj porodici i bliskom okruženju percipiran kao skandalozan,⁹⁸ a u cilju obuhvatnijeg humanističkog obrazovanja u Beogradu („Ne smem se osetiti zadovoljna ovim položajem, jer bi to značilo moju intelektualnu smrt”; Богдановић 1986: 29), te kasnije ostavke na mesto nastavnice u Smederevu radi odlaska u Francusku i nastavka studija, takođe nakon dve godine službe – Katarina Bogdanović će i *Ženski pokret / Ženski pokret* napustiti svega nekoliko godina od osnivanja organizacije (1924) i časopisa u kom je imala urednički angažman (1920–1921; dva broja tokom 1923).⁹⁹ Isto tako, nakon Drugog svetskog rata, kao prva predsednica AFŽ u Kragujevcu, na toj poziciji ostaće vrlo kratko i ubrzo se distancirati i od ove organizacije, a Lela Vujošević smatra da ta odluka koincidira s njenim anarhističkim uverenjima (Вујошевић 2018).¹⁰⁰

Premda bi ova pravilnost mogla da navede na pomisao da je reč o odustajanju, defetizmu ili čak neprincipijelnosti Katarine Bogdanović, takvo objašnjenje ne čini se sasvim zadovoljavajućim. Naime, ona je studije na Beogradskom univerzitetu završila vrlo uspešno i u kratkom roku, kao i sve prethodne nivoe školovanja, i to samoinicijativno, uprkos otporima porodičnog okruženja i nedostatku materijalne podrške, zahvaljujući sopstvenom talentu i radu, to jest, kako je sama isticala, „bez ikakve protekcije” (v. Богдановић 1986: 123). Takođe, moguće je i da bi se na Sorboni, na kojoj je 1913. godine slušala predavanja, posvetila poslediplomskim studijama

⁹⁷ Sama Katarina Bogdanović beleži da je spaljivala rukopise, a povremeno i da se kaje što nije objavljivala pesme, romane i pripovetke.

⁹⁸ O tome će biti još reči u razmatranju njenih dnevnika.

⁹⁹ Kako navodi Lela Vujošević, „već od 1923. godine Katarina Bogdanović se udaljava od Ženskog pokreta i feminizma, a sve više se okreće pedagoško-prosvetnoj tematici i temama iz oblasti filozofije i književnosti. Od 1922. godine, kada je počeo sa radom Narodni univerzitet (kasnije je prerastao u Kolarčev narodni univerzitet), Katarina Bogdanović, Isidora Sekulić, Zorka Vulović i Ksenija Atanasijević bile su prve žene koje su držale javna predavanja sa katedre Narodnog univerziteta. Njihova predavanja privlačila su veliku pažnju intelektualne elite i radoznale javnosti, nenavikle na učešće žena u naučnoj sferi” (Вујошевић 2018: bez paginacije).

¹⁰⁰ Katarina Bogdanović „među prvim je dobila Diplomu počasnog građanina Kragujevca, a pored Ordena sv. Save (iz međuratnog perioda), odlikovana je i Ordenom rada drugog reda (1958)” (Николић 1986: 11).

koje je sama finansirala¹⁰¹ da iste godine nije dobila poziv Ministarstva prosvete Kraljevine Srbije i „bila postavljena za profesora (‘razrednu učiteljicu’) Više ženske škole (kasnije Druge ženske gimnazije)” u Beogradu; Katarina Bogdanović će tik uoči Prvog svetskog rata prihvatiti ovu poslovnu ponudu i vratiti se u Beograd, „gde sledećih petnaest godina (do 1928) u višim razredima predaje filozofsku propedeutiku i srpsku književnost” (Николић 1986: 11).

Dakle, sklonost ka humanističkom obrazovanju i intelektualnom usavršavanju kod Katarine Bogdanović bila je konstantna, a svoj poslovni angažman u Drugoj ženskoj gimnaziji ona je shvatala vrlo ozbiljno i bila mu predana, neprestano se, kao i kasnije, zalažući za reforme školstva, o čemu svedoče prilozi u prosvetnoj štampi tog doba. Njih je već razmotrila Lela Vujošević: „u desetom broju *Prosvetnog glasnika* iz 1921. u tekstu ‘O predlozima za reformu srednje škole’, Katarina Bogdanović kritikuje predlog Prosvetnog odbora o uvođenju predmeta Nauka o državnom uređenju za đake osmog razreda osnovne škole” (Byjošević 2019: bez paginacije). Bogdanović, naime, primećuje da se u realizaciji takvog predmeta „lako može upasti u suvo i nametljivo moralisanje o građanskim dužnostima prema kralju i otadžbini”; shodno tome, „ona predlaže uvođenje predmeta *Osnovi nauke o državi i društvu*”, gde bi se ponudila genealogija države i društva uopšte, uključujući osnovne liberalne vrednosti i pojmove (zakon, sloboda, dužnost, društvena pravda), ali i osnove ekonomije i istorijskog materijalizma, a od nastavnika bi se očekivalo da kurs zaključi „predavanjem o solidarnosti i važnijim teorijama o međusobnim odnosima pojedinaca i društva” (*ibid.*, istakla Z. S.). Osim toga,

„Katarina Bogdanović se uključuje i u raspravu na temu đачке samouprave, pokrenutu u *Prosvetnom glasniku* iz 1920. i 1921. godine. U duhu reformisanja nastave i smanjivanja birokratizacije, ona se zalaže za uvođenje đачке samouprave u proces nastave, koja bi, u skladu s principima tadašnje moderne pedagogije, imala za cilj praktičnu primenu znanja stečenih iz školskih predmeta. [...] U svojim radovima razvijala je, uslovno rečeno, *pedagošku utopiju*, u okviru koje se zalagala za ukidanje sistema ocenjivanja đака i za slobodarsko obrazovanje u čijem je središtu *rad pojedinca na sebi*” (*ibid.*, istakla Z. S.).¹⁰²

¹⁰¹ „Svojim zdravljem plaćam svoje iskustvo i saznanje. U Tuzli, Batajnici i Smederevu gladovala sam i smrzavala se da bih uštedela malo novca i mogla krenuti u inostranstvo. I ovde, u Parizu, lišavam se najnužnijih stvari kako bih mogla sve videti i sve čuti”, navodi Katarina Bogdanović u sažetom „Pariskom dnevniku” (Богдановић 1986: 44).

¹⁰² Bilo bi zanimljivo uporediti prosvetne reforme Katarine Bogdanović s uvidima, smernicama i idejama svojstvenim drugim kritičkim (feminističkim) pedagogijama. V. Kolarić 2021.

Međutim, 1928. godine Katarina Bogdanović dobija novu poslovnu ponudu i mogućnost karijernog napretka, što će iz njene naknadne vizure biti presudna životna prekretnica na kojoj se obrela, a – u konačnici – i stranputica. „Te godine, prema kasnijem vlastitom priznanju, čini fatalnu grešku koja će je, zarad činovničke, koštati književne karijere: prihvata postavljenje za direktora Ženske gimnazije u Nišu” (Николић 1986: 10). U tom pogledu može se govoriti o izuzetnosti profesionalnog iskustva Katarine Bogdanović – u međuratnom razdoblju mali broj žena bio je na na sličnim pozicijama. Katarina Bogdanović će i toj poziciji pristupiti veoma odgovorno. „Posle četiri godine (1932) premeštena je u Kragujevac, takođe u svojstvu direktora Ženske gimnazije, i na toj dužnosti ostaje sve do sredine 1940. godine” (*ibid.*).

„Ženskom gimnazijom u Kragujevcu Katarina Bogdanović je rukovođila, koliko su joj okolnosti dozvoljavale, oslanjajući se na principe liberalne obrazovno-vaspitne teorije. Univerzalne kapacitete ljudi za slobodu izbora u razvoju vlastite individualnosti, prenela je na slobodu aktivne interakcije sa drugima u sferi društvenih odnosa i politike. [...] Ona je često uspevala da od policijskog progona zaštititi učenice koje su se bavile revolucionarnim, ilegalnim aktivnostima. Zato je ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije, Anton Korošec, Katarinu Bogdanović prisilno penzionisao sredinom 1940. i tako sklonio sa funkcije direktorke Ženske gimnazije sa obrazloženjem da je 'levičarski nastrojena' i da joj se zato 'ne može poveriti vaspitanje ženske omladine'" (2018: bez paginacije).¹⁰³

Polazeći od smernica Milana Nikolića, Lela Vujošević usredsređuje se upravo na „levičarska uverenja i nastrojenost” Katarine Bogdanović, tj. na njenu intelektualnu genezu kroz prizmu anarhističkih i socijalističkih ideja. „U Beogradu, dvadesetih godina,” kako navodi Nikolić, Katarina Bogdanović „bila je neko vreme sekretar i aktivistkinja Saveza rada, progresivne organizacije na čijem se čelu nalazio tada još uvek levo orijentisani dr Dragoljub Jovanović” (Николић 1986: 12).¹⁰⁴ Osim toga, „bila je funkcioner ili član i mnogih dru-

¹⁰³ „Dok je bila direktorka, učenice su, zajedno sa učenicima Muške gimnazije, redovno učestvovala u organizacijama prvomajskih proslava u Šumaricama, a 1. maja 1937. učestvovala su u 'bakljadi' i ispred zgrade Oficirskog doma, pevale su himnu 'Hej Sloveni' i skandirale: 'Dole fašizam i krvava diktatura'. Učestvovala su i u akciji paljenja antikomunističke izložbe organizovane u Vatrogasnom domu, 1937. Povodom Hitlerove aneksije Sudetske oblasti 1938, učenice Ženske gimnazije organizovale su štrajk, što je prouzrokovalo policijsku intervenciju u školi. Jedan od vidova protesta protiv fašizma ispoljio se i u opredeljivanju velikog broja učenika za polaganje francuskog umesto nemačkog jezika na maturskom ispitu. Smatra se da je, u vaspitavanju ovih društveno angažovanih i odvažnih učenika, veliku ulogu odigrao referentan pedagoški kadar Ženske gimnazije na čelu sa Katarinom Bogdanović” (Вујосевић 2018).

¹⁰⁴ Ovaj aspekt njenog delovanja tek treba istražiti i pažljivije rekonstruisati, ukoliko izvori to dozvole.

gih naših i stranih naprednih društava i udruženja, pored ostalih i pariskog studentskog Udruženja socijalista i anarhista” (*ibid.*).¹⁰⁵ Dakle, i pre i tokom i nakon angažmana u Ženskom pokretu i istoimenom časopisu, Katarina Bogdanović stiče bogato iskustvo neformalnog političkog i aktivističkog organizovanja, koje ona sama nije percipirala nezavisno od književnog, od *čitalačkog* iskustva koje je sticala i pre dolaska u Beograd radi studija: „kasnije će u vezi sa svojom okupiranošću Dostojevskim, Turgenjevom i Gorkim reći da su je ruski pisci naučili da misli o društvu”; upravo u njihovim formativnim uticajima, smatra Nikolić, mogu se prepoznati razlozi „za levičarska uverenja koja su je, kako je sama na jednom mestu zapisala, od komunističkih delila samo formalnim nepripadanjem partiji” (*ibid.*: 12). Na tom tragu, Lela Vujošević tumači i feministički angažman Katarine Bogdanović:

„Zanimanje za prava žena proizlazilo je iz dubokih socijalističkih uverenja kojima se rukovodila, pa je posle rata, početkom 1945, kao priznata borkinja za ženska prava i socijalnu pravdu, Katarina Bogdanović postala prva predsednica AFŽ-a u Kragujevcu. [...] U kasnijim godinama AFŽ je sve više postajao transmisija Komunističke partije u zadacima koje je trebalo sprovesti i 1953. godine je ukinut, a umesto njega su formirana Ženska društva. Ime Katarine Bogdanović se u izveštajima o radu ovih ženskih organizacija više ne spominje. Njeno neprihvatanje učestvovanja u radu centralizovanih i birokratizovanih organizacija koincidira sa bazičnim anarhističkim pozicijama borbe protiv hijerarhijskog ustrojstva i principijelnog odbijanja uloge pukog izvršitelja zadatih direktiva” (Вујошевић 2018: bez paginacije).

U doslednoj odluci o nepripadanju „glavnom toku”, pa bila to i partija koja je promovisala ideje svojstvene i samoj Katarini Bogdanović, treba tragati za objašnjenjem autorkine celoživotne filozofije raskida, mnogo pre nego u prividnom defetizmu. Anarhistički impuls Katarine Bogdanović, njena netrpeljivost spram etatizma, institucionalizacije i birokratizacije svake vrste, u kojima je ona prepoznavala i osujećujuće prepreke po kreativnost i monotoniju pogubnu po slobodu duha („intelektualnu smrt”), manifestovali su se na više nivoa, i to, kako ispravno sugerise Lela Vujošević, u *privatnoj*

¹⁰⁵ „Za vreme boravka u Parizu, početkom 1913, zadojena snagom revolucionarnih ideja, učlanila se u studentsku organizaciju Udruženja komunista i anarhista ili Anarhokomunističku Federaciju (La Fédération communiste anarchiste FCA) i usmerila ka aktivnom levičarskom intelektualnom i antiratnom društvenom angažmanu. FCA je osnovana 1910. u Parizu kao prva francuska anarhistička organizacija na nacionalnom nivou i ujedinila je postojeće anarhističke pokrete u zajedničkoj ideologiji koja se bazirala na anarhokomunizmu, antimilitarizmu i revolucionarnom sindikalizmu. Ideje koje su negovane u ovom anarhističkom i antimilitarističkom udruženju dale su pečat Katarininom životu, kako u njenom teorijskom radu, tako i u životnom stilu” (Вујошевић 2018: bez paginacije).

koliko i u *javnoj* sferi. Tuzlanski dnevnik iz devojačkih godina Katarine Bogdanović višestruko je dragocen izvor (i) u tom pogledu. S jedne strane, to je istovremeno i čitalački dnevnik, osenčen, kako primećuje Nikolić, Nićeom i Šopenhauerom, nihilističkim štimungom i dekonstruktivističkim impulsima. S druge, a na čemu insistira Lela Vujošević, već u njemu pronalazimo nagoveštaje nepoverenja Katarine Bogdanović u institucije, pa i instituciju braka, na koju ona neće pristati do kraja života: kako u teoriji tako i u praksi.¹⁰⁶ Antiinstitucionalni stav podrazumevao je i dosledni antiklerikalizam, koji je kod Katarine Bogdanović bio u sprezi s ateizmom.

„Njen ateizam nije bio proizvod jačanja službenog ateizma Sovjetskog saveza i širenja marksističke misli u predratnom periodu, poput ateizma intelektualaca njenog doba. Još kao dvadesetogodišnjakinja, Katarina Bogdanović je zabeležila u svom dnevniku (15. aprila 1905. godine) lični stav koji ukazuje na nužnost premeštanja verskog uverenja iz javnosti u sferu ličnog, intimnog; na slobodu veroispovesti kao jedno od temeljnih ljudskih prava, ali i demokratsko i pluralističko načelo moderne države i njenog pravnog poretka. [...] Kao i mnogi teoretičari i teoretičarke 19. veka, i ona je bila skeptična prema instituciji crkve koja, u simbiozi s državom, porobljava čoveka. Katarina Bogdanović ukazuje na neophodnost postojanja sekularnih institucija, posebno na odvajanje crkve od obrazovnih institucija: 'Već i zato mrzim učiteljsko zvanje što me ono silom primorava na vršenje verskih obreda, a ja već tri godine nemam vere'" (Вујошевић 2019: bez paginacije).

Sudeći po svim njenim (ne)objavljenim iskazima tokom višedecenijske predavačke prakse, Katarina Bogdanović nije osećala sputanost u samom radu s učenicama – pedagoškom pozivu kome je zapravo bila naklonjena – ali jeste u kodeksima i normama, ograničenjima i nametima obrazovnog sistema, uplivima države i retrogradnih režima u obrazovne politike. Ta sputanost dodatno je učvrstila njenu filozofiju raskida i podsticala je na stalnu potragu za alternativnim modelima (pedagogije, aktivizma, obrazovanja), i to onim *autorefleksivnim*.¹⁰⁷ Odgovore na pitanje „kako mogu razvijati druge kad još i sama osećam potrebu da se razvijam?“, koje je u dnevniku postavila sebi samoj, tražila je pak u obrazovnim institucijama (kao studentkinja Beogradskog univerziteta, u Parizu, te nastavnica u školama, direktorka ženskih gimnazija u Nišu i Kragujevcu, odnosno poslovima od kojih se finansijski izdržavala), ali i u neformalnom usavršavanju i volonterskom angažmanu, između ostalog i unutar Ženskog pokreta / *Ženskog pokreta*. Svojim antiinstitucionalnim

¹⁰⁶ O tome će takođe biti više reči u nastavku, uz ukazivanje na ambivalencije i aporije u njenim stavovima prema braku.

¹⁰⁷ O tome takođe dobro svedoči rukopisna zaostavština u IAŠ (v. Богдановић 1986: 126 i dalje).

i antiklerikalnim pozicijama i uredničkim radom, ona je u značajnoj meri obeležila početke ovog udruženja/časopisa u ranim dvadesetim godinama 20. veka, a važno je iznova naglasiti da je reč bila i o *antirežimskom* pozicioniranju, prevashodno zasnovanom na prosvetiteljskoj argumentaciji i socijalističkim težnjama.

Iz memoara Pauline Lebl Albale stiže se utisak da je Katarina Bogdanović bila vrlo cenjena kako na univerzitetu, među profesorima, tako i u kolegijumu Druge ženske gimnazije, u kojoj je radila do 1928. godine (dakle, i među članicama Ženskog pokreta), a isto to potvrđuju i drugi izvori. Milan Nikolić, koji je imao jedinstvenu priliku da vodi razgovore s Katarinom Bogdanović pred kraj njenog života, navodi da se „družila s Vladislavom Petkovićem – Disom, Isidorom Sekulić i Jašom Prodanovićem” (Николић 1986: 12). Iz putopisnih dnevnika same Katarine Bogdanović saznajemo da je, između ostalog, bila i prijateljica Adele Milčinović.¹⁰⁸ Sem toga, iz njenih ego-tekstova mogu se rekonstruisati i drugi kontakti, neretko predstavljeni i kao prijateljstva/poznanstva i/ili kao flertovi ili udvaranja/prosidbe (na primer, udvaranje Dragoljuba Jovanovića ili Veljka Čubrilovića). Međutim, čini se da je i u porodičnom i u širem okruženju neretko bila percipirana kao vrlo ekscentrična pojava.

„I kao što je još u prvim razredima učiteljske škole zbog raskida sa religijom (kojem je 'kumova' njen profesor, poznati publicista i uticajni političar Svetozar Pribičević), kao i zbog nekritičkog zanošenja šopenhauerovskim pesimizmom, smatrana za čudakinju i anarhistkinju (što ju je dovelo u sukob sa sredinom, pa čak i sa ocem i majkom), tako će četiri decenije kasnije, zbog svog levičarstva i otvorenog solidarisanja sa predratnim piscima-komunistima, već prvih dana okupacije biti saslušavana, a u novembru 1941. lišena slobode i, bez istrage i suda, osuđena na smrt streljanjem. Doduše, izgleda da je ova osuda bila samo 'preventivna', sračunata na to da slobodoumnu književnicu zaplaši i odvрати je od svake moguće akcije. I tužilac i sudija bio joj je ljotičevac Marisav Petrović, zloglasni fašistički doušnik i poslušnik” (Николић 1986: 12).¹⁰⁹

¹⁰⁸ „Putuje u Ameriku, u Njujork i Vašington, 1939, i tamo provodi mesec dana. Poseta Americi je na nju ostavila jak utisak. U Njujorku je posetila nekoliko škola i fakulteta i slušala je predavanja na Univerzitetu Kolumbija. U njenoj zaostavštini ostao je putopisni tekst 'Njujorški dnevnik', gde je, pored utisaka o gradu i američkoj kulturi, ostavila svedočanstvo i o druženju s Adelom Milčinović, poznatom hrvatskom feministkinjom i književnicom, koja je u međuratnom periodu intenzivno objavljivala u srpskoj periodici a u Njujorku je vodila ženski klub” (Byjошевић 2018: bez paginacije).

¹⁰⁹ Milan Nikolić dodaje: „Sama Katarina Bogdanović bila je uverena da svoj život duguje kragujevačkom advokatu Dušanu Janičijeviću koji je višestojecu vlast obavestio da ona školuje sestričinu i sestrića-medicinara, pa oni ne bi mogli da završe školu ako ih ona ne bi materijalno pomagala” (Николић 1986: 12–13). O tome je Katarina Bogdanović pisala u dnevniku o ratu (1941–1944), takođe obuhvaćenom u izdanju *Izabrani život*.

„Čuđenje” pojavom Katarine Bogdanović nije bilo puka posledica patrijarhalnog ili palanačkog mentaliteta, niti pak političkih nesuglasica. Ono je, između ostalog, dolazilo i od njenih koleginica. O enigmatičnosti, eteričnosti i nekonvencionalnosti Katarine Bogdanović u mladosti, prisećajući se njihovih studentskih dana, posvedočila je sama Paulina Lebl Albala:

„Čudna je devojka bila Katarina Bogdanović. Kao da je oko nje zračio bezvazdušni prostor, te se niko nije usuđivao da joj priđe. Posle predavanja strčala bi glavačke u biblioteku, ne pogledavši nikog unaokolo, pritiskujući obema rukama svoje knjige i sveske na grudi. Kad bi se biblioteka zatvorila, dok bismo se mi ostali razilazili u bezbrižnoj graji i upućivali se tek u šetnju, na Kalemegdan ili na korzo, Katarina bi, pognute glave, uvek sama, hitala Vasinom ulicom, uvek pravo kući. Kako ona živi, šta radi, koga voli, šta misli, – to niko pod belim Bogom nije znao. Samo kad je Škerlić počeo da objavljuje njene radove u *Glasniku*, videli smo da ona piše vrlo lepo i s puno živosti duha. Dok je njena spoljašnjost odavala osobu u kojoj još nije progovorio nijedan erotičan osećaj i koja je, onako mršava, modro bleđa i tiha, pre ličila na književnog moljca nego li na mladu devojku” (Lebl Albala 2005: 169–170).

„Filozofija raskida” Katarine Bogdanović bila je, dakle, u izvesnom smislu, i „filozofija nepripadanja”, odnosno „filozofija otpora”. Ona se ne može izolovati od (izolovanog) načina života Katarine Bogdanović, o kome je ova autorka ostavila dovoljan broj sugestivnih dnevničkih zapisa, a čijim je publikovanjem njena samozatajnost, u značajnoj meri, naknadno osujećena – doduše, ne u protivnosti s njenom voljom, pošto je dnevnike sama zaveštala Milanu Nikoliću. Iz ovih zapisa moguće je rekonstruisati (auto)percepciju Katarine Bogdanović, njen odnos prema (sopstvenoj) telesnosti, erotici, intimi, sećanju, emocijama, samoći, zajedništvu, zaljubljenosti i flertovima, egzistencijalnim dilemama (pitanju suicida), etici i estetiци uopšte – i mimo javnih zalaganja i stavova, ali i u sprezi s njima. Takve rekonstrukcije dosad nisu sprovedene, kao ni *žanrovska* i *rodna* analiza dnevnika koja je od njih neodvojiva. Takođe, dosad se niko nije pažljivije pozabavio ni problemom „promašene književne karijere” Katarine Bogdanović. Uvidom u *privatne* zapise Katarine Bogdanović zapravo se dolazi do delimičnog objašnjenja ekscentričnosti njene (*ženske/devojačke*) pojave u percepciji okruženja, ali i osvetljava njena *književna geneza, strepnja od autorstva i od uticaja*.¹¹⁰

¹¹⁰ Koncept „strepnja od uticaja” Harolda Bluma, odnosno „strepnja od autorstva” Sandre Gilbert i Suzan Gubar, ovde se upotrebljavaju fleksibilno, u širokom i ne suviše preciznom značenju. „Strepnja od autorstva” (anxiety of authorship) teorijski je pojam koji su izvorno osmislile anglo-američke ginokritičarke Sandra Gilbert i Suzan Gubar u studiji *Ludakinja na tavanu* (Madwoman at the Attic, 1979). U polemici s koncepcijom književne istorije Harolda Bluma, ukazujući na izrazitu maskulinocentričnost i nepotpunu adekvatnost pojma „strah od

Skicirajući, uzgred, portret Katarine Bogdanović, Paulina Lebl Albala sugestivno je locirala potencijalnu okosnicu, srž (feminističke) biografije Katarine Bogdanović, kao i istraživačkog izazova koji njeno portretisanje provocira. S jedne strane, izazov je, kako je već istaknuto, uslovljen naglašenim solipsizmom i čak sklonošću ka izolaciji, uočljivim u dnevničkim beleškama ove intelektualke, koji su u svojevrsnoj koliziji s principima feminističkog biografisanja. Naime, vrlo je teško detaljnije rekonstruisati i ocrtati relacije različitih vrsta koje je Katarina Bogdanović negovala tokom života, a upravo se naglasak na takvim relacijama neretko smatra jednim od distinktivnih obeležja feminističke biografije. S druge strane, ostavština Katarine Bogdanović, iako obimom oskudna, pruža zanimljive podsticaje feministički orijentisanoj biografkinji utoliko što memoriše specifičan rodni konflikt svojstven ovoj intelektualci, konflikt koji je, čini se, opstajao od njene rane mladosti do samog kraja života. Ukoliko je u Albalinoj vizuri „biti mlada devojka” značilo odisati erotizmom, biti prodorna, rasterećena i sklona zabavi u krugu kolega, poznanika i vršnjaka, nije neobično što su (fizička) pojava i ponašanje studentkinje Katarine Bogdanović od takve predstave upadljivo odudarali. Tuzlanski dnevnik, pisan u periodu neposredno pre njenog dolaska na univerzitet, svedoči o tome da „erotičan osećaj” Katarini Bogdanović u devojačkom dobu nije bio stran, ali, isto tako, da joj nije bio prioritetan, a dnevnik se na prvom mestu nameće kao svedočanstvo o zaista zapanjujućoj i retkoj *intelektualnoj* zrelosti, uporedo s izraženim emocionalnim kolebanjima i sumnjama (u sopstveni *mladalački* duh).

„Nigde ja neću dobro proći. Moj karakter je neprilagodljiv, priroda mi je hladna, rezervisana, nedruževna. A ljudi vole da se časka s njima, da je čovek raspoložen, da zaboravi na sebe i sav se stavi na službu onima što su oko njega. *Jest, u društvu treba činiti velike ustupke za koje sam ja savršeno nesposobna*” (Богдановић 1986: 19, istakla Z. S.).

uticaja” (anxiety of influence), odnosno same razvojne psihologije Sigmunda Frojda, na kojoj se on zasniva, Gilbert i Gubar insistirale su na nužnosti uvažavanja psiholoških, društvenih i kulturnih razlika uslovljenih kategorijom roda (gender) (v. Gilbert, Gubar 1998). U njihovoj perspektivi, strepnja od autorstva nužno je povezana s rodnim politikama i kodiranjima (književnih) tradicija/kanona/vrednosti. Budući da su književni i kulturni kanoni mahom javni – dakle, muški/maskulini/patrijarhalni, a da je tradicija ženskog stvaranja neretko zatumljena, privatna, javno nedovoljno legitimisana, isprekidana, poput prostora koji se uvek iznova osvaja, autorke polaze od pretpostavke da spisateljska geneza – neretko tegoban i izazovan proces osvajanja sopstvenog autorskog glasa i samopouzdanja – u slučaju književnica postaje opterećena dodatnim dimenzijama uslovljenim „politikama polova” (up. Симић 2022a).

„Treći dan Uskrsa. Dan vanredno lep, suv i pun sunca. Pred školom se iskupila omladina. Cigani sviraju, kolo se vodi. Stariji sede u hladu i posmatraju. Ja i gospodica činimo to isto s prozora. Kako vri i bije mladost i veselost iz te ustalasane gomile! A gde je moja mladost i u čemu će mi ona proći? Večito pogurena nad knjigom, ozbiljna, mrgodna, strahujući da ni atom vremena ne propustim uzalud. Najsladi deo života, najbolje godine iskliziće neosetno, ne ostavljajući ni jedne prijatne uspomene kakva bi priličila mladosti. Ali ja ne mogu tamo. Posmatrajući ih, ja mislim na knjigu koja je ostala otvorena na mome stolu, i meni sve izgleda da dangubim dok stojim i posmatram. A ipak, nije istina da sam ja ravnodušna prema ovome što posmatram s prozora. Samo, ja ne mogu, baš ne mogu da se predam ovome nejasnom nagonu koji me podseća da mi je tek 19 godina i da u onoj gomili ima lica koja su mi simpatična...” (*ibid.*: 20).

Kome se obraća Katarina Bogdanović? Ili, s kim se spori? Dnevnička forma, kako ističu neki od prominentnijih istraživača ovog fenomena, najčešće se percipira i kodira kao *privatna* i – upravo shodno tome – *ženstvena/feminina* u transnacionalnim okvirima, premda „veći deo *objavljenih* dnevnika potpisuju muškarci” (Popkin 2009: 7). Ako su same Paulina Lebl Albala i Katarina Bogdanović u svojoj *Teoriji književnosti* utvrdile da su upravo dnevnicu „dokument prvog reda za upoznavanje jednog čoveka ili jedne sredine” (up. Вујошевић 2018), razloge za javno privilegovanje i/ili kvantitativnu prednost „dokumenata” uticajnih muškaraca (odnosno, o uticajnim muškarcima), takođe je uputno potražiti u sferi rodno hijerarhizovanih politika, onih u kojima je kroz istoriju *čovek*, i to ne samo na retoričkom planu, neretko bio sinonim za *muškarca*. U sam čin vođenja dnevnika upisana je pak pretpostavka o neopterećenoj autorefleksivnosti, dobrovoljnoj usmerenosti na sopstvenu privatnost i svakodnevicu, te o raspršenom beleženju impresija. Međutim, kao i svaki drugi, i ovaj žanr podleže (sopstvenim) konvencijama i kontekstualnim ograničenjima, formulama i „normativnim” toposima, dok premise pisanja dnevnika nisu nužno istovetne ili transparentne u svim slučajevima.

Filip Ležen [Philippe Lejeune], jedan od ključnih teoretičara i autobiografije i dnevnika, a koji u razmatranje uključuje rodnu perspektivu i pokazuje naročito interesovanje upravo za devojačke i adolescentske dnevnike, zalaže se za svojevrsnu istorijsku poetiku dnevnika. Na primer, on je uočio da su, prvenstveno usled strogog verskog vaspitanja, „devojke koje su u devetnaestovekovnoj Francuskoj vodile dnevnik pred sobom imale striktne smernice kojih se treba pridržavati, te je njihovo pisanje često izrazito formulaično”; ipak, „neke od njih uspevale su da preoblikuju svoje dnevnike u neočekivanim

smerovima, pretvarajući ih u oruđa za istinsko samootkriće (Popkin 2009: 8; v. Lejeune 2009).¹¹¹ Ležen raspolaže znatno obimnijim i homogenijim korpusom građe, pa tako i njegovi uvidi imaju ambiciozniji doseg. Dnevnici devojaka sa samog kraja 19. i početka 20. veka na području Austrougarske i/ili potonje Kraljevine Jugoslavije, nažalost, nisu dostupni u opsegu koji bi omogućio analizu poput ove. Međutim, sve i da jesu, malo je verovatno da bi tuzlanski, adolescentski dnevnik Katarine Bogdanović u poređenju s drugima bio sasvim predvidljiv ili konvencionalan.¹¹²

Štaviše, moglo bi se tvrditi da ima izvesne (žanrovske) logike u tome što je Katarina Bogdanović „živost duha” izražavala najpre u dnevnicima, *najprivatnijom* među svim formama, pošto je upravo u vođenju dnevnika mogla da pronađe optimalan način da zadovolji svoju potrebu za pisanjem i refleksijama, ostajući u isti mah što skrivenija, anonimnija i „nedruživnija”, ali i ekscentričnija i samosvojnija. Ili, ponovo njenim rečima: za razliku od neposrednog učešća u komunikaciji s drugim govornicima u *javnosti*, za šta je sama smatrala da je „savršeno nesposobna”, Katarina Bogdanović se pišući dnevnik nije osećala sputano, prinuđeno da „zaboravi na sebe i sva se stavi na *službu* onima što su oko nje”. Utoliko je razumljivije što se njen tuzlanski dnevnik i u žanrovskom aspektu opire formulaičnostima svih vrsta, postajući vrlo inspirativno i kreativno „oruđe za istinsko samootkriće”, neodvojivo od kontekstualnih uzusa tog doba.

U celovitom preseku tzv. Devojačkog dnevnika Katarine Bogdanović uočavaju se dve ključne težnje i potrebe dnevnickog „ja”. S jedne strane, preovlađuje potreba za izolacijom, mirom i dokolicom koji bi omogućili neometan intelektualni rad, obuhvatajući čitanje kako (nemačke) filozofije individualističkih tendencija tako i ruskih (romano)pisaca s naglašeno kolektivističkim (socijalističkim) usmerenjima, a od kojih autorka „uči da misli o društvu”. S druge strane, oseća se potreba i za drugačijim vidom kreativnosti, za sopstvenim autorskim radom, pisanjem (fikcije i nefikcije)

¹¹¹ Upravo se u ovakvom (feminističkom) ključu dosad čitao dnevnik Milice Stojadinović Srpkinja *U Fruškoj gori*, koji su hvalili kako Jovan Skerlić tako i njegove studentkinje Paulina Lebl Albala i Katarina Bogdanović (v. Rosić 1994).

¹¹² Bilo bi dragoceno ukoliko bi se došlo barem do određenog broja dnevnika omladine koja je početak 20. veka provodila u Tuzli i okolini, na primer – (preko) članova ili simpatizera mladobosanskih krugova. Tako bi se i dnevnik Katarine Bogdanović situirao u širi korpus tekstova slične namene ili žanrovskih osobenosti i tendencija, a uvidom u druge devojačke dnevnike, te komparativnom analizom s njima, potencijalno bi se osvetile ženska i feministička istorija uopšte, kao i istorijska poetika ovog žanra. U tom pogledu, treba uzeti u obzir studiju *Djevojka u gradu* Dubravke Zime, u kojoj je autorka razmotrila korpus devojačkih dnevnika koji su nastajali u drugoj polovini 19. veka na području Hrvatske (v. Zima 2022).

koje bi se odvijalo u prostoru između društvenih/političkih refleksija – a time i učešća u kolektivnim/kolektivističkim procesima – i „nepripadanja” glavnom (književnom ili političkom) toku, individualne/individualističke i „autsajderske” kritičke pozicije.

Maločas navedeni iskaz rečito svedoči o tome i podupire ovu jukstapoziciju – poriv za *aktivnom samoćom*, s jedne, i (nekonvencionalnom) kreativnošću, *kreativnošću kao nekonvencionalnosti*, s druge strane. Katarina Bogdanović beleži svoje dnevni(ičk)e utiske na „treći dan Uskrsa”. Ukoliko bismo ga čitali u „formulaičnom” ključu, uzimajući u obzir osobenosti konteksta u kom nastaje, srpske pravoslavne zajednice u Tuzli i okolini s kraja 19. i početka 20. veka, tada takođe pod austrougarskom upravom (v. Šabotić 2019), očekivali bismo da početak ovog zapisa od 19. aprila 1905. godine, u kalendarskom maniru, najavi prazničnu atmosferu doma, ili barem privremenog boravišta (škole u kojoj autorka radi kao učiteljica i gde ujedno stanuje), okupiranost kućnim poslovima, vršenje verskih obreda, učešće u kolektivnoj proslavi ili običajima. Međutim, Katarina Bogdanović, autorka/naratorica *dnevnika*, ubrzo nam sebe predstavlja kao višestruko izmeštenu iz svih ovih domena. Za razliku od prethodnog zapisa („Danas je Veliki petak, te baba Jelka riba i kreči kod gospođice. Ja spokojno sedim u svojoj sobi i ne spremam ništa, jer šta se mene tiče i Vel. Petak i Uskrs? [...] Za mene ne postoji ni bog, a kamoli njegovi sveci.”; Богдановић 1986: 20),¹¹³ u kom je izražena sasvim eksplicitno, njena ekscentričnost ovde je znatno suptilnije nagoveštena, i to postupcima svojstvenim evropskoj novelističkoj tradiciji 19. veka.

Sama činjenica da tokom prazničnog odmora ostaje u školi, ne odlazi svojoj primarnoj porodici ili rodbini u Trpinju, činjenica koja uopšte i nije problematizovana (a koja će se tek kasnije u dnevniku obrazložiti njihovim lošim odnosima), pa i činjenica da je na radnom mestu, a ne *kod kuće* (recimo, *pored supruga*), Katarinu Bogdanović u prvom koraku izmeštaju iz konvencionalnog bliskog okruženja jedne devetnaestogodišnjakinje u Tuzli početkom 20. veka. (Podsećanja radi, Milica Dedijer zabeležila je u svom autobiografskom rukopisu da se ona u Tuzli i okolini „smatrala starom devojkom” već s nepunih devetnaest godina.) U drugom koraku, ovaj efekat produbljuje pripovedna pozicija dnevničkog „ja”. „Pred školom se iskupila omladina. [...] kolo se vodi. Stariji sede u hladu i posmatraju. Ja i gospođica činimo to isto s prozora.” Ovim kontrastom aktivne igre omladine i neme

¹¹³ Katarina Bogdanović u ovim zapisima memoriše i klasni aspekt života u Tuzli, tj. klasno uslovljene i raslojene politike svakodnevice. One se računaju iz pozicije „baba Jelke”, kućne pomoćnice, „gospođice” i same Katarine Bogdanović, mlade učiteljice.

pasivnosti starijih posmatrača, Katarina Bogdanović pocrtava podvojenost sopstvene perspektive: ona „čini to isto” što i *stariji*, ali „s prozora”. I ona je, poput starijih sugrađana, zavedena kolektivnim duhom prolećnog praznika (simbolika Uskrsa ispotiha se konstruiše i potom dekonstruiše kompozicijom iskaza), ali nije *među* njima, kao što nije ni među svojim vršnjacima, *mladima*. Drugim rečima, ona svojim sveznajućim pripovednim pogledom, iz ptičje perspektive, obuhvata prizor u totalitetu – i mlade i starije i kontrast uspostavljen među njima – a opet ostaje *izvan* prizora, njemu ne pripadajući.

Ono čemu Katarina Bogdanović ne pripada jeste, ujedno, „najslađi deo života”, onaj koji ostavlja „priyatnu uspomenu kakva bi *priličila mladosti*” (u percepciji odgovarajuće javnosti, u duhu epohe, ili iz perspektive starijih sugrađana koji nadgledaju one mlade, perspektive koju ona s njima tek donekle deli). S kim, dakle, ona razgovara? Pišući dnevnik, Katarina Bogdanović obraća se upravo ovako izmeštenoj, raspolućenoj, eks-centričnoj sebi, sebi između *privatnog* i *javnog*, sebi u nezadovoljavajućem, nedovoljno podsticajnom kontekstu *dekoruma* i vladajućih (patrijarhalnih, klasnih, palanačkih, verskih, običajnih) politika, svetonazora, očekivanja okruženja – sebi „savršeno nesposobnoj” za međuljudske relacije, sebi „većito pogurenoj nad knjigom”, ali i sebi koja ipak nije „ravnodušna prema onome što posmatra s prozora”. Podvojenost, rastrzanost koju ona ovde locira, na samom početku svog „Devojačkog dnevnika”, ne samo da anticipira nego umnogome i objašnjava dalji životni put Katarine Bogdanović, pa čak i njegovu retrospektivu koju će u poslednjim godinama života (tačnije, 1959. godine) izložiti ona sama: „uvek mi je telo smetalo, a sada u starosti najviše. Nekome telo služi za *najslađa* uživanja, a meni je *uvek* bilo *teret* i *smetnja*. Sećam se čiča-Angela iz jedne pripovetke od P. Istrati: Zašto čovek nema samo glavu? Ili ovako: *Kad bi čovek imao samo glavu!*” (Богдановић 1986: 137, istakla Z. S.).

S jedne strane, ta podvojenost ima univerzalniji prizvuk: ona se uspostavlja oko ose individualizam/kolektivizam („*kolo se igra*”, a „*ja*” sa strane „posmatram”), oko u istoriji ideja sveprisutne dihotomije privatnosti i javnosti (*vita activa versus vita contemplativa*), ali i dihotomije telo/duh, antropološke vizije čoveka kao dvojnog, animalnog/nagonskog, koliko i *ljudskog-kao-ne-animalnog*, odnosno *racionalnog* bića. Već 1905. godine, i pre nego što će se otisnuti u visoko formalno obrazovanje, u neformalni politički aktivizam, socijalistički i prosvetiteljski motivisan angažman, u intelektualno i periodičko polje „Skerlićevog” i potonjih doba – kada zaključuje da „nešto mora da se prinese na žrtvu, da bi se imao plus u ma kom smislu na drugoj strani” (Богдановић 1986: 57) – Katarina Bogdanović potpuno je svesna aporija,

tenzija i odricanja koja *postajanje subjektom u javnoj areni* zahteva. S druge strane, ona tu podvojenost oseća i na *afektivnom* nivou, memorišući je u dnevničkom diskursu bez susprezanja od (auto)kritike, bez ikakvih natruha idealizacija.

„Na koji način da rastumačim ovu svoju dvostruku prirodu? Izgleda mi kao da sam ja sama stvorila izvesne navike na čisto intelektualan život i da se sada te navike, jake kao nagoni, bore sa mojom pravom prirodom koja traži svoje pravo – nesporno pravo mladosti, zdrave i snažne, srca još netaknuta...”

Ja sam navikla da sve podvrgavam kritici, da svako osećanje, svaku misao učinim tako reći opipljivim i da sva čula svoja na njima ogledam. Razume se da me onda ništa ne može zaneti, a bez zanosu nema uživanja. Zanos je neka vrsta obmane; a kad se stvari vide kakve zaista jesu, nemoguće ih je želeći, još manje zanositi se njima” (Богдановић 1986: 20).

Devetnaestogodišnjakinja koja na ovako obuhvatan i analitičan način pokušava da „sve podvrgne kritici” – ne isključujući sebe samu, „svoju dvostruku prirodu”, svoje *telo* i *duh* (iako najdublja intimna previranja nije delila s javnošću) – nesporno je morala da bude percipirana kao izuzetna i nesvakidašnja pojava u svoje doba, kao „avangardna intelektualka” (kako je opisuje Lela Vujošević u istoimenom naučnoistraživačkom tekstu), pa tako i da izazove podozrenje, zavist ili strah u krugu intelektualaca koji su se i sami opredelili za analitičnost ili joj primarno bili skloni. Katarina Bogdanović ističe *sopstveni* doprinos stanju raspolućenosti u kome se obrela: „izgleda mi kao da sam ja sama stvorila izvesne navike na čisto intelektualan život” (cerebralnost, prosvetiteljski duh koji delimično provejava čitalačkim korpusom Katarine Bogdanović u tome dolazi do izražaja; međutim, nije li svaka odluka da se život *radikalno* posveti intelektualnom usavršavanju ujedno i odluka da se ostali aspekti stave u drugi plan?). U isti mah, nemilosrdna strogost inherentna njenom karakteru, hiperperfekcionizam, mesto su višestrukih potencijala: kreativnih, kao i destruktivnih (osenčenih prisustvom Šopenhauera i Ničea).

„A baš ako ću pravo govoriti, u ovaj mah ne osećam ništa osobito ni spram onih što su me danas posmatrali (nekoliko muškaraca njenog uzrasta, udvarača, prim. Z. S.). Svi su mi savršeno ravnodušni, baš kao i moj današnji uspeh. Sita sam, i moja stara zlovolja sa dosadom već se predoseća. Da legnem – 12 i po noću. Dižem se iz kreveta, jer sna nema pa nema, a ja moram dati oduška ovome uzbuđenju. Najbolje je da se zavučem u sobu, da pri zaključanim vratima učim, planiram, čitam, pišem i sama sebe mučim. Ograditi se od svih uzbuđenja i naslada života, jer sve to prolazi brže no vreme i ostavlja samo bolove. Da šta je drugo kontrast između svakidašnjice i prazničnog uzbuđenja duše posle uspeha, – da šta je drugo

nego neizdržljiv bol, da čovek pobesni od njega. Da, kako sam celo veče rasejana, uznemirena. Sve bih knjige pobacala, hartije izderala i sagorela, a sebe bih gazila i gušila da mogu. Vređa me ova samoća, smeta mi spoljašnji mrak, a čežnje me zagušuju. U mojoj glavi je čudna zbrka i ona me toliko muči da joj u ovaj mah ne želim ništa drugo do jedan vrelo kuršum” (Богдановић 1986: 21).

Katarina Bogdanović, neretko upravo u noćnim satima, memoriše *dnevn(ičk)e* utiske. Otuda i njihova diskontinuiranost, disperzivnost, „čudna zbrka” su-kobljenosti čulnih senzacija, afekata, kognitivnih i misaonih kretanja, izbora i odluka, koji se predočavaju u svojoj fluidnoj procesualnosti:

„Kod mene uopšte sve zavisi od raspoloženja, a ono ima postojanost aprilskog neba” (Богдановић 1986: 40).

„Ja sam od samih kontrasta, i ko zna kakvi su komadići poslužili da se skupi ova moja neujednačena priroda. Sad želim potpun mir i samoću, te gordo izjavljujem: šta mi ko treba? Ja sam sama sebi dovoljna. Da me zazidaju u kakvu bogatu biblioteku, ništa, sem hleba i vode, ne bi mi trebalo. Drugi put ću se tužiti da me samoća dovodi do očajanja i da ne mogu izdržati noćnu tišinu svoje sobe. Šta će mi knjige? Čemu pisanje? Ne treba mi ništa, pa ni sam život, kad nije po mojoj želji. A kakva je to želja, jedva da bih umela i kazati. Prođe i to, i naiđe sasvim drukčije raspoloženje. Da mi se pomešati u vreći svetskoj, začu u gomilu! Da mogu svuda zaviriti, sve pokušati, menjati mesta i zanimanja, zgrtati iskustvo kao tvrđica zlato – živeti, živeti, i samo živeti! No, i to mi je želja!” (*ibid.*: 24).

„Uopšte, ja ne znam šta volim i šta mrzim, šta želim i tražim neprestano – rečju, trabunjam koješta. Šta mi je to što me sprečava da se uklonim sa sveta? A ipak me nešto sprečava. Možda radoznalost? Pa jest, pretežni razlog zbog koga živim jeste radoznalost” (*ibid.*: 25).

To, međutim, nipošto ne znači da bi svaki dnevnik morao da bude ili da jeste ovakav. Sledimo li ponovo metodološke smernice Filipa Ležena, na ključna pitanja koja on postavlja razmatrajući žanr dnevnika u ovom slučaju možemo da odgovorimo na sledeći način. U „Devojačkom dnevniku” Katarine Bogdanović (Tuzla, 1905/1906) osnovni cilj jeste introspektivan, pre nego dokumentaristički u strogom smislu ili hroničarski/kalendarski, formulaičan; reč je o „intimnom dnevniku”, a ne o „činjenično zasnovanoj hronici” – kao u slučaju većine njenih potonjih dnevnika (up. Lejeune 2009: 34–35). Tendencija ka samootkriću i samoizumevanju regulativni je princip dnevničkog beleženja, koji diktira ostale aspekte: učestalost, kompoziciju, narativne strategije, stilski registar, „dizajn”. Paradoks je, ipak, kako je već sugerisano, uočljiv i na tom nivou: Katarina Bogdanović odvajava vreme za vođenje dnevnika *tokom praznika* („ferija”), u trenucima kad joj odsustvo s

posla / klasna pozicija dopuštaju *dokolicu* (za nju kao zaposlenu, radnu ženu praznik je, dakle, pre svega *odmor*), ali upravo tim činom, i sadržajem svog dnevnika, podriva kako očekivanu tako i prividnu logiku kalendara, ujedno (žanrovski) demistifikujući i verski i obredni aspekt (hrišćanskih) praznika. O tome se, uostalom, znatno kasnije (oko 1956. godine), u osvrtu na prošlost, i sama Katarina Bogdanović izjašnjava na sledeći način:

„*Morala sam da pišem, kao što drvo u proleće mora da olista i trava da raste. Nisam pisala samo zato da bih to objavila. Isidora (Sekulić, prim. Z. S.) je uvek pisala za javnost, a ja samo izuzetno. Ona kao da nije vodila dnevnik. Ja sam i dnevnik i pesme pisala zbog sebe i za sebe, više analizirala svoj unutrašnji život, nego što sam pričala događaje*” (Богдановић 1986: 154).

Nadalje, dnevnik je relativno kratak s obzirom na vremenski raspon koji pokriva (april 1905 – avgust 1906), a takvi su i pojedinačni unosi, fragmenti motivisani potrebom autorke da „rastumači svoju dvostruku prirodu”, da izrazi svoje adolescentske egzistencijalne dileme, te da (*pred*) *sobom samom* opravda odluke koje donosi shodno svojoj filozofiji/etici raskida (da napusti Tuzlu i siguran učiteljski položaj radi studija u prestonici). Opravdavanje je uslovljeno činjenicom da te njene odluke u okolini – pre svega u krugu primarne porodice – nailaze na prepreke, nerazumevanje ili odsustvo podrške. Uz to, iz dnevnika postaje jasno da se od nje očekuje budućnost u drugačijem smeru.

„*Otac ne može pojmiti kako ja ne mogu biti zadovoljna tako lakom službom kao što je učiteljska, i to još u varoši koja ima električno osvetljenje, park i vojnu muziku!*”¹¹⁴ *Mati se čudi kako može devojka mojih godina da ne pomišlja na udaju i da odbije dva prosioca koje bi svaka druga oberučke prihvatila. Moje školske drugarice, učiteljice na selu, zavide mi što sam u varoši za kojom one neprestano uzdišu i ne mogu da razumeju moj odviše povučen život. Okolina nagađa šta ja uvek radim u sebi i smatra da je ovoj izolovanosti jedini uzrok to što hoću da se singuliziram.*

¹¹⁴ „Za vrijeme austrougarske uprave, Tuzla se postepeno mijenjala od tradicionalnog agrarno-zanatlijsko-trgovačkog u industrijski grad, sa svim etničkim, vjerskim, socijalnim, kulturnim i civilizacijskim posljedicama. U tradicionalnu etničku, vjersku i socijalnu strukturu, pored zatečenog domicilnog stanovništva ušao je veliki broj doseljenika iz raznih djelova Monarhije i drugih država. Tako je zatečeni etnički trougao proširen sa doseljenim Njemcima, Mađarima, Cesima, Poljacima, Jevrejima i drugim. Zatečeni vjerski mozaik (islam, pravoslavlje, katoličanstvo) dopunjen je mojsijevcima, protestantima i grko-katolicima. U gradu postepeno preovlađuje svijet vezan za moderna zanimanja, od vojnika i činovnika do intelektualca, poslovnih ljudi i radnika koji postaju nosioci nove urbanizacije i novog načina života. Orijentalni karakter grada nije se izgubio, ali je dobio dodatne europske karakteristike. Pod uticajem tih promjena određene vjerske zajednice u Tuzli prerastaju i ulaze u eru stvaranja nacija s kulturnim, prosvjetnim, ekonomskim i političkim institucijama, koje su bile moguće u postojećim društvenohistorijskim i političkim uslovima” (Šabotić 2019: 77).

Na taj način svi su u zabludi, jer me ne razumeju. Njima je nepojmljivo moje stalno nezadovoljstvo i ukazuju mi na sreću tamo gde ja ni ne pomišljam da je tražim. – Sreća? Ja nju naslućujem u Beogradu, kad jednom postanem student, – ma samo godinu dana” (Богдановић 1986: 35, istakla Z. S.).

„Još uvek sam kao ubijena. Sem toga, dobila sam pismo od kuće, tako nepovoljno da sam ga odmah iscepala. Ali sam dobro odgovorila. Sav prkos za otpor i sva silina težnje da se jednom oslobodim i ovoga mesta i tutorisanja od kuće – sve se to uskomešalo u meni i dalo mi hrabrosti da odgovorim drsko, bezobzirno. Vele da mi valja misliti kako ću da spremam sebi ‘veš, jer, eto, da me ko zatraži, čime bih dočekala svatove!!! Kako Ivanka, pa Dobrila, pa Canda? Sve se spremaju, ne ispuštaju ručni rad iz ruku, čim o ferijama dođu u Trpinju. A ja samo dovlačim kojekakve knjižurine i fantaziram. No šta se to njih tiče i ako ću da ludujem, da besnim, a ne samo da fantaziram? Ja ih ne volim i sada su mi dalji nego ikad. [...] Njih sablažnjava moja lakomislenost, jer oni za takve težnje nemaju drugog imena” (*ibid.*: 39).

„Ja volim samo nauku, poštujem samo inteligentna čoveka, koji u umetnosti primenjuje svoju inteligenciju, i oduševljavam se samo prirodnim lepotama. Sve ostalo meni je ravnodušno” (*ibid.*: 35).

Opisujući svoje dane provedene na učiteljskom položaju u Tuzli, iako prvenstveno usmerena na vlastite intimne impresije, Katarina Bogdanović ostavlja uzbudljivo svedočanstvo o modelima društvene, rodne i klasne pokretljivosti na ovom podneblju s početka 20. veka, o dinamičnim procesima urbanizacije, ranom periodu uključivanja žena u profesije (pre svega upravo učiteljsku), o mentalitetu, konvencijama i politikama svakodnevice u granicama jedne multikulturalne i multietničke varoši/palanke, potom u granicama rodnog sela (Trpinje kod Vukovara), ali i onih imaginarnijih politika svakodnevice u velikom gradu / (budućoj) prestonici, za kojima sama autorka dnevnika „uzdiše” dok piše o svakodnevним ritualima i praksama u varoši u kojoj živi i radi (šetnje, sastajanja, prepiske, zabave, druženja). Tako se već u ovom dnevniku obelodanjuje da njegova autorka stupanje u bračnu zajednicu, udaju na koju je nagovaraju majka i okolina, percipira kao odricanje od obrazovanja i svog daljeg *individualnog razvoja / subjektivizacije*. Na to će se Katarina Bogdanović iznova osvrnuti dvadeset godina kasnije, u „Beogradskom dnevniku” (1924), u trideset devetoj godini života, kada će, između ostalog, biti i među saradnicama Ženskog pokreta:

„Uostalom, ja mislim da mi je ovako ipak bolje nego da sam se udala za Jovu Maksimovića ili za Čavića, ili čak za onog zvekana Markovića koji je bio moj prvi prosilac. Bolje nego i za Veljka Čubrilovića koji me je voleo i bio sav srećan uza me, a ja njega sve većma odbijala što je on pokazivao više pažnje prema meni. *Da sam se udala, imala bih danas već troje ili četvoro dece i ne bih videla ni Pariz, ni London, ni Rim, niti bih naučila koji strani jezik* (kako navodi Milan Nikolić, Ka-

tarina Bogdanović je znala engleski, francuski i nemački jezik; prim. Z. S.). *Nešto mora da se prinese na žrtvu, da bi se imao plus ma u kom smislu na drugoj strani*” (Богдановић 1986: 57, istakla Z. S.).

Tuzlanski dnevnik je vođen u svesci, bez intermedijalnih primesa, isključivo u tekstualnom obliku, i ne uključuje paratekstualne dodatke poput ilustracija, pesama, citata, fotografija, naknadnih dopuna i intervencija (v. Lejeune 2009). Takav sud formira se na osnovu uvida u dnevnik koji se čuva u Istorijskom arhivu Šumadije (Kragujevac). Nažalost, nema načina da se odgovori na brojna druga pitanja koje Ležen postavlja u svom metodološkom prosedeu: da li je uvid u ove zapise imao još neko tokom autorkinog života, da li ih je ona nekad prepisivala, kojom verzijom dnevnika istraživačica zapravo raspolaže, s kojom motivacijom ga je Katarina Bogdanović pisala i predala na čuvanje/publikovanje, i slično. Sve što možemo jeste da dnevnik razmotrimo kao finalni tekst, uvažavajući implicitne autorske i tekstualne strategije, a ni taj poduhvat nije bez istraživačkog značaja. U izvesnom smislu, već takav jedan izgled dnevnika upućuje na karakter autorke – pedantnost, hiperdisciplinovanost, ozbiljnost. „Većito pogurena nad knjigom, ozbiljna, mrgodna, strahujući da ni atom vremena ne propustim uzalud”, tako sebe opisuje Katarina Bogdanović u devojačkim godinama, ali i u godinama koje će uslediti. Aura „knjiškog moljca” koju kasnije detektuje Albala sugerise da je njena autopercepcija, barem delimično, bila osnovana i realistična. Ipak, upravo tuzlanski dnevnik u najvećoj meri pokazuje koliko su dramatična i složena bila zbivanja ispod površine, nedostupna „oku javnosti”, pa čak i najbližem krugu saradnica. „Ali ja ne mogu tamo. Posmatrajući ih, ja mislim na *knjigu koja je ostala otvorena* na mome stolu, i meni sve izgleda da *dangubim* dok stojim i posmatram.” Dakle, za zaposlenu devojkicu koja se sama izdržava i koja nesumnjivo žudi za potpunijim humanističkim obrazovanjem – dokolica je *privilegija*, a ta privilegija podrazumeva i kontinuirano, posvećeno čitanje i pisanje, prakse koje i omogućavaju i pretpostavljaju stvaralački rast, razvoj u smeru takvog jednog obrazovanja.

Međutim, iako sva posvećena intelektu, ista ta devojka ujedno je i telesno biće, čiji se erotski nagon i želja, između ostalog, ispoljavaju i prema muškarcima. Taj nagon Katarina Bogdanović opisuje kao „nejasan”. „A ipak, nije istina da sam ja ravnodušna prema ovome što posmatram s prozora. Samo, ja ne mogu, baš ne mogu da se predam ovome nejasnom nagonu koji me podseća da mi je tek 19 godina i da u onoj gomili ima lica koja su mi simpatična...”. Tenzija koju nametljivost tog nagona u njoj izaziva podvrgnuta je gotovo hirurškoj analizi, analizi koja je i sama osvešćena: „Izgleda mi kao da sam ja sama stvorila izvesne navike na čisto intelektualan život i da se sada *te navike*,

jake kao nagoni, bore sa mojom pravom prirodom koja traži svoje pravo – nesporno pravo mladosti, zdrave i snažne, *srca još netaknuta...*” (Богдановић 1986: 20, istakla Z. S.). Šta ovde sugerise Katarina Bogdanović? *Mladost* je „zdrava i snažna”, i ona je „nesporno pravo”, ali njoj, čak i ako je u pitanju njena „prava priroda”, takva mladost u uzrastu od devetnaest godina (više) nije dostupna. Mladost je „nagonska”. Dakle, autorka za sebe tvrdi da nije u dosluhu s bazičnim nagonima (što, ovom logikom, vodi „slabosti” i „bolesti” / izneveravanju sopstvene „prave prirode”), premda je toga savršeno svesna i premda o tome u dnevniku otvoreno progovara, a što sa svoje strane sugerise da je svesna i sopstvenih izbora i afiniteta. Pođemo li od svojevrstne abecede psihoanalize (o kojoj se, inače, i sama Katarina Bogdanović nekoliko decenija kasnije izjasnila u jednom časopisnom prilogu),¹¹⁵ ovaj iskaz lako možemo da protumačimo kao uzoran: u najpojednostavljenijim crtama, psihosomatski razvoj i kognitivni modeli Katarine Bogdanović, kao i svakog drugog čoveka, zasnivaju se upravo na nagonima, na instinktima nesvesnog, *ida*, i uslovljeni su, između ostalog, i onim zaboravljenim / kognitivno nepristupačnim sadržajima iz ranog detinjstva (najranije *mladosti* jednog ljudskog bića), a pomaljanja tih sadržaja i nagona, njihovi prodori na površinu *ega*, te pokušaji njihovih osvešćivanja, izazivaju pak nelagodu u vidu manje ili više represivne kontrole, potiskivanja, otpora.

Intrapsihički konflikt, o kome „Devojački dnevnik” Katarine Bogdanović donosi vrlo sugestivno svedočanstvo, u psihoanalitičkom ključu smatra se optimalno razrešivim u situaciji bezbednog transfera, u interpersonalnoj relaciji, susretu s drugim ljudskim bićem koje je kroz sličan transfer već prošlo (analitičarom/terapeutom), i koje sada postaje lokus projekcija ne bi li (re)integracija „prave prirode” onog prvog bila moguća, tj. ne bi li se prevladali infantilni sukobi i ublažila tenzija (ili, povratili/očuvati „zdravlje” i „snaga”, a „srce dotaklo”). Katarina Bogdanović u svom devojačkom dnevniku – kao ni u svim drugim koje će kasnije voditi – ne ostavlja pak, ni u tragovima, nikakvo svedočanstvo o postojanju takvog jednog bića ili relacije. Naprotiv, ona i s protokom vremena insistira na tome da je za intiman (autentičan, transformativan) kontakt s drugima „savršeno nesposobna”.¹¹⁶

¹¹⁵ Katarina Bogdanović napisala je jedan izuzetan i, s obzirom na kontekst objavljivanja, avangardan separat o psihoanalizi, s posebnim interesovanjem za Frojddov doprinos. Reč je o opsežnom prilogu naslovljenom „Psihoanaliza” (*Prosvetni glasnik*, 1924), kome bi se u budućnosti mogla posvetiti i veća, zasebna pažnja. Isto važi za njenu studiju o Koktou.

¹¹⁶ Na opaske ljudi iz svog okruženja o tome da je „hladna i neosetljiva”, odgovara: „nema toga ko bi većma mogao da pati, i zato valja oprezno i mudro izbegavati svaku intimniju vezu; inače ode do đavola sav moj rad i život” (Богдановић 1986: 58).

Naravno, svako dalje zadržavanje na ovom problemu i iznošenje dalekosežnijih hipoteza i zaključaka ostalo bi u domenu konfabulacije – naprosto, ne postoji dovoljno pouzdanih izvora na koje je u istraživanju moguće osloniti se u cilju takvih zadržavanja. Katarina Bogdanović će i kasnije voditi dnevnik, ali nikad s dozom introspekcije i intimizma, ispovednog registra kakav ostavlja u ovom prvom. Takođe, a što je barem podjednako važno imati u vidu, njena više nego upadljiva sklonost ka pronalaženju i problema i rešenja u sebi samoj, tj. izrazito visok stepen solipsizma, dvosekli su mač (ili „kuršum”): ona će se *o sebi* uvek izjašnjavati nemilosrdno strogo („Ja sam navikla da sve podvrgavam kritici, da svako osećanje, svaku misao učinim tako reći opipljivim i da sva čula *svoja* na njima ogledam”), a isti, dublji i složeniji analitički metod u svojim ego-tekstovima najčešće neće primenjivati na potencijalne uzroke, kontekstualne činioce i druge ljude u kojima bi odgovornost za takav njen položaj, krajnju prepuštenost sebi samoj, mogla da se locira. Ipak, njihovo implicitno prisustvo (kroz odsustvo) u ovom dnevniku, kao i u celokupnoj pisanoj zaostavštini autorke, ostaje nametljivo i nesporno.

„Ideje čvršće spajaju nego krvne veze. Ja to osećam u svome odnosu prema Čaviću koji mi je bliži nego i jedan rođak. Jest, ubuduće stvaraće se nove veze i njihova podloga biće duhovna srodnost, slaganje u mišljenju. To se i u ljubavi sve više traži, jer čovek dobro oseća šta je to što postaje najvažnije u njemu i što ga upravo čini čovekom. Sve se intelektualizira” (Богдановић 1986: 33, istakla Z. S.).

„Da, tako je to kad čovek neprestano rezonuje i dopusti da ga samo ideje vezuju za život. Potrebna su i osećanja, naročito osećanja dužnosti prema drugima. A ja, naprotiv, imam tako mnogo asocijalnih elemenata u sebi. Ja volim ljude samo izdaleka, u izuzetnim prilikama, i većinom onakve kakvi su u knjigama. Blizina i svakodnevno opštenje izazivaju u meni mržnju koja se često penje do gnušanja, naročito kad je u pitanju fizičko zbližavanje” (*ibid.*: 37, istakla Z. S.).

„Danju svet ispunjava našu dušu, a noću naša duša ispunjava svet. Ja više volim noći nego dane, a to stoga što sam onda mirnija. S godinama raste moja odvratnost prema društvu i asocijalne navike naglo jačaju u meni” (*ibid.*: 27).

U osnovi mladalačke vizije, ali i vizije Katarine Bogdanović koju će ona izraziti u dubokoj starosti, jeste izvesna doza nihilizma i antropološkog pesimizma, ili barem skepse, nepoverenja u humanitet, pa tako i sebe samu, snažna *autokritika* i rigidna internalizacija „promašenosti”/neadekvatnosti/nedostatnosti („Treba da stanem pred ogledalo, da pomislim na svoju nespretnost i neumešnost u razgovoru. Uopšte, neka sam jednom načisto sa

tim da me niko ne može voleti. Imajući vazda to na umu, potrebno je da se i sama nikada ne zaljubim”; Богдановић 1986: 25). Otuda, najverovatnije, i zastajanje na platonskim odnosima/prepiskama, otuda suspenzija „želje”, kontrola „nagona”, koja se ovde percipira kao neodvojiva od *spoznaје* nužno neprijatne *istine*, odnosno „viđenja stvari kakve zaista jesu” bez iluzornog omotača „zanosa”: „Zanos je neka vrsta obmane; a kad se stvari vide kakve zaista jesu, *nemoguće ih je želeći*, još manje zanositi se njima. ... *A bez zanosa nema uživanja*”.¹¹⁷ Stoga se i gotovo kompulzivno pisanje i čitanje (*navikom* dovedeno u ravan s *nagonima*) neretko percipira kao „mučenje sebe”, a ne samo kao izvor rasterećenja, zanosa i uživanja. Katarina Bogdanović u „Devojačkom dnevniku” naslućuje da je, barem delom, *istina o kreativnosti* opora: *stvara se jer nečega nema*; ili, stvara se upravo jer postoji *nelagoda*. Međutim, ona naslućuje i da *fikcija* ipak nosi mogućnost „satanskog uživanja”.

Zastanemo li samo na ovom dnevniku, zanemarujući načas sav preostali opus Katarine Bogdanović, ponašajući se kao da ga čitamo prvi put i ne znamo ništa o njegovoj autorki ili okolnostima nastanka, verovatno je da bismo i u tom slučaju pomislili da je reč o književnici (autorki fikcije) u nastajanju. U izvesnom smislu, devojački dnevnik Katarine Bogdanović figurira i kao prostor samootkrića, samoizumevanja jedne književnice, „autoportret umetnice u mladosti”. Ili, podjednako slobodno rečeno, kao svojevrsna „svakidašnja jadikovka” u prozi. U njemu se lociraju neki od toposa kako modernog subjektiviteta uopšte tako i identiteta umetnika/umetnice, toposi koji će se, i pre toga i decenijama kasnije, etablirati u (teoriji i filozofiji) književnosti modernog doba: sveprožimajuća percepcija egzistencije kao nepripadanja, „transcendentalnog beskućništva” (Đ. Lukač); sukob (svesti o) efemernosti i mogućnosti njenog prevazilaženja transgresivnim stvaralačkim aktom uprkos porušenim iluzijama (o večnosti ili smislu);¹¹⁸ ogoljena hamletovska dilema

¹¹⁷ I ovde prepoznavamo odjeke ničeanske dekonstrukcije: „Što je dakle istina? *Pokretna vojska metafora, metonimija, antropomorfizama*. Ukratko: zbroj ljudskih odnosa koji bivaju poetski i retorički stupnjevani, prevedeni, ukrašeni, te se nakon duge uporabe narodu čine čvrstima, kanoničnima i obvezatnima. *Istine su iluzije za koje se zaboravilo da su to*, metafore koje su postale istrošene i osjetilno slabe, kovanice koje su izgubile sliku na sebi te sad u obzir dolaze samo kao kovina, a ne više kao kovanice... *Sve što čovjeka odvaja od životinje ovisi o toj sposobnosti da se zorne metafore ishlapi do sheme, da se dakle sliku razriješi u pojam*” (Nietzsche 1999: 12, istakla Z. S.).

¹¹⁸ U devojačkom dnevniku Katarine Bogdanović neretko se javljaju (proto)egzistencijalističke dileme i stav. Ona zauzima epistemičku poziciju ženskog adolescentskog subjekta koji je svestan „besmislenosti” egzistencije, ali u tom odsustvu dokućivog smisla teži i uspeva da pronađe svojevrsnu igru, zabavu, zahvaljujući „radoznalosti koja je pretežno održava u životu”, a koja se pak primarno usmerava ka intelektualnim sferama: „Nije u pitanju šta je bolje ili gore, nego šta kome više godi. Način života valja birati po ukusu, koji je skroz individualan,

kao okosnica (z)bivanja;¹¹⁹ ambivalentna subjekatska pozicija stvaraoca kao *uvek-već-suviše* i „mladog” i „starog”;¹²⁰ izvestan demonski kvalitet kreacije i kreatora/kreatorke koji ipak nalaže i „androginu” (samo)kontrolu, izazivajući na taj način čitav spektar psiholoških stanja i reakcija.¹²¹

„Pokušavam da pišem, no to je koješta. Pa da šta ću? Čega god bih se prihvatila, izgleda mi neznatno, prolazno. Ja bih nešto trajno, što će nadživeti vreme za koje postaje i što će biti veće od svoga tvorca – od mene same. Ja bih da prevaziđem sebe. Može li to biti? Da li je to umesna i ostvarljiva želja?

[...] A ja bih od svih vrsta obdarenosti najradije izabrala da budem satiričar kakvoga svet još nije zapamtio. Celo društvo dovesti u zabunu, ispreturati njegove pojmove o moralnim i drugim životnim problemima, sejati nemir u duše sviju koji umeju čitati, deliti udarce na sve strane i likovati zasuta grdnjom i kletvama onih koje sam uvredila. Satansko uživanje! Nije li bolje lečiti i ublažavati nego pozleđivati? Odricanje je jedino što je dostojno čoveka. Ja ću do godine na selo – na selo i na posao, zna se već kakav” (Богдановић 1986: 23–24).

„Odricanje” kao ultimativni kvalitet etike raskida, svetonazora Katarine Bogdanović, ovde se prikazuje u novom svetlu. U njenoj osnovi, kako se sada ispostavlja, jeste i (cinično intoniran) altruizam, ali i svojevrsna *strepnja od (utica) autorstva*. Suspenzija želje i nagona zapravo je odricanje od „satanskog uživanja” – onog kakvo može da priušti kreativnost, pisanje i publikovanje. Iz današnje perspektive, u ovakvom rezonu prepoznaje se potencijalno potčinjavanje gotovo *puritanskom femininom identitetu* – „nije li bolje lečiti i ublažavati nego pozleđivati?” (tj. vratiti se u selo i živeti u skladu s očekivanjima porodice, a ne „celo društvo dovesti u zabunu, *ispreturati njegove pojmove o moralnim i drugim životnim problemima*, sejati nemir u duše sviju koji umeju čitati, deliti udarce na sve strane i likovati zasuta grdnjom i kletvama onih koje sam *uvredila*”). Etika nege/brige označava se, cinično, kao „etika dostojna čoveka”, ali se nega/briga u prvom koraku percipira kao *nezameranje i smernost*, praksa koja nalaže gest povlačenja iz javne/polemičke

a ne po nekom apstraktnom pojmu, koji je svima zajednički. Međutim, kraj je isti i sve je podjednako besmisleno” (Богдановић 1986: 24).

¹¹⁹ „Ja sam se prosto razbolela od neresljivosti. Teško mi je, teško... Upropastiće me hamletizam” (*ibid.*: 33).

¹²⁰ Ili, rečima Margerit Diras [Marguerite Duras], lajtmotiv dnevnika bio bi: „Vrlo rano u mom životu bilo je prekasno”.

¹²¹ „Neka saradnja mora da se uspostavi između tog muškarca i žene u umu da bi moglo da se postigne umeće stvaranja. Neki brak suprotnosti mora da se sklopi. Ceo um mora da leži širom otvoren da bismo dobili osećaj da pisac prenosi svoje iskustvo sa savršenom punoćom. Sloboda mora da postoji i mir mora da postoji” (Vulf 2005: bez paginacije).

arene u svojstvu satiričarke – arene u kojoj će Katarina Bogdanović kao *publicistkinja* i *aktivistkinja*, ne i kao autorka fikcije, kasnije svakako učestvovati i kritički je razmatrati, ipak iznova donoseći odluku da se u selo ne vraća. Prepuštanje stvaralačkom činu, i to uz privilegovanje satiričnog modusa, prostor je moguće ekscesivnosti, prestupa „s onu stranu dobra i zla”, etičke i estetičke transgresije, kodiranih kao *neprikladnost*, tj. kao *neumestan*, *neetičan* i *neuveđavan individualni izbor* (u odgovarajućim društvenim okolnostima). Za njime se pak, uprkos (auto)cenzuri, žudi kao za potencijalom *samoprevazilaženja*, faustovskog pakta, dosezanja svojevrsnog trajnog trenutka koji će „biti veći od svog tvorca – od mene same”, a demonska/satanska metaforika takvoj žudnji sugestivno saobražava.

I ovde dolazimo do Ničea, uz Marksa i Frojda, jednog od ključnih „hermeneutičara sumnje” u zapadnoj intelektualnoj tradiciji. Njegova filozofija kreativnosti kao *ekscesivne telesne afirmacije života kreacijom*, nadilaženja smrtnosti, naročito u ranom (šopenhauerovsko-vagenrijanskom) periodu, upadljivo uključuje („satanske”) metafore (po)rađanja, tj. radikalnu polarizaciju *života-ka-rađanja* i *smrti* (u psihoanalizi će se ova tenzija razmatrati u kategorijama erosa i tanatosa). „Fridrih Niče je filozof rođenja i tela. Metafora rođenja u središtu je njegove filozofije otelovljenog života”; prema sudu nemalog broja teoretičara i teoretičarki, „inkorporirajući odlike koje se u istoriji zapadne filozofije asocijativno povezuju s *femininim* u svoju ideju o dionizijskom filozofu, Niče transcendirira tradicionalnu jednostranu maskulinu filozofsku koncepciju sopstva” (Thorgeirsdottir 2010: 157). Ova rodno kodirana transgresija bila je dosad predmet brojnih tumačenja i sporova i u feminističkoj teoriji: „od samih početaka recepcije Ničeove filozofije, (feministički orijentisane) filozofkinje raspravljale su o njegovim filozofskim konceptima rođenja i tela i kritički i afirmativno” (*ibid.*: 157). S jedne strane,

„*koncepcija rođenja nesporno je važna metafora za intersubjektivne relacije, kako je utvrdila Julija Kristeva. Metafora rođenja u Ničeovoj filozofiji na prvom mestu predstavlja sposobnost kreativnog filozofa da istražuje i obuzdava pluralnost unutar sebe samog, te da rekreira ili porodi sebe. [...] Ničea rođenje zanima kao iskustvo koje karakteriše kombinacija bola i radosti. Rođenje je za njega paradigmatičan primer fenomena u kom veliki bol i požuda stoje naporedo, u kom se nešto okončava, a nešto novo započinje. On želi da rođenje trijumfuje nad smrću i smrtnošću, koji su se dotad percipirali kao ultimativno uporište filozofskog viđenja ljudske egzistencije. Kod njega nije posredi poricanje ili potiskivanje misli o smrti i smrtnosti, već pre afirmacija nastavljanja života smrću. Apstrahujući stvarno, fizičko rođenje, on rođenje preoblikuje u metaforu za stvaralačku dispoziciju dionizijskog filozofa, koji misli u skladu sa životom i s telom*” (*ibid.*: 157–158, istakla Z. S.).

S druge strane, ničeanjskoj viziji i te kako se pristupalo i bez ovakve blagonaklonosti ili opravdanja, najčešće uz podjednako ubedljivu argumentaciju, poput one Adornove, da Fridrih Niče, uprkos pokušaju (re)integracije tradicionalno femininog i maskulinog u „dionizijskog filozofa”, ili pak sporni koncept „natčoveka”, zapravo ne samo da *ne* dekonstruiše već čak „dovodi do ekstremne krajnosti *tradicionalni, maskulini ideal* autonomne i samodovoljne individue”, sopstva nadljudskih/božanskih prerogativa (*ibid.*: 160). Dakle, njegova afirmacija kreativnosti (po)rađanjem ostaje kamen spoticanja i podsticajno mesto polemičke (feminističke) recepcije do danas, a jedna od kapitalnih tenzičnih dihotomija zapadne intelektualne tradicije – individualizam *versus* kolektivism – susreće se u toj recepciji i s podjednako kapitalnom binarnom opozicijom maskulino/feminino.

U tom svetlu, intrapsihički konflikt, tenzija same Katarine Bogdanović kao privržene čitateljke Ničea i autorke „Devojačkog dnevnika”, njena izražena raspolućenost, rastrzanost između (*književnih i obrazovnih*) kreativnih i destruktivnih nagona (suicidalna ideacija), čitaju se barem trostruko: kao auto/portret o umetničkoj genezi; kao svedočanstvo o nelagodi klasno deprivilegovane učiteljice ogromnih intelektualnih kapaciteta i ambicija u višestrukoj koliziji s miljeom, kontekstualnim činocima i svojim savremenici; kao tekstualno uobličenje *intimnog, psihofizičkog* identitetskog spora jedne *devojke* u rodno kodiranim koordinatama.

Podemo li od hipoteze da su beskompromisna, radikalna autonomija, samodovoljnost i samousmerenost „maskulini ideali”, a da je njihova dekonstrukcija, otvaranje ka drugosti / zarad drugosti nužna „feminina” kontrateža, taj intimni agon mogli bismo da predstavimo na nekoliko načina. Prvo, tenzija se gradi oko mobilnosti i imobilnosti: ostajanje u selu (radi udaje) *feminin* je gest, gest dostojan jedne (biološke) *žene*, onaj kojim se udovoljava okruženju i čini „ustupak drugima”; odlazak u Beograd radi pohađanja univerziteta (na kome dotad i nema žena) *maskulini* je presedan, čin prestupa čija je celishodnost u vizuri okruženja upitna, ali za kojim sama Katarina Bogdanović nesporno žudi, premda je u tome usamljena. Drugo, *kreativnost* je i maskulina i feminina, na izvestan način *androgina*, i ujedno teži da u sebe upije dijalektiku *pojedince/pojednike i kolektiva*. Kreativnost se ispoljava i u svakodnevi (vođenju dnevnika) i u pisanju radi publikovanja, u pisanju drugih tekstova/žanrova koji su u percepciji autorke, barem u njenoj adolescenciji, *društveno* relevantniji od dnevnika. Iz te fluidne kreativnosti i žanrovskih dilema Katarine Bogdanović, problem se račva u novim pravcima. Pisanje *dnevnika* (ego-tekstova) jeste dopuštena dokolica, praksa koja se

ultimativno ne problematizuje i ne nadgleda (ni u samoj autorki ni u njenom okruženju). Pisanje radi publikovanja i publikovanje, osvajanje autorstva u javnosti, opet je svojevrsni *maskulini* presedan, jer dnevnik nije pisan s namerom da bude publikovan, a satira bi, da bi proizvela efekat, morala da bude takva. Treće, otvara se i pitanje (izbora) profesije i privilegovanog aspekta habitusa: afiniteti ka satiri zasnivaju se na „maskulinom idealu” – autor/ka preuzima epistemičku poziciju „sveznajućeg ja”, paternalističkog/korektivnog nad-subjektiviteta, autoriteta i arbitra (o istom problemu vredelo bi razmišljati i povodom habitusa urednika/ce i kritičara/ke). Svojevrсна kontrateža, „čoveka dostojniji”, etičniji izbor, jeste *feminin*: (p)ostati učiteljica/nastavnica, ona koja svojim pristupom i kompetencijama takođe koriguje, takođe uz autoritet podučava, ali ne tako što „pozleđuje”, već, naprotiv, „leči i ublažava”.¹²²

Katarina Bogdanović je, kao urednica *Ženskog pokreta*, autorka uredničkih i ostalih priloga u ovom glasilu, te u drugim časopisima epohe, početkom dvadesetih godina i kasnije, u otporu prema monarhijskom režimu izražavala kritički stav (s primesama satiričkog modusa). Taj stav kongruentan je s idejama o *feminizaciji politike* – u cilju oplemenjivanja, ozdravljenja, „lečenja” kontaminiranog, obolelog, zaraznog sistema i (dvostrukog) morala. Ova kolebanja autorke, izražena u devojačkom dnevniku, stoga dodatno dobijaju na zanimljivosti i (anticipatorskom) značaju. Osim toga, kroz poznanstvo s Alfredom Adlerom posredstvom Dimitrija Mitrinovića,¹²³ te zahvaljujući drugim stručnim putovanjima, usavršavanjima i kontaktima/korespondencijama s domaćim i stranim intelektualcima epohe, Katarina Bogdanović kontinuirano je razvijala svoj osobeni, reformistički pedagoški metod, koji je i pre svega toga bio spontano utemeljen u principima *individualne* psihologije, ali i u feminističkim i socijalističkim idejama. U njegovim pretpostavkama, u ovom svetlu, takođe se može prepoznati svojevrsni imperativ izgradnje lekovitih, „čoveka dostojnih”, etičnih *intersubjektivnih relacija*.

¹²² I u ovom koraku, kao i inače u tuzlanskom dnevniku Katarine Bogdanović, čitava ova problematika odvija se i u tenzičnosti koordinata selo-varoš-grad, odnosno *ruralnog i urbanog*, manje ili više *civilizacijskog*.

¹²³ „Pored osetljivosti za feminističke i socijalne teme, bila je naročito zainteresovana za psihoanalizu i učenje Alfreda Adlera, koga je, zahvaljujući Dimitriju Mitrinoviću, upoznala u Beču. Adler je, pod uticajem marksističke filozofije prihvatio ideje društvene jednakosti i pravde i, učlanivši se u Socijalističku partiju, pridružio se borbi za prava žena. Pored davanja podrške ekonomskoj, socijalnoj i političkoj jednakosti žena, on je pokrenuo pitanja prava žena iz radnog odnosa koja su u vezi s materinstvom i ženinom ulogom u porodici, pitanja jednakih plata za isti rad, kao i reforme jezika (na primer on je, kada se govori o ženama, redovno koristio sintagmu 'drugi pol' umesto 'suprotni pol' ukazujući na egalitaristički, a ne antagonistički odnos među polovima)” (Byjošević 2018: bez paginacije). Up. s gradom u IAS.

Pomnije razmatranje zavređuje i sam žanrovski afinitet Katarine Bogdanović: „Ipak je najbolje biti književnik. A ja bih od *svih vrsta obdarenosti* najradije izabrala da budem satiričar kakvoga svet još nije zapamtio”. Upravo je satira, kako pokazuju brojne feministički orijentisane teoretičarke i teoretičari, jedan od žanrova koji se tradicionalno najpre kodiraju kao „maskulini” (v. npr. Iglton 2018), ali i jedan od onih koji su i činjenično kroz vreme bili u vlasti muškaraca. Do tog trenutka (1905. godine), ogledanje žena u žanru satire, i to ne samo na južnoslovenskom podneblju, veliki je presedan, mnogo pre nego pravilo.¹²⁴ Pisanje satire – naročito ovako ambiciozno zamišljeno – osim pristanka na „satansko uživanje” pred kojim strepi Katarina Bogdanović, ophrvana i aksiološkim i moralnim i psihološkim dilemama („Ja bih da prevaziđem sebe. Može li to biti? Da li je to *umesna i ostvarljiva želja?*”), iziskuje, naime, i poziciju aktivnog učesnika ili barem svedoka društvenih zbivanja, psihofizičku uronjenost u javnost uz njeno konstantno *nadgledanje*, svojevrsnu superviziju nad društvenim procesima i njihovim akterima. Takođe, uspešna satira od svog stvaraoca neretko zahteva ne samo pronaljiivost i hipervigilnost spram privilegovanih meta oštice – intenzivan istovremeni boravak *u* društvu i *izvan* njega – već i posebne autorske veštine i kompetencije, *vladanje vladajućim* konvencijama, retoričko-stilskim i poetičkim sredstvima/modelima, koji se, u sprezi s odgovarajućim idejama, podvrgavaju parodiji, demistifikuju iznutra, podrivajući se njima samima.¹²⁵

Književne aspiracije i ambicije koje u *femininom* „Devojačkom dnevniku” beleži Katarina Bogdanović kao devojka/žena – a koje su, po njenom sudu izraženom u dubokoj starosti, ostale neostvarene jer ih je ona sama izneverila pristankom na birokratsku karijeru – zasnivaju se na afinitetu prema jednoj

¹²⁴ Presedan, na primer, čini Draga Gavrilović, prozaistkinja koja u poslednjim decenijama 19. veka više nego pronaljiivo locira neodvojivost žanrovskih, rodnih i društvenih konvencija u svojim zapisima: „Dabome da je to suvoparna stvar, no od mene nije se bolje ni nadati, *nema u meni ni mrvica muških osobina te ne znam mnogo pojetizirati ni mašati se čak neba i možda obećavati na ovu priliku: 'nebo mi je listak vedri / na njegovi plavi nedri / dušo moja, pišaću ti'...* Ja sam, ko što ti rekoh, *skroz ženskinja*, i to, kao što znam da obično vele, *'slaba ženskinja'*, pa neću ništa da obećavam...” (Гавриловић 1990: 55, istakla Z. S). Up. i iskaz Katarine Bogdanović: „Jednom sam se bila rešila da pišem studiju o starosti. Mislim da svako na svoj način oseća starost. Preimućstvo čoveka nad ženom u tome je što starac još uvek može da bude simpatičan u društvu, a starica ne može. Ona je baba, i samo to, kako za odrasle, tako i za decu. Ima primera da su starci uživali simpatije mladih žena, pa i devojaka, a starice ne mogu da budu simpatične ni svojim vršnjacima. Kad bi starica napisala pesmu da se zaljubila u mladog čoveka, njoj bi se podsmevali; a kad to učini starac, onda to važi kao lepa melanholična pesma” (Николић 1986: 15).

¹²⁵ U tom aspektu, pomna analiza udžbenika *Teorija književnosti* iz 1923. godine dobija na posebnom značaju, jer nam predočava u kom je stepenu i shodno kojim tradicijama Katarina Bogdanović poznavala književne konvencije i potencijalno vladala njima.

specifičnoj „vrsti obdarenosti” koja je (do)tad uveliko i višestruko konotirala *maskulinitet*, koliko i podrazumevala privilegije *muškaraca*: satiričkom modusu. Taj modus Katarina Bogdanović će, premda znatno stidljivije nego što bi njen dnevnik mogao da najavi, ispoljavati ne samo u časopisnim prilogima, kritikama i raspravama međuratnog razdoblja već i u fikciji koja će za njenog života ostati neobjavljena i koja je danas sačuvana u vrlo skromnom obimu. Ipak, i ovaj skroman korpus zavređuje pomnu analizu, utoliko pre što se upravo kroz njegovu „neostvarenost” i *umetničku (bez)vrednost* reflektuju i osobena strepnja od autorstva Katarine Bogdanović i snaga (uticaja) književnih autoriteta „Skerlićevog doba”, u čijoj se senci, barem delimično, ovo autorstvo u nastajanju odvija; shodno tome – i samog Jovana Skerlića, čija je predavanja „ona redovno posećivala, jer je naš učitelj i nju, kao uostalom i nas druge, privukao svojim ličnim magnetizmom” (Lebl Albala 2005: 169).¹²⁶

*

*Ubeđuju me iskreno i jasno
Da život nije samo trud i rad,
Da čovek traži sreću dok je mlad,
I samo dotle; posle – biće kasno.*

*A ja sve tako: s hartijama dovek,
I s jednom željom: da što više dam;
Al' nit sam srećna, nit' odviše znam,
Ni prava žena, ni veliki čovek.*

Ovom se pesmom Katarina Bogdanović prvi i poslednji put oglašava u javnosti kao autorka jednog književnog priloga (fikcije) nakon mladalačkog doba (nailazimo na njen podatak da su 1901–1902. godine, u Karlovcu, „u godišnjem izveštaju Ženske učiteljske škole” štampane dve njene pesme; v. Богдановић 1986: 145).¹²⁷ Pesma „Život u hartijama”

¹²⁶ Ova problematika zavređuje zasebnu pažnju i posebnu studiju. U nastavku će fokus pre svega biti na pitanjima relevantnim za istoriju feminizma, a manje za književnu istoriju. To, međutim, nije jedina moguća putanja u osvetljavanju (predratnog) književnog profilisanja/obrazovanja Katarine Bogdanović i Pauline Lebl, premda je u ovoj prilici zastupljenija od drugih.

¹²⁷ Osim toga, u fondu „Katarina Bogdanović” IAŠ nalazi se i manji broj njenih pesama koje za njenog života nisu publikovane. One ne poseduju značajniju književnoistorijsku vrednost, ali su takođe zanimljiva studija slučaja. O njima bi se moglo dodatno razmišljati i pisati u nekoj drugoj prilici.

objavljena je 1918. godine u časopisu *Jugoslavenska žena*. Zanimljivo, jedan od poslednjih tekstova (članaka) Katarine Bogdanović objavljen za njenog života nosi naslov „Knjige u životu i život u knjigama” (*Nаша stvarnost*), i to je tek jedan u nizu povoda da se o njenom autorskom putu razmišlja kao o krugu (devojački dnevnik – međuratna štampa – štampa nakon Drugog svetskog rata i razgovori s Milanom Nikolićem u domu za stara lica). Metafora „života u hartijama” nesumnjiv je lajtmotiv celokupne zaostavštine Katarine Bogdanović – i publikovane i nepublikovane, i „javne” i „privatne”, i fikcionalne i nefikcionalne. Osim toga, podjednako zastupljen lajtmotiv jeste i *život bez sreće*, a, ako je sreća, kao u ovoj pesmi, rezervisana za mladalачko doba – onda i *život bez mladosti*.

Katarina Bogdanović ovde, prvi put u takvom obliku, eksplicira još nešto – naime, da nije „ni prava žena, ni veliki čovek”. Čini se da ova eksplikacija podleže jednostavnoj analizi, tj. ne zahteva produbljivanje interpretacije upravo usled naivnosti lirskog prosede. Dok je u proznim nefikcionalnim tekstovima Katarine Bogdanović svih vrsta (dnevnici, putopisima, časopisnim prilozima, esejima, studijama) uočljiv istančan dokumentaristički nerv i veliki pripovedački talenat – njena sačuvana poezija ostaje na nivou anahronog, više nego *prozaičnog* eksperimenta. Ipak, i taj eksperiment zasluđuje status prvorazrednog *dokumenta*, najpre jer figurira kao uzorna studija slučaja.

U ovoj pesmi tematizuje se isti onaj konflikt koji je u tuzlanskom *dnevniku* Katarina Bogdanović izražavala (formalno) znatno suptilnije i znatno rasterećenije. Vratimo li se tom *devojačkom* dnevniku i idenitetskom rascepu njegove autorke, sada u jukstapoziciji s pesmom, nameće se pomisao da je upravo u poslednjim stihovima sažeta i sentenciozno izložena čitava dnevnička drama: „Al nit sam *srećna*, nit *odviše* znam / Ni prava žena, ni veliki čovek”. Pre svega, iako je u njeno vreme bilo sasvim uobičajeno da se imenica *čovek* – svuda, pa i u feminističkoj štampi – spontano koristi sinonimno s *muškarcem*, Katarina Bogdanović, kako pokazuju i njeni ego-tekstovi i razni publikovani prilozi, tome u načelu nije bila sklona. Naprotiv, ona se pretežno izražavala u polarizacijama *muško-žensko* i *muškarci-žene*, a imenicu *čovek* uglavnom upotrebljavala u značenju *ljudsko biće / individua*. Takva upotreba podrazumeva se stoga, najverovatnije, i u ovom poetskom prilogu (iako je podsticajno razmišljati i u drugom smeru, o *čoveku* kao *muškarcu*).

Lirsko *ja*, *lirski subjekt*, isprva, u uvodnom stihu pesme, pa i u čitavoj prvoj strofi, zapravo je u poziciji *objekta* („Ubeđuju *me* iskreno i jasno / Da život nije samo trud i rad”...). Subjekatsku poziciju preuzimaju nedefinisani *drugi* koji lirski subjekt „ubeđuju iskreno i jasno” (dakle, dobronamerno i

otvoreno) „da život nije” ono čemu ga subjekt u potpunosti posvećuje („samo trud i rad”), „da čovek traži sreću dok je mlad / i samo dotle; posle – biće kasno”. (Ili, kako Katarina Bogdanović zapisuje u devojačkom, tuzlanskom dnevniku: „ukazuju mi na sreću tamo gde ja ni ne pomišljam da je tražim”.) Budući da je izražen u lirskoj pesmi napisanoj u prvom licu, ovaj agon *oni/ drugi versus ja*, pođemo li od dnevničkog prototeksta, može se takođe čitati i kao internalizovana rasprava – između *privatnog ja / ja-u-sopstvenoj-sobi* i *javnog ja / javnosti-u-meni*. Međutim, kao i u Dnevniku, u kom Katarina Bogdanović, kao devojka i učiteljica, s prozora posmatra šaroliki javni život sugrađana i kolektivni ples svojih vršnjaka, zaključujući da je „savršeno nesposobna” da „zaboravi na sebe i sva se stavi na službu *onima što su oko nje*”, i ovde je podvojenost do kraja radikalizovana. Sukob *ja-druzi* je kapitalan: *oni* su ti koji su „iskreni i jasni”, a *ja* ono što *drugačije* od toga, tj. ono što bi „stavljanjem na službu drugima” nužno moralo da se odrekne svojih osobnosti, autentičnih kvaliteta.¹²⁸

Druga strofa stoga figurira kao razrešenje prve, kao odgovor naoko upućen manje *drugima/njima* nego sebi samoj: „A ja sve tako: s hartijama dovek / I s jednom željom: da što više dam; / Al’ nit sam srećna, nit’ odviše znam, / Ni prava žena, ni veliki čovek”. Ipak, tek završni stihovi (pre)označavaju celinu, tj. povratno određuju smisao onoga što *drugi* govore, „da čovek traži sreću samo dok je mlad”. Iako je *čovek* u ovoj pesmi naizgled *univerzalna* kategorija, te premda je i „potraga za srećom” predstavljena kao univerzalna (kao, recimo, u liberalnoj tradiciji), ispostavlja se da „biti srećna” u stvari znači „biti prava žena”, i to, izgleda, isključivo *mlada*. To će reći: ne može se u isti mah biti „knjiški moljac” (Albalina opaska) i „prava (mlada) žena”. Ili, ne može se biti „prava žena” ukoliko je već mladalački humanizam prosvetiteljski orijentisan, utemeljen u racionalnosti, u spominjanoj cerebralnosti, ukoliko je „ideal čoveka” biće koje na prvom mestu „radi i misli” (u članku Katarine Bogdanović iz *Ženskog pokreta*, „žena koja radi i misli”). Neiscrpne su – kako se ispostavlja – mogućnosti tumačenja ovog naizgled efemernog, poetski anahronog teksta.

Ideal „velikog čoveka”, koji se ovde postavlja, podrazumeva ličnost koja je u optimalnoj meri razvila i ostvarila svoj humani potencijal u skladu sa shvatanjima svojstvenim Katarini Bogdanović. Njenim rečima iz devojačkog dnevnika: „veliki čovek” je ona osoba koja je u stanju da „prevaziđe sebe”, da stvori „nešto trajno, što će nadživeti vreme za koje postaje i što će biti veće

¹²⁸ U ovom koraku, moglo bi se razmišljati i o izvesnom *sartrovskom* duhu portreta Katarine Bogdanović.

od svoga tvorca". Kako se u ovoj pesmi sugerše, „veliki čovek” je onaj koji za sobom nešto ostavlja čovečanstvu u nasleđe (u čemu je, na primer, i prema sudu Katarine Bogdanović, uspeo Jovan Skerlić), koji transcendirira (sopstvenu) efemernost svojim radom i kreacijom – „s jednom željom: da što više *da(m)*”. Ako je vrhovna težnja lirskog subjekta, koja se uporno ne ostvaruje, darovati nešto svetu tako što će se „znati što više” („nit’ odviše znam”), na kojim pretpostavkama se taj *epistemički* i *etički* uspeh, tj. vrednost i doseg doprinosa jednog „velikog čoveka”, meri?

U tom koraku značajno bi mogle da nam pomognu feministička etika i epistemologija: elementarni gest uvažavanja mogućnosti da su subjekti, makog pola, među sobom različiti, sa spoznajama uslovljenim proživljenim iskustvima, te da kao takvi imaju pravo na uviđavne individualne izbore, afinitete i stremljenja, a da je jedina nelegitimna pozicija ona koja pretenjuje na neprikosновенost, koja odbija mogućnost sopstvene situiranosti, (auto)kritičkog ispitivanja: rečju, ona autoritarna. U beleškama i tekstovima Katarine Bogdanović pojmovi autoritarnosti i autoriteta gotovo se i ne spominju (u tim terminima), ali osetna je njihova blaga fuzija, i u tom smeru moglo bi se, između ostalog, razmišljati o potencijalnim (samo)osujećenjima Katarine Bogdanović *kao književnice* – njenim rečima, „*pisca bez dela*” – pa tako i o njenom nezadovoljstvu svojim izborima s kojima je povezivala ta (samo)osujećenja. Katarina Bogdanović na kraju života nije izrazila stav da je bilo koji njen životni izbor/trenutak bio pogrešan izuzev jednog: odustajanja od stvaranja takvog dela. Ideal koji dosledno samokritična Katarina Bogdanović pred sebe stavlja – „veliki čovek” kao „tvorac velikog dela” – možda je i neka verzija „natčoveka”, ali vrlo slobodno i uslovno rečeno, pošto se autorka, barem sudeći po istraživačkim tragovima, nakon devojačkih godina nije vraćala Ničeju i o njemu pisala. No, opet se ispostavlja da taj ideal, kao ni ničeanski, i nije tako „univerzalan”.

Višestrukost habitusa, ambicija i kompetencija Katarine Bogdanović (predavački, autorski, publicistički, činovnički, urednički, naučnoistraživački aspekt), kao i u svakom drugom slučaju, i sama je mač s dve oštrice. U velikoj meri, kako je već i sugerisano, njihov razvoj bio je uslovljen materijalnim, klasnim i rodnim položajem Katarine Bogdanović, te činjenicom da je ona u prestoničku intelektualnu javnost stupila potpuno samoinicijativno, bez olakšavajućih kontakata, gradeći svoju reputaciju „od nule” i odričući se kako svoje matične porodice tako i udaje tj. braka. Međutim, i samo novo polje u koje je ona stupila istovremeno je bilo ono u kome se s klasnom dimenzijom presećala i *rodna*, neretko dominirajući nad ovom prvom: „*devojci* nije bilo

mesto na univerzitetu”, ponajmanje u svojstvu zaposlene, čak i ukoliko ta devojka „odviše zna” (v. Lebl Albala 2005). U isti mah, (punoletnim) ženama nije bio priznat status „*odgovornih* urednica”, punopravnih građanki, niti omogućen pristup političkoj/biračkoj areni i bilo kom aspektu vlasti – parlamentarnom, izvršnom, zakonodavnom. Samim tim, prepreke koje su u prvim decenijama 20. veka u Kraljevini SHS iskrsavale pred njom i njenim koleginicima sličnih interesovanja, talenata i/ili aspiracija, bile su znatno složenije i istančanije od onih s kojima su se susretali vodeći autoriteti epohe, po pravilu muškarci, s podjednako višestrukim habitusima, ali, takođe, i višestrukim (interpretativnim) *zajednicama*.

S jedne strane, Katarina Bogdanović i u mladosti, i kasnije tokom života, pokazuje svest o tome da živi u rodno polarizovanom društvu, pronicljivo locira neravnopravnost politika polova, što formalnih i zvaničnih (državnih, pravnih, obrazovnih, kulturnih), što onih pritajenih, samorazumljivih i svakidašnjih. Pri tom, ona to čini i eksplicitno i implicitno, ostavljajući nam smernice za razmatranja rodno kodiranog autoriteta (u književnom polju, ili polju kulturne proizvodnje). U razgovoru koji je u poznoj starosti vodila s Milanom Nikolić, ona, kako je već naznačeno, a što vredi ponoviti, ostavlja sledeći iskaz:

„Moji prijatelji? Nema ih više. Svi su pomrli, samo Albala živi kod ćerke u Americi. Zanimaju vas Skerlić i Isidora? Skerlića sam volela kao svog oca. On je izvršio jak uticaj na mene, a pomagao mi je i kod objavljivanja rukopisa. Njegovu smrt sam propisno odbolovala. Ali moram priznati da mi se nikako nije sviđalo što su se on i Bogdan Popović uvek nekako s podsmehom odnosili prema Isidori. [...] Bila je dosta zgodna, ali strahovito nesrećna žena. Uvek mi se činilo da bi mogla da bude idealna supruga i domaćica, ali muškarci su bežali od nje, valjda zato što je bila isuviše učena. To joj je teško padalo” (Николић 1986: 14–15).

I u ovom iskazu očigledna je doza opreza i skepse Katarine Bogdanović u karakterisanju savremenika i različitih društvenih pojava, toliko važna za karakter ove intelektualke u celini, kao i za njena (savremena) portretisanja. Mnogo ranije, u periodu kad je sarađivala sa *Ženskim pokretom*, ona je zaključila da su „muški isto kao i mi žene: surevnjivi jedan na drugoga, ambiciozni, željni isticanja i vlasti” (Bogdanović 1986: 61). Katarina Bogdanović nije gajila, ili je barem vremenom prevladavala, iluzije o *ženskim kao feminističkim* subjektima, o nepatvorenim, esencijalističkim, idealnim osobinama žena/ženskosti, kao i o muškom/maskulinom autoritetu. Nesklonost Katarine Bogdanović ka idealizaciji (ljudi), bilo da je reč o muškarcima ili ženama, naročito je vredna pažnje utoliko što ne zaobilazi ni opštepriznate, vrhovne autoritete, bez obzira

na sentiment spram njih, te autorka ukazuje na „ljudsko, suviše ljudsko” čak i kod Jovana Skerlića, prema kome nesporno izražava najveći dug, zahvalnost i poštovanje. Autoritet se u svetonazoru Katarine Bogdanović, pa i u njenim tekstovima/izjavama, dekonstruiše spontano, iznutra; u ego-tekstovima Pauline Lebl Albale, kako će se pak ispostaviti, upravo narativna konstrukcija Jovana Skerlića, a potom i njenog supruga, Davida Albale, pokazuju da *maskulini autoritet* nije samosvesno i eksplicitno problematizovan.

„Očinska” komponenta Skerlićevog lika i uloge koju, opet spontano, registruje Katarina Bogdanović („Skerlića sam volela kao svog oca”)¹²⁹ takođe je vrlo indikativna. Ona se sugestivno saobražava biografskim toposima nekih od prvih učiteljica / prosvetnih radnica / obrazovanih žena u Srbiji s kraja 19. i početkom 20. veka, oličenim u njihovoj „negativnoj percepciji sopstvenog oca”, teškim (patrijarhalnim) okolnostima odrastanja, kao i odsustvu ranih autoriteta i (psiholoških i materijalnih) oslonaca (Tomić 2019b: 142). U isti mah, ova opaska zgodno je polazište i za dalje problematizacije patrilinarnosti književnog i intelektualnog polja, transgeneracijskog prenosa kroz prizmu „porodičnih metafora”, ili pak koncepata *strepnje od autorstva* / *straha od uticaja*.

Nadalje, budući da i sam vrvi od implicitnih i eksplicitnih rodnihi binarnih opozicija (muško/žensko, maskulino/feminino), ovaj iskaz Katarine Bogdanović poručuje nam da je takva, rodno zasnovana binarna logika već bila upisana i u srpsko i jugoslovensko književno i intelektualno polje „Skerlićevog” (i potonjih) doba. Međutim, ona se očito nije manifestovala isključivo u „javnoj sferi” – ili je, kad jeste, počivala na pretpostavkama koje prevazilaze dihotomiju javno/privatno i ukazuju na njenu poroznost. Prema svedočenjima Katarine Bogdanović, odnos vodećih autoriteta prema koleginicama upravo je građen na temelju *rodno kodiranog autoriteta*. To ne važi samo za odnos prema studentkinjama, gde se vertikalni autoritet percipirao kao samorazumljivi deo kodeksa, a iz te pozicije mlađim naslednicima i, ređe, naslednicama nudile prilike za autorsko profilisanje i dalji profesionalni napredak (SKG). Čini se da je stav prema onim intelektualkama koje nisu bile studentkinje i štićenice, vršnjakinjama i/ili naoko ravnopravnim koleginicama poput Isidore Sekulić – premda, ili upravo usled toga što su bile „isuviše učene” – inklinirao ka paternalizmu („podsmehu”), pre nego ka otvaranju prostora za zajednički angažman i rad (Katarina Bogdanović ovde pronicljivo locira da je u korenu tog podsmeha, distanciranja, bio poriv za

¹²⁹ Katarina Bogdanović je inače u rukopisnoj ostavštini znatno češće spominjala Skerlića nego svog oca.

bežanjem, strah, osećaj ugroženosti autoriteta). To dodatno dobija na značaju u svetlu kontroverzne i dinamične (feminističke) recepcije Isidore Sekulić (v. npr. Kox 2012; Росић 2022), ali predstavlja i važno polazište za razmatranje ženskog autorstva i položaja žena u književnoj javnosti uopšte, uključujući i samu Katarinu Bogdanović. Ukoliko biti „isuviše učena” može da se poistoveti s „odviše znam” iz pomenute pesme Katarine Bogdanović, situacija postaje utoliko zanimljivija. (U svakom slučaju, bilo bi podsticajno razmotriti delovanje i recepciju ove dve intelektualke iz komparativne perspektive.)

Skepticizam Katarine Bogdanović, anarhistička crta u njenom mišljenju, impuls ka dekonstrukciji i kritici zatečenog stanja, uz afinitet prema filozofima sumnje i žanru satire – od čega ne treba odvojiti činjenicu da, za razliku od Isidore Sekulić, ona u karijeri nije koketirala s uglednim akademskim i naučnim institucijama, da je bila principijelna tj. nije se odricala svojih „levičarskih uverenja” – vodili su do spontanog podrivanja (*sticanja*) *autoriteta kao maskulinističkog (proces)* u njenom autorskom i uredničkom opusu i rukopisu. Katarina Bogdanović „*nije pristajala na društveno dodeljene uloge, na autoritarnost po osnovu društvenog položaja ili dogme. Zalagala se za autoritet na osnovu kreativnosti, stručnosti, znanja i humanosti*” (Byjошевић 2019: bez paginacije, istakla Z. S.). Međutim, izvesno je da su određena mesta ostala upadljivo nedirnuta, i to nehotice, upravo jer su bila i *neosveščena*. Podjednako je upadljivo i što se ta mesta (tabui) neretko tiču (internalizovanih) rodničkih politika – drugim rečima, pitanja šta znači biti „(prava) žena”.

Na to su dosad, premda na različite načine, ukazale Lela Vujošević i Stanislava Barać. Stanislava Barać je pomno analizirala broj *Ženskog pokreta* u celosti posvećen suicidu Ruže Stojanović – motivisanom vanbračnom trudnoćom i odlukom njenog partnera Mladena Berića da ne prizna očinstvo – koji je objavljen za vreme urednikovanja Katarine Bogdanović.

„Pre nego što će im se ponuditi teorijsko obrazloženje identiteta / ideologeme / književnog lika nove žene, feministkinje okupljene oko *Ženskog pokreta* bile su prinuđene da same zasnuju teorijski diskurs o novoj ženi, i to u njenoj najosetljivijoj i najvažnijoj tački. Povodom samoubistva bliske koleginice, one su na teorijski nivo podigle raspravu o licemerju patrijarhalnog morala, vanbračnoj trudnoći, nepristajanju muškarca na brak, izbegavanju odgovornosti za dete itd. Autorke članaka su, međutim, i direktno prozvale Mladena Berića, 'uglednog' i 'popularnog' 'javnog radnika', kod koga se, prema njihovim rečima, iza nežnosti krila brutalnost, a iza humanosti 'bedna taština', i koji je poznajući zakone savremenog morala shvatio da mu 'ipak više ide u račun tuđ skandal nego ma kakva lična obaveza i dužnost'” (Бараћ 2015: 143).

Razmatrajući ovaj broj časopisa kao svojevrsni „mozaik portreta”, Stanislava Barać zadržava se i na prilogu Katarine Bogdanović „Moral o kome se govori i moral po kome se živi”. Ona uočava upadljiv paradoks doprinosa Katarine Bogdanović: s jedne strane, upravo je (urednica) Katarina Bogdanović od svih autorki priloga u broju „najvatrenije napala lažni moral Mladena Berića” (*ibid.*: 145), matematičara zaposlenog na Beogradskom univerzitetu. U tom trenutku, s obzirom na Berićeve poziciju i reputaciju u intelektualnoj javnosti, te činjenicu da je univerzitet bio svojevrsna muška arena, taj „vatreni napad” svakako je iziskivao hrabrost, spremnost na zameranje autoritetima i otvorenu konfrontaciju s njima, uz simultani obračun s vladajućim mentalitetom. Tu spremnost pokazale su sve zastupljene autorke, izuzev najuglednije, Isidore Sekulić.¹³⁰ Sem toga, većina potpisnica priloga – Zorka Kasnar, Paulina Lebl i Katarina Bogdanović – bile su u tom trenutku među alumnistkinjama istog univerziteta, što njihov nastup potencijalno utemeljuje u proživljenom iskustvu, ili mu barem daje na dodatnoj težini. S druge strane, međutim, upravo „članak koji najdirektnije apostrofira pitanje morala, ’Moral o kome se govori i moral po kome se živi’ Katarine Bogdanović, ne dospeva do ideje o ’nenužnosti’ građanskog braka, već čak upada u kontradiktornu situaciju da optužuje ženu koju je počeo da brani” (*ibid.*).

„Ona se, naime, u svome portretu, nada da će ovaj čin u ženskoj zajednici izazvati u krajnjoj liniji dobre posledice ’iako sam primer u stvari to nije. Biće po svojoj prilici toga da će naše devojke malo ozbiljnije i duže razmišljati dokle sme ići njihovo poverenje, i je li pametno obilaziti u današnje vreme jedinu legalnu formu koja može zagarantovati da se iz ovog ili onog čoveka neće opet iščauriti kakav Mladen Berić. [...] Ali ona [R. Stojanović] je danas mrtva, i nema tih izraza koji bi je osudili jače i više nego smrtonosni hitac iz njene sopstvene ruke” (*ibid.*: 146).

Kako zaključuje Barać, „ovi delovi članka, u kome se neočekivano pojavljuje drugačiji stav, svedoče o višem nivou podmuklog dejstva ideologije [...], onom u kom se značenjske kontradikcije ne primećuju ni u sopstvenim rečima” (*ibid.*). Čime objasniti ovakvu argumentaciju Katarine Bogdanović? „Ista autorka nije mogla doći do ideje novog morala na kakav se misli u naslovnoj sintagmi Aleksandre Kolontaj – novi moral i radnička klasa, jer ni svoj feminizam nije htela da izvede preko *granica građanske ideologije*” (*ibid.*; istakla Z. S.). I sasvim je tačno da u ovom tekstu autorka zastupa sporan

¹³⁰ Isidora Sekulić taj povod je iskoristila da priloži blago fikcionalizovani tekst zasnovan na temama materinstva, tragičnog gubitka deteta, suicida, na taj način višestruko izbegavajući da iznese jasan stav.

stav da „brak još uvek pruža jedinu mogućnost da se polna ljubav mirno i pošteno reguliše u korist deteta i žene” (Богдановић 1920c: 11, istakla Z. S.). Međutim, Katarina Bogdanović je i kao urednica i saradnica *Ženskog pokreta* u drugim slučajevima bila spremna da prekorači građanski dekorum, neretko prozivajući savremenike i savremenice za ono što zarad emancipacije žena (ne) čine shodno svojim klasnim pozicijama, tj. u skladu s tadašnjim socijaldemokratskim idejama. Uz to, ona je svega par godina kasnije, u *Srpskom književnom glasniku*, upravo pišući i o samoj Aleksandri Kolontaj, izrazila i bitno drugačije stavove u pogledu braka, a taj proces već je locirala i detaljno predložila Lela Vujošević, ističući da „Katarina Bogdanović kritikuje instituciju braka postavljenu kao osnovni društveno prihvatljiv smisao i cilj ženinog života, koji nije nužno povezan s ljubavlju, već prvenstveno s pragmatičnim razlozima” (Вујошевић 2019: bez paginacije).¹³¹

Na izvestan način, jednu vrstu prestupa, „(građanske) neposlušnosti”, Katarina Bogdanović čini i u tekstu „Moral o kome se govori i moral po kome se živi”, utoliko što u Beriću prepoznaje personifikaciju čitavog sistema i odgovarajućeg javnog mnjenja:

„Ali, za Mladena Berića stvar u taj isti mah dobija sasvim drugi izgled. Odmah on uviđa da od njega upravo najviše zavisi da li će odnos koji mu je dotle pružao samo *zadovoljstvo*, postati sada za *oboje obaveza i dužnost*, ili će *izbiti na javnost kao jedan čisto ženski skandal*. I po svojoj prirodnoj logici neodgovornog mužjaka, i po stvarnom poznavanju morala današnjeg društva, zaključuje on da njemu, kao čoveku, ipak više ide u račun *tuđ skandal* nego ma kakva lična obaveza i dužnost. Naročito ga hrabri pri tome saznanje da *po sadašnjim našim pojmovima greši samo žena*, ali da *ni nju ne osuđuju strogo ako ume da sakrije svoj greh i na taj način skine sa sebe svu odgovornost*” (Богдановић 1920c: 10–11, istakla Z. S.).

¹³¹ „Katarina Bogdanović, za svoje vreme vrlo smelo, u *Srpskom književnom glasniku* iz 1924. godine, zastupa pravo na slobodnu ljubav: 'Pošto danas ima ogroman broj rđavih, iako propisano sklopljenih brakova bez porodice, to bi, prema izlaganjima u ovoj knjizi, sasvim lepo mogla da se zamisli i jedna čestita porodica u budućnosti bez konvencionalnog braka'” (Вујошевић 2019: bez paginacije). „Naredne godine (1924), ona je u istom časopisu objavila tekst 'Klara Cetkin: žene i studenti' koji je posvetila 'jednom od važnih savremenih pitanja izloženih u maloj brošuri poznate komunističke agitatorke u Nemačkoj: kako se drže ljudi sa akademskom spremom prema ženi koja teži da postane punopravna'. U ovom tekstu se elaborira dominantna teza Klare Cetkin da je oslobođenje žena moguće postići samo u okviru radikalne proletherske revolucije: '*Industrijski radnici pokazuju tamo više razumevanja i predusretljivosti prema svojim drugaricama na poslu, jer nalaze u njima korisne saradnike i saveznike u borbi za ekonomsko izjednačavanje i građanska prava; dok umni radnici vide u školovanim ženama samo opasne takmace i nastoje da ih potisnu iz onih oblasti nauke i prakse u kojima ni za sve muške snage nema dovoljno mesta*'” (Вујошевић 2018: bez paginacije, istakla Z. S.).

Najpre, Katarina Bogdanović je ovde donekle u specifičnoj poziciji: uprkos kolektivističkoj časopisnoj koncepciji i ujedinjenom nastupu saradnica i članica redakcije povodom ovog događaja, ona jedina zauzima nominalnu uredničku poziciju. Stoga u tekstu i nastupa upravo kao glavna i faktički *odgovorna* urednica, izražavajući se u prvom licu množine i u programskom maniru, te najavljujući promene u politici časopisa motivisane istim tim događajem, tj. odlučniji zaokret ka problematizovanju fenomena „dvostrukog morala” – građanskog, sistemskog i mentalitetskog licemerja u percepciji „moralne ispravnosti” muškaraca i žena, odnosno seksualnog dekoruma. Do tog zaokreta u praksi će ubrzo i doći (v. Милованов 2021), o čemu dobro svedoči portret naredne urednice, Mileve Milojević. U isti mah, urednica nastupa i kao braniteljka kako feminizma uopšte tako i kolektivističke agende *Ženskog pokreta* / *Ženskog pokreta*, budući da je, kako otkrivamo iz ovog priloga, pre tematskog broja javnost u tabloidnom maniru iskoristila suicid Ruže Stojanović kao povod za nipodaštavanje i destabilizaciju njihovog angažmana, prepoznajući u tom tragičnom činu znak defetizma, predaje, poraza samih feministkinja/feminizma. Pred njom je, dakle, bio delikatan zadatak – apologija (sopstvenog) feminizma (časopisa i *kolektiviteta* iza kog stoji) bez istovremene osude, ali i bez podržavanja naglog, neshvatljivog *individualnog* čina, suicida jedne saradnice. Ona je s izazovom i pokušala da se izbori, a taj pokušaj ispotiha memoriše i njene sopstvene, celoživotne tenzije na osi individualizam–kolektivizam.

U tom ključu moguće je dodatno osvetliti najproblematičnije mesto u njenoj argumentaciji. U pitanju je pritajena, ali nesporna tendencija, koju locira i Stanislava Barać, da se o odgovornosti i o krivici Ruže Stojanović i Mladena Berića govori bezmalo u jukstapoziciji, premda autorka deklarativno insistira na kapitalnoj razlici između njih dvoje – prisustvu odnosno odsustvu *savesti*. Usled toga se u čitaocu nameće pomisao da je ovaj tekst, uprkos najavljenom „distanciranom” registru, pokušaju „objektivnog” prikazivanja jednog „slučaja”, ipak napisan u trenutku velike ljutnje urednice ne samo na nehumani sistem i docenta Mladena Berića već i na lične izbore sopstvene koleginice.

„O slučaju Ruže Stojanović i Mladena Berića dovoljno je obaveštena sva naša javnost, i *Ženski pokret*, u informativnom smislu, ne bi mogao kazati ništa sasvim novo. Izgleda čak da zato što se držimo samo proverenih fakata, mi ovim brojem dajemo manje podataka nego mnogi naši dnevni listovi, koji donose ne samo sve što znaju nego i ono što misle da znaju. U ostalom, to sasvim odgovara tendencijama izvesnih članaka po novinama u poslednje vreme, u kojima se sve većma

gubi iz vida velika odgovornost dnevne štampe za stvaranje javnog mnjenja, a sve više ide za tim da ljubitelji skandala i senzacija nađu zanimljive i privlačne lektire.

[...] Međutim, najpre valja objasniti u kom smislu ćemo govoriti o krivici i krivicima, jer nesaglasnost sudova u javnosti očividno pokazuje u kakav kaos i zabunu možemo upasti ako se to prethodno ne utvrdi. Tu mi odmah izjavljujemo da ne mislimo tragati za pobudama i čisto ličnim psihološkim momentima kod oba odgovorna faktora, pošto se motivi i namere teško otkrivaju i u normalnim prilikama, kod živih, a još teže kada jedan saučesnik ne može više da govori, a drugi, kao moralno neuračunljiv, ne zaslužuje više naše poverenje. Na tome putu dakle samo bi se zalutalo u oblast nagađanja i proizvoljnih kombinacija, gde bi svaki sa svojim pretpostavkama i *subjektivnim* razlozima imao prava i *za osudu i za opravdanje*. Mi stvar možemo *objektivno* posmatrati jedino od momenta kada dolazi u pitanje odnos prema društvu, kada su oboje – hteli ne hteli – bili prinuđeni da zauzmu jedan sasvim određen stav prema današnjem društvenom moralu” (Богдановић 1920c: 10, istakla Z. S.).

Tu je i slepa mrlja epistemičke pozicije / *apologetske-kao-osuđujuće* argumentacije Katarine Bogdanović. Iako pretenduje na nepristrasnu i „objektivnu” analizu društvenog stanja i mentaliteta, dvostrukog seksualnog morala, autorka u nastavku teksta progresivno prelazi u vrlo pristrasan i „subjektivan” diskurs, prožimajući svoju argumentaciju visokim stepenom svojevrsnog doživljenog govora, elementima drame, tj. afektiranošću, kao i tehnikom skaza, transponujući se u „moguća” i „verovatna” emocionalna stanja, rasuđivanja i odluke kako javnosti u celini tako i Ruže Stojanović ili pak Mladena Berića. Samim tim, njena argumentacija obiluje i „osudama” i „opravdanjima”, a granice „ličnog” i „društvenog” (političkog) rastaču se, prepliću i podrivaju.¹³² Drugim rečima, javni, urednički *autoritet* Katarine Bogdanović u ovoj prilici dobija, za nju netipično, primese *autoritarnosti* – ne jer se zasniva na uplivima *ličnog*, već utoliko što autorka članka ostaje rastrzana između očito *subjektivne* procene jednog događaja i *odricanja od subjektiviteta*, tj. napora da na objektivni nivo prenese argumentaciju zasnovanu upravo na „svojim pretpostavkama i subjektivnim razlozima”.

Da samoj Katarini Bogdanović, uprkos borbenoj odbrani feminizma i „satanskom uživanju” u prevrednovanju vladajućeg morala, nije preterano

¹³² „On je čak celo naše javno mnjenje srozao na svoj moralni nivo kada je pouzdano računao da niko u njemu neće osuditi krivca. Prema tome, ako nam žena ovde nije stvorila nikakav ugledni primer, ona je neosporno pokazala to da je u njoj bila probuđena savest; čovek, naprotiv, izašao je ne samo nepošten i nesavestan, što ljudi u seksualnim odnosima ne smatraju za veliku grešku, nego i cinički bezdušan i brutalno odvratn, – toliko odvratn da bi ga mogli braniti samo njemu ravni” (Богдановић 1920c: 13).

stalo do politika seksualnosti formulisanih u maniru Aleksandre Kolontaj, iz ovog priloga tako iščitavamo posredno, a Lela Vujošević primećuje da se nezainteresovanost oseća i u prikazu objavljenom 1923. godine u *Srpskom književnom glasniku*. Uprkos načelnoj podršci njenim idejama o licemerju dvostrukog morala, ističe Lela Vujošević, ova urednica *Ženskog pokreta* „nije bila kadra da podrži zalaganja Aleksandre Kolontaj za seksualnu revoluciju”, zanemarujući „aktuelnost i naučnu i društvenu relevantnost tema seksualnih sloboda i promenu društvenih normi u tom pogledu u međuratnom periodu” (Vujošević 2018: bez paginacije). Uporedo s tim, još jedna primedba mogla bi da bude značajna za razumevanje ovakve pozicije Katarine Bogdanović:

„Ipak, nije bila pobornica radikalne emancipatorske politike: nije usmeravala pažnju na potrebu zalaganja za prava radnika/radnica (odnosno radničku klasu), niti je ukazivala na postojeće socijalne (klasne) nejednakosti. Iako nije uspela da prevaziđe put od teorije do aktivizma, doktrina nenasilja i pozitivnog otpora, odbacivanja sistema i prakse vlasti, te radikalna kritika upotrebe nelegitimnog autoriteta i moći, karakteristične za poziciju klasičnog anarhizma, obeležile su ceo njen život” (Vujošević 2019: bez paginacije).

Osim u „nepređenom putu od teorije do aktivizma”, odnosno u „građanskoj poslušnosti”,¹³³ odnos Katarine Bogdanović prema seksualnosti može se potencijalno osvetliti, između ostalog, njenim načelnim odnosom prema telesnosti, nespornim privilegovanjem racionalnosti, ali i izvesnom asketskom crtom,¹³⁴ poricanjem/suspenzijom ili čak zazorom od korporalnosti. Naime, ako je i u ranoj mladosti i na izmaku života govorila da „nikad nije osetila radost što je žensko”, „da joj je telo uvek smetalo” i da bi volela da „čovjek ima samo glavu” (v. Николић 1986), nije neobično što je Katarina Bogdanović „zalaganja Aleksandre Kolontaj za seksualnu revoluciju” zastupala deklarativno, pre nego strastveno i predano – premda je činjenica da ih jeste podržala, i to ne samo u granicama *Ženskog pokreta* već i u vodećem književnom časopisu epohe (SKG). Isto tako, nije neobično ni što je kao urednica ovog feminističkog glasila ostala usredsređena na druga politička

¹³³ „Kada za Ružu Stojanović kaže da je 'svu važnost legalne garancije shvatila tek onda kada je, kao mati, svirepo morala iskusiti kako brak još uvek pruža jedinu mogućnost da se polna ljubav mirno i pošteno reguliše u korist deteta i žene' (7/1920: 11), Katarina Bogdanović to iskazuje tonom pomirenja i građanske poslušnosti, bez ideje da i drugačije mogućnosti mogu da budu 'poštene'” (Bašić 2015: 146).

¹³⁴ „U mojoj prirodi je nešto asketsko, misionarsko, požrtvovano, i pošto sve to ne nalazi nikakve primene – verovatno baš mojom krivicom – to ja sebe mučim, i sve svoje moguće radosti i zadovoljstva prinosim na žrtvu svom idolu – bolu” (Богдановић 1986: 59). Ovaj zapis autorka ostavlja u „Beogradskom dnevniku”, 1924.

i socijalna pitanja, kao i na kritiku postojećeg parlamentarnog sistema, trudeći se da sprovede mobilizaciju *žena kao grupe* najpre kao „žena koje rade i misle” (svojom *glavom*).

Strogost inherentna njenom karakteru, uporedo s aporijama *univerzalističkog humanizma/individualizma*, pa i kodiranja *građanstva*, susreću se i u ovom aspektu. Katarina Bogdanović donekle naslućuje da rod nije datost i da biologija nije sudbina. Moglo bi se čak tvrditi da nju bilo kakav polni determinizam ni ne zanima, te ni ne čudi kritički atak na Ota Vajningera.¹³⁵ Moglo bi se tvrditi i da je reč o intelektualci koja bi, da je mogla, najradije izabrala svet u kome ne postoji kategorija niti pola niti roda. U njenoj vizuri, što je više nego očigledno iz ovog priloga, ljudi su pre i posle svega ljudi, i to „političke individue” – bića „dužnosti, odgovornosti, inicijative i solidarnosti”. U prosvetiteljskom ključu, identitet *čoveka* gradi se, međutim, u opoziciji s drugošću – pre svega *animalnim/nagonskim* kao *nes(a)vesnim* i *iracionalnim*.

„Njeno ispaštanje počinje, dakle, od momenta kada je uvidela da se zbližila sa čovekom koji u seksualne odnose ulazi samo sa svojom čisto animalnom prirodom, a da pri tome nimalo ne angažuje svoju savest. [...] I dok pod takvim utiscima njen bol i odgovornost i osećanje dužnosti naglo rastu, kod njega – ako je uopšte čega bilo – sve slabi, i najzad iščezava u poslednjem trenutku, kada je svoju mužjačku logiku potkrepio i poznatom seljačkom etimologijom da je moralno samo ono što se mora” (Богдановић 1920c: 11).

Sklonost fuzionisanju *nesvesnog* i *nesavesnog* potencijalno je i ključni kamen spoticanja (opet se možemo vratiti na Ničea, kao i na pitanje zašto Katarina Bogdanović naposljetku nije pisala i/ili publikovala fikciju, iako je to želela i nameravala). Prosvetiteljski princip, drugim rečima, potencijalno ostaje slep ukoliko je lišen legitimacije jednog vida *femininosti*, onakve koja se tradicionalno kodira i kao domen *nesvesnog* i *iracionalnog*. Tu granicu Katarina Bogdanović u ovoj prilici niukoliko ne prekoračuje.

¹³⁵ „U prikazu 'Dve knjige o seksualnom problemu' o knjizi Ota Vajningera, objavljenom 1924. u *Srpskom književnom glasniku*, Katarina Bogdanović, pored kritike Vajningera kao seksiste, odnosno kao 'pisca koji ne trpi ženu i o mnogo čemu jednostrano i nastrano misli i kome je malo stalo da bude dosledan, brani svoju tezu o slobodnoj ljubavi, koju Vajninger ocenjuje kao 'polnu anarhiju i da su njene pristalice samo komunisti i razvratnici svih društvenih klasa. [...] Slobodna ljubav kako je ovde protumačena nije to ni blizu, naprotiv, izgleda kao jedan znatno viši moralni stupanj u poređenju sa današnjim stanjem...'. Katarina Bogdanović staje u odbranu stavova Elen Kej, švedske feministkinje i pedagoškinje, koja je zagovarala radikalne stavove o slobodnoj ljubavi, i predviđa da će se oni sprovoditi i u praksi, 'a dotle još treba da se čeka'” (Byjomeвић 2019: bez paginacije).

S druge strane, (anticipatorski) značaj i ovih i drugih uredničkih priloga Katarine Bogdanović, upravo zahvaljujući „najvatrenijem napadu”, tj. radikalizaciji stavova, nipošto ne treba potceniti. Shodno socijalističkim i socijaldemokratskim idejama, u prilogu „Moral o kome se govori...” insistira se, na primer, i na kolektivistički usmerenoj solidarnosti. Argumentacija Katarine Bogdanović, i ovde i inače, počiva na pokušaju povratka etike u političko, na isticanju onoga što „čoveka nije dostojno” (bio to muškarac ili žena), a neetičan čin bio bi nepreuzimanje odgovornosti za *lične* izbore. Tako ona i otvoreno sugerise da *lično* u nekom koraku neminovno postaje *političko*, a da političko zahteva *savest* kao ključnu dimenziju (humaniteta i etičnosti). U tom pogledu, Katarina Bogdanović umnogome baštini liberalnu tradiciju, odnosno profeministički stav svojstven britanskom utilitarizmu (ne može se utvrditi da li je i ona, poput Skerlića, čitala prevod Milove knjige) paralelno, u izvesnoj intelektualnoj simbiozi s nasleđem Svetozara Markovića, o kome je govorila u svojim javnim predavanjima. U toj tački može se potražiti još jedno potencijalno mesto dosluha Katarine Bogdanović s Jovanom Skerlićem; isto tako, i sa sopstvenim proživljenim iskustvima, budući da je ona izvestan deo detinjstva i devojačkog doba provela upravo u ruralnim oblastima buduće države, neposredno svedočeći patrijarhalnosti (dvostrukog) morala i socioekonomskih politika, zalažući se potom za trezvenost, tj. otpor „poznatoj seljačkoj etimologiji da je moralno samo ono što se mora”. U toj etimologiji ona je, izgleda, naslućivala zgodno „potkrepljenje mužjačke logike” (sistema u liku) Mladena Berića, a to njenu poziciju, uslovno rečeno, približava i potonjim radikalnofeminističkim strujama.

Prosvetčivanje žena i zaštita njenih prava, u optici prve urednice Ženskog pokreta, premda utemeljeni u dotadašnjim profeminističkim tradicijama na južnoslovenskom podneblju i premda i sami kreativni, ne uključuju dublje problematizacije (rodne) dijalektike prosvetiteljstva, rodne uslovljenosti ili slepila *univerzalnog* humanizma, socijalizma, anarhizma, socijaldemokratskih i drugih političkih doktrina; kako ističe Barać, ostaje se u granicama „građanske ideologije”, a feministički dekonstruktivistički potencijali ne izvide do kraja. *Žena*, kao individua („od krvi i mesa”) ili kao konstrukcija, nije prostor mogućih *razlika* koje bi bile (društveno) relevantne. Tek kao potencijalna politička akterka, kao *građanka*, ona postaje *subjekat* čija razlika dobija na relevantnosti, u smeru i cilju i individualnog i kolektivnog razvoja. Samim tim, u tekstovima Katarine Bogdanović, naporedo s načelnom svešću o rodnoj neravnopravnosti i s antirežimskim

stavovima, javlja se sklonost ka prenebregavanju kontekstualnih činilaca (konstruisanja) *ženskog ideniteta* (ili određenja „prave žene”). Jedan mogući ključ i ujedno svedočanstvo takve pozicije nudi i sam tekst „Moral o kome se govori i moral po kome se živi”, tj. slepilo njegove autorke za aporije u sopstvenom argumentativnom hodu, uz izoštrenu sklonost ka jukstapoiniranju ili čak izjednačavanju moralne/društvene odgovornosti Mladena Berića i Ruže Stojanović.

Da je to bila *neosveščena* pozicija, slepa mrlja autorkine rodne (auto)refleksivnosti, ili barem svojevrzni „nepređeni put od teorije do aktivizma”, opet dobro pokazuju dnevničke beleške Katarine Bogdanović, koje je publikovao Milan Nikolić. S jedne strane, ona je 1957. godine negativno ocenila celokupno svoje javno delovanje, uključujući i ono *uredničko*, ostavljajući svedočanstvo u kome insistira na neravnopravnim rodnim politikama i konvencijama epohe:

„Mnogo, mnogo više sam očekivala od života i od sebe kad sam 1906. pošla u Beograd da studiram. Ako sam nešto postigla, to je bilo više u karijeri nego u literaturi. U sebi samoj, u svom talentu, nisam našla ono što sam očekivala.

Želela sam da napišem delo koje će da utiče na pojedince i na društvo. Nisam to postigla. Želela sam da budem novinar i da pišem uvodne članke, da utičem na javno mnjenje. Ni to mi se nije ispunilo.

Da sam bila muško, da nisam imala nikakvih ženskih obaveza i poslova, da sam se sva mogla posvetiti studijama, pisanju, možda bih nešto stvorila što vredi i utiče, što bi me nadživelo. Ali ja sam pisanju i studiranju posvećivala samo svoje slobodne vreme, jedva odvojeno od zamornih školskih i domaćih poslova” (Богдановић 1986: 136).

S druge strane, u tom svetlu naročito je značajan i tzv. Beogradski dnevnik, koji je Katarina Bogdanović vodila od marta do novembra 1924. godine. U tom periodu bila je zaposlena u Drugoj ženskoj gimnaziji i još uvek bliska Ženskom pokretu, premda je već koju godinu ranije počela da se distancira od feminističke agitacije. U sačuvanoj zaostavštini Katarine Bogdanović ne mogu se pronaći izvori koji bi detaljno obrazložili njenu motivaciju za pristupanje Ženskom pokretu i uređivanje istoimenog časopisa neposredno nakon osnivanja Kraljevine SHS. U arhivskoj građi postoje njene biobibliografske beleške i rasejane retrospekcije usmerene na period saradnje s časopisom i organizacijom, ali njih ne prate detaljniji osvrti, procene i tumačenja. Iz memoara Pauline Lebl Albale saznajemo da je Katarina Bogdanović u Društvu bila od samog početka, svesrdno

i svestrano se angažujući kao jedna od članica kolegijuma posleratne Druge ženske gimnazije (up. Simić 2021). Isto to pokazuju i prilozi same Katarine Bogdanović u periodici, odnosno njena učešća na feminističkim kongresima.¹³⁶ Ipak, jedini iole elaboriran iskaz koji ona sama ostavlja u tom pogledu tiče se prekida saradnje, distanciranja od Ženskog pokreta, i iznet je upravo u „Beogradskom dnevniku”.

Tako 1924. godine, povodom poziva da učestvuje na X Internacionalnom kongresu za socijalnu politiku u Čehoslovačkoj, ona beleži:

„Ja se radujem da vidim Prag i sav rad kongresa, ali sumnjam da ću moći išta sastaviti da govorim, jer o *ženskom i dečjem pitanju ne volim*, a za *drugo da se javim ne bi imalo smisla*, pored četiri muškarca, ako svi budu išli. Ja sam na Međunarodnom ženskom kongresu u Rimu dobila (progutala) tako veliku dozu feminizma da sam još i danas sita, i biću, čini mi se, još zadugo. *Kad bih sad opet govorila o feminizmu, izgledalo bi mi da slušam iz fonografa svoje sopstvene reči. Zato sam se i odvojila od Ženskog pokreta, a i dosadilo mi je već zahtevati neprestano ono što se nikako ne dobija*” (Богдановић 1986: 62–63, istakla Z. S).

Iz iskaza posredno saznajemo da je sifražetski reformistički angažman, borba za „ono što se nikako ne dobija” – žensko pravo glasa, bio među ključnim motivima Katarine Bogdanović za pristupanje Društvu i saradnički i urednički doprinos časopisu *Ženski pokret*. Katarina Bogdanović želela je, dakle, da postane *građanka* i u tom smeru pomogne drugim ženama, ali bila je svesna da je sistem u koji bi one stupile neprijateljski i nehuman, njenim rečima – „odvratan”, te da zahteva etičko rekonstituisanje. Nadalje, ona otkriva i da je od takvog angažmana umorna, da se oseća demotivisano, kao da „neprestano” ulaže uzaludne napore, što takođe ne treba posmatrati odvojeno od vrlo otežanih uslova produkcije, uređivanja i publikovanja glasila

¹³⁶ „I pored posvećenosti stručnom i pedagoškom radu, Katarina Bogdanović ne zapostavlja aktivistički angažman – prati rad međunarodnih i domaćih ženskih organizacija i donosi izveštaje s kongresa širom Evrope koje objavljuje u stručnim i književnim časopisima. Bila je jedna od šest Jugoslovenki (od ukupno 290 učesnica i učesnika) koje su učestvovalе u radu Internacionalne letnje škole održane u Salzburgu u periodu 1–14. avgusta 1921. u organizaciji Ženske internacionalne lige za mir i slobodu. Detaljan izveštaj sa tog skupa (na 10 stranica) objavila je u časopisu *Ženski pokret*, u brojevima 9 i 10 iz 1921. Katarina Bogdanović bila je delegatkinja na Devetom kongresu internacionalnog saveza žena za pravo glasa, održanom u Rimu polovinom maja 1923, na kojem se raspravljalo o ženskom pravu glasa, o načinu da se poveća broj ženskih poslanika u parlamentu i o drugim temama. U *Srpskom književnom glasniku* iste godine štampala je detaljan izveštaj sa tog kongresa uključujući i četiri rezolucije koje su donete na osnovu rada u sekcijama. U tom tekstu ona pokazuje izvanredno poznavanje slike tadašnjeg ženskog samoorganizovanja u svetu (međunarodnih organizacija, saveza, pregled njihovih programa i održanih konferencija)” (Вујосевић 2018: bez paginacije).

u prvim godinama izlaženja, o kojima je u *javnim* priložima posvedočila ona sama, kao urednica.¹³⁷ U isti mah, u ovom obrazloženju prepoznaje se i njeno karakteristično naslućivanje sopstvene „intelektualne smrti”, tj. nepristajanje na intelektualno-aktivističku monotoniju, te odlučnost da se ta monotonija radikalno i preventivno prekine. Međutim, čak i ovde prepoznaju se natruhe svojevrzne strepnje od autorstva i uticaja, od *autorstva-kao-uticaja* i obratno: „*sumnjam da ću moći išta sastaviti da govorim*, jer o ženskom i dečjem pitanju ne volim, a *za drugo da se javim ne bi imalo smisla*, pored četiri muškarca”.

Zašto je Katarina Bogdanović sumnjala da „*može išta da sastavi da govori*” na kongresu na koji je pozvana, i zašto je smatrala da „ne bi imalo smisla” da se oglasi o bilo kom pitanju sem „dečjeg” i „ženskog”, koja su se u tom trenutku percipirala kao unekoliko siguran prostor za žene aktivistkinje i intelektualke, kao *feminina zona*? Ili: ko i šta to – kako u Katarini Bogdanović samoj tako i *spolja*, u javnosti – usmerava, evaluira i afirmiše njene mogućnosti, njene sposobnosti i *smislenost* (karaktera) njenih zalaganja? Čini se da su upravo ovo ključna pitanja o kojima i nadalje vredi razmišljati, pre svega nakon što se dodatno rekonstruišu istorijski izvori i osvetli celokupni rad heterogenih političkih, ženskih i feminističkih pokreta u međuratnoj Jugoslaviji. O tome bi, štaviše, vredelo razmišljati ne samo povodom biografije Katarine Bogdanović već i u znatno širim obrisima i koordinatama. Da li je, u ovom konkretnom slučaju, reč o novom obliku susprezanja od „satanskog uživanja” i puritanskom femininom potčinjavanju, ili pak upravo o nepristajanju na takvo jedno potčinjavanje, ali bez (utopijske) svesti ili ideje da je alternativa moguća; da prisustvo „četiri muškaraca” – nadmoćnih i svojim habitusima, položajem i uzajamnom umreženošću, i svojim brojem, kvantitativnom dominacijom u maskulinom sistemu, u javnom mnjenju čiji odraz u ogledalu, štaviše, predstavlja lik Mladena Berića – ne znači nužno (samo)osporavanje *ženskog/femininog/feminističkog* (doprinosa, zalaganja)? Ili, iz perspektive književne istorije, zašto pred kraj života Katarina Bogdanović govori da je „Skerlića volela kao svog oca”, ali „mora priznati da joj se nikako nije sviđalo što su se on i Bogdan Popović uvek nekako s podsmehom odnosili prema Isidori”? Ova pitanja ostaju otvorena i nerazrešena – ne samo usled istoriografsko-metodoloških lakuna, naznačenih u uvodnom segmentu rada, već i usled činjenice da su takva ostala i u Katarini Bogdanović.

¹³⁷ Na primer, u tekstu „Na početku druge godine”, uvodnom članku u *Ženskom pokretu* br. 1 iz 1921. godine.

4.5. Paulina Lebl (Albala) (1891–1967): od rađanja „Moderne žene” do *Njegovog života*

Bila sam skromna i krotka devojka. [...] Svoje ideale, to jest savršenstva za kojima sam čeznula, koje sam žudela postići, projicirala sam u ličnosti za koje sam verovala da su ih samim svojim bićem otelotvorili. [...] Ta moja potreba za adoracijom ideala izražavala se u tome što sam neprestano nalazila nada sve svetle likove, podizala ih na piedestal, i pred njima kao pred idolom stajala u divljenju i skoro radosnom ushićenju.

Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, oko 1945.

Za razliku od preostalih koleginica o kojima se u ovoj prilici piše (Katari-
na Bogdanović, Mileva Milojević, Darinka Stojanović), pa i Zorke Kasnar (Ka-
radžić), koja je stajala iza prvog broja, takođe zainteresovanih za književnost
i književna pitanja, Paulina Lebl Albala nije bila među *nominalnim* glavnim
urednicama časopisa *Ženski pokret*. Međutim, kao što je naznačeno u ranijim
poglavljima, bila je među članicama prve redakcije / književnog odbora, a
na osnovu dostupnih izvora jasno je da je njena uloga – kako u osnivanju
Društva i pokretanju lista neposredno nakon rata i tokom 1919/1920. tako
i u njegovom inicijalnom uređivanju – bila od velikog, neretko i ključnog
značaja. Podsećanja radi, kao njena bliska prijateljica i koleginica sa studija,
Paulina Lebl je prvoj predsednici Društva i urednici časopisa – Zorki Kasnar
– „bila od pomoći, održavajući živu prepisku s njom i pretpativši je u Ženevi
preko novinarske agencije Argus na *isečke o feminizmu iz svih uglednih no-
vina evropskih*” (Lebl Albala 2005: 269). Ovo sećanje Pauline Lebl Albale od
višestruke je važnosti: ono ne svedoči samo o njenom *faktičkom* uredničkom
doprinosu (iz daljine), ili pak preokupacijama i politikama *Ženskog pokreta* u
sprezi s tad aktuelnim zapadnim feminističkim tokovima, već i o zanimljivoj
činjenici da su ti tokovi do Zorke Kasnar dolazili u vidu fragmenata, „isečaka
o feminizmu”, delića izdvojenih iz širih časopisnih mozaika. U ovom detalju
sugestivno se odražava načelno radikalno građansko usmerenje novoosnova-
nog Društva za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava, inicijalna sklonost
ka partikularizaciji *ženskog pitanja* spram drugih (dnevno)političkih pojava,
te iznova potvrđuje da je „Društvo na početku svoje orijentacije jasno istaklo
da će okupljati sve žene, bez obzira na njihovu profesiju, politička shvatanja,
klasnu, versku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost, da ih podstakne na za-
jedničku borbu za dostojniji društveni položaj” (Malešević 2007: 13).

Informisanost Pauline Lebl Albale i njen staž čitateljke evropske (feminističke) štampe zasigurno su i sami doprineli izgledu, koncepciji i recepciji *Ženskog pokreta*. „Od onih dana pod okupacijom kad se u meni probudilo interesovanje za feminističke probleme preko časopisa Zofke Kveder, ja sam neprestano pratila pažljivo ta pitanja kroz stupce *švajcarskih novina*”, beleži ona; kako dodaje, u mirnodopskim uslovima koji su usledili, saznajući o postepenoj izgradnji ženskog pokreta (kasnije Ženskog pokreta), ona je „taj pokret radosno pozdravila, i pružila mu aktivnu *saradnju šaljući redovno Zori razne sugestije, podsticaje i uputstva*” (Lebl Albala 2005: 263, istakla Z. S.). Najzad, Albala ističe i da je, nakon što je časopis zvanično pokrenut, „mnogo radije no sednicama (Društva, prim. Z. S.) *prisustvovala* uređivanju samoga lista *Ženski pokret*” u prostorijama Druge ženske gimnazije, gde se nalazila redakcija, te da je „*dobar deo poslova oko tog uređivanja svršavala sama*, kao odani saradnik starije prijateljice s univerziteta, a sadašnje kolegice na gimnazijskom radu, Katarine Bogdanović” (*ibid.*: 270, istakla Z. S.).

Primer Pauline Lebl Albale jedan je od onih koji pokazuju koliko su mikroistorijske rekonstrukcije u studijama periodike važne, ali i kakav metodološki oprez i teorijsku nijansiranost zahteva uže razmatranje uredničkog pitanja. Naime, doprinos Pauline Lebl Ženskom pokretu / *Ženskom pokretu* (u vreme urednikovanja Katarine Bogdanović) nije ostao zabeležen i sačuvan niti u javnosti niti u privatnim arhivama i, da ona sama nije ostavila temeljna svedočanstva o tom periodu i sopstvenim aktivnostima, pitanje je da li bismo ga danas uopšte prepoznali. Zahvaljujući njenoj odluci da napiše memoare, koje je 2005. kao samizdat, pod naslovom *Tako je nekad bilo*, publikovao njen rođak Aleksandar Lebl (v. Lebl Albala 2005), istraživači periodike u prilici su da objasne barem neke značajne aspekte inicijalnih uredničkih politika *Ženskog pokreta*. Knjiga *Tako je nekad bilo* stoga figurira kao prvorazredni dokument u proučavanju Ženskog pokreta i istoimenog glasila, a njena autorka kao reprezentativni primer „nevidljive uredničke ruke” (up. Вукoвић 1984).

Paulina Lebl Albala, jedna od značajnijih i uglednijih feministkinja u međuratnoj Jugoslaviji, inače je bila sklona biobibliografskom radu, memoaristici i drugim oblicima marljivog *memorisanja* istorijske faktografije; današnjim rečnikom – dosledna zagovornica *kulture sećanja*. Na izvestan način, isto se može reći za urednice štampe (u Kraljevini SHS/Jugoslaviji) uopšte – to je možda i najočiglednije u žanru ženskog portreta (v. Баpаћ 2015) – baš kao i za njihove istraživačice; vratimo li se na apele Fijonuale Dilejn, obe ove prakse možemo da opišemo upravo kao „aktivistički oblik sociokulturnog pamćenja” (Dillane 2021: 8). Ipak, u slučaju Pauline Lebl

Albale sklonost kulturi sećanja i aktivizam u smeru sociokulturnog pamćenja dobijaju posebno izražene kvalitete i dimenzije. U velikoj meri, oni su bili uslovljeni kako feminističkim impulsom u njenoj (intelektualnoj) biografiji tako i njenim jevrejskim poreklom, udajom i višedecenijskim brakom s jednim od uticajnijih cionista, diplomata i političkih aktera u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Davidom Albalom, ali i činjenicom holokausta i antisemitskim politikama u prvoj polovini 20. veka.

Sa svešću o toj problematici, o Paulini Lebl Albali dosad su, i to nedavno, opsežnije pisale Magdalena Koh (Koch 2023) i Melina Rokai (Rokai 2024).¹³⁸ Koh je, kao filološkinja, analizu usmerila prvenstveno prema tekstualnim strategijama same Pauline Lebl Albale. Rokai je, iz perspektive istoričarke, posvetila naročitu pažnju pluralnom identitetu međuratne intelektualke, odnosno njenom odnosu prema nacionalizmu, jugoslovenskom unitarizmu, feminizmu i cionizmu. Osvetljavajući biografiju i bibliografiju ove aškenaske Jevrejke, rođene 1891. godine u Sofiji, koja je detinjstvo i mladost provela u Nišu i Beogradu, Rokai ističe da je reč o jednoj od prvih diplomkinja Beogradskog univerziteta (1909–1913), koja je ostavila značajnog traga u kulturnom i intelektualnom polju Jugoslavije, prvenstveno kroz aktivizam u domenu ženske emancipacije, uključujući uređivanje feminističke štampe i učešće na feminističkim kongresima, kao i predsedavanje Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena. Pritom, u težnji da ponudi „novi, sveobuhvatni pogled na istorijsku ličnost Pauline Lebl Albale”, Rokai uzima u obzir širok spektar izvora: ne samo publikacije *Tako je nekad bilo* i *Vidov život*, kojima će se ovde u nastavku posvetiti detaljnija pažnja, već i njene članke u međuratnoj periodici, izlaganja na međunarodnim feminističkim kongresima, ali i intimne dnevničke zapise iz perioda boravka u Švajcarskoj tokom Prvog svetskog rata, koji se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (Rokai 2024: 324–327). Jedna od značajnijih teza Meline Rokai, koju autorka potkrepljuje odgovarajućim izvorima, jeste da je feminizam, a kasnije i cionizam Pauline Lebl Albale, bio neraskidivo povezan s jugoslovenskim unitarizmom, a da je internacionalizam ovoj intelektualki bio stran.

¹³⁸ Pomenuti tekst Meline Rokai nisam uvažila tokom pisanja disertacije, pošto je publikovan nakon njene odbrane. Takođe, Rokai u isto vreme nije bila upoznata s mojim radom na disertaciji i rekonstrukciji biografije Albale. U izvesnom smislu, reč je o tekstu koji je komplementaran ovom poglavlju knjige. Autorka iznosi čitav niz dragocenih uvida u život i rad Pauline Lebl Albale, neretko s akcentima i fokusima sličnim onima na kojima sam sama insistirala nezavisno od nje, ali ne usredsređujući se na urednički identitet Lebl Albale, njenu poziciju urednice *Ženskog pokreta*.

Osim toga, portret Pauline Lebl Albale razmatrao se i u drugim prilikama, uglavnom posredno ili kao sporedni predmet proučavanja (Tomić 2019b; Kosijer 2021; Маринковић 2022). Knjiga *Tako je nekad bilo* figurirala je kao važan izvor u rekonstrukciji međuratne ženske i feminističke periodike i intelektualne javnosti (Tomić 2019b; Stefanović 2020). O Paulini Lebl Albali kao *urednici* (štampe) pak još nije bilo reči. Aleksandar Lebl je u vrlo sažetom predgovoru pomenutoj knjizi, u svojevrsnoj skici za biografiju Pauline Lebl, uz apel upućen istraživačima koji dotad nisu imali pri ruci uspomene ove intelektualke, obuhvatio i ovaj vid njenog angažmana:

„Paulina Lebl Albala (1891–1967) bila je u međuratnom periodu poznata po mnogobrojnim člancima i prikazima u nizu listova i časopisa poput *Srpskog književnog glasnika* ili *Letopisa Matice Srpske*, a generacijama đaka kao autorka, s Katarinom Bogdanović, udžbenika za gimnaziju *Teorija književnosti*; kao prevodilac dela poznatih stranih književnika, s francuskog (Flober, Frans, Renan i drugi), nemačkog (Gete, Hajne, Hese, H. Man i dr.) i engleskog (Defo, Dikens, Mom...).¹³⁹ Posebno je značajna njena aktivnost u međuratnom ženskom pokretu, u čijim je organizacijama bila među rukovodećim članicama, urednica glasila i autorka mnogih napisa. Za vreme II svetskog rata, koji je provela u SAD, i kratko vreme potom do povratka u Jugoslaviju (odakle se sa ćerkom iselila u Izrael i ponovo otišla u SAD, gde je umrla), pisala je za izdanja na srpskom (*Amerikanski srbobran* i dr.) i na engleskom jeziku, između ostalog o srpskim piscima za *Columbia Dictionary of Modern European Literature*, kao i za *Hebrew Encyclopedia* u Jerusalimu” (Lebl 2005: 5–6, istakla Z. S.).

Nedugo nakon objavljivanja memoara *Tako je nekad bilo*, 2008. godine, iz štampe je izašla još jedna knjiga koju potpisuje Paulina Lebl Albala, a čiji je priređivač Aleksandar Lebl: *Vidov život – biografija dr Davida Albale*. Latinka Perović, recenzentkinja izdanja, u sažetom pogovoru, osvrćući se na bibliografiju autorke s unekoliko drugačijim fokusima, ističe:

„Paulina Lebl-Albala (1891–1967) pripadala je, između dva svetska rata, beogradskom intelektualnom krugu. Književni teoretičar i istoričar, bavila se i prevodilaštvom. Njenu bibliografiju čine 144 originalna rada, 24 prevoda i 10 dovršenih i neobjavljenih radova, među kojima i rukopis njene disertacije o Ljubomiru P. Nenadoviću, koji su propali u Beogradu za vreme Drugog svetskog rata.

U SAD, gde je boravila od 1940. godine, Paulina Lebl-Albala je napisala, verovatno 1945. godine, svoja sećanja *Tako je nekad bilo*.

¹³⁹ Prevodilačkom radu Pauline Lebl Albale, koji ovde nije u fokusu, mogle bi se posvetiti zasebne studije. Vredelo bi, takođe, osvetliti i njen urednički angažman u *Glasniku jugoslovenskog ženskog saveza*.

[...] Veoma bogat izvor o Srbiji na razmeđu 19. i 20. veka, a naročito o pripremi omladine kroz nacionalno vaspitanje za ratove koji će uslediti na početku 20. veka, kao i o *formiranju intelektualne elite* na Beogradskom univerzitetu (Srpski seminar, pregalaštvo i uticaj Jovana Skerlića, Bogdana i Pavla Popovića), sećanja Pauline Lebl-Albala privukla su pažnju naučne i šire javnosti Beograda i njihov više nego skroman tiraž od 200 primeraka brzo je nestao. Ali, njihovo objavljivanje je obezbedilo podatak o postojanju još jednog rukopisa Pauline Lebl Albala.

Sećanja, u stvari autobiografija Pauline Lebl-Albala, zaustavljaju se na 1920. godini kada se ona udala za Davida Albalu (1886–1942). U SAD Leblova je napisala biografiju svoga supruga, čiji je rukopis posle smrti njihove kćeri Jele (2003. godine) upućen Jevrejskom istorijskom muzeju, sa ovlašćenjem da ga on i objavi” (Perović 2008: 153, istakla Z. S.).

Perović, poput Aleksandra Lebla, najpre ukazuje na višestruki javni habitus Pauline Lebl Albale i njen višesmeran doprinos međuratnom „beogradskom intelektualnom krugu”, upućujući i na istraživačke izazove uslovljene činjenicom da je značajan deo njenih rukopisa uništen tokom Drugog svetskog rata. Dakle, za razliku od svoje koleginice Katarine Bogdanović, koja je sama bila sklona da za sobom briše tragove, da uništava sopstvene rukopise, te da u javnosti, simultano, teži što manjoj eksponiranosti, Albala je i *svoj* rad pažljivo beležila i čuvala. Međutim, i u ovom slučaju problem je krnja bio-bibliografska građa, ovde uslovljena poreklom i egzistencijalnim prilikama autorke, njenim čestim prinudnim selidbama i bekstvima pred pretnjom smrti u doba holokausta. Utoliko se dodatno privileguju izvori nastali tokom i nakon ovog doba, u kojima je Paulina Lebl Albala, u emigraciji, sumirala deo svog dotadašnjeg životnog puta. Najzad, Latinka Perović locira žanrovsku fluidnost knjige *Tako je nekad bilo*: prema njenom uzgrednom sudu, u pitanju su *memoari*, „sećanja”, a „u stvari *autobiografija*”.

Ova teza zavređuje detaljnije ispitivanje, naročito s obzirom na još jednu važnu opasku: načelni retrospektivni pogled Albale, uprkos sporadičnim prolepsama i analepsama na mikronivou koje zalaze u period nakon 1920. godine, zaustavlja se upravo u tom trenutku, u godini njene *udaje*, ali ujedno i početka njene odlučnije *feminističke agende* u intelektualnoj javnosti Kraljevine SHS/Jugoslavije – i pokretanja časopisa *Ženski pokret*. Premda sama autorka sugerise da je ovaj rukopis, naknadno objavljen pod naslovom *Tako je nekad bilo*, nepotpun, da mu predstoji nastavak, mi danas nemamo uvid u taj nastavak. Shodno tome, uskraćeni smo za autorefleksivne osvrte Pauline Lebl Albale na njen celovit međuratni angažman, uključujući, na primer, njeno više nego značajno osnivanje Udruženja univerzitetski obra-

zovanih žena i višegodišnju delatnost u njegovim okvirima (v. Kosijer 2020; Ograjšek Gorenjak 2023; up. Rokai 2024). S obzirom na autorske strategije karakteristične za prvi deo rukopisa (knjigu *Tako je nekad bilo*) – ujedno smo, najverovatnije, uskraćeni i za dragocene podatke o brojnim drugim akterkama i akterima srpske i jugoslovenske javnosti nakon 1920. godine, pa tako i za pouzdaniju rekonstrukciju međuratne feminističke kontra-javnosti.

Naime, *Tako je nekad bilo* ne predstavlja samo jedinstveni istoriografski izvor već i vrlo zanimljiv žanrovski fenomen. Iako se zasniva na autobiografskom modusu i dodiruje s ovim žanrom usled težnje ka temeljnom *hronološkom*, tj. lineranom životopisu jedne individue – od rođenja i rodoslova preko detinjstva i devojaštva do udaje – ovaj sačuvani i publikovani rukopis, višestruko se otvarajući za druge i za (žanrovske) *drugosti*, fluktuirajući na granicama između autobiografije i heterobiografije, zapravo je srodniji pojedininim („edvardijanskim”) oblicima *feminističke auto/biografije* ocrtanim u teorijsko-metodološkom segmentu ovog istraživanja (v. Caine 1994). Uprkos strukturalnoj koncentrisanosti na sebe samu, svoj lični razvojni put – intelektualni, intimni (porodica, erotski odnosi, prijateljstva), obrazovni (osnovno, srednje i više školovanje, kao i neformalni modeli edukacije) – Paulina Lebl Albala očito ne stremlji *oficijelnom* legitimisanju sopstvenog iskustva i *znamenitog* doprinosa *javnosti*. Naprotiv, kao što čini njena saradnica Katarina Bogdanović u svojim *dnevnicima* – gde bismo to, u skladu s konvencijama žanra, inače i mogli da očekujemo – Albala u svom autobiografskom diskursu *namenjenom javnosti* upadljivo ukazuje na *privatne* komponente svog iskustva, ali i na sopstvene slabosti i nedostatke barem koliko i na vrline i postignuća, gradeći ujedno *ispovedni* narativ o svojevrsnoj „promašenoj književnoj karijeri”, i to s distance od nekoliko decenija. Pritom, knjiga Pauline Lebl Albale donosi i čitav niz mikroportreta njenih savremenika i savremenica, kao i panoramski prikaz prvih decenija 20. veka u Srbiji – u Nišu, Kruševcu i Beogradu – uključujući temeljne opise kako politika (devojačke) svakodnevice u prestonici i unutrašnjosti zemlje tako i ratnih stanja / privremenih emigracija tokom ratova. Njeno „autobiografsko *ja*”, uz to, kontinuirano se ispoljava kroz *relacije* – ćerke, sestre, učenice, koleginice, partnerke – uz приметnu sklonost ka negativnim ili barem uzdržanim, autokritičkim vrednosnim procenama sopstvene pozicije u tim relacijama (Paulina Lebl Albala, na primer, u više navrata govori o sebi kao o neprivlačnoj osobi). S jedne strane, naročito kad je u pitanju odnos prema autoritetima epohe poput profesora angažovanih oko Seminara za novu srpsku književnost, u tome se mogu potražiti odjeci bontona ili uobičajenih stilskih i retoričkih strategija

koje za cilj imaju izražavanje zahvalnosti, pijeteta i poštovanja. Međutim, ispovedni impuls ka samoosporavanju uočljiv je i na drugim nivoima – onda kada je reč o intimnim relacijama/iskustvima. Tako činjenica da se sećanja Albale prekidaju u trenutku njene udaje postaje još zanimljivija: ne samo jer funkcioniše kao određena forma hepienda, unoseći primese fikcionalnosti u primarno nefikcionalnu memoarsku prozu, već i stoga što u čitaocu razvija specifična očekivanja od nastavka rukopisa – (podjednako pokornu) *supružansku* poziciju autorke.

Ta očekivanja, na izvestan način, ostvarena su u knjizi *Vidov život: biografija dr Davida Albale*, koju je autorka počela da piše 1942. godine, neposredno nakon smrti svog supruga (v. Lebl Albala 2008: 7). Ovaj naslov je odabir priređivača, dok je sama autorka manuskript o liku i delu svog supruga nasloвила jednostavno *Njegov život*, bez isticanja žanrovskog određenja. I zaista, ova knjiga – nasuprot *Tako je nekad bilo*, koncipirana i kao tradicionalna biografija o znamenitoj javnoj ličnosti, politički istaknutom pojedincu – uzoran je pokazatelj da je *history*, barem ukoliko je reč o međuratnom razdoblju u Jugoslaviji, *his story* (up. Koch 2023). Međutim, takav *oficijelni* narativ ispričpovedan je iz perspektive *žene* (ujedno i supruge), koja je i pre udaje, ali i u čitavom međuratnom razdoblju, sama prolazila kroz proces feminističkog osvešćivanja, s uplivima njenog proživljenog iskustva i evaluacija, pa tako dolazi i do svojevrstne simbioze dve supružanske figure / dva „autorska” glasa.

Na neobičnu i izazovnu komplementarnost ova dva rukopisa i izdanja ukazala je, tek u uzgrednim sugestijama, najpre Latinka Perović:

„Prirodno je bilo da je *Paulina Lebl-Albala*, kroz biografiju svoga supruga, ispričala preostali deo vlastite autobiografije. Delili su isto vreme, a njihov zajednički život podjednako su obeležavali krupni događaji: kriza novostvorene jugoslovenske države – razočarenje; uspon nacizma i dolazak Hitlera na vlast – zebnja i strah; antisemitizam i u Srbiji – slom iluzija o tolerantnosti; Drugi svetski rat – opšta i lična katastrofa. Ali, *Paulina Lebl-Albala* povukla se u drugi plan. Njena su svedočanstva posredna, bez uporišta u dokumentima: neke su sami uništili, neki su nestali u Beogradu za vreme rata. *Leblova* je bila posvećena struci, ali je iz neposredne blizine pratila veoma intenzivan, ona će reći fanatičan, rad svoga supruga. Nije uvek lako razlikovati šta je čija ideja, interpretacija, ocena i reakcija” (Perović 2008: 153; istakla Z. S.).

Latinka Perović se na prvom mestu dotiče pitanja nacionalnog identiteta, pronicljivo locirajući svojevrstni proces postajanja Jevrejkom Pauline Lebl od trenutka kad je svom devojačkom pridodala i prezime Albala, a koje će se silom prilika intenzivirati u periodu uoči, tokom i nakon Drugog svet-skog rata (o odnosu Pauline Lebl Albale prema cionizmu v. Rokai 2024). „U

biografiji dr Davida Albale iz pera Pauline Lebl-Albala oseća se trag koji je život u istorijski izmenjenim okolnostima ostavio *na nju*”, primećuje Perović, ističući upadljivu razliku u „liku” same autorke u knjizi *Tako je nekad bilo* odnosno u *Vidovom životu*: „u autobiografiji, to je siromašna, ali darovita devojka, silno ambiciozna, koja uspeva da proдре u krug intelektualne elite”; „u biografiji dr Davida Albale, ona je u drugom ambijentu, a posle smrti supruga i potpuno usamljena. *I njen stil je bez živosti i lepote*” (Perović 2008: 154, istakla Z. S.). Nadalje, Perović ističe „manje ili više prikrivenu ironiju” kojom obiluju „mnogi delovi biografije” dr Davida Albale, „čoveka dvostruke lojalnosti”, koji je „vaspitavan u školi kao jedan od izvršilaca ‘zavetne narodne misli’, da bi „svog jevrejskog porekla postao svestan tek na studijama u Beču”:

„Lojalan Srbiji i Jugoslaviji, dr David Albala nikada nije pristao na asimilaciju Jevreja, i do kraja je ostao ‘beskompromisni nacionalni Jevrejin’. Kroz celu biografiju provejava osećanje Lebllove, koje je sigurno bilo i njegovo, da mu ta lojalnost nije u dovoljnoj meri priznata.

Leblova je u oceni svoga supruga mogla biti pristrasna. Ali je, nema sumnje, *tek uz njega, postala svesna i sopstvene drugosti*. Njena autobiografija i biografija njenog supruga iz njenog pera, osim toga što su važna svedočanstva o srpskom društvu u prvoj polovini 20. veka, zanimljiva su i u psihološkom smislu. *Posvećena kulturi u kojoj je uspela, Leblova je bila sklonija potiskivanju sopstvene drugosti. Dr David Albala je bio lojalan državi u kojoj se rodio, za koju se borio i radio, ali ne po cenu svoje drugosti*” (Perović 2008: 154–155).

Publikovana zaostavština Pauline Lebl Albale ukazuje, međutim, na različite vidove (potiskivanja) njene „drugosti”, uporedo s etničkom/nacionalnom, pa tako i *rodnu* – onu koja je naročito „zanimljiva u psihološkom smislu” (i sama Latinka Perović pritom implicitno ima u vidu ima u vidu shvatanje *autoriteta*), koliko i u dijalektici sa *žanrom*. Na ovom aspektu zadržava se donekle Magdalena Koh, razmatrajući obe pomenute knjige, *Vidov život* i *Tako je nekad bilo*, ali i svojevrсни prototekst prve, ogled pisan u formi opsežnog nekrologa, 1943. godine, i to, za razliku od preostalih rukopisa, na engleskom jeziku – *Dr. David Albala as a Jewish National Worker* (Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik; v. Lebl Albala 1943a). Magdalena Koh uočava niz dihotomija na kojima se ova tri izdanja, sagledana naporedo, zapravo zasnivaju, niz binarnih opozicija čija *komparativna intertekstualna* analiza predstavlja optimalan okvir recepcije i tumačenja: javno/privatno, maskulino/feminino, istorija/kontraistorija, sećanje/kontrasećanje, biografija/autobiografija. Kako ističe Koh, u ogledu *Dr. David Albala as a Jewish National Worker* Paulina Lebl Albala pre svega teži da legitimise zvanično političko delovanje svog

supruga. Tekst stremi „javnoj istoriji” čiji je protagonista bio David Albala, te fokus nije na njegovoj ulozi supruga i oca, na intimnim relacijama, već na njegovom habitusu „ključne figure u jevrejskoj zajednici i cionističkom pokretu u Jugoslaviji, na Balkanu, i šire” (Koch 2023: 92). Odabir engleskog jezika dodatno sugerise da je posredi „svesna strategija komemorisanja Davida Albale kao centralne figure u oficijelnoj makroistoriji koja prelazi granice lokalnog, srpskog ili jugoslovenskog konteksta” (*ibid.*: 93). Najzad, kao biografkinja Davida Albale, Paulina Lebl Albala služi se uobičajenim autorskim strategijama u tradicionalnim portretisanjima znamenitih ličnosti, stremeći da „stvari objektivnu i nepristrasnu biografiju uz primenu ’univerzalizujućih’ stilskih i narativnih postupaka” (*ibid.*).

Tako ona, između ostalog, koristi „distancirano treće lice jednine”, referišući na Davida Albalu upotrebom ili lične zamenice „on” ili sintagme „dr Albala”, dosledno potencirajući „njegov društveni status i natprosečno obrazovanje”; u isti mah, Paulina Lebl Albala „naglašava njegov višestruki identitet” – što, treba dodati, ne čini eksplicitno pri *autobiografisanju* – i to u težnji da „kreira idealizovan opis svog supruga, uzorni model koji zavređuje ugledanje” (opet, za razliku od *autobiografisanja*); shodno tome, autorka nekrologa „repetitivno ukazuje na to da je on centralna figura jevrejske javnosti u Jugoslaviji” (*ibid.*: 94), čime i implicitno i eksplicitno privileguje tradicionalni, *maskulini* pogled na kategoriju uspeha i (samo)ostvarenosti. Magdalena Koh pronicljivo zapaža da je posredi izvesno bila promišljena autorska strategija Pauline Lebl Albale: „kao književna kritičarka i teoretičarka dobro upoznata s književnim i kulturnim konvencijama, ona je namerno privilegovala doprinos svog subjekta javnim poslovima nauštrb porodičnih relacija” (*ibid.*: 95).

Unekoliko drugačiji modus biografisanja pronalazimo u knjizi *Vidov život*. Koh, poput Latinke Perović, ističe „sveprožimajući utisak da u *Vidovom životu* oba glasa, muški, javni, i ženski, privatni, stoje naporedo i u neraskidivoj sprezi. Međutim, lični, subjektivan, izražen u prvom licu, glas žene – autorke preovlađuje” u narativnoj postavci, premda je „centralnost supruga nesporna” u pogledu tematizovane građe; i u ovom slučaju, „bez sumnje, Paulina piše o Davidovim zvaničnim i javnim ulogama, ponavljajući mnoge činjenice iz engleske verzije njegove biografije”; uprkos tome, „ovoga puta pričom dominiraju njegov privatni i porodični život, kao i njegove unutarnje sumnje, kolebanja i razočaranja” (*ibid.*: 100). U sažetom osvrtu na ovu publikaciju, Koh s pravom ističe i da u njoj upoznajemo ambivalentniji i složeniji portret Davida Albale – ne samo „njegovu uviđavnu, empatičnu i senzitivnu prirodu, te raznolike talente i svestranost, već i njegovu impulsivnost, sklonost de-

spotizmu i autoritarnost” (*ibid.*). Drugim rečima, „pripovedanje *zajedničke* Paulinine i Davidove životne priče” – pri čemu je autorka-naratorica „ključni očevidac, posmatrač izbliza i marljivi intelektualni i emocionalni komentator koji priču provlači kroz svoja individualna sećanja” – u *Vidovom životu* ostvaruje se na više simultanih planova: žanrovskom, sadržinskom, formalnom, a David Albala uspostavlja kao „čovjek od krvi i mesa”, barem koliko i idealizovana „javna figura” (*ibid.*: 100–101, istakla Z. S.).

Direktno predložena svest o interseksionalnosti, a naročito onoj na osi etnicitet / nacionalni identitet / rod – koja bi, uzmemo li u obzir način na koji Paulina Lebl Albala piše o svom suprugu, mogla da bude očekivana u susretu s autobiografskim prosedeom deklarisanе (prominentne) međuratne feministkinje – u knjizi *Tako je nekad bilo* izostaje, ili se pak pojavljuje isključivo implicitno, na rubovima naracije, te u svojevršnom pamćenju žanra. Magdalena Koh, ne zadržavajući se detaljno na ovoj knjizi i njenom sadržaju, i sama primećuje da autobiografski diskurs Pauline Lebl Albale teži „mikroistoriji”, fokusu na „privatna sećanja” i da, za razliku od biografskog, podrazumeva veće insistiranje na (intimnim) relacijama; štaviše, „identitet se ovde pretežno razume kao orodnjen: identitet obrazovane žene, sifražetkinje i feministkinje” (*ibid.*: 96). U tom pogledu, uzimajući u obzir i orodnjenost predstavljenih iskustava i žanrovske osobenosti teksta, Koh u životopisu Pauline Lebl Albale prepoznaje dokument „kontrasećanja”, posvećen, između ostalog, lociranju početaka organizovanog i osvešćenog feminističkog angažmana u Beogradu, tj. rekonstrukciji alternativnih aspekata intelektualnog polja – dakle, feminističke kontrajavnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Poput Latinke Perović, a kako bi sačuvala fokus na binarnosti autorskih strategija Pauline Lebl Albale, Magdalena Koh definiše knjigu *Tako je nekad bilo* kao autobiografiju, suprotstavljajući je „biografiji”, odnosno dvama pomenutim biografskim spisima. Međutim, čini se da bi bilo prikladno načiniti barem dvostruki korak dalje (i ujedno unatrag): najpre, razmisliti o potencijalnim *dnevničkim* prototekstovima ove knjige, a potom i o drugačijim mogućim žanrovskim određenjima, tj. njenoj bliskosti s ispovestima i memoarima.¹⁴⁰

U svojoj biobibliografiji, koju sama nudi kao apendiks manuskriptu *Tako je nekad bilo*, Albala, naime, poseban segment posvećuje popisu uništenih i izgubljenih rukopisa. Među njima se nalaze i „moji dnevници počev od petog razreda gimnazije pa, s prekidima, skoro do mog polaska iz Beograda, početkom 1940” (Lebl Albala 2005: 294; up. Koch 2023). Imamo li u vidu

¹⁴⁰ Melina Rokai, primera radi, koristi naizmenično i termin *autobiografija* i termin *memoari*; v. Rokai 2024.

da je Paulina Lebl (Albala) kontinuirano vodila *dnevnike* decenijama pre integralnog uobličjenja svojih uspomena, tj. rukopisa *Tako je nekad bilo* i *Vidov život*, nameće se pretpostavka da je upravo u ovim rukopisama, između ostalog, nameravala ili pokušavala da nadoknadi njihov neželjeni gubitak. Premda se takva autorska motivacija nigde ne eksplicira, ona potencijalno preoznačava žanrovsku fluidnost rukopisa/knjiga, kao i ocrtane, njima svojstvene pripovedne strategije, uslovljavajući na taj način specifične oblike „genološkog pakta” (v. Kox 2012).

Ishod ove potencijalne, ali verovatne, palimpsestne tekstualne geneze jesu osobeni žanrovski amalgami, sinkretični ego-tekstovi koji se kolebaju na granicama dnevnika, memoara, ispovesti i autobiografije, a to zauzvrat objašnjava i dosadašnje vidove njihove recepcije. Opaska Latinke Perović o tome da je u *Tako je nekad bilo* reč o „sećanjima, u stvari autobiografiji”, na primer, ispotiha naglašava legitimitet autorske pozicije i povlašćene (pripovedne) perspektive same Pauline Lebl Albale, odnosno njene sopstvene, progresivne *subjektivizacije* koja se u knjizi opisuje. Isto to implicira i Magdalena Koh, nudeći barem tri moguća odgovora na pitanje zašto je *Tako je nekad bilo* strukturisana upravo tako kako jeste, zašto se okončava baš godinom udaje autorke:

„1945. godine ona je verovatno osećala preku potrebu da posvedoči o svom ranom životu usled izmenjene političke klime u svojoj domovini i paralelne reinterpretacije istorijskog narativa pod komunističkim vlastima. [...] [P]otrebu da ponudi hroniku 'buržoaskog' sveta koji je u Jugoslaviji umnogome iščezavao neposredno nakon Drugog svetskog rata. [...]

Drugi, subjektivniji razlog [...] mogli bismo potražiti u tome što je posle 1920. Lebl Albala postala poznatija, a njen rad bolje dokumentovan, zahvaljujući prominentnim ulogama koje su i ona i njen suprug imali u međuratnoj Jugoslaviji. [...] Najзад, može biti da je odlučila da pokaže da je u brak ušla kao potpuno formirana ličnost, svesna vlastitih potencijala. Ona je sebe već izgradila po sopstvenoj meri i nije morala da se oslanja na muževljevu reputaciju kako bi nakon braka stekla priznanja” (Koch 2023: 97).

U teoriji žanra, granice (između) autobiografije i memoara i dalje se smatraju poroznim, a njihove karakteristike i konotacije sagledavaju (iz rodne perspektive) na prilično fleksibilan način. S druge strane, u zavisnosti od teorijskog polazišta, i njihovo razlikovanje i njihova sinonimna upotreba često su planske, taktičke. Pojam autobiografije u zapadnoj kulturi tradicionalno konotira viši stepen digniteta, (stilske) formalnosti, faktografske i epistemičke čvrstine u poređenju s „memoarima”, te se memoari mogu

opisati i kao izvesna „feminina” varijanta šire shvaćenog autobiografskog diskursa, odnosno onih ego-tekstova koji su, za razliku od dnevnika, uglavnom *namenjeni javnosti*. „Nikada ne bismo nazvali autobiografiju političara ili neke druge profesionalne javne figure memoarima” (nav. prema Rak 2004: 305) utoliko što i od autobiografije spontano očekujemo ono što očekujemo čitajući biografije znamenitih ličnosti – uključujući i one koje Paulina Lebl Albala piše o svom suprugu, koga i doslovno opisuje kao „biblijsku figuru”, ili pak Vukosava Milojević o Jovanu Skerliću – insistiranje na izuzetnom profesionalnom doprinosu pojedinca, oslikanom u „najpovoljnijem svjetlu” (*ibid.*).

Savremeni teoretičari i teoretičarke ponekad ciljano subvertiraju ovakvu postavku, uočavajući u „memoarima” svojevrsnu *žanrovsko drugo*, deridijanski „suplement autobiografije” (Rak 2004: 306). Tradicionalno, „kritičari tretiraju memoare kao niži oblik autobiografije” (*ibid.*: 305); ipak, upravo oni tekstovi koje nazivamo memoarskim dovode u pitanje kategoričnost žanrovskih određenja i diferenciranja fikcije i nefikcije, ali i neprikosnovenost maskulinog (epistemičkog) autoriteta. Delimično i usled toga – danas, u eri novog „memoarskog buma” i „autofikcije”, kada su učestale razne perifraze „poput *nezakoniti žanr* ili neologizmi kao što su *autografija* ili *biomitografija*” – pojedini istraživači i istraživačice, uključujući i feministkinje, zalažu se za pragmatičniji pristup problemu i očuvanje pojma „memoaristika”: „možda je smislenije videti ove knjige onako kako su ih njihovi autori i opisali: memoare čija je svrha objedinjavanje javnih i privatnih diskursa” i u kojima se „priče autorke prepliću s pričama drugih” (Rak 2004: 315; up. Душанић 2012).

Podemo li od toga da se neretko ističe i kako su memoari, u odnosu na autobiografiju u užem smislu, disperzivnija forma, prijemčivija za deskripcije (duha) određenih epoha, lokacija, mikrozajednica (v. Rak 2004), *Tako je nekad bilo* osvetljava se iz novog ugla. Već samim naslovom upućuje se na (raspršeniji i inkluzivniji) fokus autorke: sumirajući svoja sećanja u emigraciji, da ponovimo, Paulina Lebl Albala stvara linearnu pripovest o svom razvojnem putu od rođenja do udaje za Davida Albalu, prizivajući time žanr autobiografije, i to bez tipičnih dnevničkih (para)tekstualnih obeležja. Ipak, moglo bi se tvrditi da je primarni impuls rukopisa *Tako je nekad bilo* upravo *memoarski*, a ne autobiografski, ili da su bar oba ravnopravna, da ove žanrovske tendencije teku u dva paralelna i nerazlučiva rukavca, dok u podtekstu, u prećutnom pamćenju teksta/žanra, stoje višedecenijsko vođenje *dnevnika* i naknadni pokušaji autorke, koja se pritom čitaocu/čitateljki *ispoveda*, da,

konstituišući ono „autobiografsko”, „ispovedno” i/ili „memoarsko”, simultano rekonstruiše i svoje „dnevničko ja” – a time, zanimljivo, potencijalno reinterpretira i revalorizuje i poziciju *čitateljke* sopstvenih dnevnika.

Polazeći od pojedinih razdoblja autorkinog života i značajnih prekretnica u njemu (selidbe, traume poput smrti bliskih ljudi i ratnih stanja – Balkanski ratovi i Prvi svetski rat), u knjizi *Tako je nekad bilo* naracija se neprestano otvara ka lepezi *kolektivnih* iskustava, *epohalnih* tendencija i kretanja, različitih aspekata i aktera raslojene (intelektualne) *javnosti*. Tako se formira utisak o neupadljivom, *skromnom*, pa i pasivnom pripovednom „ja”, a time dodatno usložnjava i problem (samo)ostvarenosti, koji autorka i eksplicitno razmatra. Pritom, treba istaći, Paulina Lebl Albala piše o svom orodnjenom iskustvu, ali bez povlašćenog fokusa na orodnjenost koji bi podrazumevao i *direktnu osudu patrijarhata/seksizma*. Uz to – za razliku od koleginice Katarine Bogdanović – Albala je u potpunosti ostajala u okvirima građanske ideologije, koju u knjizi, uostalom, i brani, kao hroničarka međuratne „buržoaske” (kontra)javnosti, uključujući i međuratni liberalni feminizam. U mladosti je bila ispunjena patriotskim zanosom i mnogo polagala na misiju „oslobođenja i ujedinjenja”, te se u svojim sećanjima, u više navrata, osvrće na (orodnjeni) „kosovski mit” kao jednu od okosnica tadašnjeg obrazovnog sistema i sopstvene čitalačke i političke/građanske geneze, i to bez radikalnije *feminističke* kritičke distance (up. Koch 2023; Rokai 2024). Samim tim, u njenoj pisanoj zaostavštini nije moguće locirati eksplicitne problematizacije osvajanja (maskulinističkog) autoriteta. Međutim, zahvaljujući težnji autorke da u svojim sećanjima otvoreno progovori o najrazličitijim aspektima vlastitog življenog iskustva u detinjstvu i devojaštvu – negativnoj ulozi oca i žrtvama majke (up. Tomić 2019b), siromaštvu i teškim egzistencijalnim prilikama, brojnim preprekama i ličnim pregnućima na putu ostvarenja akademske i autorske karijere, relacijama s intelektualcima i intelektualcima svoje epohe, heteroseksualnim erotskim odnosima, intrapsihičkim konfliktima i suicidalnoj ideaciji – čitaoci knjige *Tako je nekad bilo* u prilici su da iz ove memoarske panorame iščitaju i pritajne *rodne* politike u 20. veku.

Takvo čitanje pokazuje i da odnos Pauline Lebl Albale prema „kulturi u kojoj je uspela”, o kome govori Latinka Perović, nije ni jednostavan ni neupitan, naročito ukoliko pođemo od Albalinih sopstvenih evaluacija (ličnog) uspeha, ali i od rodne polarizacije upisane u dinamiku međuratnog književnog i intelektualnog polja.¹⁴¹ Uprkos prožimanju vizure Davida Albale i njego-

¹⁴¹ Štaviše, upravo je Paulina Lebl Albala, zbog svog jevrejskog porekla i otvorenog feminističkog angažmana, u periodu Drugog svetskog rata bila žrtva mizoginij i antisemitskih napada u srpskoj štampi koja je podržavala Nedićevu vladu. U satiričnoj rubrici „Ženske

ve supruge koja o njemu ostavlja biografsko svedočanstvo u knjizi *Vidov život* – u bitno drugačijem stilskom i žanrovskom registru nego u *Tako je nekad bilo* – činjenica je da obe nastaju u slično vreme, i to, po svemu sudeći, i u vidu transformisanih dnevnikačkih zapisa, te da se Paulina Lebl Albala, kao njihova ekskluzivna autorka i ujedno protagonistkinja (glavna odnosno sporedna), u oba slučaja izjašnjava/ispoveda i o sebi (sebi-kroz-druge ili sebi-drugoj). Stoga su upravo ove dve knjige ne samo zanimljivi (žanrovski) pandani u komparativnoj vizuri već i dragoceni izvori za rekonstruisanje svojevrsnog ženskog portreta ili feminističke biografije Pauline Lebl / Pauline Lebl Albale.

*

„Prve uspomene” Pauline Lebl Albale, kojima se otvara knjiga *Tako je nekad bilo*, odnose se na detinjstvo; u njemu je „sve obavijeno sivom, studenom maglom koja je skoro redovno ledila, zastrašivala, a često i bolno grizla majušno detinje srce” (Lebl Albala 2005: 7). Gradeći *autoportret*, autorka najpre insistira na identifikaciji s majkom koja ju je, u dvadeset osmoj godini, rodila kao peto dete (ćerku), tj. identifikaciji s majčinim *portretom*. Isto to „detinjstvo bilo je zasenčeno žalošću i suzama moje majke. Ona je bila žiža u koju su bili upereni moji pogledi, i moje raspoloženje bilo je *samo odsev njenoga*” (*ibid.*: 8, istakla Z. S.). Sveprisutna „nesreća” u majčinom liku, u vizuri Pauline Lebl Albale, proisticala je pre svega iz *braka* – „ona je u braku bila neobično nesrećna” (*ibid.*) – tj. krajnje neodgovornosti, nepouzdanosti njenog supruga, Paulininog (odsutnog) oca. On bi bez objašnjenja nestajao iz njihovog doma, „kao da je propao negde u zemlju” (*ibid.*: 11), ne oglašavajući se i ne učestvujući u porodičnom životu, da bi se (nekad i godinama) kasnije vraćao kao da nikad nije ni odlazio (v. *ibid.*: 74), a majka a majka Pauline Lebl takvu dinamiku, premda uz deklarativno negodovanje, naposljetku je prihvatila.

Tolstojevski uvod u Albalina sećanja ne iscrpljuje se *in medias res* sagom o nesrećnom braku sopstvenih roditelja i sumornim prilikama unutar jedne (okrnjene) nuklearne porodice – dovijanjima faktički samohrane majke da preuzme ulogu stuba zajednice, materijalno podupre ćerke, omogućući im

vesti” lista *Bodljikavo prase* nalazi se sledeći zapis: „Srpkinjici: šta imaš da se brineš kada u ime Srpkinja govori čistokrvna Šumadinka – Paulina Lebl Albala” (*Бодљикаво прасе* 11. 12. 1943: 8). Up. *Српски народ*, 1. 4 1944: 2. O kolaboracionističkoj štampi v. Milosavljević 2006. Melina Rokai, primera radi, pokazuje kako se „iz Paulininog dela može uočiti da je ona verovala da nikada nije bila žrtva bilo kakve verski ili etnički motivisane diskriminacije”, ali da je tome mogla da doprinese samo izvesna doza naivnosti i previda suptilnih diskriminatornih mehanizama koje je zapravo sretala na svom životnom i profesionalnom putu (Rokai 2024: 340).

obrazovanje i razvoj profesionalnih vještina uz pomoć članova svoje rodbine (povremeno i služavki odnosno dadilja), ali i njenim samoinicijativnim poslovnim poduhvatima (ručna radinost i razni zanati). Pripovedne strategije Pauline Lebl Albale koje prožimaju čitav nastavak knjige, *memoarski* i *ispovedni* impuls u njenoj *autobiografskoj* naraciji, efektno se najavljuju već na samom početku. S jedne strane, svojevrsne svetle tačke, najčešće idilično intonirane – prvo kupanje u maloj reci, igra sa sestrom među drvoredima, putovanje dilažansom kroz planinske predele – naoko minorne spram sveprožimajuće teskobe odrastanja, figuriraju kao lokusi (naknadno osvešćenog) intimnog oslobađanja, potencijalne *samodovoljnosti*, prevage nad teretom osujećenog i osujećujućeg detinjstva: „I danas kad o njemu pišem *mirno*, iz rastojanja od nekoliko decenija, jedva se setim nekih uspomena koje bi, kao svetlucanje vatre, *zagrevale* i u isti mah *osvetljavale* bar neki časak mojih prvih godina” (*ibid.*: 7, istakla Z. S.).

Tako se *memoaristika* Pauline Lebl Albale dodatno žanrovski ukotvljuje: od prvih rečenica, autorka izražava svoju odluku i napor da – kako sama kaže – „*mirno*” *ovlada* sopstvenim (*o*)*sećanjima*, samim *procesom* intimnog memorisanja, te da pri tom razluči njegove inicijalne oblike od naknadnih (*re*)evaluacija i (*re*)interpretacija (up. Rak 2004). Kao filološkinja, autorka pedantnog književnoteorijskog udžbenika, Albala i ovde pokazuje izraženi stepen (auto)poetičke svesti: „Najčešće se govori da je detinjstvo najsrećnije doba u životu” – glasi prva rečenica; „Međutim, ništa nije bilo suprotnije od toga mome detinjstvu” – tvrdi se ubrzo potom. Na taj način, knjiga *Tako je nekad bilo* konstituise se i kao razgovor s implicitnim čitaocem naviknutim na određene – kako narativne tako i aksiološke – konvencije i uzuse, ali i kao osobeni *dokumentaristički* i *ispovedni* pakt: na tragu samog naslova, autorka pretenduje na verodostojnost sopstvenog *svedočenja*, obećavajući maksimalan mogući stepen *ispovedne iskrenosti* (zaklinjući se, na izvestan način, da će govoriti „istinu i samo istinu”, ma koliko ona bila neprijatna, bolna ili neočekivana; up. Fuko 2006).

Najavljena hladna distanciranost, hirurška preciznost u tretmanu sopstvenih uspomena, ispoljava se, s druge strane, uprkos barokno hipertrofiranom stilu, i u tematsko-motivskom raslojavanju i strukturisanosti Albaline *pripovesti*. Pseudoromanesknii aspekt opsežne i sadržajne knjige *Tako je nekad bilo* pre svega vredi potražiti u njenoj osnovnoj sižejnoj postavci, a ona, zasnovana na uzornom „školskom” modelu (uvod–razrada–zaključak), i započinje i okončava se upravo *brakom*. Na samom početku stoji pomenuti nesrećni brak autorkinih roditelja, čiji se opis ubrzo račva dalje, prožimajući

se s rekonstrukcijom rodoslova i osvrtom na mikrogenealogiju drugih „na svoj način nesrećnih porodica”, ali i problematizacijama *bračnog pitanja* uopšte. Pišući, na primer, o udaji jedne od svojih sestara, Hermine, Paulina Lebl Albala beleži:

„Malo po malo, pa sam počela da shvatam ceo mehanizam jednog devojačkog života. Nije dovoljno steći diplomu, dobiti službu, postati obezbeđen i nezavisan. Isto tako je važno, bar po tadašnjem shvatanju naše sredine, a i moje majke takođe, udati se, steći životnog druga, svoj dom” (Lebl Albala 2005: 77–78).

Pišući o svojoj rođenoj tetki, Karolini Pops, u čijoj je kući svojevremeno odrastala Paulinina majka Natalija, autorka pak zaključuje:

„Taj njen brak s Dr. Popsom bio je vrhunac neslaganja, i ona je bila duboko nesrećna, dok je god kraj njega živela.

[...] Materijalno obilje ipak nije moglo da zagladi atmosferu netrpeljivosti i despotizma što je vladala u tom domu. Moja tetka bila je svakako prava svetiteljka kad je mogla da održi kakav-takav sklad u toj kući gde nije bilo ni iskre ljubavi ni poštovanja između supružnika. Samo svest o svojoj golemoj dužnosti prema petorici sinova davala joj je snage da ostane u tom domu prožetom ohološću, egoizmom i despotizmom dr Popsa. I što god je njegov pritisak bio bezobzirniji i suroviji, njena neizmerna dobrotu i požrtvovanje prema drugima bili su sve veći” (*ibid.*: 9).

Brak Karoline s doktorom Popsom bio je prinudan. Do njega je došlo na insistiranje Karolininih roditelja da ona zauzme mesto svoje starije sestre, njihove najstarije ćerke Amalije, koja je isprva bila udata za dr Popsa, ali je ubrzo preminula, a on rano ostao udovac. Karolina je „upravo tada bila verena za drugog mladića, ali pošto su roditelji nalazili da je njena sveta dužnost da neguje decu svoje pokojne sestre, njena ljubav je nemilosrdno pregažena, i ona se morala udati za nedragoga čoveka” (*ibid.*). Nasuprot tome, brak Natalije, Paulinine majke, i Simona Lebla, mladog inženjera iz Beograda (*ibid.*: 10), bio je dobrovoljan: „*Kad su moja mati i otac sklopili brak – to je bilo 1883. u Nišu – oboje su bili mladi.* [...] Oboje su bili zdravi i lepi, oboje oslobođeni uticaja bliske porodice, upućeni jedno na drugo. Prirodno bi bilo da su se zbližili, zavoleli. Ali, desilo se suprotno” (*ibid.*: 11, kurziv P. L. A.).

Trudeći se da s višedecenijske distance racionalizuje njihov odnos i njegove reperkusije, Paulina Lebl Albala uzrok nekompatibilnosti svojih roditelja otvoreno locira u stepenu odgovornosti odnosno u oprečnim karakteristikama: „moja mati besprekorno korektna, a moj otac lakomislen i nebriga” (*ibid.*). Kontrast se pak, implicitno, u tekstu pre uspostavlja između *ambivalentne* pozicije oca, kao onog koji i jeste i nije tu – koji odlazi bez objašnjenja, po

sopstvenom nahođenju, ali se isto tako naglo i vraća, i majke koja je na izvestan način uvek tu, neporecivo prisutna, *preprisutna*, one čiji je uticaj na funkcionisanje mikrozajednice presudan i totalan, ali koja ujedno istog tog oca, tj. sopstvenog supruga, prećutno čeka i iznova prihvata. Usled toga, očeva *doslovna odsustva* kao da postaju samorazumljiva, ne eskalirajući do potpunog i punoznačnog (*simboličkog*) *odsustva*, dok majčin podjednako samorazumljiv položaj – kao one koja obavlja ulogu „i majke i oca” dok čeka svog *bludnog supruga* – naoko ostaje nepoljuljan.¹⁴²

Pripovedna vizura, fokalizacija Pauline Lebl kao ćerke (jedne od ćerki) ovako ustrojenog bračnog para, ostaje stoga, delimično, u senci *majčine* fokalizacije. Štaviše, ukoliko je na samom početku rukopisa, tokom stvaranja (ispovednog) pakta s čitaocima, istakla da je, u njenim uspomenama decenijama kasnije, čitavo njeno detinjstvo i proticalo u senci majke, da je njeno sopstveno raspoloženje bilo „samo odsev” majčinog, Paulina Lebl je na izvestan način sakrila/prikrila svoj autorski identitet/subjektivitet iza majčinog, služeći se svojevrstnom simbiozom kako s vizurom tako i s figurom majke. Tu se mogu potražiti neki od razloga za to što čitavim memoarima provejava duh ultimativnog razumevanja za osobine, stanja i izbore oba „nesrećna supružnika”; slobodnije rečeno, kao što ni njena majka uprkos svemu ne odustaje od svog supruga, ni ćerka Paulina ne odustaje od (pravdanja) svog oca, a obe te uloge nosi isti muškarac, onaj koga autorka memoara, transponujući se u period kad ga je prvi put upoznala (s osam godina) poredi s „bludnim sinom” (Lebl Albala 2005: 29). Dakle, uprkos usredsređenosti na *prisutnu* majku i povremeno negativno karakterisanje oca, te učestalijem odavanju priznanja majci za žrtve koje je podnela zarad dece (uključujući i „bludnog sina”) – pri čemu se naročito adresira i afirmiše njeno „patrijarhalno shvatanje materinskih dužnosti”, „besprekorna korektnost”, „moral”, tj. odanost i vernost (v. npr. Lebl Albala 2005: 11, 12) – Paulina Lebl Albala u svojim uspomenama, u krajnjoj instanci, ne podriva dignitet tradicionalne institucije braka i nuklearne porodice kao *osnovne ćelije društva*. Štaviše, sam „zaključak” memoara u ovom svetlu postaje naročito indikativan – i izazovan.

Naime, *hepiend* knjige *Tako je nekad bilo* počiva na jednom novom bračnom kontrastu, ali i konsenzusu: nakon čitavog niza *peripetija* i *obrt*a – selidbi, ratova, traumatičnih gubitaka, porodičnih turbulencija, nesrećnih veza s muškarcima (neuzvraćenih ljubavi, konflikata, rastanaka), praćenih

¹⁴² Melina Rokai smatra da se u ovakvom odnosu Pauline Lebl Albale prema vlastitim roditeljima mogu potražiti, između ostalog, koreni njenog kasnijeg feminističkog angažmana (v. Rokai 2024: 349–350).

suicidalnim ideacijama – Paulina Lebl, najavljuje se u melodramskom maniru, postaje Paulina Lebl *Albala*. Krug se zatvara: od pozicije ćerke koja svedoči haotičnoj i obeshrabrujućoj, ali ipak održivoj supružanskoj dinamici sopstvenih roditelja, identifikujući se sa hronično nezadovoljnom majkom, protagonistkinja krhkog samopouzdanja i uverenja u moć ljubavi stupa na poziciju verenice pune nade, buduće supruge „jednog viteza iz bajke” (*ibid.*: 276).

Ovakav epilog, na fonu celovite strukture memoara, uspostavlja se kao potencijalno višestruki uspeh, pobeda. Brak s Davidom Albalom jeste dobrovoljan, poput braka Paulininih roditelja. Autorka na njega rado pristaje i poletno se otiskuje u bračne vode – preciznije, uplovjava u bračnu luku (poslednje poglavlje naslovljeno je „Pred pristaništem”). Naracija se upravo u tom trenutku okončava, pa epilog naoko dobija ambivalentan status *otvorenog hepienda*. To je naročito izraženo zahvaljujući nesumnjivo preovlađujućoj transpoziciji naratorke u hronotop „realnog zbivanja”, koja se odigrava uprkos sporadičnim naknadnim evaluacijama i upotrebi prošlog gramatičkog vremena. Budući da ovakav pripovedni postupak autorka-memoaristkinja Paulina Lebl Albala primenjuje, međutim, u retrospektivi, decenijama nakon udaje, on zapravo figurira i kao vrsta (konačnog) *suda*. Taj sud istovremeno je potvrda (samoj sebi) o *pravom* izboru, odnosno o uspešnom izbegavanju *stranputica*. Na izvestan način, reč je o trijumfu Pauline Lebl *Albale* nad majkom (u sebi), onoj s kojom se ona isprva, po sopstvenom priznanju, snažno poistovećivala – majkom koja je nesrećna, koja nije ostvarena kao punoznačna ličnost, već isključivo kao majka (u patrijarhalnom kodu – uvek spremna na žrtve zarad svoje dece i nehajan samozaborav). Međutim, to je u isti mah i omaž majčinoj borbenosti i nepristajanju na krajnju malodušnost, kao i izraženim aktivnosti i pragmatičnosti, osobinama koje Paulina Lebl Albala uporno i dosledno ističe kao njene najveće vrline.

Taj selektivni omaž, prihvaćeni majčin dar, ujedno je i jedan vid obećanja o prevazilaženju, nadrašanju (sopstvene) majke-kao-*supruge* (iz svojih najranijih sećanja). Sličnost Paulininih braka s brakom njenih roditelja trebalo bi da se iscrpe u činjenici da su oba dobrovoljna – druge sličnosti bile bi znak nesreće, poraza. Takav stav se u knjizi ne eksplicira; pođemo li pak od sižejne logike – zapravo se ispostavlja kao ključan. Štaviše, tako se i čitava memoarska panorama Pauline Lebl unatrag preoznačava kao proces subjektivizacije koji je ujedno i proces separacije, odvajanje od majke kao „žiče” u koju su, u fizičkom odsustvu oca, bili „upereni svi pogledi” Pauline Lebl u detinjstvu. Epilog, osim toga, retroaktivno senči i dotadašnji niz Paulininih

(erotskih) iskustava, a ovaj problem autorka neskriveno razmatra. Pojava mladog i uspešnog doktora Albale, spram koga se Paulina oseća kao nedostojna „prilika za udaju”, povratno ukazuje na svojevrzne zablude iz njenog devojaštva – pre svega one koje se tiču prethodno opisane veze s vršnjakom Svetislavom Petrovićem. „Dr Albala, ma da relativno mlad – tada mu je bilo trideset tri godine – imao je već veliku reputaciju u Beogradu [...] Doista, puno sjaja na oreolu oko glave jednog mladog čoveka” (*ibid.*: 275); „Dr Albala je bio par za neku lepoticu, ne za mene” (*ibid.*: 277); „Čak u trenutku, kao u *trijumfu*, senula mi je kroz glavu misao: Ta ipak se nekome sviđam i ja! Da li je moguće – ovome divnome, sjajnome čoveku” (*ibid.*, istakla Z. S.).

„Ja sam bila ogromno uzbuđena. Nisam znala da li da se radujem ili žalostim, a bila sam radosna i žalosna u isti mah. Radosna što taj divni čovek želi da mu postanem drugarica za ceo život, a žalosna što taj njegov predlog znači definitivni prekid sa Svetislavom, zadavanje bola mome nesrećnom prijatelju. Gle, najedanput je sve, *sve je iz osnova izmenjeno*.”

Ali je ta izmena značila prijatnost. Značila je *izvlačenje iz poniženog položaja odbacene devojke i rehabilitaciju u očima svih poznanika. Značila je sticanje skrovišta, pristaništa, da me više neće vihor erotike vitlati, šibati i udarati o opore nemilosrdne litice neizvenosti i strepnje, nego gde će moja potreba da volim biti zadovoljena vedro i mirno, bez trzavica, bez prebacivanja. Značilo je sticanje životnog saputnika.*

Te noći, u kojoj su sati leteli kao trenuci, sva moja skora prošlost uskravala mi je pred očima. Koliko ledenog uzdržavanja i odbijanja, koliko uvreda i poniženja. Koliko kršenja reči, izneveravanja datih obećanja, koliko nepredviđenih prekida i udaljavanja, a sve pod izgovorom da se ne može 'prolaznom' čovečjem stvoru nametnuti 'večnost' osećanja. Svemu tome načinio je kraj jednom zasvaga taj mladi, lepi i odlučni doktor, koji je danas navalio na mene da mu postanem žena” (*ibid.*: 278, istakla Z. S.).

U životu i memoarima Pauline Lebl Albale – dakle, u ritterski intoniranom epilogu – David Albala pojavljuje se kao *deus ex machina*. Međutim, taj proces odvija se i *iznutra*, figurirajući kao *ispovest* autorke o sopstvenim „sagresenjima” i suočavanju s njima. Reč je, ujedno, o iskoraku iz (afektivne, emocionalne, erotske) percepcije svojstvene Paulinoj majci, s kojom je ona bila stopljena, o odvajanju od majčinog svetonazora/izbora, tj. o novom, pseudoepifanijskom uvidu („sve je iz osnova izmenjeno”; „sva moja skora prošlost uskravala mi je pred očima”; „svemu tome načinio je kraj jednom zasvaga...”), (samo)otkriću i samoizumevanju same Pauline: uprkos raznolikosti i opsegu njenih dotadašnjih erotskih i partnerskih iskustva, autorkina „potreba da voli” i bude voljena sada prvi put pronalazi adekvatno – kako

ona sama naglašava – „mirno i vedro” uobličeno. Na taj način, potcrtava se legitimitet njene odluke da slobodno i samoinicijativno stupi u brak, a ujedno i osporava legitimitet prethodnih iskustava s muškarcima koja su bila naglašeno strastvena, ali i prepuna „poniženja”, „izneveravanja”, „nepredviđenih prekida i udaljavanja” (takvi su bili i „prekidi i udaljavanja” između njenih roditelja). U tom pogledu, značajna je primedba Magdalene Koh o tome da, osim u rehabilitaciji i užurbanom memorisanju buržoaskog nasleđa prve Jugoslavije pred prodorom komunističkog režima, razloge za ovakav završetak memoara Pauline Lebl Albale treba potražiti i u njenoj nameri da posvedoči o sopstvenoj spremnosti na udaju, spremnosti za koju se ona sama izborila, i to kao već formirana i integrisana ličnost, svesna i svojih borbi i svojih izbora; rečima same Pauline Lebl iz istoimenog priloga u časopisu Zofke Kveder (iz 1918. godine) – kao „moderna žena”. Istovremeno, upravo je ovakva strukturanost – utemeljena u motivu braka – jedan od ključnih argumenata u prilog žanrovskog određenja knjige *Tako je nekad bilo* kao autobiografije; preciznije – zaloga autobiografskog karaktera ovog teksta.

U godini svoje udaje, 1920, Paulina Lebl Albala već je aktivna u Društvu za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava, a pre svega u redakciji glasila *Ženski pokret*, čije objavljivanje i započinje u istoj godini. Od tog trenutka, o ovoj intelektualci možemo govoriti i kao o supruzi i, nedugo potom, majci (Paulina Lebl Albala je upravo zbog porodičnih obaveza, na prvom mestu rođenja i odgoja ćerke, prekinula s radom u prosveti),¹⁴³ i kao o javno eksponiranoj ličnosti višestrukih habitusa: ne samo čitateljki, prevoditeljki i kritičarki već i urednici, aktivistkinji, arhivistkinji, osnivačici ženskih/feminističkih udruženja, antifašistkinji, borkinji za prava potlačenih grupa. Ipak, baš kao i u slučaju Katarine Bogdanović, o njoj ne možemo da govorimo onako kako

¹⁴³ „Sledeće zime, u jednom razgovoru s gđom Isidorom Sekulić, koja je u toku mnogih godina značila za mene ne samo kao arbiter u književnosti, nego kao arbiter u svima važnim pitanjima života, zaustavili smo se na problemu dece. Isidora je počela s oduševljenjem da govori o deci kao o nebeskom daru, i da uznosi ulogu matere. Kad sam ja na to primetila da jedna obrazovana žena može da nađe smisla u životu vršeći i druge uloge, Isidora se, po svom običaju, oseče: 'Da nije možda po vašem shvatanju dostojnija uloga za jednu ženu biti profesorka ili napisati nekoliko članaka! Kako možete biti tako kratke pameti! Ima li veće časti i uzvišenije dužnosti nego doneti na svet novo biće, podizati ga brižljivo i razvijati ga inteligentno da bi se dobio nov vredan član budućeg društva!' Isidorine reči su me, kao svagda, duboko impresionirale. I poslednja brana koja se podizala ispred Vidovih želja, rušila se. I uskoro, juna meseca, upravo kad su moje učenice polagale maturalne ispite, postala sam svesna da ću postati majka. [...] Istina se nije mogla dugo kriti. Kada je moja porodica saznala za nju, svi su bili razočarani. Činilo im se da demantujem time samu sebe i svoju ulogu u životu; u svakom slučaju, velika degradacija. A Vid je trijumfovao. On je svagda bio vrlo nežan i pažljiv, a sad je postao pravi melem. Bdio je, strepio nada mnom, svaki gest i svaki korak mi je propisivao” (Lebl Albala 2008: 58).

je, sudeći po jednom naizgled potpuno marginalnom komentaru, ona najpre želela: kao o ostvarenoj književnici, etabliranoj i uspešnoj autorki fikcije i, uopšte, snažnije profilisanom „književnom radniku”. Konstatacijom da je „tražila supstitucije za svoju promašenu književnu karijeru u porodičnim dužnostima kao i u feminističkoj delatnosti” (*ibid.*: 135), Paulina Lebl Albala, u koordinatama najavljenog beskompromisnog *ispovednog pakta* s čitaocima svojih memoara i drugih rukopisa, presudno je preoznačila i dovela u pitanje (željeni) utisak o *zaokruženoj ispravnosti* svog životnog i profesionalnog puta.

*

Biobibliografija Pauline Lebl (Albale), premda delimično uništena, obimna je i heterogena, a u sačuvanoj zaostavštini kvantitativno dominiraju prilozi u međuratnoj (feminističkoj) periodici (v. Rokai 2024).¹⁴⁴ Nakon prvih prevoda strane književnosti, te teksta „O čitanju”, koji je privukao pažnju Jovana Skerlića i ujedno najavio zanimanje maturantkinje Pauline Lebl za lik i delo Bože Kneževića (*Prosvetni glasnik*, 1909), u periodu do Prvog svetskog rata, tokom njenih studija i angažmana u Srpskom seminaru i SKG, preovlađuje ranije ocrtan Skerličev urednički rukopis, dok njegovi odjeci traju do samog kraja Paulininog života. Tokom ratnih godina, očekivano, dolazi do zastoja u publikovanju, premda ne i u prilježnoj čitalačkoj aktivnosti Pauline Lebl; tada se ona ozbiljnije upoznaje i s inostranim (feminističkim) časopisima. Od 1917. godine nadalje, najpre kroz saradnju s časopisom Zofke Kveder, a potom i *Ženskim pokretom*, ističe se ginocentrični impuls i naklonjenost različitim vidovima ženskog autorstva i *ženskog pitanja* (v. npr. Kolarić 2021: 126–127; Milinković 2021). I tokom međuratnog razdoblja i kasnije, Paulina Lebl Albala ostaje zainteresovana kako za feminizam tako i za književnost, književnu kritiku, teoriju, prevodilaštvo, ali i naučnoistraživački rad.

Što se fikcije tiče, Paulina Lebl Albala uzgred spominje jedino pripovetku „U bolnici”, o ratnom životu pod okupacijom, koju je u mladosti poslala na konkurs *Politike* (v. Lebl Albala 2005: 191). Takođe, zna se za njenu pripovetku „Jedan susret”, bez većeg književnoistorijskog značaja, koja je objavljena 1918. godine u listu *Književni jug*, gde se, kako je već utvrđeno, Paulina Lebl Albala oglašavala na poziv urednika Vladimira Ćorovića, a zahvaljujući njegovom ranijem bliskom poznanstvu s Jovanom Skerlićem (*Književni jug* 22/24, 1918: 426–429; v. i Милинковић 2021b). Osim toga, nema smernica

¹⁴⁴ Kako je već naznačeno, celovita bibliografija Pauline Lebl Albale već je dostupna i rekonstruisana, tj. ponudila ju je sama autorka (Lebl Albala 2005).

i indicija da je za sobom ostavila (ne)objavljena fiktionalna dela. U memoarima i drugim rukopisima, Albala nam pak ostavlja brojna svedočenja o sopstvenoj *čitateljskoj* genezi, (ne)formalnom književnom obrazovanju i afinitetima. Sam proces postajanja najpre čitateljkom, pa i učenicom (ženskih) škola, u uspomenu Pauline Lebl Albale ima prvorazredan značaj i figurira kao jedna od „svetlijih tačaka” detinjstva i devojaštva. Posebno zanimljivo u tome jeste što se, već u najranijem uzrastu, Paulina Lebl, između ostalog, formira i kao posvećena čitateljka jednog *ženskog časopisa*:

„To su bila jevtina, petparačka izdanja tada vrlo popularnih priča o američkim Indijancima. Uz svoje starije sestre, gledajući satima u njine školske knjige, naučila sam neosetno – niko nije znao kad i kako – da brzo i lako čitam već u svojoj petoj godini, i te priče o Indijancima, pune strašnih događaja, raspljivale su mi maštu i ispunjavale me grozom. Tada nisam ni slutila da ima knjiga i druge vrste, mnogo prikladnijih za male devojčice. Nažalost, te prave 'dečje knjige' ili 'zlatne knjige' niko nije umeo da nam stavi u ruke. [...] Ali kad je moja najstarija sestra, na kraju prvog razreda gimnazije, dobila kao nagradu celo povezano godište časopisa *Domaćica*, organa 'Beogradskog ženskog društva', ja sam tu debelu knjigu pročitavala žedno nebrojano puta, ne praveći razliku između beletrističkih priloga u njoj i suvih sekretarskih zapisnika, blagajničkih izveštaja ili pouka domaćicama o vođenju kućanstva. Glavno je bilo čitati, saznavati sve novo i novo” (Lebl Albala 2005: 17).

Zanimljivo je, takođe, i to da u samim počecima čitalačkog profilisanja Pauline Lebl Albale možemo pronaći brojne zaloge ili anticipacije njenih celoživotnih profesionalnih aktivnosti i interesovanja, okosnicu njihovih račvanja. Jedan tok, uslovno rečeno, predstavlja tzv. visoka, „ozbiljna” (nacionalna i svetska) književna i kulturna baština i tradicija, a drugi ona marginalizovanja i ujedno ginocentrična. Budući da su se, na insistiranje njihove majke Natalije, sve sestre Lebl propisno školovala (u Nišu i Beogradu), najmlađa među njima – Paulina – dolazila je u višestruki, i posredovan i neposredan doticaj s etabliranim kurikulumima, gradeći poverenje u (po)etički horizont koji se njima (in)direktno uspostavljao. Angažovanost ove studentkinje i potom diplomkinje Beogradskog univerziteta u Srpskom seminaru, s jedne strane, oslanja se na izvesnu odanost nacionalnom obrazovnom sistemu u Srbiji i opšteprihvaćenim „epskim” kanonima s težištem na „kosovskom mitu”. Nju Albala u svojim retrospekcijama stalno iznova potcrtava, da bi tek nakon prodora fašizma radikalnije dovela u pitanje svoju gorljivu naklonjenost „misiji oslobođenja i ujedinjenja”, intenzivno promovisanoj u obrazovnim politikama uoči i tokom Balkanskih ratova (veliki značaj u tom pogledu, kako saznajemo od nje, imala je i Njegoševa literatura).

„Još jedna privlačnost niške okoline bila je Ćele kula, taj spomenik jednog slavnog trenutka srpske istorije. Prvi put kad sam ušla u malu kapelu i sagledala u njenom središtu odlomak neravnog zida s malim udubljenjima u kojima su tu i tamo još stajale lobanje – *podišla me je jeza*. [...] Ali, kada su mi moje starije sestre objasnile smisao i značaj ovog spomenika, probudilo se u meni osećanje *divljenja i sažaljenja prema Stevanu Sinđeliću i njegovim drugovima, kao i osećanje mržnje i osvete prema Turcima*. To je svakako bilo prvo *klijanje rodoljublja u meni, koje će docnije škola, lektira i, naročito, istorijski događaji kojima sam bila savremenik, očevidac i saučesnik, razviti do maksimuma*” (Lebl Albala 2005: 22, istakla Z. S.; up. Rokai 2024: 331).

U ovakvim konstatacijama o procesu „klijanja rodoljublja” i njegovog „razvijanja do maksimuma”, kojima obiluje memoaristika Pauline Lebl Albale, prepoznaje se i dugotrajni proces snažne „asimilacije” srpskoj nacionalnoj kulturi koji zapaža Magdalena Koh, tj. svojevrsno odricanje od „jevrejske drugosti”, o kome govori Latinka Perović, a koje pritom nije lišeno i primesa naknadnog ironijskog distanciranja. Melina Rokai, na primer, ističe da je, premda snažno patriotski orijentisana, Paulina Lebl Albala ipak bila kritički nastrojena prema patrijarhalnom uređenju društvenog života u Nišu pred kraj 19. veka (Rokai 2024: 331). Formativni značaj epskog narodnog pesništva, „kosovskog mita” i *maskulinih* herojskih istorijskih narativa, ali i življeno iskustvo Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, koji su kod autorke podsticali nacionalni ponos i antiosmanski sentiment, „osećanje mržnje i osvete prema Turcima”, prelili su se, bez sumnje, i na njene čitateljske i autorske sklonosti, razumevanje (uloge) književnosti (u svetlu nacionalnog preporoda), odnosno percepciju i recepciju (ne)formalnog obrazovanja i obrazovnog sistema kroz koje je ova autorka (simultano) prolazila. Tako ona ističe da je u praksi, premda primarno studentkinja romanistike, podjednako bila i srbistkinja, te da je na fakultetu učvrstila poštovanje prema usmenoj tradiciji zahvaljujući uticaju i filološkim metodama Bogdana i Pavla Popovića. To treba imati u vidu i prilikom razmatranja književnoteorijskog udžbenika koji je napisala u koautorstvu s Katarinom Bogdanović, te njegovih revizija i reizdanja (za razliku od nje, Katarina Bogdanović nigde nije isticala privrženost ovim aspektima lektire). U isti mah, ona ostavlja i zanimljiva i nezanemarljiva svedočanstva o Skerlićevoj misiji „oslobođenja i ujedinjenja” (up. Rokai 2024: 335–336).

S druge strane, rani čitalački kontakti Pauline Lebl s tzv. niskim, marginalnim, ili *femininim* žanrovima – kako književnim (petparački pikarski i avanturistički romani, ljubici) tako i periodičkim (dečija i ženska štampa) – mogli su da doprinesu njenoj čitalačkoj, kritičarskoj i autorskoj inkluziv-

nosti, a donekle i afinitetima, stavovima i praksama. Od toga je neodvojiva još jedna zanimljiva biografska činjenica: najpre, Paulina je od najranijeg detinjstva, kao najmlađa od pet ćerki Natalije i Simona Lebla, u izvesnom smislu praktikovala etiku (čitalačkog) sestrinstva, u konstantnom dodiru, komunikaciji i razmeni iskustava sa svojim rođenim sestrama, čije figure zauzimaju vrlo važan i istaknut položaj u njenim uspomenama (*Tako je nekad bilo*), dok se relacije s njima opisuju progresivno, dinamično, kao prostor stalnog (zajedničkog) rasta. Dakle, u upadljivoj suprotnosti s Katarinom Bogdanović, čija svedočanstva pokazuju visok stepen izolovanosti i solipsizma, Paulinino autobiografsko „ja” neprestano se i naglašeno gradi na (sestrinskim) relacijama, sameravanjima, komparacijama, i s njima se prožima. Potom, takav mehanizam prenosi se i na njene devojačke, gimnazijske i studentske godine (Viša ženska škola i Beogradski univerzitet), odnosno na grupna (ženska) prijateljstva (ako se to ima u vidu, još manje iznenađuje što je osamljena, autsajderska pojava Katarine Bogdanović Paulini Lebl bila neshvatljiva). Na izvestan način, Paulina Lebl Albala se kasnije – između ostalog, i kao urednica i saradnica *Ženskog pokreta* – etablira i kao ginocentrična kritičarka. Moglo bi se, štaviše, reći da je ginocentričnost među konstitutivnim odrednicama celokupnog njenog intelektualnog (javnog) delovanja u međuratnoj Jugoslaviji. Nije neosnovano pretpostaviti da je tome mogla da doprinese upravo sama *femininost/ginocentričnost* njenih i življenih i čitalačkih iskustava.

Prikazujući knjigu *Let* Zdenke Marković (Zagreb, 1920) u *Srpskom književnom glasniku*, primera radi, Paulina Lebl Albala u zaključku potencira „puno novih, *specifično ženskih osobina*” koje su „savremene naše spisateljice unele u našu književnost”; Isidori Sekulić pripisuje „pretanjenu psihologiju”, Milici Janković „nežnost i dobrotu”, Zofki Kveder Demetrović „težnju za pravicom”, dok u Zdenki Marković vidi „predstavnik jedne *takođe prevashodno ženske osobine*: straha od realnosti i bežanja u plave snove” (Лебл Албала 1921: 641). Ovakav kritičarski postupak Pauline Lebl Albale može se tumačiti i kao „čin svojevrsne samogetoizacije, kojim se unapred izvršila podela na 'književnost' i 'žensku književnost'” (Kolarić 2021: 183), unekoliko srodan činu koji Ana Kolarić potencijalno pripisuje drugoj saradnici i urednici *Ženskog pokreta*, Darinki Stojanović, na šta ću se kasnije još osvrnuti. Možda i shodno tome, treba iznova naglasiti da je za (auto)portret Pauline Lebl (Albale), i to u svim njegovim aspektima, podjednako konstitutivna i jedna relativno statična odlika: snažna privrženost autoritetu/autoritetima. U tom pogledu, formativna vaspitna uloga njene „besprekorno korektne”

majke ukršta se s (obrazovnim) politikama predavačkih, naučnih, kao i *uredničkih* autoriteta epohe, kojima je ova intelektualka bespogovorno odavala „poštovanje i skoro divljenje”:

„Uostalom, moja mati nije imala šta da brine da li će njena deca ići dobrim putem. Možda već sam njen primer: njen uzoriti strog, i gotovo isposnički život, izazivao je poštovanje i skoro divljenje u nas dece, i činio da su nam sva moralna načela bila kristalno jasna, te da se u nama nije nikad pojavila ni najmanja sumnja, nika-kvo kolebanje u pogledu morala. [...] I moram priznati da mi nikad u životu nije naišla neka moralna dilema pred kojom sam se kolebala. Majčin uticaj bio je tako snažan i trajan da sam u svakom času, pred najvećim iskušenjima, znala gde je pravi put. Kako sam joj zahvalna za ceo život što je umela da usadi u nas decu ta svetla moralna načela, koja su učinila da kroz život budem svakad na strani istine” (Lebl Albala 2005: 45).

„Mati je iz svog iskustva znala da se u jednoj tako maloj i patrijarhalnoj sredini, kao što je bio Niš, ne može prodrati zanatom. Pored toga, ona je bila pravi idolo-poklonik školovanja i nauke, jer je prosto nagoniski osećala da samo škola uzdiže čoveka u više društvene redove” (*ibid.*: 54).

Izvesna transpozicija pedagoškog autoriteta s majčinog na one nastavničke, shodno polnoj segregaciji tadašnjeg obrazovnog sistema, zadržava se, isprva, takođe na ženama: najpre na učiteljici Jeleni Petrović, koja je u Nišu, prema svedočenju same Pauline Lebl, „započela seriju mojih duhovnih učitelja i vođa koji su u mome životu igrali vrlo vidnu, i skoro presudnu ulogu” (*ibid.*: 39). Potom, „Mara Milosavljević bila je moja učiteljica u trećem razredu. Kako mi je bilo *urođeno* da budem smerna i da u nastavnike gledam s najvećim poštovanjem, to sam smatrala da i gca Mara zaslužuje neizmernu odanost i poštovanje, kao i gca Jelena” (*ibid.*: 44, kurziv P. L. A.).

„G-ca Jelena razumela je, u to vreme, da razvije još jednu stranu u meni: to je interesovanje za nacionalnu prošlost, za današnjicu i za budućnost. Već i ranijih godina, uz čitanje narodnih pesama, nastavnici su nam dočaravali sliku slavne srpske prošlosti, i dok su se oni redovno zaustavljali s tugom na vekovima teškog stradanja i ropstva, nama deci udarale su suze na oči, a grlo nam se sušilo do uzbuđenja. [...] U isti mah nam je stavljala na dušu i na savest da radimo na otklanjanju pritiska, okova i stega, da postanemo borci za narodno oslobođenje i ujedinjenje.

[...] Nije šala, na nama je da postanemo oslobodioci narodni, osvetnici Kosova. Onako nejak a mala, izgledala sam sebi veoma značajna ličnost: koliko li me poslova čekaju, da li ću sve to moći da uradim? I *shvatajući, kao svako dete, sve vrlo ozbiljno, verovatno ozbiljnije nego mnogi odrasli*, prosto sam klecala pod tim teretom odgovornosti. *Kad su posle jedne decenije nastupili krupni istorijski doga-*

đaji, bila sam potpuno duševno spremna da postanem jedan od izvršioca njihovih” (ibid.: 47–48, istakla Z. S.).

Ova transpozicija dalje se odvija kroz odnos Pauline Lebl prema nastavnicama u srednjoj školi, tj. Višoj devojačkoj školi u Nišu. „Nadežda Veljković bila je ‘profesorka’, tako je bar nazivana s poštovanjem u Nišu gde dotle nije još bilo nijedne žene koja je imala univerzitetsko obrazovanje. Ah, kako je bilo lepo biti profesorka, i znati sve što zna gca Nadežda” (*ibid.*: 52–53). Međutim, „za majku koja ima ambicije da školuje četiri devojčice bilo je u ono vreme nužno da dođe u Beograd, pošto je jedino u Beogradu bilo mogućnosti da se dalje školuju” (*ibid.*: 54). Ubrzo, „njen san je najzad bio ostvaren: dokopali smo se Beograda” (*ibid.*: 55).

„Kada sam početkom septembra 1902. pošla u Višu žensku školu, u ulici Kraljice Natalije, nisam slutila da ću, s malim prekidom za vreme mog univerzitetskog školovanja i za vreme Prvog svetskog rata, provesti u toj staroj zgradi punu četvrtinu stoleća. *Najplodniji i najduži period svog života provela sam u njoj najpre kao učenica, a posle kao nastavnica*” (*ibid.*: 58–59, istakla Z. S.).

„Nova škola mi je imponovala najpre svojom veličinom, upravo, brojnošću svojih učenica. [...] Sve to skupa slivalo se u žagor koji se dizao u vis i preletao iznad visokog zida padinom Devojačke ulice, rasipao se po celoj okolini i razlegao se vrlo daleko. Ali, ipak, ta množina devojčica nije se viđala na drugom mestu, bila je sasvim izuzetna pojava, i meni je bila radost što pripadam najvećoj ženskoj školi u Srbiji” (*ibid.*: 61).

U ovom koraku, postajući učenica Više ženske škole u Beogradu,¹⁴⁵ Paulina Lebl suočava se s nizom novih i neočekivanih iskustava, a pre svega s klasnim podelama i raslojenošću u društvu, koje su u šarolikom prestoničkom okruženju naročito dolazile do izražaja: „naravno, najuglednija grupa bila je ona u kojoj su bile kćeri viših državnih funkcionera, oficira i bogatih trgovaca” (*ibid.*: 60). Međutim, ona u memoarima istovremeno ostavlja i niz portreta učenih žena / prosvetnih radnica toga doba, izdvajajući „najbolje nastavnice”, poput Stanke Glišić, Mileve Petrović („sestre moje drage učiteljice Jelene Petrović), ili „izvršne nastavnice istorije Leposave Bošković” (*ibid.*: 62–63). Posebnu privrženost Paulina Lebl Albala iskazuje prema Kosari Cvetković, Nadeždi Petrović, kao i prema matematičarki Malvini Gogić, čijem je formativnom

¹⁴⁵ Melina Rokai iznosi važnu primedbu: „Premda je Paulina verovala da je spremna da postane seoska učiteljica, ona teško da je bila potpuno svesna svih mera diskriminacije spram ove relativno nove, ali radikalne identitetske grupe koja je bila pod stalnim pritiskom vlade, Crkve, i lokalnih zvaničnika, čija se diskriminacija nije iscrpljivala s 20% manjim nadnicama već je takođe uključivala i ‘čelibat’ propisan zakonom” (Rokai 2024: 332–333).

uticaju posvećeno čitavo jedno poglavlje knjige *Tako je nekad bilo* („Pod zvezdom Malvine Gogić”). Ovi pasaži memoara, možda i više od bilo kojih drugih, predstavljaju ne samo riznicu „ženskih portreta” (v. Bapaš 2015), (proto)feminističkih mikrobiografija, već i svedočanstvo o feminofilnosti/ginocentričnosti svojstvenim Paulini Lebl, ali i o njenoj intelektualnoj genezi u pogledu feminizma i *antisocijalizma*.

Naime, ova intelektualka, podsećanja radi, kao ključnu tačku svog sopstvenog *feminističkog osveščivanja* sama je odredila čitalački kontakt s časopisom Zofke Kveder Demetrović *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920). „I Zora i ja bile smo tada mlade, i nismo bile dovoljno upućene u feminističku ideologiju, o kojoj se kod nas nije ni mnogo ni često govorilo ni pisalo”; u isti mah, ona je implicitno ponudila i osvrt na (do)tadašnje shvatanje *ženskog pitanja* (u Srbiji), izuzimajući ga iz punoznačnog feminističkog aktivizma: „u svakom slučaju, u vreme našeg formiranja organizovanog feminističkog pokreta u našoj sredini ono nije postojalo”, tvrdi Albala; „uopšte, ceo *feministički pokret smatrali smo kao pokret za višim obrazovanjem ženskinja. Celu ekonomsku, političku i socijalnu stranu tog pitanja mi u to vreme nismo još shvatale*” (Lebl Albala 2005: 244, kurziv P. L. A.; up. Rokai 2024). U tom svetlu mogu se donekle čitati i njeni „portreti savremenica/prethodnica”:

„Sticaj prilika u našoj maloj Srbiji prouzrokovao je da se, oko prekretnice stoleća, u beogradskoj Višoj Ženskoj školi okupi, u nastavničkom kadru, *elita naših ženskinja*. Kako su naše devojke što su se odavale toj za ono vreme neobičnoj karijeri – univerzitetskom školovanju, odlazile samo na filozofski fakultet, kao pozivu najprikladnijem ženskoj prirodi, – to je već u to vreme lep broj naših devojaka koje su, bilo kao redovne ili vanredne učenice, prošle kroz Veliku školu. Srednjih ženskih škola van Beograda jedva je gde postojalo, a ako su negde otvarane, njino trajanje je bilo kratko. Stoga one nisu mogle da apsorbuju stručno obrazovani ženski podmladak, te je *kolegium Više Ženske škole bio pun mlađih i starijih žena koje su doista predstavljale najnaprednije, najdarovitije i najsmelije pobornice ženskog obrazovanja i, uopšte, ženske emancipacije. To su bile devojke koje se nisu htele zadovoljiti životom svojih majki i pramajki, životom skromnih domaćica na skrovitom domaćem ognjištu, nego su kao prve pobornice feminističkih težnji, posle savlađivanja puno neverovatnih prepreka, najzad izvojevale sebi pravo da prošire svoje obrazovanje, da budu ravne sa svojim drugovima muškarcima*.

[...] Iz tog razloga, za vreme mog pohađanja ove škole, ja sam imala sreću da svakog časa sagledam na katedri neku od žena koje, u ono vreme, meni maloj i neupućenoj, nisu možda mnogo značile, ali čiji sam rad i zasluge tek docnije kada sam počela da proučavam razvoj ženskog obrazovanja u našoj zemlji, razumela sav značaj uloge ovih tako skromnih, a tako izvanredno zaslužnih nastavnica (sic!). I

kada sam zajedno sa svojim vršnjakinjama i sledbenicama postigla žarko željeni cilj: da postanemo redovne studentkinje univerziteta u Beogradu, *mi u svojoj mladalačkoj skučenosti vidika nismo ni pomisljale da za ovu privilegiju dugujemo svojim prethodnicama, našim srednjoškolskim nastavnicama, koje su se uporno i žilavo borile za svaki i najmanji napredak na putu ženske emancipacije*” (ibid.: 68–69, istakla Z. S.).

U ovakvom rezonu Pauline Lebl prepoznaje se svojevrсна (naknadna) *denacionalizacija* i *akademizacija* pri (re)viziji predratnog „ženskog pitanja”, odnosno protofeminističkog angažmana. Drugim rečima, autorka se u periodu svog feminističkog sazrevanja, koje i sama imenuje na taj način, ne odriče značaja „nacionalnog pitanja”, pozicionirajući se pre svega kao nepokolebljiva patriotkinja (u Balkanskim ratovima bila je bolničarka). Međutim, s protokom vremena – kako se politička klima prividno stabilizuje nakon Prvog svetskog rata, organizovani ženski pokret dobija pun zamah, a sama Paulina udaje za Davida Albalu i ujedno postaje prominentna intelektualka u međuratnim krugovima – njen fokus se s nacionalnog sve više pomera na feministički angažman, tj. „napredak na putu ženske emancipacije”, i to primarno u domenu obrazovnih i kulturnih politika, gde je ona, po sopstvenom sudu, „tražila supstitucije za svoju promašenu književnu karijeru” (Lebl Albala 2005: 135). Najzad, nakon što je, zahvaljujući političkoj moći i uticaju svog supruga, njegovoj bliskosti s vlašću i samim kraljem, s porodicom uspešno emigrirala u SAD uoči Drugog svetskog rata, Paulina Lebl Albala u poznim godinama života, osvrćući se na vlastite obrazovne procese i intelektualnu genezu, insistira na *feminističkom emancipatorskom* doprinosu (predratnih i međuratnih) intelektualki i intelektualaca – bez ironijskog otklona koji je pak povremeno primetan u njenoj (re)viziji *nacionalnog pitanja*. Osvrćući se 1943. godine – u doba kada piše svoje memoare – na međuratni feministički angažman u jednom separatu, ona, štaviše, eksplicira: „za nas je feministička borba bila borba protiv reakcionarnih tokova, i nije čudo da je ona postepeno prerasla i najzad se pretvorila u akciju protiv fašizma i nacizma, a zarad jednakosti, demokratije i društvene pravde” (Lebl Albala 1943b: 9, nav. prema Grubački 2024: 3). Dakle, Albala i angažman u vezi sa Ženskim pokretom, što posebno treba naglasiti, definiše kao istrajno antifašistički, uspostavljajući kontinuitet između međuratnog feminizma i različitih otpora nacizmu u periodu Drugog svetskog rata.

Kroz čitavu knjigu *Tako je nekad bilo* provejava pak sentimentalni, zahvalni i nostalgичni odnos prema autoritetima pod čijim je uticajem ona gradila svoju ličnost, „seriji duhovnih vođa”, te se tako ni njihovi (patriotski)

stavovi ne dovode u pitanje u punom intenzitetu. Međutim, uprkos divljenju autoritetima, izvesne ideološke tendencije nekih među njima Paulina Lebl nije istinski prihvatila ni u jednom razdoblju svog života i rada:

„U isti mah, na obzorju se ponovo pokazala moja nekadašnja draga nastavnica iz Niške devojačke škole, Nadežda Veljković. [...] Kako je Nadežda i mene predusrela s nepromenjenom ljubaznošću, otišla sam i ja njenoj kući da je posetim. I ta poseta pružila mi je jedno otkrovenje.

Gca Nadežda bila je u središtu jednog velikog kruga sastavljenog i od muške i od ženske omladine, koja je sva bila utonula u pretresanje državnog i društvenog uređenja. Soba gce Nadežde bila je svagda prepuna omladine, često plahe i razbarušene omladine, koja je bila namerno aljkavo obučena – aljkavost se među njima smatrala kao slika proletarijata, a eliminisanje svih kitnjastih, ženskih elemenata u načinu češljanja i u toaleti bila je glavna karakteristika tih slobodoumnih devojaka – koje su se ponašale vrlo neuzdržano, a pri tome žestoko galamile i ogorčeno kidisale na sve i svakoga. Trebalo mi je nekoliko puta da dođem do gce Nadežde, pa tek da shvatim stvarnost; gca Nadežda je bila socijalist, izgleda, ne samo običan socijalist, nego jedan od socijalističkih vođa. Sva ta omladina gledala je u nju kao u svog proroka, a svi skupa udarali su nemilice po postojećem poretku, tražili reforme u socijalnim i porodičnim odnosima, razne olakšice i prava za radničke klase, sređivanje ekonomskih odnosa u našoj zemlji. [...] Od mojih drugarica tu je neizostavno bila Desanka Cvetković.¹⁴⁶

Cela ova atmosfera bila je za mene suviše nova, doza propovedanih reformi suviše jaka. Ja sam po svojoj prirodi bila nastrojena, a i svojim vaspitanjem podizana u poštovanju autoriteta, osveštanih načela i konvencija. Bila sam skamenjena kada su se preda mnom moje mlađe drugarice tužile na svoje roditelje, nazivale ih tiranima, 'konzervativcima', egoistima. [...] A više svega udaljilo me je to što *se tu neprestano govorilo o internacionalnom proletarijatu na čijem oslobođenju treba da radimo, a ja sam, pak, bila odmalena napajana idejom da valja raditi na oslobođenju i ujedinjenju srpskog naroda*” (Lebl Albala 2005: 102–103, kurziv P. L. A.).

Iz ovih navoda postaje jasno da je „nastrojenost autoritetima” zapravo, na prvom mestu, podrazumevala „poštovanje osveštanih načela i konvencija” – Paulini Lebl Albali bili su strani internacionalistički/antinacionalistički diskursi upravo stoga što su u intelektualnoj javnosti i obrazovnim politikama

¹⁴⁶ Desanka Anđelković-Cvetković i sama je bila saradnica lista *Ženski pokret*, kao i lista *Jednakost*. Reč je o nastavnici matematike i jednoj od prvih komunistkinja u Srbiji. Bila je aktivna u radničkom pokretu, a 1908. godine pristupila je Srpskoj socijaldemokratskoj partiji, da bi se 1919. priključila Socijaldemokratskoj radničkoj partiji Jugoslavije. Imala je istaknutu ulogu u feminističkim borbama. V. Kecman 1978: 92.

njenog doba predstavljali jednu vrstu ekscesa. Melina Rokai takođe insistira na tome da „internacionalni karakter socijalizma koji su prihvatale mnoge visokoobrazovane žene u Zapadnoj Evropi, a moglo bi se čak reći i internacionalni karakter feminizma, njoj nisu bili bliski” (Rokai 2024: 335). Naime, Rokai smatra da je feministički angažman Pauline Lebl Albale u značajnoj meri bio obeležen patriotizmom, najpre idejama o „oslobođenju i ujedinjenju”, potom, u manjoj meri, i jugoslovenskim unitarizmom, a najzad i specifičnim cionizmom (*ibid.*). Ova „građanska poslušnost” Pauline Lebl Albale u obrisima svedoči i o potencijalnim vidovima njenih doprinosa uređivanju časopisa *Ženski pokret*. Za razliku od Katarine Bogdanović, koja je u ranim dvadesetim godinama bila angažovana u neformalnim socijalističkim organizacijama, te kao urednica istog časopisa insistirala na sprezi socijalističke argumentacije/angažmana s građanskim feminizmom, smatrajući prosvetisanje (politički) nepismenih žena „našim najprečim potrebama”, Paulina Lebl Albala je svoj feministički angažman zasnivala na svetonazoru koji je podrazumevao izraženije i doslednije „poštovanje osveštanih načela i konvencija”, tj. građanske ideologije neodvojive od snažnog patriotskog pozicioniranja.

Međutim – takođe nasuprot Katarini Bogdanović – Paulina Lebl Albala nije se distancirala od Ženskog pokreta / *Ženskog pokreta* nakon inicijalnog urednikovanja, objavljujući svoje priloge u ovom časopisu sve do 1934. godine. Ona se u njemu pre svega oglašavala kao književna kritičarka (v. Milinković 2021), ali i u svojstvu predsednice Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i (istovremene) zagovornice promena u obrazovnim politikama Kraljevine SHS/Jugoslavije u korist žena, zalažući se za veću rodnu inkluzivnost kad je reč o pozicijama moći/uticaja/autoriteta, pre svega na univerzitetima (up. Rokai 2024: 351–352). Značaj koji je Paulina Lebl (Albala) pridavala (visokom) obrazovanju, kao i ravnopravnosti polova u oblasti prosvete, zasigurno je, između ostalog, bio uslovljen njenom biografijom i ličnim afinitetima. Podsećanja radi, reč je o diplomkinji Beogradskog univerziteta kojoj je Pavle Popović rekao: „kakva šteta, Paulina, što ste devojka – ja bih inače znao ko će mi biti naslednik na katedri” (Lebl Albala 2005: 268; up. Rokai 2024: 348). Ipak, borba Pauline Lebl Albale za žensko pravo glasa i „pravo na glas” – između ostalog, i kao urednice *Ženskog pokreta* – u celini njene (dokumentarističke) biobibliografije ultimativno ostaje prigušena. Koncept istorije kao *His story*, uprkos doslednom feminističkom angažmanu autorke, ne podriva se u punom intenzitetu. Stoga se, dakle, može izneti zaoštrenija formulacija da je put Pauline Lebl Albale na

izvestan način bio put od *moderne žene* do *Njegovog života*. Tako se ni ova Popovićeva opaska, u *naknadnoj vizuri*, niukoliko ne osporava (up. Rokai 2024: 352) – kao ni njegov (*akademski*) autoritet – a divljenje „glasovima” najneupitnije vezuje za seriju *muških* „duhovnih vođa”:

„Vid je bio bogodani govornik. U svom dugom životu ja sam čula svega nekolicinu govornika njegovog ranga: u Ženevi, čuvenog protestantskog pastora Franka Tomasa, a u našoj sredini Jovana Skerlića, Nikolaja Velimirovića, Aleksandra Lihta i Vida. Svaki od ovih retora imao je svoje originalne odlike, a svi su među sobom bili vrlo različiti: ali svaki od njih uspevaio je da duboko potrese, i ponese svoje slušaocce. Možda je ipak Vid bio najbliži Nikolaju Velimiroviću, koji je postizao svojim govorima, naročito poslednjih godina, da pokrene, ojača i kristališe nacionalna osećanja” (Lebl Albala 2008: 30).

Transpozicija autoriteta s figure majke (kao bespogovorne zaštitnice nuklearne porodice) ne zadržava se, dakle, na učiteljskim/nastavničkim figurama s kojima se Paulina kontinuirano susretala, pri čemu nesumnjivo dominira obožavanje Jovana Skerlića. Sklonost „poštovanju osveštanih načela i konvencija” preliiva se i na sam brak s Davidom Albalom, o čemu svedočanstvo donosi *Vidov (Njegov) život*. Štaviše, gradeći portret svog supruga u ovom rukopisu/knjizi – takođe hronološki, nijansirano, upoznavajući čitaoce s njegovim svetonazorom, navikama, lektirrom, karakternim crtama, bogatim življenim iskustvima – Paulina Lebl Albala upotrebljava identičnu sintagmu za kojom u *Tako je nekad bilo* poseže pri opisu svoje majke: „besprekorna korektnost”.

„Odnos Vidov prema drugim ženama bio je besprekorno korektan. On je za sve žene imao poštovanje i smatrao ih u svemu ravnima muškarcima. Nikada mu na um nije padala misao da se sa ženama može ’zabavljati’, koketovati, održavati izvesne nezakonite odnose. *Jednak moral za muškarce i žene, bilo je njegovo osnovno načelo*. Što se zamera ženama, mora se zameriti i muškarcima. Ako ima nemoralnih žena, to jest žena koje imaju ljubavnih odnosa van braka, onda su i svi ljudi s takvim odnosima nemoralni. Takvo rezonovanje možda mnogima izgleda uprošćeno i čak smešno, ali je ono kod Vida bilo duboko usađeno uverenje” (Lebl Albala 2008: 70, istakla Z. S.).¹⁴⁷

¹⁴⁷ Up. svedočanstvo Klare Skerlić o suprugu Jovanu: „Što se tiče seksualnog morala, Skerlić je uvek pokazivao izvesno čuđenje, skoro izvestan revolt, zbog toga što je Društvo, u tom pogledu stvorilo dva tako različita morala, i dva tako različita merila: jedno za čoveka, a drugo za ženu. ’Odišta’, govorio je on ponekad, ’postoje dva morala, jedan za čoveka, a drugi za ženu’: i izgledalo je da u sebi dodaje da je to nepravedno. Ali on nije izražavao taj sud, zato što je verovatno uviđao da je u toj prividnoj nepravdi ipak bilo neke vrste pravde (bar kad su u pitanju udate žene), pravde koja bi se mogla nazvati iskonskom, pošto se ona zasniva na samim fizičkim osobinama prirode” (Скерлић 2021: 107).

Osim u oslikavanju psihološkog profila autorke, ovaj iskaz značajan je i u osvrtu na njen (urednički) doprinos *Ženskom pokretu*, u doba kad se časopis intenzivno i okreće problematizovanju „dvostrukog morala”, zagovarajući upravo „jedan moral za ljude i žene”. Kao i u slučaju Katarine Bogdanović, koja je s Paulinom Lebl Albalom simultano delila poziciju urednice ovog feminističkog časopisa, dublje kontekstualne problematizacije pitanja šta znači *biti (prava) žena* – izostaju. Takođe, kao i u slučaju Katarine Bogdanović, pitanja pak o razlozima „promašene književne karijere” – ostaju otvorena.

4.6. Darinka Stojanović (1892–1971) i književnost (modernizma i avangarde) u *Ženskom pokretu*

Biografiju i bibliografiju Darinke Stojanović, kourednice *Ženskog pokreta* (s Alojzijom Štebi) od 1927. godine do prestanka izlaženja časopisa (1938), nedavno su, u tekstu publikovanom 2024. godine, rekonstruisali Jelica Ilić Minić i Vladimir Brborić.¹⁴⁸

„Darinka Stojanović rođena je 27. novembra 1892. godine u Palanci (danas Smederevska palanka) kao prvo dete Arse (Arsenija?) i Spasenije Stojanović. Nakon rane smrti muža, Spasenija se sa četvoro dece, Darinkom, Sofijom (1898–1968), Jovanom (1900–?) i Stankom preselila za Beograd.

U Palanci je D. Stojanović pohađala osnovnu školu, a po preseljenju u Beograd je nastavila školovanje i 1911. završila Prvu žensku gimnaziju. Iste godine upisala je studije X grupe Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.¹⁴⁹

Zbog ratova koje je Srbija vodila do 1918. godine prekinula je studije i pridružila se bolničarkama. Svoje prve književne tekstove objavila je 1917. u Zagrebu. Iako detaljnih podataka o njenom životu tokom ratnih godina nema, nesumnjivo je da je ovaj period bio jako težak” (Илић Минић, Брборић 2024: 27).

¹⁴⁸ Tokom pisanja disertacije nisam bila upoznata s ovim tekstom, pošto je objavljen nakon što je ona odbranjena. U disertaciji nisam pretendovala na obuhvatan portret Darinke Stojanović, poput onih Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albale, odnosno, u nešto manjoj meri, Mileve Milojević. Zahvaljujući istraživačkim naporima i tekstu Jelice Ilić Minić i Vladimira Brborića, ova lakuna sada može da se popuni na znatno obuhvatniji i sistematičniji način. Ipak, treba naglasiti da ni nakon njihovog doprinosa nema uslova za punoznačnu *feminističku* biografiju Darinke Stojanović (kao ni Mileve Milojević) – zasad nemamo uvid u (privatna) svedočanstva koja bi takvu biografiju omogućila.

¹⁴⁹ Kako autori preciziraju, „pohađala je X grupu predmeta, koja je, prema Uredbi Filozofskog fakulteta iz 1906. godine, za glavne predmete imala francuski jezik i književnost sa uporednom gramatikom romanskih jezika i uporednu književnost sa teorijom književnosti, dok su sporedni (izborni) predmeti bili istorija srednjeg i novog veka, istorija srpske književnosti, latinski jezik i istorija klasične književnosti” (Илић Минић, Брборић 2024: 27).

Kako dalje navode ovi autori, Darinka Stojanović bila je „jedna od samo dvanaest studentkinja koje su diplomirale na Filozofskom fakultetu u prvoj posleratnoj generaciji diplomaca”, a 1. oktobra 1919, neposredno uoči diplomiranja, „počela je da radi kao asistent na Filozofskom fakultetu”, da bi već naredne godine bila postavljena najpre za pomoćnicu, a potom i suplenta u Prvoj ženskoj gimnaziji; „kako je tek formiranoj Trećoj ženskoj gimnaziji bio neophodan stručan nastavni kadar, na predlog zastupnika ministra prosvete Svetozara Pribićevića, po službenoj dužnosti, prebačena je 1921. godine u novu Treću žensku gimnaziju” (*ibid.*: 28). Takođe, Darinka Stojanović bila je nosilac dvaju značajnih državnih odlikovanja u Kraljevini Jugoslaviji:

„Na predlog Ministra prosvete, za zasluge na polju kulture, narodne prosvete, nauke, javnih službi i Crkve, kao i za zasluge prema kralju, državi i naciji, Kraljevim ukazom 15. avgusta 1929. Darinka Stojanović je odlikovana ordenom Sv. Save V stepena.

Samo četiri godine kasnije, 17. decembra 1933, Kraljevim ukazom odlikovana je i Jugoslovenskom krunom V reda, ordenom koji je dodeljivan građanima koji su prednjačili u radu na ostvarivanju nacionalnog jedinstva i saradnje, ili za zasluge prema Kruni, državi i naciji u javnim službama.

Ministarstvo je 1938. Darinku Stojanović postavilo za direktorku novoosnovane Šeste ženske gimnazije” (*ibid.*: 29).

Neke od uvida ovih istraživača potvrđuju i delimično dopunjuju drugi izvori do kojih sam došla mimo njihovih smernica. Izvesno je da je u slučaju Darinke Stojanović reč o prominentnoj i vrlo aktivnoj intelektualci u prestonici Kraljevine SHS/Jugoslavije, koja je visoko obrazovanje stekla na Beogradskom univerzitetu i bila uključena u rad tzv. Srpskog seminara (v. Lebl Albala 2005), a podatak o njenim odlikovanjima dodatno podupire utisak da je Darinka Stojanović, između ostalog i tokom uređivanja *Ženskog pokreta*, imala zapaženu ulogu i dobru reputaciju u javnosti, uključujući i sam režimski vrh, što treba imati u vidu prilikom potonjih istraživanja ovog časopisa. Od 1923. do 1938. bila je zaposlena u Trećoj ženskoj gimnaziji u Beogradu, gde je predavala srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost (v. *Просветни гласник*, 1. 3. 1923; *Просветни гласник*, 1. 12. 1929; *Просветни гласник*, 1. 5. 1935; *Правда*, 17. 9. 1938: 7). Takođe, bila je među članicama tadašnjeg Udruženja nastavnica srednjih škola i u tom svojstvu zalagala se s koleginicama, između ostalog, za „osnivanje dečje biblioteke”, promovisanje i izdavanje „klasičnih jugoslovenskih dečjih dela” (*Правда*, 27. 2. 1931: 7), te organizovala „Izložbu dečje knjige”, a u *Ženskom pokretu* Paulina Lebl Albala opisuje je kao „odličnog poznavaoa naše dečje književnosti”

(*Ženski pokret* 4/5, 1933: 50). Darinka Stojanović spominje se i kao članica uređivačkog odbora *Glasnika jugoslovenskog profesorskog društva* (Учитель, 1. 11. 1931: 236). Novine *Vreme* krajem 1931. donose prilog koji se zasigurno odnosi na nju: „naša poznata javna radnica, gospođica Darinka Stojanović, profesor, održaće predavanje na Malom univerzitetu Kola srpskih sestara...” (*Vreme*, 14. 11. 1931: 9). Tema ovog predavanja, „Beograd u motivima naših romana” srodna je temi jednog njenog ranijeg javnog izlaganja – „Beograd u romanu i pripovetci” – održanog na Narodnom univerzitetu 4. aprila 1928, čiji je odlomak/izvod publikovan u časopisu *Ženski pokret* u vreme dok ga je ona uređivala (*Женски покрет* 8, 1928: 3–4). Spominju se i druga njena javna predavanja, uglavnom u domenu književnosti i „ženskog pitanja”. List *Pravda* 1938. godine obaveštava da je Darinka Stojanović, „dotle profesor Treće ženske gimnazije”, postavljena za direktorku Šeste ženske gimnazije (*Правда*, 17. 9. 1938: 7). Naredne godine, isti list donosi izveštaj naslovljen „Dirljiva svečanost u Srpskom seminaru za književnost: govornici su odali priznanje delu i ličnosti našeg velikog naučnika Pavla Popovića”, a u njemu se ističe i sledeće:

„Direktor Šeste ženske gimnazije gđa Darinka Stojanović evocira uspomene na poslednji sastanak Društva za srpski jezik i književnost. Naročito je toplo govorila o običaju Pavla Popovića, koji bi posle referata nudio reč svojim već udatim nekadašnjim učenicama, nazivajući ih njihovim devojačkim imenima” (*Правда*, 12. 11. 1939: 5).

Na dalekosežnom uticaju kako Pavla Popovića tako i Jovana Skerlića na Darinku Stojanović – insistiraju i Jelica Ilić Minić i Vladimir Brborić (Илић Минић, Брборић 2024: 29). Oni navode da je Pavle Popović bio u stalnom kontaktu sa svojim nekadašnjim studentkinjama, uključujući neke od urednica *Ženskog pokreta* – Katarinu Bogdanović, Paulinu Lebl Albalu, te samu Darinku Stojanović (*ibid.*: 30). Ovi istraživači naročito se usredsređuju na bibliotečki rad i knjižničarski doprinos Darinke Stojanović, a s posebnim fokusom na literarnu đачku družinu „Aleksa Šantić”, u kojoj je ova intelektualka kontinuirano figurirala kao nadzorna nastavnica (*ibid.*: 31–32, *passim*). Takođe, ističu da je Darinka Stojanović (dobro) poznavala nekoliko svetskih jezika: govorila je francuski i italijanski, a služila se i nemačkim, engleskim, ruskim i latinskim (*ibid.*: 32). Kako je već naznačeno, „kao uglednu profesorku širokih kulturnih vidika, Ministarstvo je Darinku Stojanović postavilo za direktorku novoosnovane Šeste ženske gimnazije” (*ibid.*: 34).

„Po primanju dužnosti direktora, profesorka Stojanović se budućim učenicama i njihovim roditeljima obratila pozdravnim govorom o vrednosti rada žene. Istakla je da 'žensko dete ne može i ne sme ostati neškoloвано i nespremno za rad. [...] Školoвано i prosvetčeno žensko dete ne samo da će u budućnosti stvoriti sebi bolje mesto, položaj, bolju materijalnu situaciju, nego će i u moralnom pogledu biti jako i obezbeđeno'. Osvrnula se na domete ženskog svetstskog i domaćeg stvaralaštva u kulturi i nauci, a s posebnim pijetetom je govorila o svojoj nekadašnjoj profesorki crtanja u Prvoj ženskoj beogradskoj gimnaziji, slikarki Nadeždi Petrović, u čijoj '[...] pojavi se osetilo hitno koračanje cele jedne generacije koja je imala da iznese istorisko delo bržim tempom'. S uporištem u nasleđu koje su prethodnice ostavile, izrazila je veru u uspeh učenica" (*ibid.*).

Međutim, ona se na ovoj poziciji neće zadržati dugo. „Karijeru je završila u Petoj ženskoj realnoj gimnaziji u koju je 1942. prebačena zbog napada komunista" (Илић Минић, Брборић 2024: 43). Štampa 1945. godine piše da je „Darinka Stojanović, bivši direktor Šeste ženske gimnazije, osuđena na deset godina gubitka nacionalne časti i šest godina prisilnog rada" zbog kolaboracije s fašističkim režimom. U nastavku se prenosi celovit tekst objavljen tim povodom u *Borbi*:

„Dolaskom okupatora u našu zemlju i Beograd 1941. godine, svim onim nenarodnim i reakcionarnim direktorima škola pružila se mogućnost da još bolje nastave i razviju svoj protivnarodni rad, koji su još za vreme stare Jugoslavije obavljali, na ugušivanju svih naprednih težnji i ideja naše školske omladine. Jedan od tih i takvih pedagoga bila je i Darinka Stojanović, bivši direktor Šeste ženske gimnazije u Beogradu. U duhu fašizma, a pod okriljem Velibora Jonića, ona je mogla u punoj meri da razvije svoje germanofilstvo, da potpisuje apele za borbu protiv narodno-oslobodilačkog pokreta i da drži predavanja o nedićevskom nacionalnom osećanju i 'komunizmu kao aveti i svetskom zlu'. Ali Darinki Stojanović nisu bile dovoljne samo reči. Ona je i delom pristupila prevaspitavanju svojih učenica u fašističkom duhu. Kao pomagač pri tome joj je poslužio Radan Grujičić, zloglasni agent Specijalne policije, koji je zbog toga češće navraćao u njenu kancelariju. Izvršavajući poslušno i predano sve naredbe nedićevskog Ministarstva prosvete, ona je uredno slala tom Ministarstvu spiskove učenica 'nacionalno nepouzdanih', koje su zatim isterivane iz škole. Nastavnica ove gimnazije Radunka Čubrilović,¹⁵⁰ koja je uvek zaštićavala učenice, bila je na dostavu Stojanovićeve uhapšena i maltretirana u Specijalnoj policiji.

Zbog ovakvog svog rada za vreme okupacije, Darinki Stojanović je juče održano suđenje pred Sudom za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne

¹⁵⁰ Radunka Anđelković Čubrilović bila je uključena u uređivanje časopisa *Jugoslovenska žena*, na šta ću se u jednom od narednih poglavlja još osvrnuti.

časti. Svedoci koji su je baš najviše teretili bile su same njene učenice i nastavnice koje su na sebi osetile fašističke 'pedagoške metode' svoga direktora.

Sud je doneo presudu kojom se Darinka Stojanović osuđuje na deset godina gubitka srpske nacionalne časti i šest godina lakog prinudnog rada" (*Борба*, 18. 3. 1945: 3).

Koliko je zasad poznato, Darinka Stojanović jedina je među članicama redakcije *Ženskog pokreta* – a svakako jedina među nominalnim urednicama časopisa – koja je bila optužena za kolaboraciju s okupatorom i režimom Milana Nedića. Ilić Minić i Brborić navode da je bila jedna od potpisnica Apela srpskom narodu 1941. godine, koji je, prema ideji Nemaca, sastavio Komesarijat prosvete, na čijem su čelu bili Velibor Jonić i Vladimir Velmar-Janković (Илић Минић, Брборић 2024: 40). Takođe, autori ističu da se Darinka Stojanović, zbog antikomunističkih stavova i potpisivanja *Apela*, našla na spisku za streljanje, ali je naposljetku, kako je već istaknuto, osuđena na deset godina gubitka nacionalne časti i šest godina lakšeg prinudnog rada; detaljan izveštaj sa suđenja objavljen je u *Politici*, 18. marta 1945. godine, a neposredno nakon suđenja Darinka Stojanović je, odlukom Ministarstva prosvete, otpuštena iz državne službe (*ibid.*: 41). Posle 1945. godine njeno ime sve se ređe sreće u javnosti i medijima, što je i razumljivo s obzirom na izricanje presude, te utoliko manje iznenađuje što isto ovo ime izostaje iz enciklopedijskih i biografskih pregleda. Ni bibliografija Darinke Stojanović nije u celosti sačuvana. Na primer, zna se da postoji njena studija ili separat iz 1938. godine *Nesrećna i gonjena devojka: prilog ovom tipu u našoj književnosti*, ali je izdavač nepoznat, a publikacija se zasad smatra izgubljenom i pominje se jedino u bazi Narodne biblioteke Srbije pod stavkom „deziderat”. Osim toga, Darinka Stojanović uglavnom je bila posvećena autorskoj i priređivačkoj delatnosti u domenu srednjoškolskih udžbenika i lektire, te tako potpisuje sledeće publikacije (sve tri iz 1938. godine): *Antologija narodnog pesništva s pregledom narodnog pesništva* i *Antologija jugoslovenske pripovetke* (za treći, odnosno četvrti razred srednjih škola; v. Стојановић, prir. 1938a; 1938b; 1928c).

Na ovim publikacijama, odnosno aspektima delovanja Darinke Stojanović, tek uzgredno se zadržavaju i Jelica Ilić Minić i Vladimir Brborić. Znatno veću pažnju posvećuju njenom profesionalnom i/ili aktivističkom doprinosu unutar raznih strukovnih i feminističkih organizacija. Navode da je, između ostalog, bila članica Društva za srpski jezik i književnosti, redovna saradnica *Priloga za književnost, jezik, istoriju i folklor*, koje je pokrenuo Pavle Popović, potom članica i sekretarka Proforskog društva, članica uređivač-

kog odbora *Glasnika jugoslovenskog profesorskog društva* od 1926. do 1936. godine, „u kouredništvu sa Vojislavom Mladenovićem, profesorom Treće muške gimnazije, i Andrijom Franičevićem, profesorom Državne trgovačke akademije u Zemunu” (Илић Минић, Брборић 2024: 35), članica Udruženja nastavnica srednjih i stručnih škola, kao i Narodnog ženskog saveza, Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, odnosno Ženskog pokreta, te Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, kojim je predsedavala Paulina Lebl Albala, a čija je članica, takođe od samog osnivanja, bila i Katarina Bogdanović (*ibid.*: 35–37).¹⁵¹

Autori sumiraju da je Darinka Stojanović ukupno objavila trideset pet tekstova u periodici, od čega čak sedamnaest u *Ženskom pokretu*, čija je urednica bila jedanaest godina (*ibid.*: 38). I u časopisnim koordinatama *Ženskog pokreta* Darinka Stojanović prvenstveno se oglašavala priložima koji se tiču književnosti, kulture, prosvete i obrazovanja. Izvesno je da je u jednom periodu, oko 1926. godine, bila sekretarka istoimenog udruženja (v. Пољак, Иванова 2019). U svojim priložima Stojanović pokazuje temeljno poznavanje odabranih tema, uglavnom stremeći celovitom prikazu *lika i dela* figura od javnog (kulturnog) značaja, a za sve njene tekstove karakterističan je predavačko-pedagoški ton i smer izlaganja. Kao autorka priloga u *Ženskom pokretu*, Darinka Stojanović se, uporedo sa i uprkos impulsu ka ginocentričnosti i pedantnom i informativnom skiciranju portreta znamenitih žena u kulturno-prosvetnim oblastima i delatnostima (Stanka Glišić, Katica Pavlović, Olga Gavrilović, Jelena Dimitrijević, Anica Savić-Rebac i druge), držala tada etabliranih, tradicionalnijih pristupa i preovlađujućeg „akademskog ukusa” (primera radi, u *Ženskom pokretu* objavljuje se njen prilog o Branku Radičeviću). Izuzetak predstavlja njen – iz perspektive književne istorije, teorije i kritike – možda i ključni prilog u *Ženskom pokretu*, tekst naslovljen „Novi”; preciznije, transkript govora održanog na Svetog Savu 1922. godine (*Ženski pokret* 1/2, 1922).

Esej „Novi” dosad je bio predmet par sažetih osvrta. Žarka Svirčev istakla je kako je „avangardna književnost prvi put predstavljena u *Ženskom pokretu* 1922. godine u tekstu Darinke Stojanović ’Novi’, pisanom znalački i entuzijastično”, zaključujući da je autorka u njemu anticipirala većinu važnijih hermeneutičkih tokova i uvida u potonjoj recepciji odabranih književnika (pre svega, Miroslava Krleže, Stanislava Vinavera, Miloša Crnjanskog i Rastka

¹⁵¹ Takođe, poput Katarine Bogdanović, Darinka Stojanović bila je među malobrojnima žena koje su se u međuratnom razdoblju nalazile na poziciji direktorki škola (up. Вујошевић 2018; Илић Минић, Брборић 2024).

Petrovića), te da „pisci o kojima je sa neskrivenim oduševljenjem pisala, razumevajući njihove poetike, istančano ih predočavajući, danas predstavljaju kanon jugoslovenske avangarde” (Свирчев 2018: 223–224). Moglo bi se dodati – i modernizma, onako kako ove pojmove shvata Aleksandar Flaker (v. Flaker 1976). *Modernizam* bi bio krovni termin koji poseduje optimalan stepen (ne)preciznosti i književnoistorijskog potencijala, označavajući obiman skup heterogenih i disperzivnih književnih praksi prve polovine dvadesetog veka. U kontekstu južnoslovenskih, pa tako i srpske književnosti, ove prakse često poseduju povišeni nivo hibridnosti i simultanosti s dezintegracijom već etabliranih formacija – na prvom mestu realističke – kao i s prodorom one avangardne (v. Flaker 1976: 83). Avangardnu stilsku formaciju Flaker određuje kao onu u kojoj su izraženija osporavanja postojećih struktura, depersonalizacija umetnosti, sintaksička odstupanja od normi, poriv ka dehierarhizacijama, fragmentarnosti, a isto tako i izgradnja novih struktura, te težnja ka njihovom otvaranju, nedovršenosti, slobodnijem variranju i slično. Prema Flakeru, za razliku od modernizma u užem smislu (tzv. moderne), avangarda neupitnije „preuzima funkcije moralnoga, etičkoga i društvenoga prevrednovanja cijeloga sustava životnih odnosa” (Flaker 1976: 259). Nije redak slučaj, međutim, da se u međuratnom razdoblju, počevši od perioda neposredno nakon Prvog svetskog rata, u opusima jednog istog autora ili autorke (na južnoslovenskom podneblju) sreću obe ove tendencije: kako ka široko shvaćenoj modernističkoj tako i avangardnoj stilskoj formaciji. S druge strane, Ana Kolarić sugerisala je da se tekst Darinke Stojanović može postaviti i u transnacionalni kontekst i čitati kroz prizmu čuvenog eseja „Moderna proza” Virdžinije Vulf (Kolarić 2021: 178–179; v. Вулф 1956). I zaista, reč je o jednom od upečatljivijih i pronicljivijih književnokritički i književnoteorijski intoniranih tekstova u celokupnoj štampi toga doba, a ne samo u granicama *Ženskog pokreta*, koji i u ovoj prilici zaslužuje pomnije čitanje i razmatranje.

Esej „Novi” objavljen je svega tri godine nakon inicijalnog objavljivanja eseja „Moderna proza” (pod prvobitnim naslovom „Moderni romani”), a koji ni danas ne gubi na statusu kanonskog manifestnog teksta modernizma, i to ne samo u anglo-američkim koordinatama već i na „globalnom” nivou. Iz ovog teksta potiču neki od najnavođenijih i najuticajnijih poetičkih i estetičkih stanovištava Virdžinije Vulf. Ona ih je pak iznela usled zamora preovlađujućim tendencijama u tadašnjoj britanskoj književnosti, konvencijama (viktorijanskog) realizma i opusima autora „materijalista” s kojima eksplicitno ulazi u spor – u pitanju su Arnold Benet [Arnold Bennett], H. Dž. Vels [H. G. Wells] i Džon Golsvordi [John Galsworthy] – te inspirisana

koliko obećavajućim iskoracima *novih* prozaista poput Džejmsa Džojisa [James Joyce] toliko, na primer, i ruskom književnošću, a pre svega Čehovom, koga je s ushićenjem čitala u tada epohalno važnom prevodu Konstans Garnet [Constance Garnett].¹⁵² Reč je o stanovištima poput onog da „život nije niz simetrično poređanih šarenih sijalica, već sjajan oreol, poluprovidan veo koji nas okružuje od početka do kraja naše svesti” (Булф 1956: 83). U ovim programskim rečima sustiču se imperativ modernog senzibiliteta i subjektiviteta, bergsonovska poimanja *vremena* i *trajanja*, kao i tragovi kopernikanskog obrta u (psihoanalitičkom) shvatanju *svesti*. U svom kapitalnom eseju Virdžinija Vulf ne osporava poriv ka *realističnosti* – ukoliko *realističnost* shvatimo kao *autentičnost*, *verodostojnost* ili *vernost životu* (*novog, modernog doba*). Naprotiv: njen ključni prigovor „materijalistima” (*starima, prevaziđenima*) ne odnosi se na njihove *porive ka načelu realističnosti/mimetičnosti* po sebi već na njihovo *poimanje realizma i mimetičnosti*. Vulfova smatra da to načelo nije postavljeno na optimalan način – *stvarnost* je legitiman stvaralački izvor i poetički cilj; međutim, ključno pitanje jeste *Šta je zapravo stvarnost?*. To jest, da parafraziramo samu Vulfov: kako to izgleda „život kakav on jeste”?

„Mirijade utisaka koje ulaze u svest”, „neprekidan pljusak bezbrojnih atoma”, odgovara Virdžinija Vulf, i načini na koje se ti atomi i utisci kroz svest prelamaju – to bi, ukratko, bio „život kakav on jeste” (Булф 1956: 82). Samim tim, književnost koja teži autentičnom predstavljanju života, *moderna književnost* i *književnost budućnosti* u isti mah, jeste ona koja računa na „veo koji nas okružuje od početka do kraja naše svesti”, ona književnost koja nam taj veo uspešno predočava. A to pak nužno podrazumeva osporavanje krutih konvencija, načela radnje i zapleta kao nesporno privilegovanih aspekata fikcije, psihologizaciju i interiorizaciju predstavljene predmetnosti, usložnjavanje

¹⁵² Danas je unekoliko prisutnija svest o uticaju Čehova-pripovedača na savremenije američke autore i autorke poput Rejmonda Karvera [Raymond Carver] i Alis Manro [Alice Munro]. Međutim, taj uticaj nije bio ništa manji ili beznačajniji kada je reč o britanskim modernistkinjama i modernistima. Džon Midlton Mari [John Middleton Murry] je već 1922. godine ustanovio da je efekat koji je proizvelo objavljivanje Čehovljevih pripovedaka u engleskom prevodu Konstans Garnet (između 1916. i 1922. godine) bio toliko revolucionaran za novu generaciju britanskih pisaca i njihovo pozicioniranje naspram prethodnika da se može uporediti s posledicama koje je u viktorijansko doba imalo pojavljivanje Darvinovih spisa [Charles Darwin]. Uticaj Čehovljeve proze na stvaralaštvo Ketrin Mensfild [Katherine Mansfield] ili Virdžinije Vulf, o kome se može govoriti zahvaljujući eksplicitnim komentarima ovih dveju autorki, samo je jedan od dokaza o utemeljenosti Marijeve tvrdnje. Dok je za prvu Čehovljeva rešenost da u svom delu postavi brojna pitanja, ali i da ih ostavi otvorenim, predstavljala „otkrice novog sveta”, u drugoj je izazivala „čudan osećaj da je čvrsto tlo, na kojem smo očekivali da se bezbedno iskrčamo, počelo da se rastvara pod nama”, a njegovo delo u celini za obe je predstavljalo putokaz ka autentičnom prikazivanju života; nav. prema: Hunter 2003: 70–71; up. Симић 2021.

i bujanje impresionističke i ekspresionističke tendencije u umetnosti. Nova književnost bi, poigramo li se rečima, bila književnost koja donosi *realizam nad realizmom* (ponekad i *nadrealizmom*), i to upravo tako što postaje „novi realizam”, tako što realističke pripovedne konvencije i pozitivističke epistemičke paradigme podriva iznutra, prevazilazeći ih u isti mah. Čitav talas modernističke i avangardne književnosti (u evropskim i globalnim koordinatama) potom će se čitati, tumačiti i vrednovati u ogledalu ovih nazora.

Tekst „Novi” Darinke Stojanović, objavljen upravo u *Ženskom pokretu*, a ne vodećim književnim časopisima epohe, korespondira s „Modernom prozom” na barem tri (međusobno neodvojiva) nivoa: žanrovskom – esejističkim (lirski intoniranim) modusom; argumentativnom – polemičkim pretenzijama i decidnim zauzimanjem za „nove” nasuprot „starima”; filozofskom/idejnom – razumevanjem *života, životnosti*, tj. *realističnosti* („novih”) kao *autentičnosti*. Darinka Stojanović započinje svoje izlaganje sledećim rečima:

„Pod izrazom Novi razumem novu struju u našoj književnosti, nove pesnike, *nove po neobičnosti svoje sadržine i neobičnosti svoga izražavanja*.

O njima postoje mišljenja naših poznatih kritičara. Ima ih koji su apsolutni protivnici Novih, ima ih koji su za izvesne njihove izraze, a ima ih i koji su potpune njihove pristalice.

Ja sam prišla upoznavanju Novih sa izvesnim skepticizmom. Pokušaću da vas upoznam sa rezultatima toga skepticizma” (Stojanović 1922: 49; istakla Z. S.).

Darinka Stojanović ne imenuje „poznate kritičare”, baš kao što ne imenuje ni „stare”, već jedino „nove” pesnike i prozaiste (osim već spomenutih, tu su i zenitisti, Gustav Krklec, Tin Ujević, Todor Manojlović i drugi). Podrazumeva se da „stari” predstavljaju proponente tradicionalnijih poetika, na čijem osporavanju, između ostalog, „novi autori”, tj. avangardisti i radikalniji modernisti, formiraju vlastite programe i poetike. Međutim, u fokusu autorkine pažnje nisu takvi sporovi i polemike koliko simultana „neobičnost sadržine” i „neobičnost izražavanja” „novih”. Dakle, i ona spontano insistira na suštinskoj neodvojivosti „forme” i „sadržine” u unutartekstovnoj sferi, a u kontekstu šireg „zaokreta ka unutra”:

„Potrebno mi je, u samom početku, da vas upozorim na onu poznatu istinu: *Svet je onakav kakvog ga naša duša vidi. Uspeti predstaviti svet u ogledalu svoje duše, to bi bila glavna crta umetnika*.

Kakav izgleda svet u ogledalu naše duše? *Duša čovečja stoji kao otvoren aparat za primanje utisaka spoljnega sveta. Ali, nikada duh čovečji njih ne primi onakve kakvi odgovaraju pravoj stvarnosti. Uvek ima jedan deo unutrašnjih utisaka samoga*

duha koji ih menja. A ne treba zaboraviti na onu odliku čovečjega duha, koja ima tu osobinu da stvara, kombinuje, ceo jedan unutarnji svet, van spolnjega sveta.

Ni jedna ista crvena boja nije za svakoga istoga tona. Za biće u času napete energije, zaoštrenih nerava, ona je zažareno crvena. To je *unutrašnji* dodatak duha. Za biće koje je u času stišanih, latentnih energija, ona je, što kažu Francuzi, *la rose bleue*, to će reći, prosto nema više crvenoga tona, u nju ulazi neki zamoren ton koji se dodaje *iz unutrašnjosti samoga bića*, duhom toga bića, *ton nekoga modrog neodređenog plavila*” (Стојановић 1922: 49–50, istakla Z. S.).

Pojmovi „duša” i „duh” u ovom tekstu figuriraju kao sinonimi (implicitno i kao sinonimi pojmovima „svest” ili „um”, čak „senzibilitet” ili „individualni talenat”), povremeno se jukstaponirajući s „telom”, a takav leksički odabir, pa i prividna nepreciznost, prizivaju pomnija razmatranja samog koncepta „zaokreta ka unutra” koja su predložili pojedini teoretičari. Naime, pojam „(narativni) zaokret ka unutra” najčešće se vezuje za ime Eriha Kalera [Erich Kahler], koji je 1973. i objavio istoimenu studiju (v. Kahler 1973). Nakon toga, za ovom sintagmom posezalo se u najrazličitijim prilikama, te je ona i dobila najrazličitije moguće konotacije. Stoga ne iznenađuje što se istraživači modernizma (u književnosti) stalno iznova vraćaju ovom pojmu, pokušavajući da ga revidiraju ili pak pledirajući za precizniju definiciju/upotrebu. Većina važnijih problematizacija i revizija ovog koncepta u poslednjim decenijama počiva na isticanju njegove naoko paradoksalne (rekuperacije) kartezijanske logike i aporija do kojih ona vodi. Opšte je prihvaćeno da je „zaokret ka unutra” bio svojstven kanonskim autorima poput Džojso, V. Vulf ili Doroti Ričardson [Dorothy Richardson], kojima je zajednička težnja ka *subjektivnom* predstavljanju opazive i opažene stvarnosti (v. Herman 2011: 243), ka lociranju disperzivnih, fludnih, gotovo neosetnih uvida i utisaka prelomljenih kroz svest, lociranju iz koga pak proizlazi prepuštanje *toku svesti* koji bi do tančina, na najdelikatnije i istovremno najprodornije načine, predočio „sjajan oreol” percepcije jednog osobenog duha, nutrine bića. Međutim,

„premda je teško poreći da modernistički narativi u prvi plan ističu rad uma, u većoj meri i, naročito, na drugačiji način nego što se to činilo u ranijoj prozi [...], tumačenja tog isticanja čini se da dele dug prema jednoj osobenoj koncepciji uma – naime, tradicionalnom kartezijanskom dualizmu koji odeljuje unutrašnji duh od spoljnog sveta. Ideja ‘ulaska’ u um (‘svest’, prim. Z. S) [...] implicira postojanje procepa između unutarnjeg prostora uma i spoljašnjeg sveta” (Luyten 2019: 12–13).

Shodno ovim primedbama, neki recentniji istraživači i tumači modernizma predlažu da se pojam „zaokret ka unutra” ili značajno prekonfiguriše u

skladu s nekartezijanskom, holističkom idejom sopstva i sveta, ili da se pak u potpunosti izbaci iz upotrebe. „Terminologija za kojom poseže Vulfova gradi se na kartezijanskom, dualističkom svetonazoru kojim se um distancira od spoljne realnosti, odvaja od nje kao platnom ili paravanom” (*ibid.*: 15), pri čemu se *spritualno* i *materijalno* suštinski razdvajaju. Prema tome, *svest* bi bila zaseban entitet, onaj koji treba otkriti kroz umetnost, što je ideja koja, prema mišljenju pojedinih prominentnijih autora koji se danas bave (kognitivnom) naratologijom, navodi na pogrešan trag:

„Dejvid Herman [...] tvrdi suprotno – da svesti u modernističkoj prozi 'istovremeno oblikuju i jesu oblikovane širim iskustvenim okružjima' [...] Prema njemu, um u modernističkom narativu seže s onu stranu sopstva [...] i stran mu je internalizam kartezijanskih kartografija kojima se raskida veza uma i spolnog sveta. Herman se tako suprotstavlja opštem mestu u kritici prema kome je modernistička proza učestvovala u psihološkom zaokretu ka unutra i razvila nove strategije poniranja u psihološke dubine, te tvrdi, nasuprot tome, 'da modernistički narativi mogu i da se osvetle kroz i da nam pomognu da osvetlimo postkognitivistička poimanja uma kao neraskidivo utkanog u kontekste akcije i interakcije'” (Miguel-Alfonso 2020: 10).

U težnji da „zameni kontinuum unutrašnje-spoljašnje” drugačijim modelom (spoznaje), isti autor insistira na nerazlučivoj i „neminovnoj interakciji uma i tela”, ali onoj koja podrazumeva „labavu”, a ne „čvrstu spregu” ovih entiteta, jednog (nosioca) uma/svesti i njenog/njegovog okruženja, „spregu koja je uvek prisutna, varirajući jedino u stepenu” (*ibid.*: 10–11). Darinka Stojanović u eseju „Novi” tvrdi:

„*Ceo spoljni svet prolazi kroz prizmu naše duše. Onu sliku koju ta prizma ima, treba da nam da pesnik. To bi bio pravi izraz i pravo ogledalo njegove duše o svetu i širem i užem, i spolnjem i unutarnjem, – nenametnut nekim utvrđenim aksiomama. Taj izraz njegove duše u svoj istini njegovoga duha jeste ekspresija.*

Izraziti do neverovatnih tančina život predmeta i bića, bivanja ostale i svoje prirode, znači biti veliki umetnik. Reč tančine, nijanse, svedoče bogatstvo i složenost svega što nas okružava, i bogatstvo i složenost našeg bića – lavirint koji skriva i čovečji duh i čoveče telo. Prema tome, i akcija čovečjeg duha i izraz njegov višestruki su.

Nikad nije duh u jednom jednostavnom svome stanju. Ne postoji kao istina onaj sud koji se toliko puta čuje kako je u jednom biću samo tuga ili samo radost. To je samoobmana” (Стојановић 1922: 50; istakla Z. S.).

Zanimljivo je da Darinka Stojanović insistira na „lavirintu koji skriva i čovečji duh i čoveče telo” (istakla Z. S.). Uz to, premda na prvi pogled sledi kartezijansku dualističku paradigmu, tj. privileguje „prizmu duha/duše/

uma” kao „otvoren aparat za *primanje* utisaka *spoljnog sveta*”, ona naglašava da „nikada duh čovečji njih ne primi onakve kakvi odgovaraju *pravoj stvarnosti*. Uvek ima jedan deo unutrašnjih utisaka samoga duha koji ih menja”; ona, zapravo, spontano, na rubovima svoje argumentacije, otvara potencijal ne samo za holističku percepciju *stvorenog-kao-stvarajućeg* (dela), procesa i čina *stvaranja*, ili pak onoga koji *stvara*, već i za holističku percepciju čoveka, individue, kao ujedno telesnog i spiritualnog bića, čija se svest neprestano prožima s okruženjem i stupa u neraskidiv odnos s njime; autorka pritom sugerise da granice tela i duha ultimativno nisu ni dokučive ni osvojive, da o pukim dualističkim kategorijama i njihovim jednostavnim i jednoznačnim transpozicijama ne može biti govora, te da je zapravo plauzibilnije razmišljati o izvesnoj sprezi tela i duha, ali i *ja* i okruženja.¹⁵³

„Bilo bi nemoguće, a i ozbiljno ogrešenje o modernistički tekst, tvrditi da on razrešava svoje dualizme tako što jednome daje prednost nauštrb drugome. Umesto toga, tekst locira upravo modernistički momenat simultanosti, dualizma koji ne teži ni jedinstvenom dokidanju (jednog pojma nauštrb drugog) ni trećem transcendentnom pojmu, dijalektičkoj sintezi, već pre simultanosti koja, iz samog dualizma, zamišlja alternativu tom dualizmu [...] alternativu koja održava razliku dok osporava hijerarhiju” (nav. prema Miguel-Alfonso 2020: 12).

Kad postavlja ultimativni zahtev, ultimativno očekivanje pred svakog „velikog umetnika” – „*izraziti do neverovatnih tančina život predmeta i bića, bivanja ostale i svoje prirode, znači biti veliki umetnik*” – Darinka Stojanović pokazuje sklonost ka integraciji kako na estetičko-poetičkom i umetničkom nivou (ono što „nove” čini „velikim”, prema njenom sudu, identično je onom što umetnika *uopšte* čini „velikim”) tako i, načelno, na epistemološkom (*spoznajnom kao uvek-već emocionalnom* i obratno), odnosno na kognitivno-afektivnom. Nju zanima „slika opšte dinamike sveta u kojoj čas jedno bivanje čas drugo izbija na površinu. I na kraju *ništa ne pobeđuje, ostaje sve*, i opet neizbeživo večito kretanje” (Stojanović 1922: 61, istakla Z. S.).

„Uzmimo jedan slučaj.

Usled gubitka nekog milog bića, čiji je život tesno bio isprepletan sa našim životom, osetimo neizmeran bol. Nama se tada čini da u našem duhu ništa više

¹⁵³ Up. „Ali, to znanje ne može se izolovati svodeći se na produkt jednog autorovog duha. Upisane u taj duh jesu i intuicije, ideje, emocije i vrednosne procene različitih vrsta. Um je esencijalno subjektivna konstrukcija, ali ne može se razumeti jedino iznutra. Istorijски i kulturni kontekst u kom se ljudi kreću neprestano modifikuje njihovu percepciju ekosistema koji oni nastanjuju. Narativ jedne ličnosti, bilo mentalni ili pisani, najčešće je izveštaj o simbiozi između njegovog ili njenog uma i sveta” (Miguel-Alfonso 2020: 5).

ne postoji sem toga bola. Nije tako. Nije tako čak ni u onom prvom momentu krajnjeg užasa. I u tom trenutku naše svesti postoje još i sve ostale pojave našega duha. Naravno, onaj bol dominira. Ostale su potisnute u pozadinu; neki put u logičnoj razmeri udaljene od glavnoga stanja svesti, a neki put zauzimaju mesto u *potpunoj anarhiji. I eto smisao Novih, kao i starih, kao i svih velikih umetnika koji su umeli da daju istinskog izraza svoje duše, da svu složenost duhovnih pojava obuhvate, da one delove naše svesti koji su u danom momentu u prikrajku ili one koji anarhično nastupaju prema dominirajućem stanju svesti, – nacrtaju*” (Стојановић 1922: 50; istakla Z. S.).

U tom pogledu može se govoriti o pronicljivosti i čak epohalnosti ovog eseja – ne samo stoga što je u njemu britko anticipirana potonja jednovjekovna recepcija odabranih autora, blagovremeno ukazano na osnovne tendencije modernizma i avangarde u jugoslovenskom kontekstu, već i stoga što u njemu nailazimo na zapanjujuće podudarnosti s programskim tekstovima koji se u istom periodu, u eri modernizma i avangarde, pišu u „centrima” književnog života u Evropi, ali i u teorijskim tekstovima koji na istom prostoru nastaju znatno kasnije. Možda ništa bolje ne svedoči o tome od narednog pasusa, pri čemu je dovoljno da reč „ekspresionizam”, koju Darinka Stojanović verovatno upotrebljava na tragu Stanislava Vinavera, zamenimo rečju „modernizam” ili „avangarda”:

„Dati istinito svu složenost duše, sve one pratioce koji u njoj prate glavnoga *igrača*, sve ono ruganje našem očajanju, ismevanje rođenoga bola, onu neobjašnjivu pri-tajenu tugu za vreme najsrećnijeg trenutka, ono crno kad se gleda belo, onaj oganj kad se vidi voda, ono toplo kad se oseti hladno, one sporednosti, one beznačajnosti pored glavnoga i istaknutoga, onaj *život najmanjega u nama i oko nas*, kad osećamo najveće, ono *obuhvatanje bezbroj dimenzija*, onaj *prostor koji nema granica*.

Ima li tome granica?

Ima li za to pravila?

Nijedno pravilo, nijedna granica, sem one kad nam se potkrade sa usana: lepo je, biva, postoji.

Ekspresionizam odgovara stvarnosti. Njegova je budućnost” (Стојановић 1922: 51, istakla Z. S.).

Ipak, kako primećuje Ana Kolarić, ovaj prilog Darinke Stojanović upadljiv je i utoliko što u njemu izostaje uvažavanje, prikazivanje, pa čak i puko detek-tovanje modernističke i avangardne književnosti koju su pisale žene. S jedne strane, Ana Kolarić moguće objašnjenje pronalazi u „maskulinoj prirodi modernizma” uopšte. „Maskulina priroda modernizma može se dovesti u vezu sa dva važna elementa doba modernosti i modernističke poetike: isku-stvom I svetskog rata i iskustvom života u gradu” (Kolarić 2021: 180). S druge

strane, ona ističe da je neobično što Darinka Stojanović ne uvrštava žene u čitav niz autora koje spominje i provizorno deli u tri kategorije, imajući u vidu da su se u isto to vreme književnice intenzivno promovisale i kritički razmatrale u *Ženskom pokretu* (*ibid.*). Potencijalne razloge za to Ana Kolarić locira na sledeći način:

„Možda se radilo o interiorizaciji dominantnih ideja o književnoj vrednosti i tradiciji, koja se odrazila i na shvatanje promene književne konvencije koju su doneli 'novi'. Moguće je da je odatle proizašao čin svojevrsne samogetoizacije, kojim se unapred izvršila podela na 'književnost' i 'žensku književnost'. Sva je prilika da su i domaći modernisti i avangardisti sa pozicije moći često 'isključivali' žene (urednice i autorke). Dominantno patrijarhalni i konzervativni kontekst išao im je naruku” (Kolarić 2021: 183).

Kako je već sugerisano u poglavlju o Paulini Lebl Albali, i njena kritičarska delatnost može se dovesti u vezu sa „svojevrsnom samogetoizacijom”, a, kako će se ubrzo pokazati, ista tendencija primetna je u publicističkom delovanju jedne druge urednice *Ženskog pokreta*, Mileve Milojević. Utoliko je uputno usvojiti uopštenu primedbu Ane Kolarić, tj. razmišljati o tome šta je sve, zašto i kako dovelo do mehanizama ovakve potencijalne samogetoizacije. S jedne strane, „feminofilni časopisi”, kako je već pokazano, podržavali su autorstvo žena – na primer, časopis *Misao* (v. Милинковић 2022). Drugim rečima, njihovo uredništvo imalo je senzibilitet za raznolike književne priloge autorki, iako su se na nominalnim uredničkim pozicijama pak nalazili muškarci. To znači da urednici s pozicije moći nisu nužno uvek isključivali žene kao autorke, ali iznova se postavlja pitanje da li su ih i iz kojih razloga isključivali u (potencijalnom) svojstvu *urednica*. Takva konstelacija mogla bi delimično da objasni činjenicu da su žene koje su u Kraljevini SHS/Jugoslaviji uređivale periodiku – a pritom se, što je neretko bio slučaj, bavile i književnošću – u svojoj uredničkoj i publicističkoj praksi prioritet davale rešavanju *ženskog pitanja*, a tek u drugom koraku, eventualno, i samoj književnosti, čak i kada je ona bila njihova primarna vokacija. Ukoliko su, naime, percipirale ključne uredničke i autorske figure epohe kao nedovoljno senzibilisane za *žensko pitanje* u njegovim raznim varijantama, nije neosnovano pretpostaviti da su smatrale kako one same imaju obavezu da čitalačku javnost najpre zainteresuju za feminizam. Opres na koji poziva Kolarić opravdan je, a njenu hipotezu da su, za razliku od pojedinih urednika „feminofilnih” časopisa, sami autori, modernisti i avangardisti (koji su pak neretko bili i urednici pojedinih, najčešće kratkovećnijih književnih listova) zaobilazili ili previđali svoje kolegice, autorke – bilo svesno ili ne – u budućnosti bi svakako vredelo

pažljivije razmotriti.¹⁵⁴ U svakom slučaju, esej „Novi” Darinke Stojanović ostaje zanimljiv i važan predmet analize: delimično utoliko što svedoči o kritičarskoj ažurnosti svojstvenoj priložima u neknjiževnom časopisu kakav je bio *Ženski pokret*, a delimično i stoga što memoriše „čin samogetoizacije” i „interiorizaciju dominantnih ideja o književnoj vrednosti i tradiciji”, koja očigledno nije zaobišla ni ovaj časopis.

4.7. „Ja neću to. Ja hoću da stvaram vizije, dragi!”: Mileva Milojević (1885–1971)

Mileva (B.) Milojević (Bijeljina, 6. 9. 1885 – Beograd, 5. 5. 1971) bila je urednica časopisa *Ženski pokret* u periodu od 1921. (počevši od br. 6) do 1924. godine (zaključno s br. 5/6).¹⁵⁵ Nasledivši Katarinu Bogdanović na poziciji nominalne urednice časopisa, Mileva Milojević istovremeno je obavljala funkciju predsednice udruženja koje je ovaj časopis i osnovalo. Kako se navodi na stranicama *Ženskog pokreta*, a u okviru izveštaja o radu istoimene organizacije, Milojević je bila njena predsednica u više (najmanje dva) navrata. Prvi put, njen mandat okončao se kada i vršenje uredničke funkcije, a to je koincidiralo sa spomenutim ujedinjenjem jugoslovenskih udruženja u jedinstveni savez, budući da je 1923. godine osnovana Feministička alijansa: „Na vanrednom sastanku Feminističke alijanse održanom u Sarajevu 3. juna 1924. godine dala je ostavku predsednica Mileva Milojević, a izabrana je nova predsednica Alojzija Štebi” (Пољак, Иванова 2019: 110). Dve godine kasnije, 1926, kada će se ova masovna organizacija pretvoriti u Alijansu ženskih pokreta, Mileva Milojević postaje predsednica beogradskog sektora (*Ženski pokret* 1/2, 1926), premda ne i urednica časopisa – časopis je, nakon njenog angažmana, od 1924. do 1927. godine uređivala Vera Jovanović, a potom, do samog prestanka izlaženja, dvojac koji su činile pomenuta Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. U tom svojstvu Mileva Milojević poslednji put se spominje 1927. godine, u izveštaju iz Škole Internacionalne lige žena za mir i slobodu: u školi je bila Mileva Milojević, predsednica *Ženskog pokreta* u

¹⁵⁴ Eklatantan primer koji govori tome u prilog jeste slučaj Seline Dukić, jedne od najtalentovanijih, najznačajnijih, najsvestranijih autorki (u doba modernizma i avangarde) u srpskoj i jugoslovenskoj kulturi, čiji je izuzetan književni doprinos sve donedavno ostao nepoznat, a njena ključna dela neobjavljena, iako je ona bila bliska avangardnim krugovima i nekim od uticajnijih književnih i književnokritičkih figura – uključujući, na primer, Milana Bogdanovića, Miroslava Krležu i nadrealiste – tokom tridesetih godina 20. veka. V. Дукіћ 2022; Simić 2024.

¹⁵⁵ Ovaj segment rada, u kraćem i modifikovanom obliku, već je publikovan; v. Simić 2021.

Beogradu, koja je poslala izveštaj (v. *Ženski pokret* 18, 1927: 3–4). Naredne, 1928. godine, koliko je zasad poznato, Mileva Milojević se poslednji put oglašila kao autorka u časopisu *Ženski pokret*, tekstom „Dr Ksenija Atanasijević: prva žena profesor Univerziteta” (*Ženski pokret* 8, 1928; v. Lončarević 2021).

Pouzdanе podatke o životu i radu Mileve Milojević inicijalno je prikupio i rekonstruisao istraživač Đorđe Perić. U razgovoru s njim, saznala sam da je do tih podataka došao 1980-ih godina, na preporuku i inicijativu Božidara Kovačevića, ne samo konsultujući časopisnu i drugu istoriografsku građu već i vodeći intervjue i pisanu korespondenciju s članovima porodice – na prvom mestu s već spominjanom Vukosavom Milojević, rođenom sestrom Milevinog supruga Borivoja, a potom i sa sinom Mileve i Borivoja, istaknutim fizičarom i akademikom Aleksandrom Milojevićem.¹⁵⁶ Rezultate svog istraživanja Đorđe Perić je sumirao u sažetoj biobibliografskoj belešci o Milevi Milojević objavljenoj u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, u izdanju Matice srpske (tom 4; v. Perić 1997). Kako je u međuvremenu došlo do kraha SFRJ, a tako i promena u istraživačkim i izdavačkim politikama Matice srpske, ime Mileve Milojević iznova se pojavilo u šestom tomu *Srpskog biografskog rečnika*. Ovoga puta, belešku o Milevi Milojević potpisala je saradnica Matice Srpske Dobrila Martinov (v. Мартинов 2014). Međutim, u tom prilogu ponovljeni su uvidi do kojih je došao Perić, iako to ničim nije naznačeno. Posledično, potonji istraživači i autori referisali su na rezultate Đorđa Perića i ne znajući da to čine (npr. Belić 2016; v. Kolarić 2021). Puna biografska beleška koju je on sastavio obaveštava nas da Mileva Milojević

„potiče iz trgovačke porodice, od oca Riste Subotića i majke Stoje. Osnovnu školu učila u Bijeljini, učiteljsku školu (1903–1907) u Beogradu. Učiteljica u Bijeljini (1908–1911). Posle udatbe za profesora univerziteta Borivoja Ž. Milojevića nije bila u službi i do smrti živela u Beogradu. Deca: Aleksandar, prof. univ.; Jovan, Nada; Zaga i Živojin, pesnik. Govorila francuski, nemački; služila se ruskim. Boravila u Berlinu (1911–1912) i u Parizu (1925). Saurednica i saradnica časopisa *Ženski pokret* (1920–1927). Jedna od saradnica knjige *Pravo glasa za žene* (Beograd 1921). Prvi

¹⁵⁶ Borivoje Ž. Milojević (1885–1967) bio je jedan od asistenata Jovana Cvijića, vrlo ugledan i ažuran geograf, gimnazijski i univerzitetski profesor u međuratnoj Jugoslaviji, a kasnije i redovni član SANU. Usavršavao se u Nemačkoj, u Berlinu i Haleu, a potom, uz Cvijićevo podršku, i u Lozani, Bernu i Frajburgu. Pretežno se bavio antropologijom i geomorfologijom i u ovim oblastima imao je status „svetskog eksperta”. Učestovovao je u Prvom svetskom ratu. Jedan je od osnivača (1910) Srpskog geografskog društva. Bio je učesnik svetskih mirovnih konferencija i posle Prvog i posle Drugog svetskog rata. Intenzivno je sprovodio naučna istraživanja i zarad njih često putovao širom sveta (v. Видић 2014; v. i Duančić 2023). Aleksandar Milojević (1912–1986), jedan od sinova Borivoja i Mileve Milojević, takođe je bio vrlo ugledan naučnik, pre svega u oblasti nuklearne fizike, redovni profesor Univerziteta u Beogradu, kao i učesnik NOR i nosilac partizanske spomenice. Bio je u zarobljeništvu u Nemačkoj. Vršio je čitav niz značajnih javnih funkcija (v. Stanojčić 1970: 661–662).

obimniji pregled jugoslovenske ženske književnosti, umetnosti i kulture, *Naše žene*, objavila u *Jubilarnom zborniku života i rada SHS* (I. XII 1918–1928), II (Beograd 1929). Član *Mlade Bosne* i Društva za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava (1919)” (Perić 1997: 442).

Osim toga, Đorđe Perić razrešio je i pseudonim Mileve B. Milojević – Nada Jovanović – a uz pomoć Vukosave Milojević, koja mu je u prepisci ukazala na to da je Mileva Milojević posegla za ovim pseudonimom nakon prerane smrti svoje dvoje dece, Nade i Jovana. Nada Jovanović ime je koje je, za razliku od imena Mileva Subotić/Milojević, dosad bilo relativno frekventno u ovdašnjim ginokritičkim inicijativama i rekonstrukcijama ženskog međuratnog feminizma, autorstva i periodike. Preciznije, o prevodilačkom, kritičarskom i pesničkom doprinosu Nade Jovanović, autorke čije se ime kontinuirano sreće u časopisu *Ženski pokret* tokom urednikovanja Mileve Milojević, pisale su opsežno Jelena Milinković i Žarka Svirčev (v. Милинковић 2016, 2022; Свирчев 2018). Ipak, budući da je fokus ovih istraživačica primarno bio na interpretaciji književnog i književnokritičkog opusa, strogo shvaćenih tekstova nepoznate autorke pod imenom Nada Jovanović, odnosno na njenoj prevodilačkoj aktivnosti, a ne i na figurama urednica časopisa *Ženski pokret* i njihovim partikularnim *uredničkim* doprinosima (kao ovde), priča o dvojnem identitetu Mileve B. Milojević(a) / Nade Jovanović još je neispričana u punom opsegu. Ona, između ostalog, odlično svedoči kako o značaju studija periodike u kontekstu proučavanja književnosti i kulture tako i o značaju razmatranja *uredničkog pitanja* uopšte – o velikom istraživačkom potencijalu inherentnom rekonstrukcijama biobibliografija urednica štampe, njihovih življenih iskustava i složenih, palimsestnih strategija autorstva, koje se pak formiraju u raznim i ponekad teško razlučivim doticajima *privatnog* i *javnog*.

U pitanju je, dakle, priča o učiteljici, publicistkinji, književnici, kritičarki, prevoditeljki i aktivistkinji za prava žena o kojoj su sačuvani vrlo oskudni i nepotpuni podaci uprkos tome što je, kako sasvim uzgredno svedoči Paulina Lebl Albala, reč o „*poznatoj* feministkinji” u međuratnom razdoblju (Lebl Albala 2005: 63, istakla Z. S.). Istovremeno, kako se već pokazalo u poglavlju „Ko je bila Milica Dedijer?”, o bliskoj prijateljici stalne vlasnice lista Milice Dedijer, mladobosanki,¹⁵⁷ kao i o *urednici* koja je u horizont *Ženskog pokre-*

¹⁵⁷ Do ovog podatka Đorđe Perić je, prema sopstvenom svedočenju, došao u razgovoru s Milevinim sinom Aleksandrom Milojevićem. Nažalost, od njega nije dobio bilo kakav dokaz u prilog tvrdnji da je Mileva Milojević, rođ. Subotić, bila članica *Mlade bosne*, niti potpuniye informacije o tome. Taj segment njene biografije vredelo bi rekonstruisati u budućnosti, ukoliko izvori dopuste.

ta, tokom trogodišnjeg angažmana na poziciji nominalne glavne urednice i višegodišnje autorske saradnje, uz simultano zauzimanje visokih pozicija u hijerarhiji istoimenog udruženja, unela značajne intervencije koje se ne mogu temeljno sagledati bez uvažavanja naizgled efemerne informacije o razrešenju njenog pseudonima. Tim je pseudonomom potpisana ne samo knjiga prozaida *U život vizija čija je moć istina* (Beograd: Štamparija Davidović 1924), delimično sukcesivno objavljivana i u *Ženskom pokretu*, već i drugi književnokritički, esejistički i književni prilozi i prevodi u ovom feminističkom glasilu. Na osnovu dosadašnjih istraživanja čini se da je stvaralački vrhunac Mileve Milojević gotovo u potpunosti korespondirao s periodom njene saradnje, a osobito uređivanja, u časopisu *Ženski pokret*, okončanim 1927/28. godine, te da se njen celokupni javni angažman u prestonici Kraljevine SHS/Jugoslavije tom saradnjom gotovo iscrpljuje.

Priča o Milevi (B.) Milojević(a) / Nadi Jovanović jeste priča o dvojnem autorskom, ali i rodnom identitetu, o dva oblika ženske emancipacije janusovski oličenim u jednoj osobi. S jedne strane, kao „porodična žena” (što u tom trenutku mnoge od njenih saradnica, uključujući i Katarinu Bogdanović, nisu) – majka čak petoro odnosno troje dece (kako je već naznačeno, Jovan i Nada su preminuli) i supruga veoma uglednog geografa i univerzitetskog profesora, asistenta i naslednika samog Jovana Cvijića, Borivoja Ž. Milojevića – ona je očigledno morala da se trudi da u javnosti ne prekorači granice pristojnosti i doličnosti uspostavljanje patrijarhalnom logikom, da u sebi zadrži i *vilu domaćeg ognjišta*, kao i da je obazrivo uskladi sa svojim feminističkim delovanjem. U isto vreme, međutim, upravo njeno iskustvo majčinstva i bračnog života moglo je znatno da doprinese svesrdnom zalaganju Mileve Milojević za uvažavanje kućnog, nevidljivog rada žena, te njenom poistovećivanju značaja državnog, vojničkog angažmana i uloge koju domaćice i majke obavljaju negujući podmladak države. Ovi argumenti tzv. relacionog feminizma, s fokusom na problemu i metaforama materinstva, i inače vrlo prisutni u međuratnom periodu, uočljivi su, pre svega, u prilogu Mileve Milojević u okviru pomenutog separata *Pravo glasa za žene*, potom u opsežnom tekstu/predavanju „Jedan moral za ljude i žene”, kao i u vrlo zanimljivom javnom govoru koji je Mileva Milojević održala „u ime građanki” i domaćica (*Женски покрет* 5, 1926), ukazujući na propuste u sprovođenju gradskih politika od strane prestoničkih vlasti, naročito s obzirom na neadekvatnu zaštitu životne sredine, te zdravstveno ugrožavajuće pojave poput aerozagadenja.

Pripadnost suprugu – kako je tada i bilo uobičajeno – ova autorka povremeno je isticala već pri navođenju svog imena i prezimena (Mileva B.

Milojevića), kojima je bio potpisan kako njen urednički i predsjednički angažman tako i nekoliko tekstova u *Ženskom pokretu*: pokoji prikaz (uglavnom stručne) literature, statistički ili narativni izveštaj (o prostituciji ili feminističkim kongresima), te nekolicina dužih eseja. Među ovim prilogima svakako se ističe esejistički uobičen transkript predavanja „Jedan moral za ljude i žene”, koji je izazvao veliku pažnju tadašnje intelektualne javnosti i niz polemičkih reakcija, a o kom se u naučnim radovima pisalo i u skorije vreme (v. npr. Rajković 2021; Svirčev 2021; Todorčić Milićević 2021).¹⁵⁸ I samo predavanje, koje je Mileva Milojević održala u više navrata, zapravo je bilo nedvosmislena reakcija na difamacije koje je na račun aktivistkinja okupljenih oko *Ženskog pokreta* izneo tadašnji načelnik Ministarstva vera, prota Miloš Anđelković, svodljive na karakterističnu apokaliptičnu predstavu o ženskoj emancipaciji kao uzroku i garantu neumitnog srljanja čovečanstva u propast. Autorka se u ovoj prilici obračunava s neuralgičnom tačkom patrijarhata koja je i predstavljala privilegovani fokus uredničke politike tokom prvih nekoliko godina izlaženja *Ženskog pokreta* i nje kao urednice glasila – s fenomenom tzv. dvostrukog (seksualnog) morala. Mileva Milojević pritom taktički zasniva svoju argumentaciju na samoj hrišćanskoj doktrini, tj. pozivajući se na Hristove reči o oprostaju preljube: „Hristov moral, do sada najveći veli: Ne čini preljube [...] Znači da je muškarac nasilno prisvojio to pravo i sa gledišta prirode i sa gledišta najvišeg morala. [...] Mi žene tako pravo nećemo! Nego hoćemo da se i kod muškaraca ukine” (*Ženski pokret* 9/10, 1921: 278).¹⁵⁹

U svom izlaganju, vodeći se ciljem da se manje ili više posredno obračuna sa sekundarnim problemima koji proishode iz ovog primarnog, tj. iz sveprisutnog „dvostrukog morala” – problemom prostitucije, veneričnih bolesti, zakonskog regulisanja stupanja u bračne zajednice i dr. – Mileva Milojević pokazuje upadljivu retorsku i diplomatsku veštinu. S manje intelektualizma

¹⁵⁸ Neke od njih objavljene su i u samom *Ženskom pokretu*: tekst „Uzrok moralne nejednakosti između ljudi i žena: povodom članka Jedan moral za ljude i žene” autora Ivana Mitkovića (br. 9/10, 1921), te „O problemu prostitucije” Alojzije Štebi (br. 1/2, 1922).

¹⁵⁹ „Stavovi u vezi sa seksualnošću žene Miloša Anđelkovića i Mileve B. Milojević se preklapaju u jednoj tački, koja u slučaju ovih autora nije osvetljena u svom revolucionarnom potencijalu – ženi se priznaje aktivan seksualni nagon i energija. Priznajući ženin seksualni nagon, prota, paradoksalno, ukida stereotip o ženskoj seksualnoj pasivnosti i inferiornosti u odnosu na muškarca. Međutim, prota poseže za drugom stereotipnom i esencijalizovanom predstavom o ženi – žena je vođena strastima i iracionalnošću i stoga nemoćna da kontroliše svoju seksualnost (stoga joj, protinom logikom, ne treba dati ni politička i građanska prava). Mileva B. Milojević osporava ovu potonju protinu tvrdnju – moderne žene su sposobne da se kontrolišu i racionalno upravljaju svojim nagonima sa ciljem ostvarenja bračne stabilnosti kao jedinog legitimnog okvira muške i ženske intimnosti i radi ostvarenja ključne ženske uloge, majčinstva” (Svirčev 2021: 152).

i unekoliko skromnijom erudicijom,¹⁶⁰ kada je reč o agitaciji za prava žena, svojim retorskim zahvatom ona u praksi postiže slične, ako ne i značajnije rezultate u odnosu na svoje saborkinje. O tome, između ostalog, svedoči beleška napisana upravo povodom pomenutog predavanja, koju potpisuje feministkinja Mileva Petrović, smatrajući angažman svoje mlađe imenjakinje veoma korisnim i delotvornim, a njene retorske i *prosvetiteljske* sposobnosti – koje se kriju iza „slabunjave i blede pojave” – izuzetnim, zaključujući:

„[A]ko se nađe žena, jake inteligencije i svetle savesti, nežna srca, borbene prirode, bez lične sujete, žena koja duboko oseća nepravdu, učinjenu svima ženama i ljudima, ako ima govorničkoga dara, ona rešavajući problem socijalni, ili problem duše, ne stupa pred publiku zaobilaznim putem i *silom Autoriteta današnjih i starih*, već svom silinom uvređene duše iznosi na svetlost istinu koju ona jasno vidi, a publika nazire” (*Ženski pokret* 6, 1921: 197, istakla Z. S.).¹⁶¹

Koristeći simultano neskriveni, zvanični identitet, zasnovan na muževljevom, i onaj tajni, samostalni, fiktivni, natkriljen pseudonimom Nada Jovanović, Mileva Milojević zadavala je dvostruki udarac patrijarhatu. Kao pesnikinja, prepuštajući se slobodi koju sa sobom nosi kako sama priroda fikcije tako i pseudonim, činila je to na znatno rasterećeniji, nesputaniji, direktniji i radikalniji način. Kao što je, premda u načelno negativno intoniranom prikazu, blagovremeno primetila Milica Kostić Selem, jedna od beskompromisnijih i pronicljivijih kritičarki i kritičara u čitavoj srpskoj i jugoslovenskoj kulturi, ali i talentovana pesnikinja i prozaistkinja (v. Костић Селем 2013), tada vrlo aktivna saradnica, a potencijalno i kourednica književne rubrike *Ženskog pokreta*,¹⁶² posebno značajna u ovim „slobodnim feminističkim sastavima – pesmama”/

¹⁶⁰ Sudeći prema dostupnim podacima, za razliku od svoje prethodnice Katarine Bogdanović ili nekih drugih saradnica, Mileva Milojević nakon završene Više ženske škole nije stekla univerzitetsko obrazovanje, a za razliku od većine njih ni bogato radno iskustvo u prosveti niti kontinuirano učešće u kulturnoj javnosti izvan domena feminističkog angažmana.

¹⁶¹ Sličan dojam o Milevi Milojević i fascinaciju njenom (govorničkom) harizmom imala je i Paulina Lebl Albala, što se upadljivo razlikovalo od utiska koji je na nju ostavljala prva urednica *Ženskog pokreta*, Katarina Bogdanović: „Da ne bih izostala za svojim drugaricama, ja sam odmah izabrala ideal među starijim devojčicama, drugaricama moje sestre Ruže. To je bila Mileva Subotić, docnije poznata feministkinja, Mileva Milojević, koja je bila u celoj školi najistaknutija sa svoje izvrsne dikcije i s redovnoga deklamovanja o Sv. Savi na školskim koncertima. Mileva je doista plenila i bojom svoga glasa, dubokom i zvučnom, i majstorskim prelivima svakog sloga napose, uvek u skladu sa značenjem reči, a još više oduhovljenim izrazom svoga lica, dok je čelo kao bilo obasjano nekom svetlošću, pravim oreolom” (Lebl Albala 2005: 63).

¹⁶² Na doprinos Milice Kostić Selem ukazala je Žarka Svirčev (v. Свирчев 2018: 219). I sama Milica Kostić Selem bila je u to vreme bliska prijateljica vlasnice *Ženskog pokreta* Milice Dedijer. Do tog podatka došla sam čitajući memoare Vladimira Dedijera. On opisuje „tetka Milicu” kao „pesnikinju ogromnih, nasmejanih očiju”, „vrlo blagu” i prijatnu osobu (Dedijer 1961: 108–109).

prozaidama jeste tematizacija braka (pri čemu se ističe motiv *bračne grobnice*, predstava o braku kao ropstvu) i „slobodne ljubavi, ravnopravnosti odnosa žene prema muškarcu” (v. Kostić Selem 1924). Ova tematska okosnica prožeta je za žensku književnu tradiciju karakterističnim, a u ginokritičkoj prizmi uzornim simbolima (devojačke) sobe, ogledala i prozora, bogata erotskim nabojem koji izvire iz floralne metaforike, sugestivnih pejzaža uronjenih u vodene površine, te prizora plutajućeg, nagog, samodovoljnog ženskog tela:

Ležim u položaju ribe kad pliva,
na ostrvu malo većem no što sam sama.
More blagim talasima ljuška moje
ostrvo. Noć je. Mesečina. Po moru
bezbroj najlepših boja. [...]
U tom trenutku poznah tvoj glas.
Zoveš me. Osvrnem se. Ugledam prljavu
primorsku obalu. Trule narandže i limunovi
po tlu. Ti čekaš. U ruci ti
ostriga i parče hleba.
Čekaj još malo! – I brzo, sluteći,
pogledam nebu. Nestalo meseca, naoblačilo se.
Sevnu, zagrme, moje se ostrvo
silno zaljulja.

U kontekstu celine knjige prozaida *U život vizija čija je moć istina* (v. Jovanović 1924), užitak ženskog subjekta uspostavlja se kao nepomirljiv s malo-gradanskim brakom, tj. brakom koji nije zasnovan na uzajamnoj ljubavi dve samostalne, celovite ličnosti. I upravo je ovakav motivsko-tematski kompleks – osnovano je pretpostaviti – i predstavljao ključni razlog doslednog posezanja i ugledne i udate urednice *Ženskog pokreta* za pseudonimom:

Šta tražim ja po ovome groblju kad
nisam nikoga izgubila?
Ko mi to nameće tako čudne misli
i kao sugerirana da ih naglas govorim?
„Grob moga života – to je naš brak.
Skupocen spomenik na njemu – to smo
ti i ja. Redak grob u masi istih
grobova, ali grob ostaje grob”.

Ja nisam kriva što ne mogu da se
uspavam bajkom bračnoga života. Ne
zovi me, dragi! Slika velikoga groblja
stalno me prati.

/

Ja se trzam. Ja neću to. Ja hoću da
stvaram vizije, dragi!

Kako je već naznačeno, o osobenostima književnih i književnokritičkih priloga u časopisu *Ženski pokret* u načelu, pa tako i doprinosu autorke koja se oglašavala pod pseudonimom Nada Jovanović i razlozima njegove subverzivnosti, pisale su Jelena Milinković i Žarka Svirčev, prilazeći mu kako iz šire književnoistorijske perspektive tako i metodom pomnog feminističkog i, uže, ginokritičkog čitanja. One su se, između ostalog, usredsredile na raslojenost ženskog (devojačkog i supružanskog) subjekta u knjizi *U život vizija čija je moć istina*, tekstu čija se dramatičnost zasniva na agonu, koliziji, te na pokušaju pomirenja, sinteze (između) *književnog* i *bračnog* poziva.

Takav pristup doima se ne samo vrlo plodotvornim već i nužnim, dodatno i stoga što je kontekst u kome se kontinuirano pojavljuje pesnikinja Nada Jovanović, barem pre 1924. godine, kada objavljuje knjigu prozaida – a važno je imati u vidu da precizan datum njenog *nastanka* ne možemo pak da rekonstruišemo – presudno i ekskluzivno obeležen uredničkom politikom časopisa *Ženski pokret*. U granicama te politike, iako je njihov značaj posredno bio trajno prepoznat, jedino tokom perioda u kome časopis uređuje upravo Mileva Milojević, nakon odlaska Katarine Bogdanović, a pre nego što su uredničku poziciju preuzele Vera Jovanović, a zatim i Darinka Stojanović i Alojzija Štebi, književni i književnokritički prilozi zauzimali su i kvalitativno i kvantitativno upadljivo značajan položaj. Kako je već sugerisano, u *Ženskom pokretu*, u celini i sve vreme, „književna praksa shvatana (je) kao jedan od načina borbe za ženska prava” i dosledno je isticana „vaspitna i edukativna uloga (književnosti), što je uostalom bila njena tradicionalna funkcija u feminističkim tendencijama i organizacijama u Srbiji” (Милинковић 2016: 118, 121). Ipak, tokom urednikovanja Mileve Milojević, i njene saradnje s Milicom Kostić Selem, didaktička funkcija književnosti umnogome je prevladana i modifikovana istančanim uredničkim, književnim i prevodilačkim senzibilitetom, afinitetima i selekcijom. Uz to, upravo tada dolazi i do najintenzivnijeg ukrštanja feminističkih ideologema („nove žene”) i intimističkog diskursa brojnih pesnikinja i prozaistkinja na stranicama ovog časopisa; prema sudu

Jelene Milinković i Žarke Svirčev, upravo ove tendencije, između ostalog, predstavljaju okosnicu modernističke i avangardne književnosti koju pišu žene u međuratnoj Jugoslaviji (v. Милинковић 2016, 2022; Свирчев 2018).

Iako bi se isprva moglo pretpostaviti da je reč o korpusu od male ili sasvim beznačajne književne i književnoistorijske vrednosti, sama zbirka *U život vizija...*, kao i njena pomna čitanja, dokazuju suprotno, premda reč svakako nije o prvorazrednom književnom tekstu. S jedne strane, i za književni i za književnokritički horizont Nade Jovanović jesu karakteristični okoštali recidivi sentimentalističke tradicije, stopljeni s izraženom retoričkom afektivnošću i patetično-eksklamatorskim izlivima, uočljivi, uostalom, i u drugim književnim priložima objavljivanim u *Ženskom pokretu* početkom dvadesetih godina, kao i u agitacijskom i esejističkom diskursu same Mileve (B.) Milojević(a). Sama po sebi, to nije bila neobična ili nerazumljiva pojava ni kada je reč o njenim brojnim savremenicama koje se nisu oglašavale u časopisu *Ženski pokret*, već u ostalim listovima toga doba. Kako se može pretpostaviti iz naknadne ginokritičke vizure, njih je neretko povezivala manje ili više osvešćena ideja o zajedničkoj pripadnosti *potkulturi* (up. Šouvolter 1996), o odsustvu sopstvenog uporišta kako u književnoj tradiciji tako i u aktuelnim i dominantnim tendencijama jugoslovenskog književnog polja u prvim decenijama dvadesetog veka. Međutim, s druge strane, svojim (nehotičnim?) formalnim parodiranjem istog tog diskursa, najtransparentnijim u idiosinkratičnoj upotrebi apostrofe, fragmentarnom strukturom triptiha poetskih podcelina koje skupa figuriraju ne samo kao uzorit primer dijalektičkog hoda već i kao avangardni pseudo-Bildungsroman, te semantičkim izmeštanjem posustajućih sentimentalističkih i intimističkih toposa i prosedea u emancipatorski narativ o postajanju *novom* ženom, spremnom da prihvati svoju seksualnost i uskladi je s odnosom s voljenim muškarcem/suprugom, ne pristajući ujedno na odustajanje od individuacije, Nada Jovanović (odnosno Mileva Milojević) u književno polje svoje epohe interveniše na istovremeno veoma inventivan, zanimljiv i paradigmatičan način.

„Implicitni sagovornici teksta *U život vizija čija je moć istina* jesu i muškarci i žene, društvo u celini, s tim da su različite poruke upućene različitim grupama. U raslojavanju apostrofirane instance prepoznaje se avangardna polemička retorika osporavanja dominantnih društvenih vrednosti oličenih u tradicionalnoj instituciji braka. Muškarac i kolektiv sa kojima naratorka uspostavlja komunikaciju, odsutno biće ili predmet koji evocira tradicionalno apostrofa, njihovo je nasilno uplitanje u razgovor, odnosno iniciranje razgovora nemislivog u patrijarhalnom svetu” (Свирчев 2018: 242).

Feminističke strategije i preokupacije karakteristične za književni izraz Mileve Milojević prisutne su i u drugim prilikama kada se ova autorka koristi pseudonimom, na primer – u čitanju Ibzenove *Lutkine kuće*, koje predstavlja apel za ispravljanje interpretativne nepravde učinjene prema ovoj drami, a posredno i *ženama*, i u kom se žustro iznosi apologija Norinog lika, zasnovana na saosećajnoj poziciji kritičarske instance, uz zaključak da „većega feministe nisu imale žene u muškarcu od Ibzena” (*Ženski pokret* 7/8, 1921: 266). Osim toga, vredi spomenuti i prevod svojevremeno popularne knjige *Jedna za mnoge: iz dnevnika jedne devojke* (*Eine für Viele: aus dem Tagebuche eines Mädchens*) autorke Beti Kurt, objavljene takođe pod pseudonimom (Vera), koja je početkom dvadesetog veka u Nemačkoj, poput preteče – Geteovih *Jada mladog Vertera*, čijim se modernim *ženskim* pandanom i može smatrati, izazvala lavinu epigonskih tekstova. On je sukcesivno, u devet delova, objavljivao u *Ženskom pokretu*, počevši od broja 7/8 (1922). Jelena Milinković, baveći se detaljno ovim prevedenim tekstom, ističe da se kao njegova „centralna ideja može uzeti stanovište Aleksandre Kolontaj da je jedna od najoštrijih karakteristika nove junakinje pobuna protiv jednostranog seksualnog morala” (Милинковић 2016: 129). Oslanjajući se na još jedno njeno zapažanje, da junakinja kratkog romana *Jedna za mnoge*, „u jednom od svojih dnevnikačkih zapisa ističe da je seksualna etika uporišna tačka na kojoj se mora zasnivati promena društvenog stanja” (*ibid.*: 131),¹⁶³ možemo se osvrnuti i na prevoditeljku i primetiti da je ona s Verom, osim književnog senzibiliteta, u svom *javnom* angažmanu delila i ideju-vodilju. Uporedno čitanje ovog prevoda i teksta „Jedan moral za ljude i žene”, pokazuje, naime, da je reč o istovetnim ideološkim obzorjima prelomljenim kroz različite diskurse – književni i esejistički. Njegovo ukrštanje s drugim literarnim tekstom, zbirkom *U život vizija...*, rezultira pak uvidom da „za razliku od junakinje prozaida Nade Jovanović koja je naposljetku imala snage da se izbori sa *vilom domaćeg ognjišta* i da prestane da *bude dobra*, Vera nije mogla da pronađe uporište u sebi koje bi joj obezbedilo ovakav zaokret” (Милинковић 2016: 128–131).

Ovaj uvid svedoči o dometima poetičke transgresije Nade Jovanović, koja je prvenstveno značajna zato što predstavlja fiktionalno uobličenje ideologije tzv. *individualističkog* feminizma, prepoznatog i prihvaćenog i u

¹⁶³ Rečima Julke Hlapec Đorđević, savremenice Mileve Milojević i prominentne saradnice u *Ženskom pokretu*, iz teksta „O problemu ljudskog plodenja”: „Racionaliziranje ljudskog plodenja je *conditio sine qua non* svakog uspešnog razvitka feminističkog pokreta” (*Ženski pokret* 11/12, 1922: 308).

Ibzenovoj *Lutkinov kući*, nasuprot javnom delovanju Mileve (B.) Milojević(a), koje je dosledno ostajalo u domenu *relacionog* (Offen 1988), flukturajući oko tema materinstva i domaćičke sfere, ali i konzervativnijeg pogleda na brak i bračne dužnosti uprkos zalaganju za „jedan moral za ljude (muškarce) i žene”. Stoga ova svesno odabrana identitetska raspolućenost druge urednice *Ženskog pokreta* na slikovit način svedoči o protivrečnosti, ambivalenciji, kompleksnosti i raznorodnosti emancipatorskih praksi, modela i diskursa u novoformiranoj državi u periodu neposredno nakon Prvog svetskog rata, kao i o kreativnim, subverzivnim, *janusovskim*, *palimpsestnim* strategijama feminističke borbe (up. Gilbert, Gubar 1996). Zanimljivo je da su te strategije bile specifične i za publicistiku i za fikciju Mileve Milojević – usled čega se može braniti hipoteza da je književnost u *Ženskom pokretu* neretko bila feministički radikalnija od samih publicističko-esejističkih priloga, koji su inače činili neupitnu okosnicu časopisa. U isto vreme, ova dvojnost delimično objašnjava i jednu od dve najupadljivije promene do kojih je došlo u uredničkoj politici *Ženskog pokreta* odlaskom Katarine Bogdanović i dolaskom Mileve Milojević, a u pitanju je upravo izraženija briga o estetičko-umetničkim pitanjima i ustupanje značajnog prostora tekstovima iz tog domena, s posebnim fokusom na književnost, književne i književnokritičke priloge.

Osim toga, kako je već i sugerisano, u periodu od 1922. do 1924. godine, nakon borbenih inicijalnih istupanja, časopis se sve manje usredsređuje na sifražetsku agitaciju, te se u upadljivoj meri otvara za naučni i medicinski diskurs; pitanje seksualnosti i seksualnog morala postavlja se i problematizuje sve žustrije i temeljnije, a u prvi plan dolaze problemi zdravstvene i socijalne zaštite žena i dece, prostitucije i braka. To je delimično bila posledica postepenog odustajanja od zahtevanja ženskog prava glasa i agitacije u tom smeru, potom i suicida Ruže Stojanović (v. Милованов 2021), a delom i doticaja s revolucionarnim idejama koje su dolazile s ruskog podneblja, najreprezentativnije sumiranim ideologemom *nove žene* Aleksandre Kolontaj. Osvrćući se na prikaz njene knjige iz pera Katarine Bogdanović (objavljen 1923. godine u *Srpskom književnom glasniku*), Lela Vujošević zaključuje, podsećanja radi, da, uprkos načelnoj podršci njenim idejama o licemerju dvostrukog morala, ova urednica *Ženskog pokreta* „nije bila kadra da podrži zalaganja Aleksandre Kolontaj za seksualnu revoluciju”, tj. da je zanemarivala „aktuelnost i naučnu i društvenu relevantnost tema seksualnih sloboda i promenu društvenih normi u tom pogledu u međuratnom periodu” (Vujošević, 2018: bez paginacije). Za razliku od nje, njena naslednica Mileva Milojević kontinuirano je insi-

stirala upravo na ovim temama, bilo da se pritom služila svojim zvaničnim ili konstruisanim identitetom. Ipak, ona je jedino pod pseudonimom prelazila granice relacije argumentacije u svojoj feminističkoj agendi, dok je, nasuprot tome, u prilogima potpisanim imenom Milena (B.) Milojević(a) u znatno većoj meri odgovarala na horizont (etičkih) očekivanja koji je tada bio postavljan pred jednu udatu i uglednu intelektualku.

*

Jubilarni zbornik života i rada SHS objavljen je povodom desetogodišnjice osnivanja Kraljevine SHS, kao važan državni projekat, na inicijativu i u izdanju Matice živih i mrtvih SHS, „uz pomoć Narodne odbrane”, čija je Matica bila „kolektivna članica”, a sa ciljem da se „na osnovu stvarnih podataka” odgovori na pitanje „šta je donelo ujedinjenje, posle onih i onolikh žrtava koje su za njegovo ostvarenje pridonete”, tj. da se iznese sumarni „pregled svih grana našeg javnog života od oslobođenja do danas” (Matica živih i mrtvih SHS, ur. 1928: 7). Prvi tom pojavio se 1. decembra 1928. godine, a preostala dva usledila na proleće/leto naredne godine. Kako se takođe navodi u uvodnoj reči („Narodne odbrane”) u prvom tomu izdanja, „Matica se trudila da za svaku granu nađe stručno lice i da dođe do reči svaki koji ima iskustva u pojedinim pitanjima, kako bi slika našeg posleratnog života postala što jasnija” (*ibid.*). U drugom tomu ovog zbornika našao se i opsežan prilog Mileve B. Milojević „Naše žene”. Sudeći po sadržaju trotomne publikacije, u pitanju je jedan od retkih, a možda i jedini među brojnim prilogima koji potpisuje žena.

Nastajući u turbulentnom dnevopolitičkom kontekstu, neposredno pred proglašenje Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra,¹⁶⁴ ova publikacija memoriše neupitnu prorežimsku orijentaciju priređivača, kao i užurbanu ažurnost s kojom se pristupilo poslu:

„Sa ponosom možemo na ovom mestu da naglasimo i to, da smo još krajem 1927, u našim proglasima [...] jasno obeležili šta i kako ima da se radi da bi naša prva desetogodišnjica značila početak novog oslobođenja SHS od svega onog što među nama, u nama i oko nas nije dobro i pravedno.

[...] Istorijsko delo Nj. V. Kralja, stvoreno 6. januara o. g. kao i sav rad Kraljevske vlade i celokupne javne, društvene i privatne inicijative ide odonda za tim, da se precizno obeleže sve potrebe našeg naroda te da se za njihovo zadovoljenje stvori organizovana saradnja svih stvaralačkih snaga sva tri dela našeg naroda” (Matica živih i mrtvih SHS, ur. 1929: 439).

¹⁶⁴ Na ovaj kontekst osvrnuću se u narednom poglavlju.

Iznesen u ovakvom izdavačkom kontekstu, prilog Mileve Milojević višestruko je zanimljiv i podsticajan za (feminističku) analizu, a ujedno figurira i kao koristan izvor za rekonstrukcije međuratnog jugoslovenskog feminizma i ženskog (autorskog i aktivističkog) doprinosa ondašnjoj javnosti. Mileva Milojević, naime, već u uvodnim rečenicama pravi rudimentarnu distinkciju između javne i privatne istorije (politika „vladarske” historiografije i politika svakodnevice), kao i između oficijalnih makroistorijih narativa i (ženske) (mikro)istorije:

„U istoriji našeg naroda ima malo zabeleženih ženskih imena. Hroničari narodnih događaja, a delimično verovatno i docniji ispitivači narodne istorije, nisu našli za vredno – prvi, više da zabeleže, drugi – i ono malo zabeleženo o ženi, da pronađu.

Uostalom, i sama istorija se pisala jednim posebnim načinom: kretanja naroda u čisto narodnim težnjama slabo su uočavana, sve se usredsređivalo oko ličnosti na položaju. Zato je u istoriju naša žena ušla kao vladarka i vlastelinka.

Međutim, mi nismo daleko od događaja koji su bili među najvećim u našem narodu. I opet bi se moglo desiti da se ne uzme u obzir učešće žena u njima. A žena je u poslednjim događajima sudelovala, ne samo u retkim izuzetcima, nego u velikom broju koji je jasno pokazao koliko je imala ljubavi, požrtvovanja, hrabrosti i smisla za svoj narod.

Na nama je, ženama, da prikupljamo građu za istoriju žene u poslednjim događajima, jer vreme ne čeka...” (Милојевић 1929: 690).

Nakon ovog „otvorenog početka”, tj. uvoda u kom se taktički ističe značaj *ženskog pitanja*, prilog Mileve Milojević gradi se na svojevrsnom kontrapunktu, na implicitnim i eksplicitnim jukstapozicijama „moderne” i „premoderne” istorije žena u Jugoslaviji, što postaje jasno tek kad se čitanje priloga privede kraju i kad se uvidi polemička celina. Prvi deo članka posvećen je sažetom pregledu izvesne istorije ideja/konceptata *žene, devojke*, ali i žene kao *majke, sestre, supruge*. Oslanjajući se na narodne tradicije i usmenu istoriju južnoslovenskih naroda, Mileva B. Milojević potcrtava, isprva se čini, idiličnu predstavu žene u očima kolektiviteta i u epskom etosu, zaključujući da, sudeći po folklornoj zaostavštini iz prošlosti, „narod oseća moralnu vrednost žene” (*ibid.*). Ubrzo potom, autorka prelazi na podjednako sažet istorijski pregled *znamenitih žena* u granicama tadašnje Kraljevine SHS/Jugoslavije, na žene iz značajnih vladarskih dinastija, skicirajući u kratkim crtama njihove portrete. Najzad, nakon idiličnog uvoda i tabele s demografskim podacima o brojnosti muškog i ženskog stanovništva u Kraljevini, drugi segment teksta započinje *otrežnjenjem*:

„Centralni Higijenski Zavod, prema podacima koje prikuplja, iznosi nam strašne istine o zdravlju u našem narodu. A što se tiče zdravlja jugoslovenske žene, ono je ispod zdravlja našeg čoveka, a daleko ispod zdravlja žene mnogih evropskih naroda. Jedan od najočiglednijih dokaza za to je kratak vek naše žene. Mi nemamo starica ili nešto što je još gore – mi imamo mladih starica, uvelih i iscrpenih mladih i sredovečnih žena.

[...] Šta je razlog tome? Poznato je da na dužinu života utiče sam telesni sklop i sve ono što u važnijim i sitnijim radnjama čini naše telo. Ali, i sve ono u čemu je odnos čoveka prema spoljnoj prirodi i drugom čoveku: hrana, stan, bračna veza, materinski uslovi, položaj u društvu igra značajnu ulogu u zdravlju pojedinca. Kako je s našom ženom u tom pogledu? Videćemo docnije da njen i pravni i socijalni i privredni položaj ne samo da nije zavidan, nego je i vrlo težak” (*ibid.*: 692).

U nastavku teksta Mileva Milojević detaljno iznosi niz alarmantnih primera iz svakodnevice žena na selu i u varošima (gradovima) Kraljevine, ali i teško savladivih prepreka koje pred ženu postavlja patrijarhat u raznim pojavnostima (neplaćeni kućni rad ili potplaćeni rad uopšte, loše zdravstvene, obrazovne i kulturne politike, nizak stepen pismenosti i prosvetćenosti, neosetljivo javno mnjenje i drugo), pronalazeći uzroke za takvo stanje stvari, između ostalog, u „muškom egoizmu” i vladavini „dvostrukog morala” u svim porama života – a njih pak jukstaponira s narodnom tradicijom koja je prepoznavala ravnopravnost polova i princip deljene odgovornosti muškaraca i žena. U tom koraku postaje jasno da se njena polemička oštrica brusi *romantizacijom premoderne prošlosti* ne bi li se *prosvetiteljski* ukazalo na sve one *savremene* probleme, pojave *u svakidašnjici sadašnjice* s kojima se autorka obračunavala i kao predsednica Ženskog pokreta i urednica istoimenog glasila, a s posebnim akcentom na problemu braka/razvoda i materinstva. „U narodu se mnogo ne raduje ženskom detetu” (*ibid.*: 693), tvrdi ona, preoznačavajući na taj način isprva idiličan ton/smer teksta i učvršćujući kontrast/jukstapoziciju kao njegov konstitutivni princip.

Nakon ukazivanja na „vrlo težak pravni i socijalni i privredni položaj” žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kongruentan s njenim tadašnjim feminističkim angažmanom, Mileva Milojević zadržava se najpre na još jednom istorijskom pregledu/popisu, na dijahronijskoj rekonstrukciji viševekovnog delovanja žena u kulturi širom južnoslovenskog podneblja, a potom i na pažljivom popisu aktuelnijih ženskih aktivnosti, doprinosa i inicijativa u neinstitucionalnom domenu javnosti, pa i u feminističkoj kontrajavnosti same Kraljevine SHS/Jugoslavije. Između ostalog, fokusira se na književnice i umetnice u rasponu od Jefimije, Cvijete Zuzorić, Katarine Zrinjske preko

niza dubrovačkih autorki, Ilihane Čujdine („prva muslimanska pesnikinja iz Bosne”), Ane Vidović i autorki bliskih Ilirskom pokretu, Milice Stojadinović Srpkinje, Fani Hausmanove („prva slovenačka pesnikinja”), sve do srpskih, slovenačkih i hrvatskih autorki, prevoditeljki, kritičarki i esejistkinja poznog 19. i ranog 20. veka (na primer, Zofka Kveder, podsećanja radi, zauzima povlašćeno mesto i opisuje se kao „jedna od najizrazitijih jugoslovenskih spisateljica”). Isto tako, Milojević nudi i dragocen pregled „ženskih listova i časopisa” na južnoslovenskom podneblju – počevši od *Vospitatelja ženskog* Matije Bana, a zaključno s *Glasom Narodne ženske zajednice*, pokrenutim 1928. godine u Beogradu.

Protoginokritički i feministički napor Mileve Milojević da ukaže na marginalizaciju ženskog stvaralaštva i autorstva u različitim aspektima južnoslovenskih tradicija i jugoslovenske kulture završava se jednako dragocnim pregledom ženskih organizacija, ali i sažetim poglavljem „Žena u radu na ujedinjenju”, u kome dolazi do – u kontekstu dotadašnjeg tona izglanja – neočekivane retorske eskalacije.

„Ma da istorija još nije rekla svoju, i još uvek nisu popisana ni imena onih najsvetlijih predstavnica žene u vekovnim borbama našeg naroda – za našu ženu, njene patnje, bolove i nastojanja, što je i koliko je učinila, zna ceo svet, i daleko van naših granica.

Završiću dakle s tobom, Bezimena i Neznana, što si svojim mučeništvom punila osećanjem užasa i divljenja vojnike neprijateljske vojske. [...] I kao što nosiš strpljivo ceo svoj život i radosti njegove s teretom svoga teškog položaja, tako i slavu nosiš sa teretom svog velikog bola – ti Neznana Majko Neznanog Junaka!

I ti, Bezimena i Neznana, kojoj je svaka reč kraćena, i uzdah prekidan i crta lica kamenjena pre no što dođe do izraza, ti koja si i krst svoj nosila skriven duboko u unutrašnjosti svojoj i tako bila stotruko razapeta, ti u čije nemirne snove ulažahu tamne ćelije, i gvozdene rešetke i teški lanci tvojih sinova, koji su sa braćom radili na slobodi svojoj. Ti šibana tuđinskim ruglom i porugom, ti mučena, ti zatvarana [...]

Ti i Ti, s jednog do drugog kraja naše velike Otadžbine namučena Jugoslovenska Ženo!” (*ibid.*: 709).

Ovakav zaključak izlaganja ukazuje na čvrstu projugoslovensku, ali i feminističku poziciju Mileve Milojević: premda je, po pozivu, uvrstila svoj prilog u jubilarnu publikaciju koja je za cilj imala učvršćivanje jugoslovenskog državnog jedinstva, autorka je u tekstu, ne uvek eksplicitno, ali ipak nedvosmisleno, iznela nepovoljno mišljenje o percepciji *ženskog pitanja* u Kraljevini, pledirajući za revitalizaciju „Neznanih Majki Neznanih Junaka”, konsultujući i konstatujući porazne demografske statistike, te naročito isti-

čući da je „Jugoslovenska Žena” „namučena” „s jednog do drugog kraja naše velike Otadžbine”. U završnim tonovima izlaganja prepoznaje se njen stilski pečat, ali i potencijalno osvetljava njen urednički rukopis u časopisu *Ženski pokret*, što je jedna u nizu potvrda da je reč o listu jugoslovenskog, mada ne nužno i prorežimskog opredeljenja.

5. POZICIONIRANJA UREDNICA PERIODIKE TRIDESETIH GODINA 20. VEKA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

U predstojećem segmentu rada – nakon što sam se kroz prizmu uredničkih portreta studioznije bavila časopisom *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* Zofke Kveder Demetrović, te glasilom *Ženski pokret* kao „središnjom institucijom feminističke kontrajavnosti” (Bapaš 2015: 142) u Kraljevini, ali usredsređujući se na rane dvadesete godine 20. veka – ne pretendujem na temeljne analize (uređivanja) većine ili svih časopisa koji su kasnih dvadesetih i (ranih) tridesetih godina izlazili u Kraljevini Jugoslaviji, a koji bi se tipološki mogli odrediti kao ženski i/ili feministički, što je ionako težnja koja bi zahtevala zasebnu studiju većeg obima. Cilj mi je da u osnovnim crtama ukažem na polifoniju, kontradikcije i ambivalencije u ovom periodičkom korpusu, i to kroz studiju slučaja koja uključuje beogradski časopis *Žena danas* i portret jedne od njegovih ključnih urednica – a koja je, poput ostalih urednica kojima se bavim, bila obrazovana u domenu književnosti i ostavila memoarska svedočanstva o svom životu i radu – Mitre Mitrović.

Kako bi se delimično osvetlila načelna, izrazito dinamična i složena pozicioniranja urednica (ženske i feminističke) štampe u Kraljevini Jugoslaviji tokom tridesetih i četrdesetih godina 20. veka, tj. podstaklo na dalja istraživanja u sličnom domenu, najpre je neophodno osvrnuti se iznova na istorijski kontekst u kom su urednice delovale. U tom pogledu, nezaobilazna tačka jeste 1929. godina, kada je proglašena Šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra, suspendovan Ustav i rad stranaka, a država preimenovana iz Kraljevine SHS u Kraljevinu Jugoslaviju, u cilju učvršćivanja državnog jedinstva. Naime, perzistentna nestabilnost, uslovljena „nedostižnim kompromisom” u pogledu rešavanja nacionalnog, odnosno srpsko-hrvatskog pitanja (v. Đokić 2010), otežana ekonomska i privredna situacija, neodrživost ili nedo-

voljna razvijenost parlamentarizma u ovoj višenacionalnoj, multietničkoj i multikonfesionalnoj državi (v. npr. Petranović 1988) – koje su delimično kulminirale 20. juna 1928. godine, kada je radikal Puniša Račić u Skupštini ubio grupu poslanika Hrvatske seljačke stranke – značajno su se odrazile i na periodičko polje i pozicioniranje urednica u njemu. Uporedo s tim, barem podjednak značaj za dinamiku unutar intelektualne javnosti, pa i feminističke kontrajavnosti, imao je širi istorijski i geopolitički kontekst, obeležen, između ostalog, dubokom ekonomskom krizom, krizom liberalne demokratije, sve izvesnijim prodorom fašizma, ali i različitim anti- i profašističkim odgovorima (v. Bapaš 2015; Grubački 2024).

Kako je ispravno primetila Isidora Grubački:

„[S] promenom konteksta, uspon fašizma i ultranacionalizma u 1930-im ujedinio je građanske feministkinje, komunističke feministkinje, a u nekim slučajevima i nacionalno orijentisane liberalne feministkinje, dok se u istom ovom periodu pokazalo da je saradnja s konzervativnim feministkinjama teže ostvariva zbog njihovog podržavanja etničkog nacionalizma, a u nekim slučajevima i fašizma” (Grubački 2024: 14).

Ova dinamika uključivala je, dakle, i žensku i feminističku štampu. U tom pogledu, jedan od zanimljivijih i značajnijih predmeta analize jeste časopis *Naša žena* (1935–1938), čija je osnivačica i urednica bila Zdenka Smrekar.¹⁶⁵ Zdenka Smrekar (1884–1946) bila je veoma uspešna, ažurna i ugledna intelektualka i književnica u prvoj polovini 20. veka. Diplomirala je (1917) i doktorirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zagrebu, i to kao „prva žena koja je u Hrvatskoj doktorirala pedagogiju” (Bitunjac 2023: 35). Radila je u prosveti, intenzivno se bavila pedagogijom, pisala književnokritičke priloge, eseje i fikciju u svim žanrovima, posvećujući se naročito dečijoj književnosti. Kao istaknuta prosvetna radnica, „održala je gotovo 1000 predavanja s temama iz hrvatske povijesti, te hrvatske i francuske književnosti” (Cindrić 1997: 362). Takođe, „bila je članica brojnih ženskih i kulturnih društava, začasna članica Družbe braće hrvatskoga zmaja, Hrvatske žene i Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca”; „prema nekim izvorima (S. Kvaternik), 1940. na čelu je terorističke organizacije 'Matija Gubec'. Proglašenje NDH zateklo ju je u Sušaku gdje je bila ravnateljica ženske realne gimnazije”; pretpostavlja se da su je ubili komunisti – u proleće 1946. godine „odvedena (je) iz stana i nikad se više nije vratila” (*ibid.*).

¹⁶⁵ Časopis, u formatu mikrofilmova, pregledala sam u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Koliko je zasad poznato, Zdenka Smrekar jedina je urednica (ženske) periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji koja je potencijalno bila na čelu neke terorističke organizacije, te jedina koja je istovremeno vršila nesumnjivo važnu funkciju i uživala veliki ugled u NDH. „U lipnju 1941. imenovana je odjelnom predstojnicom za žensko školstvo u Ministarstvu bogoštovlja i nastave. U svibnju 1941. povelu je organizaciju ustaškoga ženskog školstva”; ubrzo je otišla u Švajcarsku, u svojstvu pročelnice „Kulturnog odeljenja Trgovinske delegacije NDH” (*ibid.*). Na njen angažman osvrnula se, u kratkim crtama, i Martina Bitunjac. Bitunjac je istakla da je Zdenka Smrekar bila „jedna od najutjecajnijih nacionalno nastrojenih intelektualki u prvoj Jugoslaviji i u NDH” (Bitunjac 2023: 35), jedna od vodećih žena u ustaškom pokretu, koja je „napredovala do mjesta kulturnog atašea u hrvatskom konzulatu u Beču” i „uživala veliko Pavelićevo povjerenje” (*ibid.*: 143). Inače, kako je u nedavno objavljenoj studiji *Žene i ustaški pokret* Martina Bitunjac načelno utvrdila, „aktivne članice ustaškog pokreta smatrale su se pripadnicama katoličke, elitističke, obrazovane grupe žena” (*ibid.*), a „važne su funkcije u ustaškom aparatu od 1941. nadalje obnašale samo visoko obrazovane žene” (*ibid.*: 37).

Postoji mogućnost da je Smrekar bila upoznata s Pavelićevim ilegalnim delovanjem i da je bila naklonjena njegovim pozicijama još pre nastanka NDH, što bi značilo da su i diskursi ženstvenosti, čak i prividno emancipatorska istupanja u njenom časopisu, zapravo bili svesno odabran paravan za proustašku propagandu. U kasnim tridesetim godinama 20. veka Zdenka Smrekar je svoj hibridni časopis *Naša žena* namenila

„domoljubnim i obrazovanim ženama. U njemu jasno dolazi do izražaja njezin nacionalistički stav. Hvalila je nacionalsocijalistički režim i nacionalsocijalističke žene u Njemačkoj, koje su se, dok je Adolf Hitler bio u zatvoru, borile za pridobivanje ljudi za njegovu ideologiju. Oštro je kritizirala komunizam i marksizam, a hrvatskim je Židovima predbacivala zanemarivanje nacionalnih interesa Hrvata i prosrpsku odnosno projugoslavensku orijentaciju na izborima.

[...] Ne može se isključiti da je ove pronacističke, antisemitske članke pisala u službi ustaškog pokreta, s obzirom na to da je Pavelić 1936. godine u svom memorandumu pokušao pridobiti Nijemce za svoje 'hrvatsko pitanje'. Iz policijskog saslušanja bivšeg vojskovođe Slavka Kvaternika, osuđenog na smrt 1947. godine, proizlazi da je Smrekar 1940. na nekoliko mjeseci otputovala u Italiju kako bi Paveliću uručila vojne planove s područja Knina i Drniša” (Bitunjac 2023: 39).

Zdenka Smrekar je, između ostalog, bila i članica prve uprave Narodnog ženskog saveza države SHS, osnovanog 1919. godine (v. Stojaković 2014).

Sarađivala je i sa Ženskim pokretom, a u istoimenom časopisu oglasila se svega jedanput, prigodnim tekstom „Marija Jambrišakova: o njezinoj osamdesetogodišnjici” (*Ženski pokret* 17, 1927: 1–2). Njenom časopisu *Naša žena* pažnju je posvetila Ida Ograjšek Gorenjak (v. Ograjšek Gorenjak 2014). U svojoj doktorskoj disertaciji Zdenku Smrekar spominje i Isidora Grubački, a njeni uvidi imaju i širi domet i značaj u pogledu promena (unutar Alijanse ženskih pokreta) do kojih je došlo sa Šestojanuarskom diktaturom.

„Diktatura je uticala na Alijansu na najmanje dva načina. Prvo, u ovom novom kontekstu, ideja jugoslovenskih feministkinja o saradnji i 'nacionalnom jedinstvu' postala je gotovo neodvojiva od one svojstvene konzervativnom i autoritarnom režimu Kralja Aleksandra. Reklo bi se da se nacionalna ideologija jugoslovenskih žena neznatno izmenila u novom kontekstu, ali čelnice AŽP ostale su naklonjene praktikovanju saradnje. U prilog tome govori reakcija Alojzije Štebi na protest pojedinih Hrvatica što ne mogu da učestvuju na kongresu Međunarodnog ženskog saveta, održanog 1936. godine u dalmatinskom gradu Dubrovniku, samo zato što nisu članice Jugoslovenskog ženskog saveza. U toj prilici, Zdenka Smrekar i pojedine članice organizacije Hrvatska žena [Marije] Kumičić došle su na kongres i protestovale protiv činjenice da Hrvatice nisu pozvane. U svojoj reakciji, Štebi je potvrdila svoj stav o značaju saradnje, ali više nije govorila o 'nacionalnom jedinstvu' već o saradnji žena i potrazi za 'onim što je zajedničko varijetetu nacionalnih individualnosti'” (Grubački 2024: 94).

Kako je već sugerisano u jednom od uvodnih segmenata istraživanja, visokotiražna *ženska* štampa u užem smislu načelno je pratila režimske tendencije, što se kroz kritičku analizu diskursa može pratiti i s obzirom na „porodične metafore”. Na primer, razmatrajući politike časopisa *Žena i svet* (1925–1941) i *Ženski svet* (1930–1934), koje određuje kao nosioce „umerenog građanskog feminizma”, Stanislava Barać uočila je i istakla dve primetne etape u genezi prvopomenutog: „u obe etape *Žena i svet* je koncipirana kao izrazito jugoslovenski orijentisan časopis, s tim da u prvoj etapi propagirani model jugoslovenstva još uvek nije integralno jugoslovenstvo, već ono zasnovano na tzv. troplemenskom jedinstvu, u kome se čuvaju posebnosti sva tri konstitutivna naroda” (Barać 2014: bez paginacije). Barać je takođe prepoznala i prominentnu ulogu i značaj urednice Jelene Zrnić, u čijim se prilogima

„čitateljke, i potencijalne saradnice, apostrofiraju više kao pripadnice kolektiviteta, nego kao individue, odnosno više kao pripadnice (nove) nacionalne zajednice nego kao pripadnice ženske ili feminističke zajednice. Urednica je čitateljke oslovila kao 'sestre', 'naše žene: Srпкиnje, Hrvatice, Slovenke', a zadatak časopisa videla je u tome

da pokaže 'kuda teži žena naša tri udružena plemena i šta njoj treba od velikog i kulturnog sveta van njene postojbine'. Ovaj deklarisan nacionalni okvir biće dosledno sproveden kroz čitav urednički period Jelene Zrnić i jasno reflektovan u pojedinačnim tekstovima" (*ibid.*).

Jelena Zrnić uređivala je časopis *Žena i svet*, zajedno s Aleksandrom Jovanović, zaduženom za modnu rubriku (čiju je biografiju zasad nemoguće rekonstruisati s pouzdanošću), u periodu od 1925. do 1930. godine, kada je pokrenula *Ženski svet*. Govoreći o *Ženi i svetu*, Barać ističe: „kuriozitet ovoga časopisa u odnosu na dotadašnje ženske periodike je taj da nije bio glasilo nijednog ženskog društva ili organizacije" (*ibid.*). Preciznije, ovaj časopis – kao i njegova časopisna naslednica, *Ženski svet* – bio je svojevrsni porodični poduhvat, što možemo da ustanovimo i pri osvrtu na biografiju njegove urednice.

„Nastao je kao privatna inicijativa u okviru Izdavačkog udruženja 'Ilustracije' A. D. Petnaestogodišnje izlaženje ovog periodika moglo bi se podeliti u dve etape: u prvoj, koja traje do 1930. godine, časopis je bio u vlasništvu Ivana Zrnića i Miloša Sofrenovića, a njegove urednice su bile Jelena Zrnić i Aleksandra Jovanović. Po tehničkom i likovnom uređenju i kratkoći članaka u svojoj prvoj etapi *Žena i svet* 'neodoljivo je podsjećala na *Ilustrovani list*', glavni časopis te izdavačke kuće. Pošto je akcionarsko preduzeće 'Ilustracije' propalo, 'od januara 1930. godine, magazin se nalazio u posedu porodice Gregorić'" (*ibid.*; up. Stefanović 2000).

Jelena Zrnić bila je, naime, supruga Ivana Zrnića, nominalnog i faktičkog vlasnika ovih časopisa, te se o njoj može razmišljati i kao o urednici-(su)vlasnici, ali i kao jednoj od retkih žena koje su u međuratnoj Jugoslaviji bile posvećene delatnosti u domenu (novinskog) izdavaštva. O bračnom paru Zrnić, uzgred, gotovo da nema pouzdanih podataka na osnovu kojih bi se njihove biografije mogle pomno rekonstruisati, a čini se da bi takva rekonstrukcija bila više nego zanimljiva i značajna u isti mah. Prema *Srpskom biografskom rečniku*, Ivan Zrnić rođen je 1888. godine u Beogradu, a studije je završio u Beču. Prema drugim izvorima, Zrnić je pak rođen 1890. u Sušaku (Rijeka), odakle je već pre Prvog svetskog rata došao u Beograd i tu ostao. „Ljubav prema Jeleni Jovanović, kćerki poznatog beogradskog prote Božidara Jovanovića, bila je povod da 1912. promeni svoje prezime Kornicer u Zrnić. Ubijen je u Jasenovcu 1942. godine" (Zupan 2007; v. i Babović 2013; Милић 2013: 76). U *Srpskom biografskom rečniku* ne spominje se Zrnićevo jevrejsko poreklo i promena prezimena, a godina njegove smrti ostaje pod znakom pitanja, iako

je gotovo izvesno da Zrnić zaista jeste ubijen u Jasenovcu.¹⁶⁶ O Zrniću se tvrdi da je bio „prvi odgovorni urednik i vlasnik časopisa *Žena i svet*”, dok je – pre toga i paralelno s tim – „s Nikolom B. Jovanovićem uređivao *Ilustrovani list*, časopis koji je izlazio od 1919. do 1929. godine na ćirilici i na latinici. Prvi brojevi štampani su u Beču i Zagrebu, a kasnije u Beogradu” (Обрадовић 2007: 919). U biobibliografskoj belešci navodi se i da je Ivan Zrnić bio glavni urednik časopisa *Reč i slika* (v. Милић 2013), *Zabavnik* i *Vesele novine*, te vlasnik i odgovorni urednik lista *Sport*, kao i da je „u aprilu 1935. objavio prvi broj *Crtanog filma*, stripa u okviru *Jugoslovenskih ilustrovanih novina*, čiji je bio odgovorni urednik. Strip je uspeo da se održi do septembra 1936”; naposljetku, ističe se i to da je bio „oženjen Jelenom rođ. Jovanović, koja se i sama bavila izdavaštvom i bila glavni urednik časopisa *Žena i svet*” (Обрадовић 2007: 919). Zdravko Zupan insistira pak na kontinuiranoj saradnji Jelene i Ivana Zrnića, koja je prevazilazila rad na ovom časopisu: „u novembru 1919. godine Jelena i Ivan Zrnić doneli su iz Beča prvi broj *Ilustrovanog lista*, lista čiji su bili ne samo pokretači i vlasnici, nego i urednici, jedini saradnici, pa čak i kolporteri. Narednih godina Zrnić će pokrenuti čitav niz novih listova” (Zupan 2007: bez paginacije).¹⁶⁷ O Jeleni Zrnić nema zasebnih podataka u biografskim rečnicima, te je teško ustanoviti čak i one elementarne, poput godine rođenja i smrti.

U svakom slučaju, urednički portret Jelene Zrnić mogao bi se hipotetički posmatrati kao jedinstven u odgovarajućem „polju kulturne proizvodnje” i kontekstu „uredničkih habitusa”, barem u kontekstu Srbije, ne samo stoga što časopisi koje je ona uređivala – *Žena i svet* i *Ženski svet* – nisu bili glasila ženskih ili feminističkih udruženja i organizacija, tj. kolektivni poduhvati poput *Ženskog pokreta* ili *Žene danas*, već i stoga što su bili u njenom vlasništvu, odnosno u vlasništvu nje i njenog supruga, a pritom pretendovali na širok opseg čitateljki, prateći aktuelne tendencije i pojave u potrošačkoj kulturi. Kako takođe potcrtava Barać, list koji je nasledio *Ženu i svet* – *Ženski svet* – već je 1934. godine „’po prijateljskom sporazumu’ prestao sa radom, jer je se pokazalo da je tržište suviše malo za dva ženska magazina istog tipa, tj. pošto je, kako obrazlaže Zrnićeva, ’za današnje prilike suviše imati dva

¹⁶⁶ Barem sudeći po ovom spisku: <https://www.ushmm.org> (28. 5. 2023). Na ovom spisku stradalih nalazi se i ime „Jelena Zrnić”, ali ipak nije moguće utvrditi sa sigurnošću da li je ona preživela holokaust ili ne.

¹⁶⁷ Kako je već spomenuto u okvirima ovog istraživanja, tačnije, u jednom od uvodnih odeljaka, Jelena Zrnić je, između ostalog, 1925. godine, kada je u Beogradu osnovala *Ženu i svet*, s Adelom Milčinić, prominentnom hrvatskom književnicom, pokrenula i časopis *Žena i svijet* (Beograd/Zagreb). Međutim, ova inicijativa nije dale značajnije rezultate: časopis je prestao da izlazi ubrzo nakon osnivanja.

slična lista” (Bapaš 2014: bez paginacije). Drugim rečima, ovakav tip lista nastavila je da objavljuje porodica Gregorić, koja je preuzela *Ženu i svet* i u čijem je vlasništvu list bio sve do 1941. godine, kada je prestao da izlazi.

Barać naročito ističe opseg distribucije i upadljivo visoku tiražnost lista. „*Žena i svet* je imala tiraž kojem se nije približio nijedan drugi ženski časopis u to vreme” (*ibid.*). U tom pogledu, možda najadekvatniji pandan ovom časopisu mogao bi da bude zagrebački *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo* / *Ženski list* / *Novi ženski list* (Zagreb, 1925–1934, 1934–1938, 1938), koji je od samog početka, pa sve do izmaka 1938. godine uređivala i u kom se istovremeno frekventno oglašavala Marija Jurić Zagorka, „prominentna figura u pogledu produkcije i selekcije priloga” (Vujnović 2009: 6), a koji se takođe isticao visokotiražnošću i širokim, heterogenim čitalačkim krugom. Uz to, ni ovaj list nije bio glasilo ženskih ili feminističkih kolektiva, već proizvod privatne inicijative, premda su se u njemu javljale umerene građanske feminističke tendencije u sprezi s patriotskim diskursima. Za razliku od Jelene Zrnić, Marija Jurić Zagorka kao glavna urednica nije bila i vlasnica časopisa niti je bila u porodičnim vezama s njegovim vlasnicima. Zanimljivo je pak da je i iza ovog ženskog časopisa u svojstvu vlasnika stajao jedan bračni par.

„*Ženski list* zauzimao je jedno od vodećih mesta kad je reč o masovnoj kulturi u usponu u granicama međuratne Hrvatske, kao i čitave međuratne Jugoslavije. Mala grupa ljudi, okupljenih oko jevrejsko-hrvatskog preduzetnika Ignjata Švarca [Schwartz] i njegove supruge Josipe Švarc [Jozefina Josipa Schwartz], predvođenih uredničkom snagom Marije Jurić Zagorke, bila je odlučna da ponudi hrvatskim i jugoslovenskim ženama magazin koji bi zadovoljio potrebe moderne žene u povelju. Jezgro redakcije *Ženskog lista* činile su tri žene: Zagorka kao urednica i Olga Baldić-Bivec i Olga Morović kao novinarke” (Vujnović 2009: 127).

Ženski list je, i to, velikim delom, upravo kroz prizmu (feminističke) biografije njegove urednice, u svojoj doktorskoj disertaciji, a potom i knjizi koja je iz nje proistekla, razmotrila Marina Vujnović (v. Vujnović 2009). Vujnović je dijahronijski analizirala kako (dis)kontinuitete u politici ovog lista tako i njihovu uslovljenost uredničkom pozicijom i dinamičnom, sadržajnom biografijom i bibliografijom Marije Jurić Zagorke, a u cilju da osvetli jednu od svojih ključnih (hipo)teza: da su „žene u *Ženskom listu*, uvažavajući etnički diverzitet, težile da oblikuju novu jugoslovensku naciju, i, pošto su bile uskraćene za politička prava, promovisale su to građanstvo kroz novu konzumerističku kulturu u povelju” (*ibid.*: 15). Između ostalog, autorka ukazuje na ključne promene u koncepciji časopisa koje su bile uslovljene upravo promenama uredništva. Ona primećuje da je prvo preimenovanje (iz *Ženskog lista* u *Novi*

ženski list) do kog je došlo u martu/aprilu 1938. „pre bilo simbolično nego suštinsko” (*ibid.*: 164) utoliko što je na poziciji urednice ostala Marija Jurić Zagorka. Međutim, odlaskom Zagorke u novembru iste godine, transformacija „ne samo da je bila stvarna već i ogromna” (*ibid.*: 166). Početkom 1939. godine ovaj časopis preimenovan je u *Hrvatski ženski list*, a novo uredništvo na čelu sa Sidom Košutić¹⁶⁸ opredelilo se za izrazito konzervativan zaokret, ne ustručavajući se ni od koketiranja s fašizmom; s druge pak strane, Zagorka je osnovala list *Hrvatica*, u kom je očuvala spregu patriotske i umerene feminističke orijentacije, ali bez podupiranja fašističke ideologije (*ibid.*).

Zanimljiv predmet (komparativne) analize može da bude još jedan ilustrovani ženski časopis u Kraljevini, *Žena in dom: ilustrirana revija za slovensko ženo* (1930–1941), čija je ključna faktička urednica bila Marija Podkrajšek (v. Ratej 2014). Takođe, kad je reč o međuratnoj Sloveniji, istraživačice skreću pažnju i na istaknut i dugovečan ženski časopis *Ženski svet* (1923–1941) (v. npr. Mihurko Poniž 2009; Ograjšek Gorenjak 2020; Grubački 2024). Ovaj časopis, koji su uređivale prosvetne radnice i aktivistkinje Pavla Hočevanje (1889–1972) i Olga Grahorjeva (1907–1985), zanimljiv je, između ostalog, i iz književnoistorijske perspektive.

Sama Marina Vujnović sugerisala je da se časopis *Žena i svet* Jelene Zrnić donekle može posmatrati kao analogan *Ženskom listu* Marije Jurić Zagorke:

„Ovaj magazin, predmet ove studije, bio je bez pandana u pogledu forme, sadržaja, kao i dometa koji sežu do svih delova Kraljevine, čak i inostranstva. Srpski ženski magazin *Žena i svet*, osnovan u junu 1925, najbliži je ovoj vrsti časopisa i, premda je povremeno štampan u čak 60.000 primeraka, nikada nije dostigao popularnost *Ženskog lista* među svim jugoslovenskim ženama. Pored skromnijeg izgleda, najveća prepreka bilo je ćirilčno pismo, koje je bilo nepoznato velikoj većini žena u Hrvatskoj, Sloveniji, pa čak i BiH” (*ibid.*: 65).

Inače, (međuratni) urednički angažman Marije Jurić Zagorke, čija biografija jeste rekonstruisana i čiji je opus već umnogome istražen (v. npr. Jakobović Fribec 2008), značajan je i u okvirima ovog istraživanja. Ida Ograjšek Gorenjak je u svom radu o novinarkama u međuratnoj Jugoslaviji posvetila posebnu pažnju i tom angažmanu.¹⁶⁹ Pitajući se i sama „šta su ove žene mislile o vlastitom

¹⁶⁸ Sida Košutić (1902–1965) bila je istaknuta učiteljica i vrlo produktivna književnica u međuratnoj Jugoslaviji (Hrvatskoj), prevashodno orijentisana ka religioznoj tematici, tj. katoličkom imaginarijumu.

¹⁶⁹ „Marija Jurić Zagorka bi se lako mogla uvrstiti u ovu grupu naprednih pionirki ženskog novinarstva. Prve dve decenije Zagorkine karijere bile su veoma uzbudljive. Bila je zaposlena u *Obzoru*, vodećem hrvatskom opozicionom časopisu, a nakon što su svi ostali urednici

novinarskom angažmanu”, Ograjšek Gorenjak ustanovila je da se „po pravilu, urednice ženske štampe nisu pridruživale novinarskim udruženjima”; štaviše, „u njihovim biografijama u to vreme retko se naglašavala novinarska karijera”;

„Zofka Kveder Demetrović primarno se opisivala kao književnica i prevoditeljka, koja je uz to [...] uređivala *Jugoslavensku ženu*. Minka Govekar¹⁷⁰ predstavljena je kao spisateljica, nastavnica, vodeća pripadnica ženskog pokreta u Sloveniji i autorka novinskih priloga u raznovrsnoj štampi. Čak je i Ivanka Anžič Klemenčič označavana kao činovnica koja je uređivala i pisala za mnoge časopise i aktivno učestvovala u ženskom pokretu.

Marija Jurić Zagorka, s druge strane, prilazila je svojoj novinarskoj karijeri s velikim ponosom. U svojoj autobiografiji tvrdila je da su četiri meseca tokom kojih je radila kao urednica *Obzora* bili najsrećniji period njenog života. [...] Bila je suosnivačica Hrvatskog novinarskog društva i snažno protestovala kad su predložili da nameravaju da obustave njeno članstvo na temelju toga što je književnica. 'Nikada nisam bila i nikada neću biti književnica, niti sam pokušavala to da budem. Moja profesija je novinarstvo' (Ograjšek Gorenjak 2020: 392–393).

Ipak, tek bi pažljivije (komparativne) analize svih (pomenutih) ženskih časopisa, uključujući i modele njihovog uređivanja i publikovanja, pa i bibliografije njihovih urednica, u punoj meri osvetlile raslojenost, opseg i složenost naznačene problematike.

Kad je pak reč o feminističkim časopisima, političke turbulencije i socioekonomska kriza u njima su se i manifestovale i razmatrale na drugačije načine. Prema istoričarki Svetlani Stefanović, „borba žena za pravo glasa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji odvijala se u pet faza”: prva je trajala od osnivanja države do donošenja Ustava 1921. godine; druga je uslovljena formiranjem pokreta za pravo glasa „na čelu sa Feminističkom odnosno Alijansom ženskih pokreta”, to jest diskontinuitetom s NŽS; početak treće faze Stefanović locira u osnivanju Ženske stranke 1927. godine (v. i Јоргић Степановић 2022), ističući da je ta faza „zbog proglašenja diktature 1929, vrlo kratko trajala, ali (koja) je u pogledu omasovljavanja pokreta za biračko pravo počela davati vidne rezultate”; četvrta faza, prema Svetlani Stefanović, započela je „neposredno po održavanju izbora za Narodnu skupštinu u novembru 1931.

uhapšeni tokom turbulentnih političkih potresa 1903. godine, čak je kratko vreme i vodila časopis. Zahvaljujući svojoj multilingvalnosti, postala je prva žena dopisnica budimpeštanskog parlamenta, a njen živopisan i dinamičan spisateljski stil prepoznali su i divili mu se i čitaoci i njene kolege iz drugih zemalja. Neki istoričari novinarstva čak tvrde da su njeni prilozi u značajnoj meri povećali tiraž *Obzora*” (Ograjšek Gorenjak 2020: 387).

¹⁷⁰ Minka Govekar (1874–1950) bila je slovenačka učiteljica, prevoditeljka i feministkinja. O njoj v. Petrović 2019. Uređivala je časopis *Slovenska gospodinja* (1905–1914).

godine”, kada je „pokrenut list *Jugoslovenska žena*, koji je agitovao za rešavanje ženskog prava glasa” (Stefanović 2020: 62). Petu fazu Svetlana Stefanović dovodi pak u direktnu vezu s časopisom *Žena danas*:

„Pokret za pravo glasa nije bio homogen od samog početka svog delovanja. Aktivistkinje su različito ocenjivale društveno-političku situaciju u zemlji, tako je npr. Ženski pokret pristupio novoj inicijativi za pravo glasa tek po formiranju vlade Milana Stojadinovića i njenog obećanja da će biti izvršene promene zakona u skladu sa 'težnjama i željama naroda'. [...] Od sredine 1930-ih godina, reorganizovana KPJ je intenzivno radila na jačanju svog uticaja među ženama, između ostalog i kroz ženske građanske organizacije, i njihovom uključivanju u antifašistički front. Osnivane su omladinske sekcije Ženskog pokreta i pokrenut je list *Žena danas*. U toj petoj i poslednjoj fazi borbe, unutar pokreta za pravo glasa vodeću ulogu su preuzele omladinke, simpatizerke i članice KPJ” (Stefanović 2020: 63).

Ranih tridesetih godina 20. veka, ubrzo nakon Šestojanuarske diktature, došlo je do raskola na feminističkoj sceni i do žustrih polemika koje su se ticale optimalnog modusa političke participacije i agende žena (s obzirom na mogućnost odigravanja Drugog svetskog rata) (v. Bapaš 2015). Militantnije krilo činile su autorke okupljene oko časopisa *Jugoslovenska žena* (među njima se, na primer, isticala socijalistkinja Milica Đurić Topalović), optužujući intelektualke okupljene oko *Ženskog pokreta* za (buržoasku) reakcionarnost, internalizovanu patrijarhalnost, te neadekvatnost i nemoć njihovog političkog (feminističkog) angažmana u senci nadirućeg nacizma (up. Stefanović 2020). I zaista, tačno je da je u godinama uoči i tokom diktature, kako su već ustanovile Miroslava Malešević i Stanislava Barać, u politikama *Ženskog pokreta* došlo do izvesne retradicionalizacije, do naglašenijeg isticanja materinstva kao ženske privilegije, tj. do ekalacija relacije argumentacije, premda uz očuvane radikalnije feminističke impulse – što nije zaobišlo ni politiku objavljivanja književnih priloga, a što bi ubuduće vredelo razmotriti i kroz prizmu uredničkih portreta Alojzije Štebi i Darinke Stojanović (v. Malešević 2007; Bapaš 2015; up. Grubački 2024). Uprkos tome, paradoksalno ili ne, upravo je *Ženski pokret*, a ne časopis *Jugoslovenska žena*, posredno odigrao važnu ulogu u antifašističkoj borbi, budući da su pripadnice SKOJ-a svoje „legalno utočište” (Bapaš 2014: bez paginacije), i pre nego što su pokrenule vlastiti list *Žena danas*, pronašle u Omladinskoj sekciji Ženskog pokreta, osnovanoj 1935. godine u okviru udruženja koje je i stajalo iza istoimenog časopisa, otvorenog za saradnju s mladim komunistkinjama sve do 1940. godine.¹⁷¹

¹⁷¹ O tome će ubrzo biti još reči, u narednom poglavlju.

Časopis *Jugoslovenska žena* (1931–1934) bio je u praksi kolektivni urednički poduhvat, glasilo grupe žena sa sličnim političkim aspiracijama i nepokolebljivim antifašističkim stavom, u kom se insistiralo na instanci redakcije, odnosno uredničkog odbora, a članice redakcije ujedno su neretko bile i autorke priloga. U ovom istraživanju, štaviše, iznosi se hipoteza da je *Jugoslovenska žena* zapravo figurirala i kao glasilo osnivačica, članica, ili barem pobornica i simpatizerki Ženske stranke, hipoteza koju je tek nagovestila i sama Svetlana Stefanović, ističući da su neke od saradnica ovog lista bile među nekadašnjim članicama stranke (up. Стефановић 2022: 165).

Ovaj časopis razmotrila je takođe Stanislava Barać, ukazujući na proleterske i feminističke tendencije u njegovom sadržaju i uredničkim politikama (v. Bapaš 2015: 179 i dalje). Vlasnica i glavna urednica *Jugoslovenske žene* bila je Vera Jovanović, a u redakciji su, osim urednice, bile i dr Jelica Nešković Vučetić i Radunka Anđelković Čubrilović, a potom i Desanka Pavlović i dr Zdenka Babić Kesler. Moguće je, ali nije i izvesno, da je vlasnica i glavna urednica ovog časopisa ista ona Vera Jovanović koja je nekoliko godina ranije bila nominalna glavna urednica *Ženskog pokreta* – od br. 7 (1924) do br. 7 (1927). Njena biografija jedna je u nizu onih koje je zahtevno rekonstruisati. Reč je o autorki koja se u *Ženskom pokretu* oglašavala sporadično – uglavnom priložima koji se tiču obrazovanja i vaspitanja omladine, te prevodima s francuskog i nemačkog jezika – kako u periodu uoči tako i tokom svog uredničkog delovanja (v. Пољак, Иванова 2019). U beleškama unutar *Ženskog pokreta* navodi se: „dosadašnji urednik *Ženskog pokreta*, gđa Vera Jovanović, podnela je ostavku na uređivanje lista (zbog lične zaposlenosti)” (*Ženski pokret* 8, 1927: 4). Dakle, Vera Jovanović je uredničku poziciju u svakom slučaju napustila upravo 1927. godine, kada se osniva Ženska stranka. U relevantnoj periodici iz međuratnog razdoblja ime „Vera Jovanović” spominje se u prosvetnim izveštajima, pri referisanju na suplenta/profesora Prve ženske gimnazije, te Druge ženske gimnazije (*Просветни гласник*, 1. 11. 1923; *Просветни гласник*, 1. 3. 1928; *Просветни гласник*, 1. 8. 1932). U nekim prilikama precizira se da je reč o „nastavnici srpskohrvatskog jezika i književnosti” (*Правда*, 12. 6. 1934: 9). Ponekad se, štaviše, u sličnom kontekstu susreće i ime Vera Topalović Jovanović (*Просветни гласник*, 1. 2. 1934).

Nije, dakle, izvesno, a zasad je i teško ustanoviti da li je ista ta Vera Jovanović 1931. godine pokrenula novi feministički list – *Jugoslovensku ženu* (u prilog tome može da govori, na primer, senzibilitet uredništva za književnost i književne dodatke). Međutim, slučaj ovog časopisa indikativan je jer potvrđuje koliko je rekonstrukcija biografija urednica / članica redakcije

u studijama periodike relevantna – ne samo u okvirima discipline već i u širim historiografskim okvirima. Naime, za razliku od imena Vere Jovanović, imena njenih saradnica/kourednica nisu toliko sporna i o njima se danas ponešto i zna.

I Jelica Nešković Vučetić i Radunka Anđelković Čubrilović oglašavale su se u *Ženskom pokretu* pre angažmana u *Jugoslovenskoj ženi*. Jelica Nešković Vučetić, kasnije Jelica Vučetić Gođevac, rođena je, kako sama navodi u svom autobiografskom zapisu (sročenom oko 1966. godine), „u Beču 1896. gde su otac i mati dr Marija Vučetić-Prita i dr Nikola Vučetić nekoliko meseci kao lekari radili na bečkim klinikama”.¹⁷² Detinjstvo je provela u Beogradu, a školovala se u Cirihi. Godine 1914. „dolazi u Beograd da provede ferije i tu je zatiče rat. Od početka rata radi kao dobrovoljna bolničarka u Kragujevcu, a zatim u IX d. z. u Nišu”. Potom odlazi u Švajcarsku, gde 1921. godine, na medicinskom fakultetu u Lozani, „dobija diplomu sa doktorskom tezom”. Nakon jednogodišnje lekarske prakse u Lozani, vraća se u Beograd. Tu je bila zaposlena kao lekarka na različitim pozicijama, te učestvovala u osnivanju školskih dispanzera u kojima je pretežno i radila, sve do penzionisanja 1963. godine. Osim toga, bila je „član Udruženja beogradskih žena lekara” i putovala po Evropi u svojstvu njegove zastupnice.

Jedna od značajnijih informacija koju nam Jelica Vučetić ostavlja u svojoj sažetoj autobiografskoj belešci – barem u kontekstu ovog i srodnih istraživanja – jeste da je i ona, uz svoju majku Mariju Vučetić-Pritu, bila među osnivačicama *Ženske stranke*.

„Pored svog lekarskog rada, aktivno učestvuje u svakom radu koji tangira pitanje žene. Radi u *Ženskom pokretu*, ali, smatrajući da *Ž. pokret* ne istupa dovoljno energično u sticanju prava glasa žene, ona kao J. Nešković-Vučetić pokreće *Žensku stranku* maja 1927. godine, gde ostaje na vodećem mestu kao sekretar stranke sve do obznane 1929. godine – do ukidanja stranaka, kada je i *Ženska stranka* ukinuta. *Pokreće i organ Ženske stranke*. Kao sekretar stranke agituje širom zemlje, istupa veoma često na javnim skupovima i vrlo uspešno sprovodi organizaciju stranke” (istakla Z. S.).

Radunka Anđelković Čubrilović, s druge strane, bila je gimnazijski profesor, a ujedno i supruga mladobosanca i kasnije akademika Vase Čubrilovića. Radunka Anđelković se u *Ženskom pokretu* oglašavala do 1929. godine (v. Пољак, Иванова 2019; Milinković 2021) i nije izvesno da je bila članica *Ženske stranke*. Jelica Vučetić Nešković prestala je pak da objavljuje svoje

¹⁷² Svi navodi, osim ako nije drugačije naznačeno, pripadaju rukopisnoj građi u okviru fonda FM13 IAP.

priloge u ovom časopisu 1927. godine, verovatno upravo zbog diskontinuiteta s politikama Ženskog pokreta i simultanog osnivanja Ženske stranke. Dr Zdenka Babić Kesler, još jedna od članica redakcije lista, zasigurno je takođe bila i članica Ženske stranke (*Време*, 30. maj 1928: 6).

Ženska stranka bila je jedina punoznačna *politička partija* tokom čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije koju su pokrenule i činile isključivo žene. Izazivala je veliku pažnju i feminističkih krugova/časopisa i najtiražnijih medija i šire javnosti, a njen rad zasnivao se, između ostalog, na oponiranju neformalnim ženskim i feminističkim organizacijama koje se nisu neposredno uključivale u dnevopolitičke tokove, tj. u rad političkih stranaka. Istorijatom ove stranke, u čijem osnivanju Svetlana Stefanović vidi početak treće faze sifražetske borbe u Kraljevini, kao i njenim konfliktnim odnosom sa Ženskim pokretom i feministkinjama okupljenim oko njega, a na tragu Nede Božinović i Jovanke Kecman, pozabavile su se Gordana Stojaković (Stojaković 2020) i Kristina Jorgić Stepanović.

„Stranka je nastala iz uverenja da je radi kulturnog, moralnog i zdravstvenog opstanka države neophodno da žene uzmu političkog učešća u njenom životu. Osnivački odbor je maja 1927. godine istakao kao svoj cilj potpunu ravnopravnost muškaraca i žena pred zakonom kao i žensko pravo glasa. Izneto je uverenje da su se sve političke stranke izjasnile da načelno nisu protiv da žene dobiju biračko pravo, ali da te iste stranke nisu učinile puno na ovom polju posle donošenja *Vidovdanskog ustava*. Naglašeno je i da je 'građanska dužnost svake žene da se bori za feminističke ideje'. Osnivački odbor je takođe ocenio da dotadašnje ženske organizacije žena nemaju politički karakter te da ne odgovaraju duhu vremena, odnosno da Ženska stranka nema ničeg zajedničkog sa Ženskim pokretom” (Јоргић Степановић 2022: 71–72).

Između ostalog, Jorgić Stepanović je pobrojala i pojedine osnivačice i članice stranke.

„Kao novoformirana politička organizacija, Ženska stranka putovala je širom zemlje ne bi li privukla žene u svoje redove i time povećala svoje članstvo. Nažalost, imena članica, posebno u ograncima širom zemlje, još uvek su nepoznata. Sa druge strane, imena žena koje su se našle u Osnivačkom odboru su poznata. Od njih osamnaest, pomenućemo samo neke od njih: dr Ana Milijanović (lekarka), Angelina Daković (doktorantkinja prava), dr Marija Vučetić (lekarka), Maja Zoga, Darinka Ljubojević (nastavnica), Ruža Nešić (lekarka), Nadežda Petrović (nastavnica) i Olivera Pačić (studentkinja prava). Problem sa arhivskom građom uzrokuje nemogućnost rekonstruisanja biografskih podataka osnivačica i članica, odnosno njihove motive za pristupanje Stranci” (Јоргић Степановић 2021a: 41).

Ipak, ova lakuna može se delimično popuniti uvidom u „Lični fond dr Marije Vučetić Prita” u Istorijском arhivu Pančevo, gde se nalazi i pomenuti autobiografski rukopis njene ćerke Jelice, ali i opsežniji biografski spis koji je ona ostavila o svojoj majci. Nažalost, Jelica Vučetić ne opisuje svoj angažman u časopisu *Jugoslovenska žena*. Bez obzira na to, zahvaljujući njenim beleškama možemo da ustanovimo da je ovaj časopis, pokrenut dve godine posle „obznane” iz 1929, a neposredno nakon donošenja tzv. Septembarskog ili Oktroisanog ustava iz 1931, imao veze s delovanjem Ženske stranke, što objašnjava visok stepen polemičnosti usmerene prema Ženskom pokretu u brojnim priložima njegovih saradnica, a što treba imati u vidu i prilikom budućih razmatranja sukoba na feminističkoj sceni u senci Šestojanuarske diktature. Na taj način, uočava se i novi kontinuitet između treće i četvrte faze sifražetske borbe o kojima govori istoričarka Svetlana Stefanović (v. Stefanović 2020; up. Стефановић 2022), a koje prethode etapi *Žene danas*.

6. ŽENA DANAS: UREDNICE IZ SENKE

Pa u borbi žena je pola moje ličnosti: i revolucionarne i ženske.

Mitra Mitrović, iz memoara, 1973.

6.1. Ženski pokret i *Žena danas*

Časopis *Žena danas* – preciznije, onaj koji je pod tim imenom izlazio od 1936. do 1940. godine – bio je predmet zasebne naučnoistraživačke analize u nekoliko .navrata (Barać 2012; Bapaš, ur. 2022; Barać, Simić 2024;¹⁷³ Grubački 2024; v. i Костић, Аћимовић 2021). Obuhvatna, višedecenijska geneza istog ovog (i istoimenog) časopisa – uključujući i posleratno delovanje Mitre Mitrović kao jedne od njegovih urednica – još nije bila u fokusu istraživanja, a na nju se ne pretenduje ni u ovoj prilici. Naime, krajem 1940. godine policija je zaplenila broj 30 i na taj način faktički zabranila dalje izdavanje časopisa; 1943. godine, na novooslobođenim teritorijama (Drinići, BiH) obnovila ga je Mitra Mitrović, i to kao organ Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽ) – organizacije koja je osnovana u međuvremenu (1942, Bosanski Petrovac), a raspuštena 1953. godine (o istorijatu AFŽ v. npr. Митровић 1953; Bonfiglioli 2018).¹⁷⁴ Tokom Drugog svetskog rata izašla su svega tri broja časopisa, numerisana u kontinuitetu s prethodnim brojevima (31, 32, 33); list je ponovo počeo regularno da izlazi 1945, a prestao s izlaženjem 1981. godine.

¹⁷³ Reč je o naučnom radu “*Žena danas* (Woman Today, 1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The policies of (ghost) editorship, feminism, and antifascism”, koji sam napisala u koautorstvu s kolegicom Stanislavom Barać. U ovom poglavlju, između ostalog, ponavljam uvide iz pomenutog teksta, uglavnom one što se tiču perioda koji prethodi Drugom svetskom ratu.

¹⁷⁴ O AFŽ v. i <https://afzarhiv.org/> (5. 7. 2023). V. na primer i Ђорђевић 2017; Zaharijević 2017; Бобичић 2020.

U okviru svoje monografske studije, Stanislava Barać razmotrila je časopis kroz prizmu ženskog portreta, uočivši, između ostalog, promenu u tretmanu ovog žanra koja je nastupila dolaskom Olge Timotijević na mesto urednice *Žene danas* (1938): tada postaje „primetan svesniji pristup upotrebi žanra u svrhu ženske emancipacije”, a taj pristup „ogledao se u nameri da se posebna pažnja posveti ’velikim’ ženama, ženama koje poseduju izuzetan talenat i koje su na profesionalnom planu postigle afirmaciju iznad koje se u smislu ženske emancipacije ne može ići dalje” (Barać 2015: 216–217). U drugoj prilici, u zborniku radova koji je ista autorka priredila – indikativnog naslova *Časopis Žena danas (1936–1940): prosvećivanje za revoluciju* (Barać, ur. 2022) – ovom listu pristupilo se iz različitih uglova, između ostalog i kroz biografske rekonstrukcije, tj. portrete dveju njegovih urednica: pomenutih Mitre Mitrović (Станић 2022) i Olge Timotijević (Ђукић Перишић 2022). Isidora Grubački je u svojoj doktorskoj disertaciji takođe usredsredila pažnju na „slučaj Mitre Mitrović” i *Žene danas*, kao reprezentativan u kontekstu mlade generacije feministkinja koja se formira tridesetih godina u Kraljevini Jugoslaviji, te prodora „novog”, „levog feminizma” (Grubački 2024).

Baveći se časopisom *Žena danas*, Barać je inicijalno ponudila njegovu ličnu kartu i kritičku analizu preovlađujućih diskursa, ističući da je u pitanju jedinstvena pojava u periodičkom polju epohe, barem u granicama Srbije:

„Socijaldemokratski i kasnije komunistički pokreti davali su ogroman značaj upravo periodičkoj štampi, pa se i u poslednjem broju *Jednakosti* [...] navodi da su sve članice Partije obavezne da rasturaju *Jednakost*, jer je on ’najbolje pomoćno sredstvo za agitaciju i propagandu’ koje treba da proдре do svih radnica. Urednice očigledno nisu smatrale da bi za tu svrhu list trebalo da bude i vizuelno privlačan, niti da je potrebno voditi računa o širini interesovanja raznolikog sloja koji su one podvodile pod pojam ’radnica’. Takvoj uređivačkoj politici približiće se tek *Jugoslovenska žena*, a potpuno je ostvariti *Žena danas*” (Barać 2015: 165).

Autorka je, između ostalog, locirala dve osobenosti *Žene danas* koje ovaj časopis čine jedinstvenim. S jedne strane, reč je o sintezi (pritajene) komunističke ideologije, feminizma i antifašizma. Osnovan kao integralni deo propagande ilegalne KPJ, čije je delovanje zabranjeno Obznanom već 1920. godine, časopis je morao da računa na stalnu opasnost od državne cenzure. Usled toga, komunizam je bio skrivena (urednička) motivacija, a feminizam prihvatljiv svetonazor i ujedno svojevrсни paravan za antirežimsko delovanje (v. *ibid.*: 194). S druge strane, Barać ističe „nesvakidašnju skladnost spoja radikalnog feminističkog aktivizma (i šifrovanog komunističkog) i popularnih sadržaja iz domena kulture ženstvenosti na stranicama *Žene danas*”

(*ibid.*: 236, istakla Z. S.), spoja naročito uočljivog u vizuelnom aspektu lista (v. Тодић 2022). Uz to, „*Žena danas* je propagirala slikom ono što bi cenzura zabranila da je bilo u formi teksta” (Бапаћ 2015: 191; up. Тодић 2022). Sve ove pobrojane tendencije imale su barem dvostruki učinak: s jedne strane, radikalizaciju i popularizaciju feminizma u smeru internacionalističkog i internacionalnog pacifizma, antifašizma i komunizma, a s druge feminizaciju i popularizaciju komunizma (u lokalnom kontekstu).

Kako je već naznačeno, simpatizerke i/ili članice SKOJ i KPJ – uključujući urednice *Žene danas* – isprva su bile bliske Ženskom pokretu, u okviru čije su Omladinske sekcije i delovale od 1935. do 1940. godine, da bi već 1936. pokrenule vlastiti časopis. Svakako im je išlo naruku to što su Ženski pokret i glasilo ovog udruženja imali marginalnu poziciju u kulturnom, intelektualnom i periodičkom polju epohe, percipirajući se kao *feminini* fenomeni. O samim počecima saradnje sa Ženskim pokretom posvedočila je Mitra Mitrović u svojim memoarima, ranih sedamdesetih godina 20. veka:

„U jesen 1935. godine velika grupa ženske omladine iz kancelarija, sa Univerziteta, radionica, devojke tek izišle iz srednjih škola, komunista i antifašista organizovale su se u Ženskom pokretu i osnovale svoju Omladinsku sekciju.

Bilo je to vreme žestokih naleta nemačkog fašizma na prava čoveka, na egzistenciju žena kao građana, na njihovo dostojanstvo [...] *Strašan talas nazadnjaštva pretio je da zahvati svet.*

Ženski pokret je bio organizacija feministkinja u čijem je programu stajala jasno izražena deviza borbe žena za njihova prava. *Ideja ove grupe komunistkinja bila je da, oslanjajući se na ovu feminističku organizaciju, stvorimo od Pokreta masovnu organizaciju žena. Inicijativa je potekla od nas studentkinja koje smo već odlazile s Univerziteta.*

Prvi susret između Uprave Ženskog pokreta i predstavnica ženske omladine [...] bio je 11. oktobra 1935. povodom pripremanja zborova za pravo glasa žena. *Poziv za zbor uputio je Ženski pokret [...].*

U Ženskom pokretu naišle smo na povoljnu atmosferu za saradnju. Predsednica Ž. pokreta (M. Atanacković) i Uprava Ž. pokreta (V. Kićevac, J. Minić, A. Štebi, D. Marodić) pokazale su se voljne da iziđu u susret ženskoj omladini i osveže svoju već usku i već dosta pasivnu organizaciju svežim pobornicama ženske ravnopravnosti” (Mitrović 2023: 206–207; up. Митровић 1959, istakla Z. S.).

Približavanje omladinki Ženskom pokretu bilo je, delimično, posledica novog strateško-političkog kursa i zaokreta KPJ. Naime, 1935. godine Partija je, suočena s bujanjem fašizma i potrebom da mu se odlučnije odupre, razvila nove politike u skladu sa strategijama Narodnog fronta (v. Grubački 2024).

U fokusu su bili omasovljavanje komunističkog pokreta, uključivanje komunista i komunistkinja u postojeće legalne organizacije, te osnivanje novih komunističkih organizacija. Kako je već isticano u literaturi, u Srbiji su za ove zadatke, kad je reč o „ženskom pitanju” i ženama kao ciljnoj grupi, bile zadužene Mitra Mitrović i Dobrila Karapandžić (1911–2009) (v. Цветић, ur. 1975; Božinović 1996; Bapaš 2015).¹⁷⁵ Premda su svoju agendu sprovodile unutar strogih partijskih okvira, simultano su, barem donekle, sledile i sopstvene želje ili afinitete. Isidora Grubački skrenula je pažnju na izuzetno važan tekst Mitre Mitrović o *Ženi danas* iz 1959. godine (v. Митровић 1959), koji govori tome u prilog, tj. iz koga možemo da zaključimo da su sve one u svojim agendama imale relativnu, ali nezanemarljivu autonomiju u odnosu na strogo ustrojenу Partiju. „Dok se u literaturi dosad isticalo da je KPJ delegirala žene da se pridruže Ženskom pokretu, Mitra Mitrović je u tekstu iz 1959. implicirala da su ona i njene drugarice imale ideju da se pridruže Ženskom pokretu, a da je KPJ to potom odobrila” (Grubački 2024: 174). Takođe, *njihova* ideja bila je i da osnuju časopis koje će same uređivati i u kom će se što odlučnije boriti protiv fašizma i za demokratska prava (žena), tako da njihova borba bude prijemčiva za što širi krug čitateljki i čitalaca (Mitrović 1959: 414–415). Po svemu sudeći, ista ta partija – preciznije, muško članstvo KPJ – nije bila preterano zainteresovana za *Ženu danas*, te su saradnice i urednice ovog časopisa od samog početka „imale autonomiju u pisanju”, stvaranju i uređivanju svoje publikacije (Bapaš 2022b: 39).¹⁷⁶

Osnovano je, stoga, pretpostaviti, da su one relativno autonomno delovale i u drugim inicijativama, uključujući one koje su sprovodile zajedno

¹⁷⁵ „Obnovljena KPJ, u nastojanju da u borbu protiv nacizma i fašizma, kao glavnog protivnika radničke klase, okupi što šire društvene slojeve uputila je svoje članstvo, u junu 1935. godine, da se legalizuje, da razvije svoju aktivnost u sindikalnim, omladinskim, profesionalnim, ženskim i drugim organizacijama. [...] U Srbiji su u komisiju Pokrajinskog komiteta KPJ za rad među ženama odabrane Mitra Mitrović i Dobrila Karapandžić. Sa Ženskim pokretom su se dogovorile da se u njegovom okviru osnuje Omladinska sekcija. Ženski pokret je računao na to da će dobiti feministički podmladak, antifašistkinje mogućnost za legalan rad” (Božinović 1996: 116–117).

¹⁷⁶ Kao što dodatno primećuje Stanislava Barać, ta autonomija, „međutim, nije bila samo stvar nedovoljne zainteresovanosti drugova i autentičnih interesovanja omladinki, već se, iako možda slučajno, uspostavila kroz ozvaničeni oblik organizacije partijskog rada. Naime, kao i sve aktivnosti omladine, i aktivnost Omladinske sekcije Ženskog pokreta (koja se praktično podudara sa redakcijom i saradnicama *Žene danas*), kako se i u leksikonu kaže, „razvijala se pod neposrednim rukovodstvom Partije”. Međutim, kako dalje stoji: „Za rad u Sekciji je odgovarala *partijska ćelija*, čiji se sastav menjao. Članovi ćelije bile su: Jelisaveta Beška-Bembasa, Milica Šuvaković, Olga Jojić, Olga Alkalaj, Mitra Mitrović, Bosa Cvetić, Dobrila Karapandžić i Slobodanka-Boba Đorđević” [...] Drugarice su, dakle, odgovarale pred Partijom same za sebe, odnosno one su same predstavljale Partiju pred kojom su odgovarale kao članice Sekcije i saradnice časopisa” (Bapaš 2022b: 39).

sa Ženskim pokretom (up. Grubački 2024). Mitra Mitrović u tom pogledu spominje, na primer, Internacionalni kongres Alijanse feminističkih pokreta, održan u periodu od 8. do 14. jula 1939. godine u Kopenhagenu. Njemu su, u svojstvu zastupnica jugoslovenske delegacije, sa starijim kolegicama prisustvovala i „tri predstavnice omladine: drugarice Jovanka Radaković i Ela Almuli (Omladinske sekcije) i Erna Muzer (Ljubljana)”; „u izveštaju sa ovog kongresa, koji je podnela predsednica Ženskog pokreta, kaže se: 'Naše omladinke su prema izjavi svih prisutnih ostavile nezaboravan utisak, svojom ubedljivošću, svojim žarom kojim se zalažu za pobedu naprednih shvatanja u svetu’”; takođe, Mitrović podseća i na veliki skup koji je krajem iste te, 1939. godine organizovan „po inicijativi redakcije *Žene danas*”, u cilju zalaganja za žensko pravo glasa, a „povodom dolaska na vlast vlade Cvetković-Maček” (Mitrović 2023: 212; up. Митровић 1959). Kako zaključuje Mitra Mitrović: „Omladinska sekcija iskoristila je i stvorila široke mogućnosti da razvije u periodu 1933–1940. svoj masovni rad među ženama za njihova prava i da organizuje otpor žena protiv fašizma u svetu i u vlastitoj zemlji” (Mitrović 2023: 209).

U tom svetlu, pandan *Ženi danas* jeste časopis *Ženski svijet* (Zagreb, 1939–1941), koji je uređivala ilegalna redakcija u kojoj su se, između ostalog, nalazile Galja Korporić, Olga Milčinić, Draga Iveković, Tatjana Marinić, Nevenka Tepavac, Katja Galić, Magda Bošković i Jelena Jančić. Ulogu odgovorne urednice imale su Katja Galić, Slava Očko i Ivana Rehman. Reizdanje ovog časopisa priredila je Marija Šoljan Bakarić.¹⁷⁷ Oba ova časopisa mogu se (uporedo) posmatrati kao relevantni ne samo u lokalnoj već i u globalnoj perspektivi. Naime, reč je o časopisima nastalim u granicama prve Jugoslavije koji se mogu okarakterisati i kao narodnofrontovski (v. Grubački 2024; v. i Blasin 2019). Shodno tome, „novi feminizam” koji se zastupa u njima srodan je onima koji se oblikuju i podupiru u drugim narodnofrontovskim feminističkim časopisima širom sveta, uglavnom povezanim sa Svetskim komitetom žena protiv rata i fašizma, što neretko pokazuju već odrednice u njihovim podnaslovima. Stanislava Barać i Isidora Grubački dosad su ustanovile da je reč o sledećim časopisima: *Les femmes dans l'action mondiale*:

¹⁷⁷ Na ovom linku dostupne su neke od osnovnih informacija o časopisu: https://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=386&proj=5 (10. 8. 2025). Marija Šoljan-Bakarić (1913–1996) bila je učesnica NOB, a u članstvo KPJ primljena je oko 1940. godine. Bila je i članica AFŽ, nosilac Partizanske spomenice i drugih odlikovanja, a u SFRJ je vršila čitav niz važnih uloga. Nakon Drugog svetskog rata, sporadično je uređivala časopis *Žena u borbi* (1943–1957). Njegova naslednica bio je časopis *Žena* (1957–1992), koji je ona takođe uređivala (o tome v. Mučkalović 2023). O dizajnu časopisa *Žena danas* i *Ženski svijet* v. Blasin 2019.

Organe mensuel du Comité Mondial des Femmes (1934–39, Francuska), *Jeunes filles de France* (1936–38, Francuska), *Mujeres Libres* (1936–38, Španija), *La Mujer Nueva* (1935–41, Čile), *Die Frau* (1936, Francuska), *Woman To-day* (1937–39, Velika Britanija), *Woman Today* (1936–37, SAD), *Kvinner og Klær* (1940, Norveška), *Vrouwen* (Holandija), *La voce delle donne: rivista mensile in lingua italiana del Comitato mondiale delle donne contro la guerra e il fascismo* (1936–3?, Italija), *La Mujer en la Action* (Urugvaj) (up. Barać, Simić 2024; Grubački 2024: 178; v. i Лалатовић 2022). Drugim rečima, tokom prve četiri godine izlazenja, jugoslovenski časopis *Žena danas* – kao i *Ženski svijet*, koji je izlazio svega dve godine – predstavljao je poduhvat od međunarodnog značaja, koji su njegove urednice *kao grupa*, u kolektivističkom duhu i bez važnijih „harizmatiskih” istupanja i prerogativa (v. Philpotts 2012), sprovodile u specifičnom lokalnom i nacionalnom (jugoslovenskom) kontekstu.

Uprkos delimičnom kontinuitetu sa Ženskim pokretom i strateškom približavanju ovoj organizaciji, „novi feminizam” (v. Grubački 2024) članica Omladinske sekcije, shodno njihovom komunističkom opredeljenju, narodnofrontovskoj orijentaciji i partijskom članstvu, bio je u značajnoj meri suprotstavljen onom „buržoaskom”, oličenom, između ostalog, upravo u delovanju Ženskog pokreta i politikama istoimenog glasila. Angažman istaknutih komunistkinja uoči, tokom i nakon Drugog svetskog rata – čiji paradigmatiski primer predstavlja biografija Mitre Mitrović – podrazumevao je stoga prevrednovanje i duboko ideološko transformisanje ideje feminizma / (metafore) sestrinstva. Međutim, ne treba gubiti iz vida da je ova ideja i u feminističkim krugovima međuratnog razdoblja, naročito onima kojima su omladinke bile bliske, već bila i znatno denacionalizovana i lišena etničke motivisanosti koju je imala uoči, tokom, a ponekad i nakon Prvog svetskog rata i osnivanja Kraljevine. Takođe, uprkos preovlađujućoj građanskoj orijentaciji, među saradnicama *Ženskog pokreta* socijalističke i marksističke ideje cirkulisale su i promovisale se u časopisu već od samog njegovog osnivanja, ranih dvadesetih godina 20. veka (prvenstveno kroz snažno afirmisanje Roze Luksemburg i Aleksandre Kolontaj, ali i saradnički angažman socijalistkinja poput Drage Stefanović ili Desanke Cvetković), dok su antifašističke, antimilitarističke i pacifističke težnje bile veoma izražene – kao, uostalom, i u drugim feminističkim časopisima toga doba (o tome v. npr. Бапах 2015; Bujaković 2021; Pantelić 2021).

Osobenost *Žene danas* i sličnih narodnofrontovskih feminističkih časopisa na globalnom nivou leži pak u vrlo izraženoj i dubokoj povezanosti *iskustva pisanja/čitanja/uređivanja* i *življenog iskustva*: ove mlade komunistkinje u svom časopisu uglavnom su zastupale pozicije neodvojive od nji-

hovog (radnog, klasnog, rodnog, intimnog, političkog, partijskog) iskustva i revolucionarne eshatologije, a to se značajno odrazilo na uredničke politike, žanrovsku i idejnu mapu lista *Žena danas*. U skladu s programom Narodnog fronta, u prilozima se u periodu od 1936. do 1940. stremilo uvažavanju raznolikih življenih iskustava žena, te časopis tako obiluje reportažama, pismima čitateljki, intervjuima (v. Коларић 2022). Kako je sumirala Stanislava Barać, časopisni prilozi bili su pažljivo raslojeni, organizovani i povezani u vizuelno-tekstualnu celinu tako da komuniciraju sa što širim i heterogenijim krugom čitateljki, u rasponu od onih visokoobrazovnih do onih gotovo nepismenih. U listu preovlađuju diskursi o emancipaciji, pacifizmu, antifašizmu, novom feminizmu, majčinstvu, komunizmu; glavne teme obuhvataju pravo glasa žena, svetski mir, Španski građanski rat, život radnica i seljanki u Jugoslaviji, kao i portrete istaknutih, znamenitih žena; među književnim žanrovima, uglavnom pisanim u stilu socijalističkog realizma, dominiraju reportaže, feljtonski tekstovi i pripovetke (Ђапах 2015; Barać, Simić 2024; v. npr. i Milinković 2022). Uporedo s ovako osmišljenim i sprovedenim časopisnim politikama,

„od 1937. godine aktivnost Omladinske sekcije dobila je sve masovniji karakter. Po unutrašnjosti Srbije, zahvaljujući uticaju omladinki i članova Partije koje su već stekle javni ugled i uticaj među masama žena stvarale su se organizacije Ženskog pokreta u mnogim mestima u kojima se organizovao takođe intenzivni politički masovni rad i akcije. Tokom 1937–1939. g. stvoreni su Ženski pokreti u Čačku, Kragujevcu, Nišu, Šapcu, Jagodini, Vršcu, Novom Sadu i drugim mestima [...] udružujući rad Omladinske sekcije i *ogroman uticaj koji je vršio list Žena danas*, aktiviran je veliki broj žena u antifašističkom pokretu i učestvovao u mnogim akcijama naše Partije” (Mitrović 2023: 210–211, istakla Z. S.).

Ukratko, uprkos složenim, palimpsestnim strategijama uređivanja/autorstva i različitim (žanrovskim i ideološkim) mimikrijama – ili upravo zahvaljujući njima – urednice *Žene danas* kontinuirano su i temeljno ispitivale kako se „konstituišu orodnjene serije žena kroz strukture kao što je [...] polna podela rada” (Young 1994: 730). Nastojale su da se suprotstave preovlađujućim *fašističkim-kao-antikomunističkim*, ali i *antifeminističkim* mikro- i makroistorijskim snagama, te da konstituišu žene kao (feminističku) grupu zasnovanu na deljenim (antifašističkim) pozicijama. Kao jedna od osnivačica, urednica i saradnica *Žene danas*, Mitra Mitrović i sama je insistirala na dijalektičkom poimanju i zastupanju tzv. ženskog pitanja, tvrdeći da nipošto ne treba izjednačiti kategorije *ženskog*, *feminističkog* i *feminističkog*, s jedne strane (up. Moi 1989), niti odvajati feminizam, levicu i antifašizam, s druge. Štaviše, u

ovakvom čvrstom pozicioniranju mogu se potražiti glavni razlozi za to što su se i Mitra Mitrović i njene kolegice u određenim aspektima suprotstavljale pojedinim starijim feministkinjama i urednicama/saradnicama štampe u Kraljevini, čak i onima s kojima su u to vreme nominalno delile načelni antifašistički stav, poput, recimo, Milice Đurić Topalović, autorke kojoj su zamerale na internalizovanoj mizoginiji i patrijarhalnoj konzervativnosti (v. *Жена данас* 23/3, 1939; Barać, Simić 2024; up. Grubački 2024).

Takođe, za razliku od feministkinja koje s njima nisu delile nepokolebljivu lojalnost Partiji i veru u komunizam (v. Stanić 2023), članice Omladinske sekcije bile su rešene – s protokom vremena, sve više – da svoju borbu sprovedu na svim nivoima (življenog) iskustva – makar i po cenu života.¹⁷⁸ Mitra Mitrović je ranih sedamdesetih godina 20. veka o tome ostavila sledeći iskaz:

„Извесна размимолажења између омладинске секције и Женског покрета, управо у погледу предузимања све ширih и отворенијих акција, на чему је insistирала омладинска секција и женски покрети у унутрашњости, као и извесних drukčijih тумачења крупних политичких догађаја, јак притисак полиције која је већ забранила женске покрете по унутрашњости и њихове скупштине, довео је до немогућности даљег активног и широког рада Омладинске секције. На скупштини 19. јануара 1940. године Омладинска секција иступила је из Женског покрета. Активисткиње омладинске секције налазиле су потом нове облике рада међу женама, користећи огроман утицај и активност коју је дотадашња борба била развила” (Mitrović 2023: 212).

U jednoj ranijoj prilici, u tekstu iz 1959. godine, Mitra Mitrović je o približavanju Ženskom pokretu i o distanciranju od njega ostavila unekoliko drugačije svedočanstvo:

„Али, под оштрим притиском владајућих режима несклоних ни таквим sitnim акцијима, пред опасношћу фашизма, и освежавајућом активношћу нових младих жена, антифашисткиња и комунисткиња, које су борбу за права жена прихватале као део опште борбе за демократију и слободе, против фашизма, *ова спрега, макар и краткотрајна, са малокрвним феминистичким организацијима, значила је једну лепу могућност повезивања жена у антифашистичкој борби. И ма колико да смо биле идејно далеко од било каквих феминистичких погледа, ма колико да смо имале малих судара са нашој старијом Управом, и макар што је Омладинска секција и престала да ради углавном под притиском полиције и страхом Управе од сувише смелих и комунистички обојених акција – сећајући се тих burnih младих дана борбе, не могу да не подвућем и извесну широкогрудост ових жена које су нам дале кров над главом, кроз чију организацију*

¹⁷⁸ „Kroz omladinsku sekciju je, kao kroz političku školu, prošao ogroman broj – stotine i stotine žena i devojaka Beograda, pa i čitave Srbije, ona je postala stecište svih progresivnih žena, studentkinja, službenica, radnica, izvor novih članova Partije i simpatizera KPJ koje su bile spremne na izvršenje svakog zadatka” (Mitrović 2023: 209, istakla Z. S.).

su prošle skoro sve aktivne antifašistkinje toga vremena, zahvaljujući postojanju Omladinske sekcije” (Митровић 1959: 415, istakla Z. S.).

U istoj prilici, Mitra Mitrović iznosi sud i o glasilu organizacije žena koje su „dale krov nad glavom” mladim komunistkinjama i antifašistkinjama – časopisu *Ženski pokret*. „Ženski pokret, međutim, nije imao značajnijeg lista, osim jednog, *skoro službenog i samo organizacionog malog biltena*” (*ibid.*, istakla Z. S.) Shodno tome, ona osnivanje *Žene danas* dovodi u neposrednu vezu sa časopisom *Ženski pokret*, odnosno s njegovom neadekvatnošću, nemogućnošću da u tom trenutku obuhvati i podupre uredničke želje i ideje članica Omladinske sekcije. „Nama je nedostajao jedan list koji bismo nezavisno uređivale bez ikakve duple cenzure, kroz koji bismo samostalnije i smelije prenosile liniju Partije u borbi protiv fašizma i za demokratska prava” (*ibid.*). Dakle, kako svedoči Mitra Mitrović, osnivanje *Žene danas* nije bila posledica jedino partijskog kursa ili komunističkog pozicioniranja koje je u koliziji s „buržoaskim” Ženskim pokretom, a koje bi sasvim isključivalo saradnju s ovom organizacijom i njenim istoimenim glasilom, već i činjenice da to glasilo nije pretendovalo na širok i heterogen krug publike, kakvoj su omladinke težile i kakvoj su se naposljetku uspešno i približile.

Časopis *Žena danas* podržali su i brojni savremenici i savremenice koji nisu pripadali Partiji. Između ostalog, „[s]a redakcijom su tesno sarađivale i mnoge žene van Omladinske sekcije – afirmisane društvene i javne radnice, lekarke, pravnice, pedagozi, slikarke itd” (Цветић, ur. 1975: 70; up. Митровић 1959). Saradnja s pripadnicama „građanskih” slojeva bila je, štaviše, osnovni preduslov izlaženja lista: u cilju izbegavanja cenzure i prohibicija/kazni državnog represivnog aparata, tj. „da bi se obezbedila legalnost časopisa, ulogu njegove glavne urednice (i vlasnice) *zvanično* je vršila uvek neka od predstavnica građanskog staleža, koja nije bila poznata policiji kao članica KPJ ili simpatizerka te partije” (Бапах 2015: 190, istakla Z. S.).¹⁷⁹ Mitrović je u više navrata posvedočila i o tome:

„Najteže je bilo naći urednicu. Ko bi to mogao biti? Od nas osnivača nijedna, sve smo već bile dovoljno kompromitovane za policiju, a time i za cenzore. Ta bi žena morala predstavljati neku sigurnu garanciju i za vlast, biti ugledna, ali bi morala biti

¹⁷⁹ „Od 1936. do 1938. godine časopis je izlazio kao privatno izdanje Radmile Lj. Dimitrijević, koja je bila, dakle, i njegova urednica. Od februara 1938. (br. 10) do 1940. godine vlasnica i urednica lista bila je Olga Timotijević, a tokom 1940. godine tu funkciju vršile su Mira Vučković i Ljerka Babić. Trebalo je, kako je svedočila Mitra Mitrović posle rata u memoarskom putopisu *Ratno putovanje*, pronaći drugaricu, antifašistkinju, koja će javno staviti svoje ime na jedan list za koji se zna da ima veze sa Partijom, a njeno ime ne sme *da bode oči policiji*” (Бапах 2015: 190).

i potpuno spremna na sve neprijatnosti koje je očekuju kao urednicu ovakvog lista, sve do zatvora, u trenutku kad se policiji učini da smo prešli granice, ili u trenutku nekog jačeg naleta na komuniste. Prvi izbor je pao na Radmilu Dimitrijević, ženu advokata Dimitrijevića, naprednu i uglednu, a nekompromitovanu. Posle nekog vremena, [...] urednica je postala Mira Vučković Ribar – sestra Lole Ribara. Kad ni ugled kuće Ribar više nije bio zaklon [...] urednica je postala Olga Timotijević i ostala je to sve do zabrane lista 1940. godine” (Митровић 1959: 417, istakla Z. S.).

U praksi, dakle, Žena danas nije bila privatno vlasništvo/izdanje Radmile Lj. Dimitrijević, Olge Timotijević (v. Ђукић Перишић 2022), Ljerke Babić ili Mire Vučković, kako bi se moglo pomisliti na osnovu impresuma, već „nezvaničan organ Omladinske sekcije Ženskog pokreta”, čiju su redakciju činile brojne članice Sekcije: Mitra Mitrović, Nataša Jeremić, Zora Šer, Fani Politeo Vučković, Olga Alkalaj, Irena Stefanović, Milica Šuvaković, Dragana Pavlović, Milka Žicina, Zojica Levi, Jelisaveta Beška Bembasa, Vojka Demajo, Ela Almuli, Bosa Cvetić, [Olga Jojić], Dušica Stefanović, „ujedno njegove stalne saradnice do zabrane časopisa 1940. godine” (Бапах 2015: 190; v. i Цветић, ur. 1975).¹⁸⁰ Prema svedočenju same Mitre Mitrović, najuže jezgro prve redakcije činile su Nataša Jeremić, Dušica Stefanović, Milica Šuvaković, Olga Alkalaj, Zora Šer i Ela Almuli (v. Mitrović 1959: 417). I ta redakcija bila je, po svemu sudeći, stalno otvorena i za druge komuniste i komunistkinje:

¹⁸⁰ Ovde iznosim biografije nekih od pobrojanih saradnica časopisa i članica Sekcije, pre svega na osnovu Цветић, ur. 1975. Nataša Jeremić (1913–1943), diplomirana pravница, primljena je u KPJ 1941. Naredne godine uhapsila ju je Specijalna policija i odvela u logor na Banjici. Streljana je u Jajincima. Fani Politeo Vučković (1911–1942), istoričarka umetnosti, supruga poznatog muzikologa Vojislava Vučkovića, u časopisu *Žena danas* objavljivala je uglavnom članke u oblasti vizuelnih umetnosti i istorije umetnosti. Specijalna policija uhapsila ju je 1942. godine, kada je i podlegla povredama izazvanim policijskom torturom. Olga Alkalaj (1907–1942), advokatska pripravnica, smatra se jednom od najaktivnijih članica KPJ, u koju je stupila 1937. godine. Takođe je uhapšena i mučena od strane policije, ali nije odala nijednu informaciju koja se tiče rada Partije. Boravila je u logorima na Banjici i Samištu, a ubijena je na putu do Jajinaca, u tzv. dušegupkama. Milica Šuvaković (1912–1942), istaknuta učesnica NOB, takođe je bila stalna meta Gestapa i Specijalne policije. Streljana je u logoru na Crvenom krstu u Nišu, u kom se tik pre toga porodila (njen sin je čuveni reditelj Želimir Žilnik). Milka Žicina (1902–1984), književnica, preživela je Drugi svetski u ilegali. Bosa Cvetić (1912–1975), istaknuta učesnica NOB, nosilac Partizanske spomenice i brojnih drugih odlikovanja, završila je Filozofski fakultet u Beogradu 1935. godine, kada je primljena u KPJ. Posle Drugog svetskog rata obavljala je čitav niz odgovornih društvenih funkcija. Dušica Stefanović (1913–1941), biološkinja, završila je studije 1936. u Beogradu, gde je i doktorirala 1940. godine. Više puta je hapšena, a 1941. odvedena je u logor na Banjici, gde je ubrzo streljana. Na ovim veb-stranicama mogu se pronaći podaci o pobrojanim članicama Sekcije: https://zeneucrnom.org/images/pdf/mapa_otpora24.pdf; <https://princip.info/2021/09/24/biografije-nekih-od-clanica-redakcije-zena-danas/> (3. 2. 2024).

„Veliki broj članica Omladinske sekcije Ženskog pokreta sarađivao je u listu, propagirao ga, dolazio na savetovanja i diskusije, pomagao u administraciji i ekspediciji i rasturao list među simpatizerima. *Nije preterano reći da je cela Omladinska sekcija bila aktivni saradnik lista.* Članke su pisale ne samo članice redakcije, već i širok krug drugarica i drugova koji, kao i većina članica redakcije, nisu mogli da se potpišu svojim imenom jer su bili poznati policiji kao komunisti. Zato su često članci ostajali nepotpisani, ili su potpisivani pseudonimima” (Цветић, ur. 1975: 70, istakla Z. S.).

Utoliko se o jedinstvenosti ovog časopisa može govoriti i u pogledu uredničkog pitanja, i to na više nivoa. Prvo, posredi je palimpsestni model uređivanja štampe, uslovljen cenzurom (monarhijskog režima), koji je – poput privilegovane, a pritajene komunističke ideologije – i sam počivao na mimikriji, prikrivanju, „šifrovanju”. Drugo, reč je o kolektivnom, grupnom autorstvu i uređivanju časopisa *par excellence*. Premda je kolektivno urednikovanje bilo svojstveno i drugim feminističkim časopisima tog doba – *Ženskom pokretu*, koji je bio glasilo istoimene organizacije, ili, na primer, *Jugoslovenskoj ženi*, koja je, po svemu sudeći, bila glasilo osnivačica i simpatizerki Ženske stranke – *Žena danas* od njih se bitno razlikuje utoliko što je na izvestan način bila organ i KPJ, partije koja će tokom i posle Drugog svetskog rata (p)ostati vodeća u Jugoslaviji, i Omladinske sekcije Ženskog pokreta, koja je sledila kurs iste te partije, ali i vlastite težnje i potrebe. Treće, upravo se u *popularizaciji feminizma* – kongruentnoj s narodnofrontovskim kretanjima – s jedne, a u *feminizaciji komunizma*, s druge strane, može tragati za ključnim (žanrovskim, ideološkim, formalnim) svojstvima *Žene danas*, koja ne samo da ovaj list čine osobenim u kontekstu tadašnje časopisne produkcije već ujedno interferiraju s modelima urednikovanja. Drugim rečima: i u samoj *uredničkoj* praksi žena koje su stajale iza *Žene danas* možemo da lociramo svojevrsnu *feminizaciju komunizma*; ili, slobodnije rečeno, praktikovanje *uredničkog komunističkog feminizma*. Ukoliko „nije preterano reći da je cela Omladinska sekcija bila aktivni saradnik lista” (Цветић, yp. 1975: 70), osnovano je izneti i istražiti hipotezu da je *Žena danas* među časopisima u kojima je ostvaren najviši stepen „proizvodnje znanja kroz kolaborativne modele urednikovanja” (Dillane 2021: 21) u čitavoj istoriji Jugoslavije. Taj proces može se pratiti od samog osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta, čija je predsednica bila Mitra Mitrović. Kako ona tvrdi, „tokom 1935–1940. KPJ je bila stekla u Omladinskoj sekciji jedno od najjačih uporišta rada među ženama i okupljanja u borbi protiv fašizma” (Mitrović 2023: 212). Uz Mitru Mitrović, ostale članice Omladinske sekcije bile su, dakle, i članice redakcije *Žene danas*, a njihovo uređivanje lista koincidiralo je s njihovim ulaskom u javnu sferu uopšte (v. Митровић 1959).

Diverzitet i specifičnosti identiteta, praksi i pozicija urednica u slučaju *Žene danas* dobijaju na naročitom značaju i zanimljivosti, a teorijska elaboracija *žena kao grupe* postaje posebno adekvatna i podsticajna. Iz tih razloga, kao i zbog činjenice da je Mitra Mitrović u toj i takvoj *grupi* bila *prima inter pares*, ova dinamika osvetljava se, donekle, upravo kroz njen portret.

6.2. Mitra Mitrović: *prima inter pares*

Portret Mitre Mitrović takođe je već ocrtavan u nekoliko navrata (v. npr. Пантелић, Миљинковић, Шкодрић 2013: 51–55; Barać 2017; Станић 2022; Grubački 2024). Međutim, kako ističe Veljko Stanić, i dalje se može reći da je „proučavanje života Mitre Mitrović tek na početku” (Станић 2022: 64), ako se ima u vidu reprezentativnost, obuhvatnost i značaj tog života, odnosno njene individualne figure i njenih pozicija u dinamičnom društvenoistorijskom kontekstu i prve i druge Jugoslavije. U opsežnom prilogu u zborniku *Časopis Žena danas (1936–1940): prosvećivanje za revoluciju*, Veljko Stanić je prvi (put) razmotrio tada rukopisnu zaostavštinu Mitre Mitrović, usredsređujući se na rasute memoarske beleške, i to sa sledećom motivacijom: „kritičko osvetljenje memoarskog korpusa koji se ovde uzima u razmatranje usmereno je ka otvaranju pitanja i postavljanju *moгуće skice za biografiju Mitre Mitrović*” (*ibid.*, istakla Z. S.). Ubrzo potom, Stanić je priredio izdanje *Otpisana*, u kom je publikovao pomenutu rukopisnu zaostavštinu, tj. memoare pisane tokom 70-ih godina 20. veka (v. Mitrović 2023). Pritom je istakao da isto ovo nasleđe Mitre Mitrović tek treba pomnije istražiti iz feminističke perspektive: „poseban sloj koji prevazilazi okvire ove studije predstavlja Mitrin *ženski glas*’ i njegovo mesto u kanonu *rodnih studija*” (Станић 2022: 58, istakla Z. S.). Uporedo s tim, uz uvid u istraživačko-priredivački angažman Veljka Stanića i odgovarajuću rukopisnu građu, Isidora Grubački posvetila je pažnju životnom putu Mitre Mitrović i njenom javnom, političkom delovanju, premda bez pretenzija ka obuhvatnijim analizama njene biobibliografije (v. Grubački 2024). Zahvaljujući tome, u prilici smo da pomnije rekonstruišemo (feminističku) biografiju Mitre Mitrović, ali i da unekoliko razmotrimo njene *autorske* strategije i preokupacije, na kojima se istraživači i istraživačice dosad uglavnom nisu zadržavali u značajnijoj meri.¹⁸¹

¹⁸¹ Up. „Reklo bi se da su stvoreni uslovi za ispisivanje temeljnog i naučnog političkog portreta Mitre Mitrović. Taj bi portret uključivao ne samo sliku vidljivu spolja (biografija i bibliografija) već i kritičku analizu njenih pisanih radova, baš onako kako je sama Mitra Mitrović učinila pišući politički portret Veselina Masleše” (Barać 2017: bez paginacije).

Mitra Mitrović rodila se 6. septembra 1912. godine u Požegi (Užice), u siromašnoj porodici železničara (koji je ubrzo preminuo od tifusa) i domaćice, kao jedno od petoro dece, a preminula je 4. aprila 2001. u Beogradu, gde je provela veći deo života. Studije jugoslovenske književnosti upisala je 1930. godine na Univerzitetu u Beogradu, na kom je četiri godine kasnije i diplomirala. Nakon 1934. radila je u biblioteci Narodne skupštine u Beogradu. „Ali, njen stvarni život tekao je tada ilegalnim, revolucionarnim putevima” (Stanić 2023: 6). „U napredni omladinski pokret uključila se 1931, na Beogradskom univerzitetu i bila u grupi najaktivnijih studenata. Učestvovala je u svim akcijama i demonstracijama koje je Partija organizovala na Univerzitetu. U KPJ je primljena 1933. godine na Filozofskom fakultetu” (Цветић, ur. 1975: 56). Mitra Mitrović je tokom 1943. takođe uređivala list *Borba* (v. Митровић 1953), u sličnom periodu kada je sama uredila i *Ženu danas*, a bila je i među osnivačicama AFŽ.

„U njenom životu bilo je nemalo romanesknog. Prva ratna 1941. godina započela je zatočeništvom u logoru Banjica i bekstvom iz zatvorske bolnice (o tome v. Mitrović 1953; prim. Z. S.). Njen veliki politički uspon počeo je krajem Drugog svetskog rata: poverenik za prosvetu ASNOS-a od 1944, ministar prosvete u vladi NR Srbije, rukovodilac Agitpropa CK SKS, predsednik Saveta za prosvetu i kulturu Vlade NR Srbije, član CK SKS i CK SKJ, narodni poslanik i u republičkoj i u saveznoj skupštini. Ne zaboravimo i njenu ulogu u radu Antifašističkog fronta žena” (Stanić 2023: 6).

Za razliku od dosadašnjih portreta urednica štampe u međuratnoj Jugoslaviji, u slučaju Mitre Mitrović reč je, dakle, o *znamenitoj* ženi u tradicionalnijem značenju reči, o istaknutoj javnoj i političkoj figuri (štaviše, prvoj ministarki u istoriji Srbije i Jugoslavije, u periodu 1944/1945–1948), učesnici NOB, nosiocu partizanske spomenice i brojnih drugih odlikovanja, intelektualci koja je, kako se konsenzualno smatra i ističe, „uz nekoliko drugih revolucionarki [...] ulazila u ’zatvoreni krug *uticajnih* žena koje su zauzimale *vodeće* položaje” (*ibid.*, istakla Z. S.) u društvu. Nasuprot prethodnicama – urednicama *Ženskog pokreta* ili *Jugoslovenske žene* – Mitra Mitrović stasavala je u bitno drugačijoj političkoj klimi, u periodu oko Šestojanuarske diktature, a njena generacijska pripadnost omogućila joj je da se neposredno angažuje u antirežimskim inicijativama i mladost *svesno* i istrajno *žrtvuje* antifašističkoj i komunističkoj borbi (v. Mitrović 2023), postajući „*protagonistkinja* revolucije koja će radikalno izmeniti političke i društvene odnose u Jugoslaviji” (Stanić 2023: 13, istakla Z. S.). Ta borba bila je u isti mah i kontinuirano feministička, ma koliko to delovalo u suprotnosti s komunističkom ideologijom. Štaviše, na izvestan način, „tokom 1930-ih, antifašizam je postao jezgro feminizma”

(Grubački 2024: 194; up. Stefanović 2020), o čemu, između ostalog, ubedljivo svedoči upravo (komunistički) časopis *Žena danas*.¹⁸²

Takođe, Mitra Mitrović je od 1936. godine bila udata za Milovana Đilasa, čiji je čuveni „disidentski” slučaj, počevši od ranih pedesetih godina 20. veka, prevazilazio granice SFRJ, dodatno uticao na *(ne)vidljivost* Mitre Mitrović i ostavio trag i u njenom životu (v. Đilas 1973; Станић 2022).

„U prelaznom razdoblju jugoslovenskog socijalizma posle sukoba sa SSSR-om 1948. godine, Mitra Mitrović pripadala je reformističkom kursu koji je u partijskom i državnom vrhu najubedljivije zastupao Milovan Đilas. Vrhunac ovog usmerenja koje želi da se oslobodi birokratskog karaktera vlasti i unese više demokratije i slobode u politički i javni život nastaje na Šestom kongresu KPJ 1952. godine u Zagrebu.

Međutim, trenutak velike životne krize za Mitru Mitrović nastupa kada je posle 1954. godine došla u raskorak sa Partijom. Podržavši na Trećem vanrednom plenumu SK SKJ januara te godine ideje o liberalizaciji i demokratizaciji svog već bivšeg supruga Milovana Đilasa, Mitra Mitrović više nije u vrhu režima” (Stanić 2023: 7).

Kako ističe Veljko Stanić, sačekali su je ne samo „partijski bojkot” već i „dve godine ispitivanja u kontrolnoj Komisiji”; takođe, „iz CK SKJ isključena je 1956. godine”, a „pod partijskim pritiskom biće joj iznuđena izjava kojom se ograđuje od Đilasovih stavova” (*ibid.*; v. Бонџић 2013). Nakon toga, zauzimaće pozicije „bez većeg političkog značaja”, postavši sekretar Komisije za školsku reformu i direktorka Saveznog zavoda za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja; „pred nemogućnošću da stane na čelo Jugoslovenskog dramskog pozorišta, na poziv same kuće iz 1962. godine [...] – Mitra Mitrović iduće godine, s tek navršenih pedeset godina, odlazi u penziju” (Stanić 2023: 7).

Obrazovana u domenu (južnoslovenskih) književnosti, Mitra Mitrović bila je i posvećena čitateljka. Svoj čitalački angažman nije presudno odvajala od političkog i revolucionarnog, a za sobom je ostavila ne samo svedočanstva o sopstvenom i čitalačkom formiranju čitave svoje generacije (v. Mitrović 1953; Mitrović 2023; up. Станић 2022) već i važan korpus publikacija koje

¹⁸² Up. „Za generaciju revolucionarki rođenih oko 1910. godine važno je, dakle, razumeti da se njihov revolucionarni profil oblikovao nešto drugačije od ideološkog profila revolucionara iz generacije stasavale deceniju ili dve ranije. On je neodvojiv od svesti o fašizmu kao najvećoj pretnji svetskom miru. Za generaciju ovih revolucionarki podjednako je važno, a u ovom kontekstu i ključno, to što se njihov ideološki profil oblikovao i kao feministički” (Бапаћ 2022b: 33).

potpisuje kao autorka. Njena produkcija postaje naročito bogata uporedo s distanciranjem od „vrha režima” i postepenim faktičkim penzionisanjem. Osim niza (feminističkih) referata, manje ili više opsežnih izveštaja koje je održala/ponudila kao državna zvaničnica, činovnica ili delgatkinja AFŽ – među njima se izdvaja brošura *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije* iz 1945. godine (v. Mitrović 1945) – Mitra Mitrović objavila je i *Ratno putovanje* (prvo izdanje izašlo je 1953. godine; v. Митровић 1953), „široko hvaljeno delo” od kritičara poput Borislava Mihajlovića Mihiza ili Miodraga Protića (Stanić 2023: 5), a koje Stanislava Barać definiše kao „memoarski autoportret” (Barać 2017: bez paginacije),¹⁸³ potom i biografiju/portret Veselina Masleše (*Veselin Masleša*, 1957; в. Митровић 1957), te 1960. godine i opsežniju studiju *Položaj žene u savremenom svetu* (v. Митровић 1960).

Dok je *Ratno putovanje*, primera radi, dragocen izvor za rekonstrukciju uredničkog angažmana Mitre Mitrović i njenih saradnica u *Ženi danas* (up. Bapaš 2015), a pomenute brošura i studija odlična polazišta za rekonstrukciju njenih (celoživotnih) feminističkih stavova (up. Petrović 2019), fokus na izdanju *Otpisana* – kao u slučaju (analize) dnevnika i memoara Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albale – omogućava da se glas i subjektivna perspektiva (i retrospektiva) autorke/naratorke/*protagonistkinje* čuju i uvažavaju u optimalnoj meri. Način na koji se Veljko Stanić opredelio da koncipira ovo izdanje od velike je pomoći u tom procesu. Priređivač najpre prenosi sažete beleške iz 1962. godine, kada Mitra Mitrović započinje „zapisivanje svog bilansa života” (Mitrović 2023: 23). Naime, na svoj pedeseti rođendan, ona sastavlja sledeću autobiografsku skicu:

„Ravno pedeset godina života, od toga do 6. godine sirotinja bez oca; od 6-10, osnovna škola, od 10-14 – niža gimnazija; od 14 do 18 – gimnazija, pa matura; pa od 18 do 22 – diploma – na Filozofskom fakultetu, pa od 21. (1933) članstvo u Partiji (pre toga u SKOJ-u), pa od 21-28 (1933–1941) stalni partijski rad.

Pa od 1941. (29 god.) – rat – četiri godine.

Pa posle rata –

1945–1948. – Informbiro

1948–1949. – razvod braka

1949–1952. – nekakvo održavanje

¹⁸³ „Širina značenja ove dinamične dokumentarne proze otkriva se tek kroz njeno uporedno čitanje sa nekoliko ključnih dela: časopisom *Žena danas*; političkim portretom-biografijom *Veselin Masleša* (1957) Mitre Mitrović; multiautorskim leksikonom *Žene Srbije u NOB* (1975); i memoarskom knjigom Milovana Đilasa, *Memoir of a Revolutionary* (1973), koja nosi posvetu Mitri Mitrović” (Barać 2017: bez paginacije).

1952–1953. – razmišljanja

1953. krah razmišljanja

1954–1962. – osam godina, tavorenje – ispaštanje i strašni, naporni i, čini mi se, koristan rad po društvo i narod

6. 9. 1962. – Dosta je! – Treba nešto opet početi” (Mitrović 2023: 251).

Ovakva, gruba podela životnog toka rasplinuće se u pokušaju da se fragmentarno, a ipak obuhvatno iznesu „razmišljanja”, prevlada „krah razmišljanja”, tj. odgovori na pitanje sa samog početka *Ratnog putovanja*: „Kako je i kad počelo? [...] Kad i gde u meni?” (Митровић 1953: 7; up. Stanić 2023). Naime, Mitra Mitrović u beleškama obuhvaćenim izdanjem *Otpisana* nudi osobeno, dijalektičko viđenje (vlastite) istorije. Svesna svog lika u očima okruženja, očekivanja i percepcije *drugih* koja se tiču njene pozicije/uloge *znamenite žene* i *protagonistkinje* odsudnih društvenoistorijskih i realpolitičkih zbivanja, Mitra Mitrović intimnu potrebu da se osvrne na svoju životnu putanju i eksplicitno i implicitno ukršta s potrebom drugih da čitaju njene memoare, upornim podsticajima ljudi u njenom okruženju da te memoare napokon napiše (v. Mitrović 2023: 27), te, najzad, s potrebama i očekivanjima (potonjih) istoričara i hroničara, široke interpretativne zajednice u raznolikim vidovima. Međutim, ona u tom procesu, prožetom izrazito visokim stepenom autorefleksivnosti, čak i metatekstualnim impulsima, problematizuje žanr i referencijalnost svojih spisa, njihov memoarski i/ili autobiografski karakter, kao i sopstvenu autorsku poziciju, pripovedni legitimitet i postupak: njena sećanja ulivaju se u žanrovski amalgam koji je teško jednoznačno odrediti.

U pokušaju da što preciznije situira celovitu rukopisnu zaostavštinu Mitre Mitrović, istoričar Veljko Stanić najpre ističe šta ona, upravo usled svoje otvorenosti, u stvari nije: „pred nama nije ključ za ’herojsku biografiju’ koja pruža model s kojim se treba poistovetiti. Nije to ni socijalna biografija u kojoj bi junak bio samo karakterističan izraz jedne epohe, klase, duhovnog ili političkog pokreta” (Stanić 2022: 62). Prema njegovom sudu, „to je životopis koji nije strogo zatvoren u jedan smisao” (*ibid.*), koji obiluje autoreferencijalnošću, dodirujući se, možda najpre, s intelektualnom auto/biografijom, ali opirući se jednostavnim žanrovskim određenjima. Taj otpor, treba dodati, figurira i kao (implicitni) vid kritike maskulinističkih autobiografskih modela i prosedea, kao *par excellence* pseudomemoarski motivisan „suplement autobiografije” (Rak 2004: 306) – rečju, kao pronicljivo poigravanje s čitalačkim očekivanjima od „memoara jednog rukovodioca” u kojima bi se

insistiralo na predstavljanju nečijeg života i rada „u najpovoljnijem svetlu”, tj. u superlativima (*ibid.*).

„Pre svega, *nikad nisam imala nameru da pišem memoare u smislu pravih memoara* u kojima bih opisivala sav svoj život počev od detinjstva vrlo konkretno, pa prve mladosti, pa prvih početaka političke borbe uključujući u to sve detalje našeg organizovanja, podatke o ljudima poimence, zatim ilegalne borbe i rad Partije u koju sam primljena 1933. godine, rat i narodnooslobodilačku borbu sa svim imenima i događanjima, posleratnu obnovu i izgradnju vlasti u kojoj sam i ja i to na vrhu, sa svim podacima o tome, i o ljudima tog vremena. *Takva vrsta memoara ne samo da bi meni bila dosadna za pisanje, nego ona ne bi mnogo pružila nikome. Zato što ljudi očekuju od memoara jednog rukovodioca da im otkrije trenutke najznačajnijih odluka donetih u istorijskim trenucima, vaše učešće i uticanje u donošenju tih odluka [...]* Jesam li pripadala takvom krugu ljudi? U našem pokretu, i pre i posle rata, takvom krugu ljudi pripadao je veoma mali, uski broj – nažalost čak sumnjam u presudnu ulogu tog najmanjeg kruga ljudi” (Mitrović 2023: 30–31, istakla Z. S).

Autorki je na samom početku stvaranja *pakta* kako s implicitnim tako i s budućim čitaocima njenih kondenzovanih beležaka – „papirića”, kako sama naziva svoje spise („reč je, naime, o svemu *što je trebalo, što sam htela, što hoću i što ću možda i napisati*”; *ibid.*: 27. istakla Z. S.) – naročito važno da najpre *umanji* i problematizuje svoj politički i istorijski, a simultano i *autorski* značaj. S jedne strane, ta težnja uslovljena je naknadnom svešću o vlastitoj „verničkoj psihologiji” usmerenoj prema ilegalnoj Partiji i partijskim direktivama pre Drugog svetskog rata, te opravdanim sumnjama u sopstveni značaj u donošenju i sprovođenju odsudnih političkih odluka (up. Stanić 2023). S druge strane, uslovljena je i karakterom same autorke. Zanimljivo je da se prividna skromnost pripovednog/autorskog „ja” spontano i ispotiha uliva u žanrovski amalgam, utoliko što Mitra Mitrović o svom životopisu govori kao o hrpi „papirića”, fragmentarnih i međusobno labavo povezanih tekstova, koje sama, godinu za godinom, taloži i sakuplja. Kao šezdesetogodišnjakinja – osvrćući se na beleške koje je vodila u protekloj deceniji („Ako sam u vezi sa svojim papirićima obeležila deset godina od 1963. do 1973, to je zbog toga što sam 1963. godine, upravo u jesen te godine, otišla u penziju i otada beležim svoje programe na papiriće”; *ibid.*: 28) – Mitra Mitrović sumira svoju egzistenciju u promišljeno nekonvencionalnom maniru, stremeći žanrovskim transgresijama koje bi istovremeno obuhvatile i ispovedni diskurs i autobiografiju i istoriografski impuls i memoarska svedočanstva, ali i literarnije osobenosti životne (*pri*)povesti. Autorka je pritom okupirana pitanjima sećanja, pamćenja, (pre)označavanja proživljenih iskustava.

„Mitrinu nameru s puno razloga možemo da svrstamo u autobiografski žanr: ispričati životni put ili njegov značajniji deo kao *razvoj subjektivne svesti* u datom istorijskom, društvenom i kulturnom okviru. Ona to čini sa stanovišta pređenog puta i vremenske distance i više zaokupljena pitanjem sećanja i identiteta nego istorije u smislu *res gestae*” (Станић 2022: 57, istakla Z. S.).

Ove tendencije, uz fragmentarnost naracije, predstavljaju zalog kako netipičnosti tako i (meta)literarnih i komunikacijskih potencijala teksta, dijaloga autorke sa širokim i heterogenim krugom (potencijalnih) čitalaca. Uprkos deklarativno i prividno skromnoj poziciji, Mitri Mitrović je, naime, veoma stalo do toga da se njena sećanja zaista *pročitaju*. Iz tog razloga ona delimično i odustaje od tradicionalnih, „očekivanih” memoarskih prosedeja, ne bi li, naizgled paradoksalno, u krajnjoj instanci uspešno udovoljila (sopstvenim) čitalačkim *očekivanjima*:

„Mislim da niko takvim mojim nekim memoarima ne bi bio zadovoljan. Nije to ni bitno, ni istorija ne bi bila zadovoljna jer joj ne bih mogla, tj. budućim istoričarima koji će *nas* objašnjavati, pružiti istinsku dokumentaciju iz koje ona jedino i teži da pravi istoriju, makar je nikad takvu i ne napravila, takođe zbog trenutka i ljudi. Pa onda i čemu? To je i dosadno. Najzad, to niko i ne čita, ili sasvim mali broj ljudi, a njih ne čitaju takođe. *A ja bih ipak želela da se to pročita. A da bi se zaista pročitalo, i čak čitalo, potrebno je veoma mnogo; bojim se da ja to 'veoma mnogo' nemam*” (Mitrović 2023: 30, istakla Z. S.).

U celini, Mitra Mitrović u svojim autobiografskim/memoarskim svedočenjima naročito insistira na presudnim razlikama između „ja koje govori” i „ja o kome se govori” (v. Станић 2022: 57). Međutim, ni „ja koje govori” ovde nije nimalo jednostavno ili jednoznačno. U pitanju je upadljivo raslojeno „ja”: „ja koje se seća”, „ja kog se sećaju”, „ja iz prošlosti”, „ja sada”. To je u isti mah i „ja-svedok” i „ja-protagonista” i „ja-epizodista”, a u svakom slučaju „ja” koje se konstantno podvrgava preispitivanju i analizi. Preispitivanje se prvenstveno tiče vernosti KPJ, odnosno staljinističkom kursu Partije, ali prevazilazi granice tog domena.

„Moj kritički odnos prema ovom vremenu, moja saznanja kao *zrelog čoveka, oslobođenog ideologije, zabluda i prevara*, bilo bi nemoguće preneti u vremena ideologije, zabluda i prevara koje su bile sami *realni moj život*, u kojima danas mogu videti stvarne korene iracionalnosti i zabluda koje su vladale tada mnome, ali koje su bile sami moj život, tadašnji, a ne sadašnja realnost ni sadašnja prevara” (Mitrović 2023: 29, istakla Z. S.).

Ono „veoma mnogo” koje je, prema Mitrinom sudu, potrebno „da bi se to pročitalo”, odnosi se na njene upadljive autorske dileme, nesigurnosti, ko-

lebanja: hoće li „ja koje pripoveda” uspjeti da udovolji vlastitim (čitalačkim) očekivanjima, da u punoj snazi i opsegu *memoriše* sve ono što vredi upamtiti i što treba „da se pročita”, a u isto vreme ukaže i na moguće „iracionalosti”, „zablude” i „prevare”, te tako bude i „korektivno ja”. Ovakva autorska pozicija i motivacija ujedno se konstituiše i u direktnoj polemici/opreci s očekivanjima i manirima *istoriografije*, ali i s mogućim horizontom recepcije uopšte.

„Kasnije ću se vratiti na tu grubu periodizaciju svog života, koju ja mogu da postavim samo na jedan jedini način. Pojaviće se drugi ljudi koji će je postavljati na drugi način, ja ću znati samo svoj način, oni će mene ubeđivati da je moj način deljenja mog života na pojedine periode netačan, ja ću ih jedno vreme ubeđivati da je *to jedini mogući način i da je to moj život na koji ja imam pravo da ga delim kako hoću i da imam isključivo pravo na tu periodizaciju*. Istorija neka ima svoju, niko joj ne brani, ako se periodizacija mog života negde poklopi s njenom utoliko lakše za razumevanje mog za mene prevashodno značajnog života. Pa tvrdoglavo okrećem stvari na glavu: ako se istorija pogodi s mojom periodizacijom mog života, u redu, a ako se ne pogodi, ne poklopi, ja tu ne bih mogla ništa [a nadam se da istorija neće mene uzeti na zub i osuditi kao što je doskora bilo nego da će mi uzeti na *moju glupost. Ja je, kao istoriju, molim za to.*]” (Mitrović 2023: 33, istakla Z. S.).

U ovakvim potezima postaje *čitljivo* da je skromnost pripovednog „ja” – koja inicijalno u čitaocu budi očekivanja o ispovesti o potencijalno „promašenom putu” ili sagrađenjima („To u stvari činim iz veoma ličnih razloga. Pre svega kao dug prema sebi, da ustanovim koliko god mogu sebe, svoju ličnost, svoje motive, svoje krivice i svoja opravdanja; *ibid.* 36) – zapravo prividna i duboko ironizovana. „Tvrdoglavo okretanje stvari na glavu” nije plod „gluposti”, već promišljenog i samosvesnog napora da se priča ispriča u skladu s potrebama i voljom autorke, one koja ima „isključivo pravo na tu periodizaciju” i na (pre)osmišljavanje vlastitih sećanja i vlastitog života, života koji je pak ultimativno neodvojiv od istorije Jugoslavije, KPJ, AFŽ i NOB, tj. revolucionarnog delovanja u najrazličitijim aspektima i ispoljenjima. Ili, rečima same Mitre Mitrović: „Šta ne želim – memoare razočaranog čoveka. Šta želim – memoare slobodnog mislećeg čoveka” (up. Stanić 2022: 57). „Svrha *mi* je da skiciram svoj život, sama sebi budem objekat, da rekonstruišem atmosferu i ideje tog vremena koje su *nas* osvojile, zahvatile” (Mitrović 2023: 34, istakla Z. S.).

Gotovo neosetno iskliznuće iz prvog lica jednine u prvo lice množine (odnoseći se na čitavu generaciju, revolucionarnu omladinu, članstvo KPJ, učesnike NOB i dr.) višestruko je indikativno i ujedno sažima čitav horizont Mitrinog rukopisa/prosedeja. „Od ovog vremena, s jeseni 1931. godine, moj život se, *i u malom i velikom, svejedno*, poklapa sa svim značajnijim političkim

događajima i akcijama Komunističke partije, sa samim datumima ponekad” (*ibid.*: 35). Shodno tome, *Otpisana* figurira ne samo kao autobiografija i heterobiografija (v. Stanić 2023) već i kao svojevrsna *auto(socio)biografija* (v. npr. Twellmann, Lammers 2023). Međutim, u ovom slučaju reč nije o formi koja značajno pretenduje na fikciju, ili koja svoju opreku spram istoriografije pronalazi u stepenu fikcionalnosti i referencijalnosti. Pre je reč o naraciji koja stremi da ispuni ključne referencijalne zahteve i istoriografije i (auto)biografije, težeći istovremeno (pod)sećanju na ono što prema sudu autorke zavređuje (pod)sećanje i na one koje vredi upamtiti, uprkos svim njihovim (percipiranim) „prevarama ili zabludama” – uključujući, dakle, i *samu autorku* – te uprkos mogućim prigovorima potonjih čitalaca i hroničara.

„Ali, zaustavljati se moram, ili oslanjati, na neke događaje, bez obzira jesam li ja u njima ili nisam imala neku ulogu, pogotovo odlučujuću. Na njih imam pravo, kao svi. [*Zašto? Zašto to moram, mogu i smem?*] Sve su to postali zajednički događaji, *zajednička istorija*, a gledano iz današnjeg ugla kadgod na različite načine prikazana. *Daću svoju varijantu*” (Mitrović 2023: 35, istakla Z. S.).

Ta „njena varijanta”, kako potcrtava Veljko Stanić, premda žanrovski neuhvatljiva i idiosinkratična, suštinski je obeležena porivom ka *istini*, i to *istorijskoj i faktografskoj istini*, ali nije lišena semantičkog bogatstva – multiperspektivnosti, složenosti i dubine koje duguju stalnoj kritičkoj distanci pripovednog glasa, samopreispitivanju – pa čak ni romanesknosti.

„Među Mitrinim hartijama nailazimo i na posebno izdvojeni esej Džordža Orvela ’Zašto pišem’. U tom poznatom tekstu, slavni engleski pisac (i socijalista) navodi četiri pokretačka motiva za pisanje: puki egoizam, estetski entuzijazam, istorijski poriv i političku svrhu. Nije teško odgonetnuti da je Mitra Mitrović u pripremi svoje autobiografije vođena Orvelovim ’istorijskim porivom’, željom ’da se ljudi i događaji spoznaju u pravom svetlu, da se iznađu istine i da se sačuvaju za dobro potomstva’. [...] Međutim, put koji nam njena zaostavština otvara ne vodi do klasičnih biografskih rešenja” (Stanić 2022: 62).

Taj put jeste put razvoja jedne individualne svesti u različitim dobima (up. Stanić 2022), ali i razvoja samih tih doba. S naglaskom na godinama omladinske (studentske) pobune tokom Šestojanuarske diktature, približavanju KPJ i njenom ilegalnom radu – pri čemu se, treba to naročito naglasiti, ispostavlja, i to bez ikakve sumnje, da je iz njene mladalačke želje, intimne potrebe da prevaziđe malograđanski milje, uključujući i njemu inherentnu patrijarhalnost, iz autentičnog bunta i otpora prema hipokriziji na svim nivoima društvenog sistema, spontano proizašla naklonjenost marksističkoj literaturi i komunističkom

angažmanu, a ne obratno (v. npr. Mitrović 2023: 59) – autorka Mitra Mitrović nudi osvrt ne samo na višedecenijsku istoriju Jugoslavije već i na najintimnije aspekte svoje egzistencije, neprestano upućujući na složene i višesmerne doticaje *privatnog i javnog* u vlastitoj životnoj *priči*, i ona to čini bilo da govori o porodici, prijateljima, saborcima ili partnerima („Ni okrenula se nisam, a bila sam usred studentskog pokreta. Išlo je sve *zajedno, uporedo, i knjiga i ljubav i svest i akcija*”; Mitrović 2023: 95, istakla Z. S.). Dinamiku te jedinstvene priče već je efektno, u kratkim crtama, predočio Veljko Stanić:

„Život Mitre Mitrović teče u *znaku iznuđenih i izabranih raskida*: s patrijarhalnim svetom svog detinjstva, s mogućnošću konformističkog građanskog života i konvencionalne karijere, raskida, makar i privremenog, sa svetom književnosti, ličnog raskida sa životnom ljubavlju Milovanom Đilasom, a na kraju i sa revolucionarnim komunističkim pokretom uključujući i njegovu žensku komponentu. *Pokušaće da se povрати pisanjem, vokacijom koju je u mladosti žrtvovala politici*. [...] Iako nesumnjivo jaka žena sa značajnim revolucionarnim angažmanom i *krupnom biografijom*, čiju su egzistenciju nosile i kidale snažne strasti, nad Mitrom Mitrović lebdela je *senka promašenosti i prokockanog života*. Autobiografiju neće završiti, a u javnom životu neće učestvovati. U rukopisu će ostati i njena obimna biografska studija o Milici Stojadinović Srpkinja” (Станић 2022: 61–62, istakla Z. S.).

U tom koraku dolazimo do jedne zanimljive i indikativne podudarnosti. Nalik Katarini Bogdanović i Paulini Lebl Albali, koje su u osvrtima na svoj život nedvosmisleno izrazile kajanje i žaljenje zbog „promašene književne karijere”, odnosno nerealizovanih autorskih potencijala i talenata – a koje su u svojoj *Teoriji književnosti*, kako je već naznačeno, istakle dnevnik Milice Stojadinović Srpkinje – čini se da je i Mitra Mitrović, usled prioriternog odabira revolucionarnog delovanja, imala ambivalentan odnos prema pisanju, „vokaciji koju je u mladosti žrtvovala politici”. Razume se, time se podudarnosti gotovo i iscrpljuju, pošto je reč o intelektualcima i urednicama različitih generacija i profila, kao i ideoloških i političkih pozicija. Međutim, pitanje koje postavlja Stanić – „Da li je u tom ‘slomljenom cvetu’ srpske književnosti prepoznala i vlastitu usamljenost i odbačenost, a u pesnikinjinom romantizmu odjeke svog dragog Rusoa i ideale davno iščezle mladosti?” (*ibid.*: 62) – usmerava recepciju životnog toka i (pseudo)memoarskog proseada Mitre Mitrović ka novim dimenzijama. Njena lična zapitanost, problematizacija vlastitog autorstva i njegovih dosega – „A ja bih ipak želela da se to pročita. A da bi se to pročitalo, i čak čitalo, potrebno je veoma mnogo; bojim se da ja to ‘veoma mnogo’ nemam” – otkriva nam se delimično i kao osobeni oblik strepnje od autorstva. Kako sama Mitra Mitrović beleži:

„Milovan se te jeseni napisao priča koje mu je *Politika* objavljivala (Živko Milićević je bio urednik), što mu je i bila dopuna za izdržavanje.

[...] Mogla sam tada započeti i sama da 'pišem', postati na neki način početnica 'književnica'. Ali propustila sam i tu priliku, kao i onu s *Vencem*, odustala” (Mitrović 2023: 65).

U sličnom periodu Mitra Mitrović „odustala” je od još nečega – pisanja i publikovanja književne kritike.

„Neko od njih [...] zatražio mi je da za prvi broj – više se ne sećam da li *Nutrine* ili *Linije*, verovatno prve – napišem jedan kritički oštar prikaz pesništva Desanke Maksimović. [...] Bilo bi to odlično, rekao je otprilike, da baš ja, *kao mlada devojka*, studentkinja, oštro analiziram tu mekanu i sentimentalnu poeziju koja odvlači od života.

[...] *Odjednom je nestalo mog samopouzdanja* koje sam pokazivala u raznim usmenim razgovorima. Predlog nisam prihvatila navodeći kao razlog *da ja to neću moći ni umeti da napišem*.

Razlozi su, međutim, stajali i negde drugde, ako ih i nisam dovoljno priznavala pred sobom.

Desankine pesme o ljubavi bile su i moja emotivno doživljavana poezija u gimnazijsko doba, *kojoj valjda nije odolela nijedna devojka moga vremena*, poezija šaputana u sebi” (*ibid.*: 65–66, istakla Z. S.).

Shodno tome, uputno je razmišljati o hipotezi da je „odustajanje” Mitre Mitrović od književne karijere i vokacije kritičarke, osim u nesumnjivoj preokupiranosti političkom borbom i revolucionarnim pokretom, imalo razloge i u njenom psihološkom profilu ili internalizovanim (maskulinim) vrednostima, utoliko što su njeni saborci, okupljeni u krugu Milovana Đilasa, za razliku od nje, najčešće ujedno bili i pisci/kritičari/urednici i političari. Mitra Mitrović ne razmatra dodatno ovu problematiku, te slična razmišljanja zasad i mogu i treba da ostanu na nivou hipoteza. U izdanju *Otpisana* ona inače donosi čitav spektar dragocenih uvida i podataka koji se tiču jugoslovenskog književnog i periodičkog polja u tridesetim godinama 20. veka, na šta se, upravo kroz burdijeovsku prizmu, već osvrnuo Veljko Stanić (Станић 2022). U svojim (autobiografskim/memoarskim) zapisima i publikacijama, Mitra Mitrović, međutim, nudi i mnogo podsticaja za rekonstrukciju *ženskosti/ženstvenosti/feminizma* svog doba, što je aspekt na kom se istraživači i istraživačice dosad nisu pomno zadržavali.

6.3. Mitra Mitrović i žena danas / *Žena danas*

Osim kao „autentični glas disidentske levice koja se preispituje” (i preispisuje), glas Mitre Mitrović jeste i „glas angažovane, samosvesne žene koja je u istoriji ženskog pitanja kod nas igrala krupnu ulogu” (Stanić 2023: 18). Mitra Mitrović bila je dosledna, celoživotna (deklarisana) feministkinja i antifašistkinja. Te dve svoje pozicije nikad nije dovela u pitanje, kao što nije odustajala ni od privrženosti socijalističkim idejama, i povodom njih nije izražavala (naknadna) kolebanja kao u slučaju *ilegalnog* partijskog delovanja tokom tridesetih godina 20. veka i nepotpunih uvida u vezi sa staljinističkim kursom KPJ, ili pak potonjih birokratizacija i etatizacija marksističkih načela i ideja – protiv kojih je javno i istupila (v. Mitrović 2023; up. Бонџић 2013). Stoga je vrlo podsticajno obratiti pažnju na to kako sama Mitra Mitrović u različitim razdobljima svog života piše o politikama feminizma, s jedne, kao i o rodnim konvencijama, odnosima i ulogama, s druge strane.

Kako je već i sugerisano, od samog početka svog angažmana u javnosti, kao tek svršena diplomkinja Beogradskog univerziteta i članica Omladinske sekcije Ženskog pokreta, Mitra Mitrović zalagala se za demokratizaciju feminizma, neodvojivost feminizma i antifašizma, a svoju poziciju gradila je na svesti o nužnosti odupiranja sve invazivnijem prodoru fašizma u evropskim i globalnim koordinatama. U časopisu *Žena danas*, zajedno sa svojim sarborkinjama, a shodno politikama Narodnog fronta, takođe se, kao urednica i saradnica, ravnopravno zalagala za feminizam i antifašizam, a ispotihla i za komunizam. O Mitrinom (*narodnofrontovskom*) poimanju feminizma u međuratnom i ranom posleratnom periodu dobro svedoči i pomenuta – vrlo sažeta, ali i podjednako sadržajna – brošura *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije*, objavljena 1945. u Beogradu, u izdanju Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije (Mitrović 1945).

Ova publikacija nastala je uoči i prigodom izbora za Ustavotvornu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije, koji su održani 11. novembra 1945. godine, a na kojima su žene prvi put u istoriji Jugoslavije masovno iskoristile pravo glasa. Dakle, za razliku od prethodnih (šifrovanih ili palimpsestnih) istupanja, Mitrović u ovoj prilici otvoreno i transparentno istupa kao pobornica Titove politike, zaslužna učenica NOB i akterka političkog života (ministarka prosvete) u socijalističkoj državi u povoju. Mitra Mitrović i ovde pokazuje upadljive retorske veštine i kompetencije. Svoj referat otvara rečenicom „Ovi naši prvi posleratni izbori za narodne poslanike biće prava

svečanost žena” (Mitrović 1945: 3), a njena argumentacija u celosti se zasniva na jukstapoziciji sa „starom Jugoslavijom”, tj. monarhijskim režimom, te, shodno tome, na doslednom kontrastiranju (perioda neposredno nakon) Prvog svetskog i Drugog svetskog rata. Mitrović u prvom koraku taktički poseže za „materinskom” argumentacijom ne bi li ukazala na obespravljen položaj žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji:

„Žene nisu smele da se mešaju u te važne državne poslove, a od tih poslova je zavisila sudbina zemlje i život i najmanjeg deteta. Na izborima u staroj Jugoslaviji, istina, nisu se ni mogla rešiti ta važna pitanja onako kako je to narod u svojim najširim masama hteo. Izbori su bili javni, a pored onakvog terora narodu nije bilo lako da na javnim izborima pobedi i to uz onakve smicalice, kakve su pravili oko izbora vladajući režimi i stranke. Pa i na takvim izborima narod je bio još više obespravljen i time što žene i majke nisu imale pravo da i one odlučuju o životnim pitanjima svoje zemlje” (*ibid.*).

„Koji put čoveka je strah da svakome, pa čak ni svakoj ženi, možda još nije dovoljno jasno kakva se istoriska prekretnica dogodila u životu žena, da su to one posle toliko vekova danas u Jugoslaviji jedanput zauvek dobile svoja prava, da se to u Jugoslaviji danas ostvaruje onakav položaj žena za kakav su se one i najnapredniji umovi čovečanstva vekovima borili. Toga mora postati svesna svaka žena i svaki iskreni rodoljub i demokrata” (*ibid.*: 4–5).

Mitri Mitrović je u ovoj prilici važno da istakne da je posleratna političko-pravna konstelacija *posledica spontane* narodnooslobodilačke borbe, tj. da se 1945. ozakonjuje i legitimiše borba u praksi već izvojevana kroz „duboke promene” u životu naroda koje je doneo otpor fašističkoj okupaciji, a „koje bi se teško mogle propisati dekretima i zakonima”: „Isto je tako i zakon o pravu glasa žena došao mnogo kasnije nego što smo mi to svoje pravo, na našim oslobođenim teritorijama, još od 1941. godine, koristile” (*ibid.*: 5). Ravnopravnost polova, prema shvatanju Mitre Mitrović, neupitna je i demonstrirana je zajedničkim otporom muškaraca i žena pred neprijateljskim fašističkim snagama, a „ta ravnopravnost upisana je sada i u zakone koje je donela na svom III zasedanju Privremena narodna skupština. Ta ravnopravnost zagarantovana je i programom Narodnog fronta” (*ibid.*: 7). U kontekstu ovog rada naročito je značajno to što se Mitra Mitrović u svom referatu osvrće i na diskurse (i metafore) *materinstva* za kojima su posezali čelnici Kraljevine, tj. dijalektiku *roda i nacije* u tim diskursima:

„Kad je reč o pravima žena i majki i njihovoj nacionalnoj svesti, neminovno nam se nameće poređenje između stare i nove Jugoslavije. Ranije, kad god je zemlja

bila u teškoj situaciji ili ratnoj opasnosti, uvek su se pevale licemerne slavopojke i obećanja ženama i majkama – 'koje treba da pokažu visoku nacionalnu svest', 'koje su dužne...', 'koje moraju da žrtvuju i sebe i svoje sinove u interesu države'. Polagale su se nade u njihovu svest i tada se smatralo da su one zrele i dorasle za te velike žrtve. *A kada se rat završio – uzmimo za primer Prvi svetski rat – sa laži se skinulo svetlo ruho Majke Jugovića, a majke su ostale u zapečku, prevarene i unesrećene* (*ibid.*: 8, istakla Z. S.).

Osim plediranja za prosvetiteljsko raskrinkavanje hipokrizije politika (socijalnog) materinstva u dotadašnjoj istoriji političkog života na teritoriji Jugoslavije, Mitra Mitrović, kako je već naznačeno, stalno iznova ističe i upadljiv kontrast u poređenju s NOB-om i Drugim svetskim ratom, a sve to ne bi li ubedila žene da u što većem broju izađu na birališta i da na izborima daju glas listi Narodnog fronta („glasajući za listu Narodnog fronta, glasamo za tekovine narodno-oslobodilačke borbe”; *ibid.*: 14), tj. da se odupru propagandi opozicije („jer oni koji bi istakli listu protiv Narodnog fronta, to su oni isti pod čijim smo režimima godinama živele ponižene i obespravljene”; *ibid.*):

„U ovom velikom oslobodilačkom ratu nikome ništa nije obećavano. [...] Žene i majke pozivane su u borbu kao kćeri naroda koji strada, pozivane su bez licemerja i obećanja. Ali su posle rata zadržala sva svoja prava izvojevana u surovoj borbi s fašizmom i svakog dana stiču sve veća. I u tome je duboki jaz koji deli ovu, novu narodnu vlast od one u staroj Jugoslaviji. U novoj Jugoslaviji žene mogu spokojno gledati u budućnost, jer je ona svakog dana sve svetlija, a ravnopravnost žena biće sve punija i šira uporedo sa tim kako se naša zemlja podiže i obnavlja” (*ibid.*: 8–9).

U istom tonu i maniru, Mitra Mitrović završava svoje izlaganje:

„Kada su vlastodršci stare Jugoslavije hteli da opravdaju zašto ne daju pravo glasa ženama, mnogi su često govorili da su žene 'nepoznata činjenica' u politici, da je vrlo opasno dati im pravo glasa, jer su neuke u politici, u suštini reakcionarne i tobože pod uticajem mračnih sila. Ove godine narodno-oslobodilačke borbe pokazale su da žene nisu bile nikakva 'nepoznata činjenica' u politici, a najmanje pod uticajem reakcije, jer su se na jedan doista veličanstven način [...] izjasnile naočigled celom svetu protiv fašizma i svih mračnih, izdajničkih sila koje su ga pomagale” (*ibid.*: 15).

U ovom referatu Mitra Mitrović ni u jednom trenutku ne upotrebljava reč „feminizam”. Razume se, razloge za to treba tražiti u dobro poznatom otporu komunista i komunistkinja prema ovom pojmu kao označitelju (malo) građanskih ili „buržoaskih” stavova i politika, ali i u načelnom stavu da se

rešavanjem klasnog ujedno rešava i tzv. žensko pitanje. Petnaest godina kasnije, u bitno drugačijem *kontekstu*, nakon raspuštanja AFŽ, organizacije koja je u Mitrinom životu imala veliki značaj, ali i *vrsti* publikacije, kao autorka dragocene studije *Položaj žene u savremenom svetu* (Митровић 1960), Mitra Mitrović – sada već nakon distanciranja od rada Partije i režima, a nedugo pred penzionisanje – iznosi feminističke stavove koji se i dalje, prevashodno na tragu Klare Cetkin, ali i Engelsa (Friedrich Engels) i Bebel, zasnivaju na otporu „buržoaskom feminizmu”, odnosno samom pojmu *feminizma* kao „buržoaskog” nasleđa. Međutim, u ovoj prilici, premda i sama nedvosmisleno diferencira „buržoaski” i „levi” (socijalistički, marksistički, komunistički) feminizam, ne odričući se vizure jedne marksistkinje (*ibid.*: 15), ona pokazuje upadljiv stepen tolerancije i razumevanja za tekovine umerenog i radikalnog *građanskog* feminizma, težeći da borbi za prava žena pristupi *holistički* i što inkluzivije moguće, sada s naglašenije i radikalnije *feminističke* (autorske) pozicije.

„Kažu da je pomalo zastarelo govoriti o takozvanom ženskom pitanju, kao da je savremeni svet prevazišao taj problem. A problem je, međutim, prvorazrednog značaja, i političkog i sociološkog. Proteže se već skoro vek i po kao društveno pitanje, takav je da se ne da zaobići, – sad još više, u savremenom svetu, kad je *načert*, kad je počeo da se rešava” (*ibid.*: 5, istakla Z. S.).

„Ali se čini da ovde, kod ovog problema, skoro više nego i kod rasnog, i kod klasnog, porobljavanje je još ogoljenije, još složenije, jer ne zavisi samo od moćnih, ne zavisi samo od dalekih i tuđih, bogatih ili belih, već i od samog svog najbližeg, čoveka, pojedinca, oca i brata, čak sina, koji ni sami ne mogu da iziđu iz okvira predrasuda” (*ibid.*: 6, istakla Z. S.).

Mitra Mitrović smešta pokret(e) za prava i emancipaciju žena u vrlo obuhvatan, globalni, transnacionalni okvir, posežući za relevantnim statistikama (poput onih Uneskovich ili UN-a) ne bi li ukazala na diverzitet i ključne tendencije u položaju žena širom sveta i borbama za promene tog položaja. Pritom se posebno osvrće i na politička prava (uključujući sifražetsku borbu, npr. čuvenu konvenciju u Seneka Folsu, tradicije liberalnog feminizma oličenih u delovanju Dž. S. Mila), i na pravo na rad i zaradu, i na ekonomska prava, pravo na obrazovanje, te najzad na „psihologiju žene i njeno stvaralaštvo”, kreativne inicijative i prakse žena. Između ostalog, opredeljuje se za „dve savremene knjige koje govore o ženskoj prirodi, njenoj psihološkoj konstituciji” (*ibid.*: 171) – *Psihologiju žene* Helene Dojč [Helena Deutsch] i *Drugi pol* Simon de Bovoar [Simone de Beauvoir]. Drugu među njima opisuju

kao „izvanrednu knjigu” (*ibid.*: 177) i teži da jugoslovenskim čitateljicama prenese njihov epohalni značaj i upozna ih s ključnim hipotezama, uvidima i zaključcima njihovih autorki. Tek razmatranje publikacije *Položaj žene u savremenom svetu* pokazuje do koje je zapravo mere Mitra Mitrović bila naklonjena feminizmu – dakle, nezavisno od partijskog delovanja ili drugih aspekata njenog javnog angažmana – te koliki je značaj sama pridavala emancipaciji žena kao neizostavnom koraku u društvenoistorijskoj borbi za pravedniji svet (up. Petrović 2019).

U isti mah, uvažavanje njenog celovitog autorskog korpusa preoznačava i njen rad unutar Omladinske sekcije Ženskog pokreta i lista *Žena danas*. Drugim rečima, upravo *biobibliografija* Mitre Mitrović, između ostalog, usmerava istraživačku pažnju ka osobenom poimanju i praktikovanju *feminizma* (opterećenog tzv. buržoaskim konotacijama) u jednom pritajeno, ali nesporno *komunističkom* časopisu. Ovaj – na prvi pogled bi se reklo – neobični amalgam, koji se može objasniti relevantnim narodnofrontovskim politikama na globalnom nivou, zapravo se ispostavlja kao razumljiv i dodatno utemeljen ukoliko imamo u vidu toleranciju Mitre Mitrović, kao prve među jednakima u uredničkim kolektivu, za tekovine tzv. građanskog feminizma. Njeno snažno, celoživotno interesovanje za *žensko pitanje*, kako u okviru markističkih i socijalističkih ideja i doktrina tako i mimo njih, najverovatnije je i samo doprinelo inkluzivnosti *Žene danas* kada su u pitanju rodne politike i konceptualizacije/prakse feminizma. To je još jedna u nizu potvrda o značaju biografskog pristupa pri rekonstrukciji delovanja urednica, a samim tim i politika štampe.

Osim u pomenutim publikacijama, u kojima autorka direktno govori o feminističkoj teoriji i praksi, za mogućnostima sličnog (pre)označavanja može se tragati i u izdanju *Otpisana*. U svojim „papirićima” Mitra Mitrović i eksplicitno i implicitno progovara o raslojenim modalitetima ženskosti/ženstvenosti, rodnim dimenzijama na različitim nivoima njenog iskustva (porodica i odrastanje, političko organizovanje, svakodnevnica), rodno relevantnim fenomenima koje je sama iskusila ili kojima je kroz vreme svedočila. I to takođe čini kroz samopreispitivanja:

„U mojoj varošici vladala je u izvesnom smislu atmosfera čitanja pre svega kod devojaka [...] To je održavalo neku povezanost među nama.

[...] Neodređeno sam govorila zato što sam se, *veoma se dobro sećam*, kolebala između obaveze i odgovornosti ove vrste: ima li smisla, kao što bi trebalo prema mojoj novoj svesti, govoriti im određeno o nekom drugom svetu koji ja spremam s

mojim drugovima, u kome bi one dobile svoju vrednost, nije li to suviše odgovorno razbijati njihov mirni i utabani put bez obzira što u ovoj palanci tako intenzivno čitaju, čak i socijalnu literaturu. Mogu li preuzeti na sebe, prouzrokujući u njima još dublje nemire, prekid njihovog utabanog puta. *Gotovo slične dileme kao kod pisanja prikaza Desankinih pesama.* Sve se to sudaralo jedno s drugim.

[...] *Gotovo da sam više razmišljala o njihovim udajama.* Ne toliko ovih koje su čitale, više još o onim drugima iz moje okoliine. [...] Taj čudni i tužni pomalo svet udavača oko mene, unapred već nesrećan u tom očekivanju i nesigurnosti, stalno mi je prisutan i liči na muve koje su se uzvrtele u vrelom letnjem danu. [...] Neki roditelji sa strepnjom čekaju [...] Neki roditelji ne dopuštaju devojci uopšte šetnju – glas o tome da ona nije ni s kim išla u šetnju, nadaju se da će dovesti mladoženju.

[...] Varošica i dalje ostaje jedan dragi (simpatični) mali spektakl, uglavnom uvek letnji, s malo ironije nešto literarno obojene. Moja mašta igrala se komšinicinom namolovanom kosom, tužno se poigravala njenim brakom [...]” (Mitrović 2023: 88–90; istakla Z. S.).

Kada je reč o njenom i angažmanu i drugih mladih žena u KPJ tridesetih godina 20. veka, Mitra Mitrović detaljno govori o ondašnjoj percepciji konvencionalne ženstvenosti (up. Јоргић Степановић 2021a): „Šminkala sam se, tj. uvek stavljala puder na lice i ruž za usne. To je već bilo previše za jednu revolucionarku”; „ta pažnja, ’ženska’, prema odevanju, pa još šminkanje, prećutno je automatski svrstavano u kategoriju malograđanskih navika”; „još dublje, kasnije, tumačeno, i teoretskije, kao znak ženske porobljenosti, potreba kindurenja je znak podređenosti mužu, svođenje na nižu ličnost, još iz davnih vremena”; „ne može se biti dama i revolucionarka” (*ibid.*: 186). Upadljivo je, ipak, da i ovde možemo pronaći tragove interiorizacije maskulinih merila i vizura: reč „žensko” spontano se, naime, na rubovima diskursa, donekle nekritički poistovećuje s pojmom „malograđansko”.

Pratkovanje *feminističkog kao antifašističkog* i istovremeno (pritajenog) *komunističkog* angažmana bilo je uočljivo, dakle, ne samo u uredničkoj politici *Žene danas* već i u neposrednim življenim iskustvima mladih komunistkinja, među kojima i Mitre Mitrović, i to u svim porama života. Pre i posle svega, razume se, u direktnim, bilo legalnim ili ilegalnim, političkim akcijama, budući da su mnoge od njih učestvovalе i herojski poginule u antifašističkom otporu nacističkoj okupaciji (up. „Nijedna od drugarica članova redakcije nije umrla prirodnom smrću. Sve su ubijene”; Митровић 1959: 413). Mitra Mitrović jedna je od preživelih koja je ostavila dragocena svedočanstva. Stoga njene publikacije, s jedne, i njeni članci u časopisu *Žena danas* – uglavnom potpisani inicijalima zbog cenzure (v. Костић, Аћимовић 2021) – s druge

strane, mogu i treba da se čitaju u komparativnoj perspektivi (up. Barać 2017). Svi oni sadrže snažno zagovaranje (kolektivistički orijentisane) etike ljubavi, brige i solidarnosti – zasnovane ipak na duboko polarizovanoj, „crno-beloj” globalnoj političkoj situaciji i nužnosti pozicioniranja protiv fašizma – te percepciju ličnog kao političkog i obratno, pri čemu se termini *feministkinja* i *antifašistkinja* uzajamno impliciraju i ultimativno postaju sinonimni (up. Barać, Simić 2024).

Takva konstelacija odrazila se, očigledno, i na modalitete uređivanja ovog časopisa. Krajem 1943. godine, kada je na novooslobođenim teritorijama u BiH sama uređivala obnovljenu *Ženu danas* – sada kao glasilo AFŽ – Mitra Mitrović je zabeležila:

„Sama se mučim da uredim *Ženu danas*. Ništa ne radim za ovaj broj *Borbe*. Svi su zauzeti oko drugih listova i materijala, i niko ne može da mi pomogne.

Osećam neku obavezu prema drugaricama da prelom napravim po njihovim shvatanjima i ukusu, da me ne grde posle rata. Ko će me i grditi? Već znam da ga neće ugledati ni Olga Alkalaj, ni 'plava' Olga, niti će mu se radovati Ket i široke ruke davati priloge iz svoje radnje perjem koja kao da i postoji samo zbog tih priloga. Neće ni Nataša doći pobedonosno sa ekspedicije na stanici, niti će se Vukica i Anđa smeјati kako se mi vešto dovijamo” (Mitrović 1953: 160).

Neke od urednica i saradnica, naime, već su bile mrtve pre nego što je časopis *Žena danas* iznova pokrenut i legalizovan. Stoga Mitra Mitrović dodaje:

„Radujem se što šampamo *Ženu danas*, ali me sam rad mnogo uznemiruje. Treba urediti časopis onako kako smo ga zajedno uređivale u našoj maloj redakciji, Pašićeva šest, mezanin desno, gde smo sve mogle da stanemo samo ako neke sednu i na drva kraj peći. Kakve su to sve teškoće bile” (*ibid.*).

„U Drinićima nema cenzure, list se šampa besplatno, sve je drukčije, ali ga sama radim...

Uznemirena sam, sva iskidana, i zbog nečega plaćem” (*ibid.*: 161).

Svedočanstvo Mitre Mitrović iz prve ruke govori u prilog tome da je *Žena danas* bila presudno kolektivistički projekat, koji su zajedničkim snagama i uprkos stalnim opasnostima i „teškoćama” sprovodile *žene kao grupa* (levih feministkinja). U samom početku, na marginama monarhijskog režima i pod pretećom senkom cenzure, Mitra Mitrović, poput drugih komunistkinja, bila je svojevrсна „nepriznata” urednica lista, urednica *u senci* i *iz senke*, skrivena iza prihvatljivijih diskursa ženskosti/ženstvenosti/feminizma, ali odlučna u tome da od feminističke borbe, kao ni od antifašističke i komunističke, ne

odustane. Tokom Drugog svetskog rata, ona je bila ekskluzivna urednica *Žene danas*, urednica čije je ime bez problema moglo da se nađe u impresumu lista, ali sada odlučna u tome da očuva sećanje na predratnu *Ženu danas* kao zajednički poduhvat i nasleđe mladih komunistkinja. Mitra Mitrović je, kako sama podseća 1959. godine, u prvom posleratnom broju zapisala:

„Tada, 1942. godine, radila sam kao da sam ga radila s njima zajedno – u mozak se useklo: treba ga urediti onako kao da ga uređujemo zajedno u našoj maloj redakciji. Čitav jedan deo života, mladosti, rada ove grupe antifašistkinja tako je usko vezan za rad oko ovog prvog antifašističkog ženskog lista, tako nas je usko povezao međusobno, a bio doista tako plodotvoran u pogledu uticaja na žene, iako je to bio samo list, u pogledu mobilizacije žena u borbi za njihova prava, u borbi protiv fašizma, protiv imperijalističkog rata, za odbranu domovine – da u razvitku antifašističkog pokreta žena i njihove borbe predstavlja svetlu stranicu” (Митровић 1959: 423).

Simbolično, zahvaljujući njenom aktivnom sećanju, sve žene koje su učestvovalе u osnivanju i publikovanju *Žene danas* pre Drugog svetskog rata ostale su na izvestan način *urednice* i *saradnice* ovog časopisa i tokom rata, kada je osnovan AFŽ: kako one koje su još bile žive, ali nisu faktički pomagale Mitri Mitrović, tako i one već mrtve, kojima je ona težila da oda dug i poštovanje svojim samostalnim i osamljenim radom na obnovljenom listu. U tom trenutku, više nije bilo potrebe za pritajenim, skrivenim i palimpsestnim urednikovanjem same Mitre Mitrović. Ipak, obnovljena *Žena danas* pojavila se puna tragova i uspomena na predratni urednički kolektiv, memorišući na taj način novu, osobenu vrstu *urednikovanja iz senke* (*žena kao grupe*) u granicama Jugoslavije.

ZAKLJUČAK

U dragocenim memoarima sročenim u periodu oko Drugog svetskog rata (*Tako je nekad bilo*), Paulina Lebl Albala, jedna od urednica *Ženskog pokreta*, primećuje, u ispovednom maniru, kako je grešila što se nije bavila dnevnim politikom, kao ni drugi intelektualci, i time prepustila vlast „manjini očajno samoživih, vlastoljubivih i nedemokratskih ljudi”, smatrajući da bi razvoj Kraljevine SHS/Jugoslavije, da su intelektualci u većoj meri bili neposredno angažovani u političkoj areni, verovatno „bio sasvim drukčiji” (Lebl Albala 2025: 263). U sličnom periodu, Mitra Mitrović, jedna od urednica *Žene danas* – javno, u političkom govoru, u težnji da odbrani tekovine NOB – podseća da su žene u ovoj državi, uključujući i intelektualke, u svakom slučaju bile udaljene od političkog života, tj. da im nisu bili omogućeni prilazi do političke moći i uticaja koji su njihovim savremenikima, muškarcima, ipak bili znatno dostupniji: „Žene nisu smele da se mešaju u te važne državne poslove, a od tih poslova je zavisila sudbina zemlje i život i najmanjeg deteta” (Mitrović 1945: 3, up. Mitrović 2023). Osvrćući se na period koji prethodi stvaranju Kraljevine, u spominjanim memoarima (*Moj život sa Jovanom Skerlićem*), Klara Skerlić uspostavlja kontrast između *Zapada* i *Istoka* (što i inače neretko čini u svom proseyu) kako bi ukazala na *spontanu* rodnu polarizaciju u političko-intelektualnoj areni, polarizaciju koja se, po svemu sudeći, održala i u međuratnom razdoblju: „Na Zapadu će čovek instinktivno prići ženi, bilo da se s njom zabavlja, bilo prosto iz galanterije i učtivosti. U Beogradu, *on će potražiti čoveka, ili ljude, da bi časkao o politici, a žene će nastojati da se skupe zasebno, na drugom kraju*” (Скерлић 2021: 127, istakla Z. S.).

Ova tri navoda sažeto, sugestivno i slikovito upućuju na neke od ključnih hipoteza, ali i zaključaka do kojih se došlo u ovom istraživanju. Najpre, kako je već utvrđeno, intelektualci u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, uprkos

čestim političkim aspiracijama i istupanjima, ali i svojevrsnom statusu „elite”, nisu imali stvarnu političku moć i uticaj kakve su imali zastupnici političkih stranaka i predstavnici vlasti. Za intelektualke bi se pak moglo reći da su delile položaj građana, pa tako i *elite*, drugog ili čak trećeg reda. Tokom skoro čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije, na šta podseća i Mitra Mitrović, nije došlo do priznanja ženskog prava glasa niti do značajnije participacije žena u ključnim političkim procesima. Štaviše, žene nisu bile u prilici da pristupe ni nekim drugim pozicijama moći/uticaja/odlučivanja – na primer, u akademskoj sferi, na univerzitetima, gde se, kako takođe svedoči Lebl Albala, podrazumevalo da visoke pozicije pripadaju isključivo muškarcima. Usled toga, žene su činile marginalizovanu i ranjivu društvenu grupu, pa im je angažman u javnosti – uključujući i onaj urednički – neretko služio za praktikovanje *meke moći*. Uz to, jugoslovensko društvo bilo je opterećeno patrijarhalnim nasleđem, ruralnim tradicijama, trajnim problemom siromaštva i nedovoljne prosvetčenosti, što je sve ostavilo traga na pozicioniranju žena u intelektualnom i periodičkom polju epohe, kao i na aspekte i mehanizme njihovog angažmana. S jedne strane, to ih je podstaklo na *kolektivističko* delovanje (u smeru poboljšanja socijalnih, zdravstvenih, obrazovnih i kulturnih politika), a s druge na naglašen *prosvetiteljski* impuls u javnim istupanjima. Možda i najbolje svedočanstvo o tome pružaju ženski i, naročito, feministički časopisi u Kraljevini, koji su, uz neposredno umrežavanje/grupisanje na nacionalnom i internacionalnom nivou, figurirali kao ključna platforma (grupnog) aktivizma žena u ovoj državi. To je jedan od razloga zbog kojih je njihovo izučavanje i danas relevantno – upravo ovi časopisi donose važna ili čak jedinstvena svedočanstva o istoriji feminizma, ženskoj istoriji, pa i feminističkoj istoriji u koordinatama Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Kako se u više navrata isticalo u historiografiji, Kraljevina je istovremeno bila prostor do kog je dopirao prodoran internacionalni talas modernizacije, premda je tu nailazio na teško savladive prepreke. Dijalektika modernizacijskih i tradicionalističkih stremljenja i praksi nije zaobišla ni ženski aktivizam: uticala je kako na (unutrašnju) dinamiku pokreta za emancipaciju žena u celini tako i na individualna/kolektivna profilisanja urednica i njihove uredničke politike. U historiografiji, naročito recentnoj, takođe se sugerše da je – između ostalog, i u kontekstu Kraljevine SHS/Jugoslavije – pri rekonstrukciji ženskog angažmana između dva rata, kao i u prethodnim periodima, plauzibilnije govoriti o pokretima za emancipaciju žena nego o feminizmu. S jedne strane, to se čini kako bi se ukazalo na

kontradikcije, paradokse, aporije, kompleksnost i polifoniju javnih agendi za promenu položaja žena – supostojanje i konzervativnih i progresivnih diskursa (o emancipaciji), u rasponu, primera radi, od klerikalnih do antiklerikalnih, etnonacionalističkih do internacionalističkih; s druge, kako bi se istakli kolektivističko usmerenje i grupni aktivistički impuls pokreta. Ovo istraživanje umnogome podupire te primedbe.

U njemu je, naime, ustanovljeno da su feminističke inicijative, barem kada je reč o prostoru današnje Srbije, često (strateški) težile da se saobraze kolektivističkoj orijentaciji, inače važnoj za intelektualnu i političku istoriju ovog podneblja. Takođe, (pro)feministička misao i angažman prodirali su na ovo područje sa zapada i istoka (Evrope) u raznim varijantama i hibridnim formama, te se od samih početaka (proto)feminizma u Srbiji može govoriti o fuziji individualističkih i relacionih argumentacija i pozicija, uočljivoj i u međuratnom periodu – uključujući i pozicioniranja urednica. Međutim, važno je iznova istaći da urednice periodike nisu nužno zastupale feminističke stavove, kao i da bi tek temeljnije (komparativno) istraživanje uredničkog pitanja, koje bi obuhvatilo čitav jugoslovenski prostor (od 1918. do 1941. godine), u punoj meri osvetlilo kompleksnost ove problematike.

Kako se pokazalo pri analizi pojedinih časopisa i biografija/portreta njihovih urednica, obuhvatanje raznolikih inicijativa i aktivnosti žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji jedinstvenim pojmom *feminizam* nije, dakle, metodološki opravdano i može da predstavlja oblik neutemeljene redukcije ili pak ogrešenja o istorijske činjenice. Drugim rečima, i ovde, kao i inače – na šta neretko upozoravaju same feminističke teoretičarke – treba izbegavati spontani impuls ka homogenizaciji ženskog izražavanja i feminističkog samoizražavanja. Utoliko je zaista uputnije posegnuti za obuhvatnom i unekoliko fleksibilnijom sintagmom *pokreti za emancipaciju žena*, pošto ona ostavlja prostor i za ona prividno ili deklarativno emancipatorska istupanja koja su, sagledana u odgovarajućem istorijskom, biografskom, ali i periodičkom mikrokontekstu, bila nefeministička ili antifeministička – npr. onda kada su podupirala (proto)fašizam, što je u koliziji s osnovnim postulatima feminizma. Takođe, prostor se otvara i za one agende koje su pak svojevremeno podrazumevale otpor prema (*buržoaskom*) feminizmu, a iz današnje perspektive postaje jasno da su proizvele emancipatorske učinke upravo u smeru feminističkih politika i praksi – drugim rečima, njih danas možemo lako da sagledamo kao relevantne upravo u kontekstu feminističke i istorije feminizma.

U tom koraku, važno uporište jesu feministička epistemologija i etika, na koje se, manje ili više eksplicitno, oslanjam u teorijsko-metodološkom aspektu rada, s jedne strane, kao i insistiranje na što pažljivijem *mikroistorijskom* situiranju istraživačke (biografske) građe, s druge. Pristup utemeljen u feminističkoj teoriji i epistemologiji, u sprezi s mikroistorijskim fokusom / fokusom na rekonstrukcije *feminističkih biografija* urednica, nosi barem dvostruki potencijal: prvo, omogućava nam da (uredničke) aktivnosti žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji sagledamo i mimo dominantnih (patrijarhalnih) vizura, i drugo, a u skladu s time, pruža optimalni okvir za lociranje i proučavanje kako feminističkog angažmana tako i njegovog izneveravanja ili odstupanja od njega u samom delovanju urednica. Dakle, oslanjanje na ključne uvide feminističke epistemologije i teorije u načelu usmerava, na podsticajan i plodan način, kako dijahronijski pregled, rekonstrukciju geneze feminističkih i antifeminističkih ideja u odabranom društvenoistorijskom kontekstu, tako i njihovu analizu, problematizaciju i revalorizaciju iz savremene perspektive. U isti mah, mikroistorijski fokus na politikama svakodnevice, koje se iščitavaju iz odabranih ego-tekstova (memoara, autobiografija i dnevnika) pojedinih urednica čije se biografije rekonstruišu – a kroz holistički pristup individui kao istovremeno *javnoj* i *privatnoj* – pruža nove, dragocene uvide ne samo u domenu istorije feminizma već i u polju ženske istorije.

Osim na sintagmu *pokreti za emancipaciju žena*, pri razmatranju delovanja intelektualki/urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, uputno je osloniti se i na sintagmu *žensko pitanje*, koja je bila frekventna u javnosti tog doba, premda s različitim predznacima i konotacijama. S jedne strane, *žensko pitanje* postavljalo se i u periodima koji prethode osnivanju Kraljevine, pa je njegovo obnavljanje po osnivanju ove države neretko podrazumevalo kako brojne kontinuitete tako i manje ili više radikalne diskontinuitete s ranijim razdobljima / (proto)feminizmima / pokretima za emancipaciju žena. Neposredno uoči i nakon osnivanja nove države, jugoslovenske intelektualke i aktivistkinje, uključujući i (buduće) urednice štampe, što je važno iznova istaći, masovno su bile svesne rodni dimenzija, odnosno relevantnosti i potencijala feminizma u kontekstu jugoslovenske (anti)modernizacije, osećajući potrebu i odgovornost da od feminističke politike ne odstupe, premda je njihov angažman u pojedinim slučajevima praktično bio izneveravan ili čak, ponekad, transformisan u svoju suprotnost. One su se neretko – bilo afirmativno ili polemički – oslanjale i na predratne tradicije *ženskog pitanja*, tj. (proto)feminizma.

S druge strane, ukoliko se termin *žensko pitanje* unekoliko dekontekstualizuje, tj. učini dovoljno prijemčivim i fluidnim da, u osnovnim crtama, uputi na najrazličitije aspekte i označi širok spektar pojava i problema koji se tiču *ženskosti/ženstvenosti/feminizma* tokom čitavog međuratnog razdoblja, a ne samo neposredno po osnivanju Kraljevine, kada su feministički diskursi upadljivo jačali u javnosti – može se reći da je upravo izoštren fokus na *ženskom pitanju* u svim njegovim varijantama bio distinktivna odlika ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Uprkos brojnim razlikama među njima – generacijskim, profesionalnim, ideološkim i ostalim – urednice periodike u Kraljevini vrlo često su insistirale upravo na *ženskom pitanju*, bilo da su pritom bile profesionalno ostvarene i u drugim poljima ili ne. Dakle, takozvano žensko pitanje figuriralo je kao jedna od *premissa* i istovremeno *differentia specifica* urednikovanja žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (u poređenju s delovanjima *urednika*).

Najзад, vratimo li se na primedbu Klare Skerlić, doći ćemo i do jedne od ključnih tačaka ovog istraživanja: do fenomena *zasebnog* grupisanja žena (urednica) u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Jedan od osnovnih uvida koji se u ovoj knjizi iznose jeste da se u slučaju Kraljevine SHS/Jugoslavije može govoriti o upadljivoj rodno-žanrovskoj polarizaciji periodičkog polja, te o svojevrsnoj podeli (uredničkog) posla. To znači da su urednice periodike u granicama Kraljevine SHS/Jugoslavije po pravilu uređivale štampu koja bi se mogla odrediti kao ženska i/ili feministička – onu koja je namenjena ženama i u kojoj preovlađuju razmatranja tzv. ženskog pitanja odnosno diskursi ženskosti, ženstvenosti i/ili feminizma. Pošto su od samog osnivanja Kraljevine SHS urednice bile sklone rodno zasnovanom *grupisanju* – a kako bi se izbeglo puko i neelaborirano poistovećivanje kategorija *ženskog*, *ženstvenog* i *feminističkog* pri (re)konstrukciji feminističkih biografija, te istovremeno opravdalo rodno motivisano homogenizovanje istraživačkog fokusa i njegovo „sužavanje” na figure *urednica* međuratne periodike (kao *grupe*) – posegla sam za teorijom serijalnosti Ajris Merion Jang i teorijom pozicionalnosti Linde Martin Alkof. Na ove teorije pozivam se jer smatram da se o grupisanju na temelju pola/roda, kao kategorija koje podležu opresiji patrijarhalnog sistema, može govoriti i u slučaju urednica periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, uprkos nezanemarljivim razlikama među njima. Kako je već naglašeno u uvodu, kao zvanično nepunopravne građanke – lišene prava glasa ili prava na priznatu (uredničku) odgovornost, uskraćene za participaciju u parlamentarnom, zakonodavnom i administrativnom aspektu vlasti, delujući u socioeko-

nomskom, političkom i kulturnom miljeu koji nije podrazumevao samo dominaciju (elita/zajednica) muškaraca već i visok stepen patrijarhalnosti – brojne (obrazovane) žene, pa tako i urednice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji jesu bile ujedinjene u naporima da feminizuju i/ili transformišu javnu sferu, gradeći u isti mah sopstveni autoritet i osvajajući pozicije autorstva. Rod je, u najkraćem, presudno uticao na barem tri važna faktora: njihovu vokaciju (pripadnost *kontrajavnosti* u kulturnom i intelektualnom polju epohe), žanr (uređivanje ženske i feminističke štampe), kao i na njihovu načelnu inklinaciju ka *ženskom pitanju*.

Druga upadljiva tendencija tiče se činjenice da je veliki broj urednica štampe u međuratnoj Jugoslaviji bio obrazovan i na različite načine delovao u domenu književnosti, prosvete i kulture. Ova tendencija, koja nije karakteristična isključivo za Kraljevinu SHS/Jugoslaviju, tj. koja se javlja i na transnacionalnom nivou, i sama je rodno specifična: uslovljena „poželjnim” ili „prikladnim” obrazovnim profilima, vokacijama i pozicijama od uticaja u (intelektualnoj) javnosti. Stoga je u ovom istraživanju poseban fokus usmeren na one urednice koje su se, na različite načine, bavile i književnošću. Rekonstrukcije biografija urednica predstavljaju važno svedočanstvo i o zvaničnim i o pritajenim rodnim politikama međuratne Jugoslavije, (samorazumljivom) rodnom kodiranju *elite* i figure *intelektualca/urednika*, kao i o ambivalentnim (anti)modernizacijskim procesima karakterističnim za ovo razdoblje – između ostalog, i iz književnoistorijske perspektive.

Treća pravilnost, takođe istaknuta u uvodu, odnosi se na karakter uredničkog angažmana žena. Kako je utvrdila Ida Ograjšek Gorenjak, veoma mali broj žena u Kraljevini imao je status profesionalnih novinarki, tj. u potpunosti se izdržavao od novinarskog posla. Shodno tome, urednice i saradnice periodike uglavnom su to bile sporadično/honorarno/volonterski, te je o njihovom angažmanu uputno razmišljati na tragu istraživača i istraživačica koji plediraju za fluidno i široko shvatanje žurnalistike, i to upravo iz rodne perspektive. Dekonstruktivistički impuls svojstven feminističkoj vizuri, poriv ka problematizacijama koncepata i tradicija na kojima počivaju kanonizacija, homogenizacija i monolitna percepcija autora i autorstva, dobro se prilagođavaju i *uredničkom pitanju* – pitanju (percepcije) urednika i urednikovanja – kao i ispitivanju uticaja kategorije roda na formalne i žanrovske odlike štampe i modele urednikovanja. S tim je u tesnoj vezi *tipološki* aspekt ovog istraživanja, koji je pak neodvojiv od onog *biografskog*.

Kad su u pitanju tipologizacije same štampe, a budući da su žene po pravilu uređivale žensku i feminističku štampu i da su upravo u njoj imale prostor za uredničku autoreprezentaciju (treba ponoviti da se njihova ime-na relativno frekventno sreću i kad je reč o redakcijama dečije i omladinske štampe, što zavređuje zasebne analize), ovde se, na tragu Toril Moi, polazi od premise da u prvom slučaju oznaci „ženski” treba pristupiti kao onoj koja – izuzev što se tiče žena – ne govori apsolutno ništa više niti o karakteru časopisa niti o njegovom uređivanju. U drugom, pod feminističkim časopisima i uredničkim politikama – shodno tome, i nastojanjima samih urednica – podrazumevaju se oni slučajevi u kojima se zauzima očita antipatrijarhalna i antiseksistička pozicija, odnosno gde se može izvesti nedvosmisleniji zaključak da je u uredničkim angažmanima *emancipacija* figurirala kao *vokacija*. Pri tom, kako je ustanovljeno u istraživanju, a što bi u budućnosti vredelo detaljnije razmotriti, proces etabliranja urednica *feminističke* štampe ponekad je podrazumevao i distanciranje ili otvoreno suprotstavljanje (visokotiražanoj) *ženskoj* štampi u užem smislu, pa samim tim i njenim urednicama.

Kad je pak reč o mogućnostima tipologizacije *urednikovanja* / *uređivanja* (ženske i feminističke) štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, takođe je moguće izvesti određene zaključke, i to na barem dva nivoa. Prvo, ovaj problem može se razmatrati u kontekstu recentnih, uglavnom anglo-američkih doprinosa teoretizacijama i klasifikacijama uredničkih modela, identiteta i praksi. Sledeći smernice feministički orijentisane Fijonuale Dilejn – njen poziv na oprez pri određivanju *urednika*, pitanje da li je pri definisanju i tipologizaciji uredničkih modela uopšte potrebno biti kategoričan – s jedne strane, može se govoriti o onoliko tipova uređivanja štampe koliko ima i samih časopisa ili redakcija. To je dodatno plauzibilno utoliko što je ženska i feministička štampa bila marginalna u odgovarajućem periodičkom kontekstu, pa su i modeli urednikovanja bili manje definisani, rigidni i podložni sistematizacijama nego, primera radi, oni svojstveni književnoj štampi. S druge strane, delimično oslanjanje na postojeće tipologije uredničkog rada, čak i ako one ne odgovaraju u potpunosti praksama žena / feminističkom pristupu, može da bude korisno i podsticajno iz nekoliko razloga. Najpre, ono nam omogućava da urednički angažman žena sagledamo i u kontekstu drugih angažmana u odgovarajućoj epohi odnosno da lociramo mesta preseka, usvajanja i variranja postojećih uredničkih modela: na primer, u slučaju časopisa Zofke Kveder Demetrović *Ženski svijet* / *Jugoslavenska žena*, koji je, kako se ispostavlja, figurirao kao svojevrsni *ženski pandan*

časopisu njenog supruga Juraja Demetrovića, *Hrvatska njiva*. Dakle, na osnovu uredničke tipologije ove ženske i feminističke časopise možemo da smestimo u širi kontekst časopisne produkcije i periodičkog polja, te da iz te pozicije lociramo nove sličnosti i razlike između i unutar tih korpusa. Takođe, razlikovanje harizmatskog, birokratskog i posredničkog tipa, na primer, za koje plediraju prominentni istraživači periodike poput Metjua Filpotsa (prvom bi donekle pripadao *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, a drugom *Ženski pokret*), u tesnoj je vezi i s politikama određenih časopisa, uključujući motivaciju pokretanja, odnose sa saradničkim krugom, orijentaciju publikacije. Izoštren fokus na individualnoj poziciji urednice, u slučaju harizmatskog uređivanja, neminovno baca novo svetlo i na sve ostale aspekte i blisko je povezan s dinamikom izlaženja, trajanjem, dometa publikacije – u ovoj knjizi objašnjeno je, i to upravo preko *portreta* Zofke Kveder, kako je bilo moguće da u tom trenutku i na tom mestu (u Zagrebu, tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata) postoji časopis poput njenog, te kakva je bila njegova recepcija, kako je i koliko ta recepcija zavisila od *harizmatske* (političke i autorske) pozicije urednice, i sl. „Birokratsko” usmerenje takođe nužno utiče na politike časopisa, što je očigledno iz primera *Ženskog pokreta*: individualna istupanja urednica su ređa i znatno utemeljenija u kolektivističkoj orijentaciji. Treći, posrednički tip u srpskom i jugoslovenskom kontekstu ne može se dovesti u vezu ni s jednom *urednicom* periodike, a to je važno zato što se iznova pokazuje formativni uticaj rodne dimenzije – žene u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nisu mogle da budu percipirane kao posredničke uredničke figure, jer naprosto nisu imale višestruke privilegije, habituse i prerogative koje muškarci jesu imali. Dakle, tipologije samog uređivanja, a ne isključivo periodike, važne su jer svedoče o pluralitetu uredničkih uloga, poziciji urednica u širim časopisnim mrežama, ali i (o rodnoj polarizaciji u) intelektualnom polju Kraljevine SHS/Jugoslavije u načelu.

Drugo, za mogućnostima tipologizacija urednikovanja u granicama Kraljevine SHS/Jugoslavije može se tragati i mimo već ustanovljenih modela. I tu se uočavaju određene tendencije i pravilnosti. *Ženski* i feministički časopisi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji neretko su bili glasila odgovarajućih udruženja, kolektiva, organizacija veoma raznolikih profila, kojima je zajedničko svojstvo upravo prisustvo i autoreprezentacija žena. U mnogim slučajevima, njihovo delovanje još nije u potpunosti sistematično istraženo, uključujući i biografije urednica. Stoga bi i celovito razmatranje uredničkog pitanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji podrazume-

valo da se ove lakune popune. Time bi se ujedno dodatno nijansirala i produbila diferencijacija između ženskih i feminističkih časopisa, odnosno osvetlila hibridizacija *ženskog*, *ženstvenog* i/ili *feminističkog* u ovim publikacijama. Takođe, stekao bi se potpuniji uvid u raslojenost i osobenosti ženskog aktivizma kroz prizmu uredničke instance i biografija pojedinih urednica. Reklo bi se, u svakom slučaju, da su ženski i feministički časopisi neretko obeleženi kolektivnim uredničkim praksama, što je i razumljivo ukoliko se uzme u obzir da su često figurirali kao glasila/organi ili propagandne publikacije ženskih organizacija/kolektiva. To važi, na primer, za *Ženski pokret*, *Jugoslovensku ženu* i *Ženu danas*. Međutim, sva tri časopisa znatno se razlikuju među sobom, pa treba biti oprezan prilikom mikrotipologija na osnovu uredničkog kriterijuma. Čini se da je najplauzibilnije poći od *motivacije* pokretanja i publikovanja časopisa. Dakle, prakse urednica u najvećem stepenu zavisile su od kolektivne orijentacije određene *organizacije* – Ženskog pokreta, Ženske stranke, odnosno KPJ i njenog omladinskog ženskog ogranka – pa tako časopisi u celini memorišu politike odgovarajućih kolektiviteta. U budućnosti, ako se pažljivije istraži delovanje Ženskog pokreta i Ženske stranke, na primer, moći ćemo detaljnije da sagledamo ove časopise i kroz prizmu uredničke instance. U sva tri slučaja, ipak, može se govoriti o snažnom naglasku na kolektivitetu, što znači da su potencijalno i *autorske*, a ne samo uredničke prakse u časopisima bile kolektivističke, obeležene visokim stepenom kolaborativnosti, usled čega je ponekad teško odrediti granice individualnih doprinosa. Međutim, ovde se ti individualni doprinosi rekonstruišu upravo kroz rekonstruisanje *bi(bli)ografija* pojedinih urednica.

Fokus na (feminističkim) biografijama urednica štampe ima barem dvostruk značaj i učinak. Prvo, kako je već naznačeno, on nam pruža dragocene uvide u domenu (ženske i književne) istorije, koji bi nam u suprotnom verovatno ostali nedostupni i nepoznati. Zasnivajući se kako na principima feminističke epistemologije i teorije (biografije) tako i na načelima mikroistorije, portreti urednica omogućavaju nam da ispitamo kako su pojedine žene percipirale *ženskost/ženstvenost/feminizam* svog vremena, kako su se pozicionirale spram raznih (rodno obeleženih) spoljnih činilaca i uticaja, na kakve su (rodno uslovljene) prepreke nailazile i jesu li ih i kako prevazilazile, kako su postepeno gradile (feministički) identitet, (urednički) autoritet, (zajednički) zastupale i sprovodile politike feminizma, osvajale pozicije autorstva u javnosti, kako su se odnosile prema različitim aspektima svojih (javnih) delovanja odnosno svog identiteta, te, između ostalog, svedočile

o stanju u intelektualnom, kulturnom, književnom i periodičkom polju svoje epohe; isto tako, ovaj fokus pomaže nam da uočimo kako su izgledale njihove svakodnevce, njihovi (uzajamni) odnosi različitih vrsta, da li i na koje sve načine njihovi tekstovi različitih žanrova, od javnih publicističkih (uredničkih) priloga, preko ispovesti, memoara, autobiografija, do najintimnijih svedočanstava (dnevnika), memorišu svojevrstne rodne konflikte u samim urednicama, kao i u njihovom okruženju – rečju, šta ove žene dale jesu ili nisu dale društvu, a šta društvo jeste ili nije dalo njima, upravo, između ostalog, s obzirom na njihov pol/rod, kako u širem sociokulturnom tako i u užem kontekstu, u okviru različitih ženskih i/ili feminističkih mikrozajednica. Rekonstruišući portrete urednica, koje su zauzimale pozicije (do) tad već ispunjene raznim konotacijama simboličkog kapitala, ujedno se osvetljava proces dekonstruisanja istih tih konotacija. Pokazalo se pritom da je identitet urednica štampe u međuratnoj Jugoslaviji ponekad oscilirao između književnog, s jedne, i aktivističkog/feminističkog pola, s druge strane – drugim rečima, da su bile rastrzane između borbe za *pravo glasa* i borbe za pravo na svoj (autorski) *glas*. U tom pogledu, ispostavilo se i da je o široko shvaćenom, izvorno ginokritičkom, orodnjenom pojmu *strepnja od autorstva* uputno govoriti i razmišljati i kad je reč o urednicama periodike u granicama Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ovaj fenomen zavređuje i zasebna, pažljivija razmatranja.

Drugo, rekonstruisanje biografija i bibliografija urednica relevantno je ne samo sa stanovišta književne ili pak ženske istorije već i, specifičnije, u domenu studija periodike. Rekonstruisanje portreta urednica znatno usložnjava, osvetljava i preoznačava uredničke politike odgovarajućih listova – počevši od uslova osnivanja, preko zastupljenih sadržaja, diskursa, političkih i idejnih usmerenja, strukture publikacije, sve do recepcije određenog lista. Kao što bez uvida u biobibliografiju Zofke Kveder ne bismo mogli u punoj meri da rekonstruišemo njenu specifičnu inverziju, zaokret od feminizma ka antifeminizmu – niti da razumemo (polemičku) recepciju njenog delovanja među feministkinjama mlađe generacije, uključujući urednice *Ženskog pokreta* (Paulina Lebl Albala) – isto tako bi nam ostali nejasni i nepoznati mehanizmi uređivanja pomenutog *Ženskog pokreta*, o kojima, barem kad je reč o njegovom osnivanju i inicijalnom publikovanju, važna svedočanstva ostavlja upravo Paulina Lebl Albala. Njen faktički *urednički* doprinos, bez uvida u njene memoare, ostao bi u senci nominalne pozicije članice redakcije (književnog odbora), a njegov opseg, značaj i širina ne bi došli do izražaja. Takođe, bez uvida u neobjavljen autobio-

grafski rukopis Milice Dedijer, vlasnice istog ovog časopisa tokom čitavog njegovog izlaženja (1920–1938), ostali bismo uskraćeni za svedočanstva iz prve ruke o tome kako je vlasnica jednog od dugovečnijih i heterogenijih ženskih ili feminističkih časopisa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji percipirala svoj angažman, na koje je sve načine i usled kojih činilaca razvijala (feminističke) političke stavove, zašto je i kako podržavala međuratne pokrete za emancipaciju žena. Ni nominalni i faktički urednički angažman njene bliske prijateljice, Mileve Milojević, u *Ženskom pokretu* (1921–1924) – ne bi bio osvetljen u punom intenzitetu i složenosti bez uvažavanja njene biografije, ali, naročito, i pažljivog rekonstruisanja njene bibliografije. Uvažavanje njenog pseudonima Nada Jovanović, tj. činjenica su Mileva Milojević kao *urednica* i Nada Jovanović kao *pesnikinja* zapravo ista osoba preoznačava politike *Ženskog pokreta* tokom uredničkog angažmana tada poznate feministkinje dvojnog (autorskog i rodnog) identiteta. Ona je, kao *udata* i ugledna aktivistkinja – čiji je suprug Borivoje Milojević imao važnu ulogu u intelektualnom i akademskom polju – oscilirala između politika individualističkog feminizma u svojoj poeziji i, delimično, književnoj kritici, s jedne, i relacije feminističke agitacije u javnim priložima potpisanim njenim imenom, s druge strane. Ova konstelacija, tj. mikroprimer Mileve Milojević / Nade Jovanović na upečatljiv način svedoči o protivrečnosti, ambivalenciji, kompleksnosti i raznorodnosti emancipatorskih praksi, modela i diskursa u novoformiranoj državi u periodu neposredno nakon Prvog svetskog rata, kao i o kreativnim, subverzivnim, janusovskim, palimpsestnim strategijama tadašnje feminističke borbe.

Ne manje važno, tek rekonstrukcije biografija (doduše, prilično ograničene i otežane) urednica časopisa *Jugoslovenska žena* – usmeravaju istraživačku pažnju prema *motivaciji* za pokretanje ovog lista (o kojoj su same urednice delom ostavile svedočanstva), a samim tim donosi nova saznanja o krucijalnim aspektima časopisa. Naime, ispostavlja se da je *Jugoslovenska žena* zapravo figurirala i kao glasilo osnivačica, članica ili barem pobornica i simpatizerki Ženske stranke, jedine političke partije tokom čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije koju su činile isključivo žene, i koja stoga predstavlja kuriozitet i značajan fenomen u istoriografiji. Isto tako, tek uvažavanje celovitog autorskog korpusa Mitre Mitrović preoznačava njen rad u listu *Žena danas*. Naizgled netipični amalgam feminizma, tada opterećenog tzv. buržoaskim konotacijama, i prikrivenog, ali nespornog komunizma (koji se može objasniti relevantnim narodnofrontovskim politikama na globalnom nivou), zapravo se ispostavlja kao razumljiv i dodatno

utemeljen ukoliko imamo u vidu toleranciju Mitre Mitrović, kao prve među jednakima u uredničkim kolektivu, za tekovine tzv. građanskog feminizma, toleranciju koja se bez sumnje iščitava iz pojedinih njenih publikacija objavljenih mimo *Žene danas*. Njeno snažno, celoživotno interesovanje za *žensko pitanje*, kako u okviru markističkih i socijalističkih ideja i doktrina tako i mimo njih, najverovatnije je i samo doprinelo inkluzivnosti *Žene danas* kada su u pitanju rodne i politike/prakse feminizma.

Dakle, biografije urednica važne su, između svega ostalog, i zato što, uz eksplicitne iskaze, (uredničke) priloge u odgovarajućoj štampi, figuriraju kao prvorazredni izvor za razumevanje motivacije pokretanja pojedinih časopisa. Eklatantan primer u tom pogledu možemo naći u časopisu *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*. Ukrštanjem uredničkih iskaza i portreta njegove vlasnice i urednice, Zofke Kveder, dolazi se do uvida je njeno oslanjanje na *feminini* koncept *ženskog časopisa* bilo taktičko i predstavljalo izvestan oblik žanrovsko-ideološke mimikrije, čiji je cilj bilo propagiranje (etnocentričnog) jugoslovenskog unitarizma. Time se implicira i iznova potvrđuje da su se listovi sličnog naslova/koncepta u javnosti i sami percipirali kao marginalni i bezazleni, tj. *feminini*. Međutim, time se u isti mah otvara i pitanje političkog aspekta ženske i feminističke štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, koje je već dotaknuto u uvodu. Valja iznova naglasiti da je *ženska i feministička štampa* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji neretko, ujedno, bila i *politička štampa*. Drugim rečima, njene urednice (*kao grupa*), bez obzira na to što su bile ujedinjene u svom referisanju na *žensko pitanje* odnosno diskurse ženskosti, ženstvenosti i/ili feminizma, istovremeno su se vodile i raznim drugim političkim motivacijama, ambicijama, pozicijama i aspiracijama. Takva *politička* tendencija prisutna je u čitavom međuratnom razdoblju. Ovde sam poseban fokus usmerila prema časopisima *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, *Ženski pokret* i *Žena danas*, tj. političkom pozicioniranju pojedinih njihovih urednica. Takav pristup bilo bi dragoceno primeniti i u slučaju drugih (urednica) ženskih i/ili feminističkih časopisa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Kako bi se, u kontekstu političke istorije, delimično osvetlili kolektivni i individualni angažmani urednica u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ocrtale glavne koordinate delovanja *žena kao grupe*, ali i dopunili postojeći i postavili novi osnovi za istraživanja uredničkog pitanja i kritičku analizu diskursa međuratne štampe i feminizma, predložila sam da je korisno zadržati se na dva fenomena, dve naročito upadljive tendencije karakteristične za dinamičnu genezu *ženskog pitanja* na ovom podneblju. S jedne strane, reč je o tzv. porodičnim metaforama – rodno obeleženim metaforama mate-

rinstva i sestrinstva. S druge strane, nezaobilazno i podsticajno jeste i razmatranje (komplementarnog) *nacionalnog pitanja*, problema nacionalnog (samo)opredeljenja i (samo)određenja u svetlu tzv. *ženskog pitanja* i obratno, a uz uvažavanje odgovarajućih „porodičnih metafora”. Na taj način dijalektika *roda i nacije* u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i njena relevantnost sagledavaju se iz novog ugla, a preovlađujući istoriografski pristupi – po pravilu koncentrisani na *nacionalno pitanje* (u optici političkih i intelektualnih elita) – nužno revidiraju.

U ovoj knjizi tek se nazire zanimljiva trajektorija dijalektike roda i nacije s obzirom na tzv. porodične metafore: najpre, kako je detaljno pokazano na primeru časopisa Zofke Kveder, njena pozicija tik posle rata podrazumevala je visok stepen stapanja nacionalnog i ženskog pitanja, tj. nacionalizacije metafora materinstva/kćerinstva i sestrinstva; potom, nakon prividne stabilizacije političkog poretka u novostvorenoj državi, časopisi s radikalnijim feminističkim usmerenjem, poput časopisa *Ženski pokret*, težili su, u načelu, izbegavanju *kćerinske* (auto)identifikacije, *dekolektivizaciji* (kulta) materinstva, kao i *denacionalizaciji* (pojma) *sestrinstva*. Drugim rečima, sestre Srпкиnje, Hrvatice, Slovenke / sestre Jugoslovenke postajale su u njima sestre *žene* i sestre *feministkinje*. Najzad, u istom političkom govoru iz 1945. godine na koji se referiše u uvodnom pasusu, Mitra Mitrović beskompromisno pledira za prosvetiteljsko raskrinkavanje hipokrizije politika (socijalnog) materinstva u dotadašnjoj istoriji političkog života na teritoriji Jugoslavije, dotičući se i porodičnih metafora, koje su, prema njenom sudu, prikrivale retrogradne, između ostalog i patrijarhalne političke pozicije tokom čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ovaj aspekt istraživanja takođe zavređuje pažljivije razmatranje i obimniju kritičku analizu. Između ostalog, upravo biografije urednica, u sprezi s kritičkom analizom časopisnih diskursa, mogu da budu naročito inspirativne i plodotvorne u tom smeru, preoznačavajući ne samo uredničke politike odgovarajuće štampe već i naše razumevanje međuratnog feminizma u načelu. U ovoj prilici, pažnja je primarno usmerena na prostor današnje Srbije i/ili delovanje urednica koje su se bavile književnošću. Međutim, ako bi se detaljnije rekonstruisali urednički portreti, odnosno (feminističke) biografije, rad i angažman drugih urednica na svim područjima Kraljevine – što je dosad učinjeno, primera radi, u slučaju doprinosa Marije Jurić Zagorke – zasigurno bismo imali potpuniju sliku o periodičkom, intelektualnom i političkom polju međuratne Jugoslavije.

Naposletku, treba se vratiti i na početak i osvrnuti se na sam naslov ove knjige. Imajući u vidu raslojenost pokreta za emancipaciju žena, koja se,

između ostalog, reflektovala i kroz delovanja urednice štampe i njihove portrete, mogli bismo izvesti zaoštreniji zaključak da je mnoge urednice (ženske i feminističke) periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, uprkos brojnim, neretko i kapitalnim razlikama među njima, ujedinjavala upravo svest o emancipaciji kao vokaciji. Kao što se ni između ženskih i feminističkih časopisa ne može nužno i uvek uspostaviti čvrsta granica, te s obzirom na to da su ovi časopisi bili obeleženi širokim spektrom drugih (političkih) pobuda, tendencija i učinaka, isto tako se ne može decidno tvrditi ni da je vokacija figurirala kao emancipacija, odnosno prostor borbe za prevladavanje vladajućih rodni konvencija, modela i uloga, isključivo u feminističkim, a ne i u ženskim časopisima. I suprotno, prividno emancipatorska istupanja ponekad su bila paravan za retrogradne političke pozicije. Ipak, kako pokazuju rekonstrukcije njihovih biografija, urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji odlikuju barem dva zajednička svojstva. S jedne strane, to uglavnom nisu bile „obične žene“, već one koje su – bilo zahvaljujući svojim ambicijama, aspiracijama i pregnućima netipičnim za žene njihove epohe i prevladavanjem prepreka koje je pred njih postavljao patrijarhat, bilo usled kontakata s pripadnicima „društvene elite“, uticajnim muškarcima, bilo kroz uzajamno umrežavanje i kontinuiranu saradnju s drugim ženama i/ili feministkinjama, ili pak svim ovim činiocima zajedno – menjale intelektualnu i društvenu istoriju Jugoslavije kroz praktikovanje meke moći, bile zapažene u intelektualnoj javnosti epohe, značajno uticale na promovisanje i diseminaciju feminističkih ideja. Čitajući, manje ili više pomno, domaću i inostranu (žensku i feminističku) štampu, težeći, kao žene, za dostupnim modelima formalne edukacije (nekad i pionirski), nailazeći na prepreke u akademskom kontekstu, okrećući se alternativnim, neformalnim (obrazovnim) putanjama, ili pak stremeći internacionalnim umrežavanjima i vaninstitucionalnom aktivizmu, uključujući i angažman u periodici, urednice štampe u Kraljevini SHS/Jugoslaviji oblikovale su – na izvestan način *zasebnu* – istoriju (feminističkih) ideja, političkih pozicija, stavova, autorskih i čitalačkih, književnih i književnokritičkih praksi, istoriju čiju raslojenost, složenost i značaj tek treba rekonstruisati u punom opsegu. Takva pažljiva rekonstrukcija – istovremeno insistiranje i na javnim i na privatnim komponentama njihovih iskustava, koje je nekad teško razdvojiti i obuhvatiti u punoj složenosti, ali za kojima je ipak neophodno tragati – omogućila bi nam, između ostalog, i da iz književnoistorijske perspektive bolje razumemo i pouzdanije ustanovimo da li je, zašto, kada i kako sve u delovanjima urednica, neretko rastrzanih između aktivističkog i autorskog pola, dolazilo do reakcija na patrijarhalnost/patrilinarnost književnog i

periodičkog polja, a posledično i do svojevrstnih praksi samogetoizacija. U tom procesu, kako je ovde sugerisano, uputno je insistirati na dijalektici *tipičnosti* urednica u kontekstu odgovarajuće (ženske) istorije i njihove *izuzetnosti*, čija je jedna od manifestacija bila upravo njihova vokacija, činjenica da su bile urednice štampe. S druge strane, to su neretko bile žene koje svoju vokaciju same nisu odvajale od (ženske) emancipacije, ali i koje danas, (gotovo) čitav vek kasnije, možemo da sagledamo kao značajne figure u istoriji feminizma, pokreta za emancipaciju žena, *ženskog pitanja* na području Jugoslavije.

LITERATURA I IZVORI

ARHIVSKA GRAĐA

Istorijski arhiv Šumadije; lični fond Katarine Bogdanović
Istorijski arhiv u Pančevu; lični fond dr Marije Vučetić-Prita (F. 813)

PERIODIKA

Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921. (1921)

Бодљикаво прасе (1941–1944)

Борба = *Borba* (1922–)

Književni jug (1918–1919)

Mladi borac (1944–1980)

Правда (1904–1941)

Просветни гласник (1880–1944)

Српски народ (1942–1944)

Учитель (1882–1941)

Време (1921–1941)

Жена данас = *Žena danas* (1936–1981)

Женски покрет = *Ženski pokret* (1920–1938)

Ženski svijet / *Jugoslavenska žena* (1917–1920)

DIGITALNI IZVORI

<https://digitalna.nb.rs/>

<https://www.unilib.rs/>

<https://digitalna.nsk.hr/>

<https://www.dlib.si/>

<https://www.zenskipokret.org/>

LITERATURA

- Андоновска, Биљана, Станислава Бараћ. „Ре/визија: часописи као агенси књижевности и културе”. *Књиженство* 2/2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2012/dogadjaji/re-vizija-casopisi-kao-agensi-knjizevnosti-i-kulture#gsc.tab=0> (8. 4. 2023).
- Андоновска, Биљана. „Авангардно југословенство предратне омладине”. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 11–26.
- Бараћ, Станислава. „Феминофилне уређивачке политике: *Нова Европа* и *Мисао*”. *Нова Европа 1920–1941: зборник радова*. Ур. Марко Недић, Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010. 515–539.
- Бараћ, Станислава. „Жена и свет (1925–1941) између модерне и нове жене: амбиваленција илустрованог женског (модног) магазина”. *Књиженство* 4/4 (2014). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustrovanog-zenskog-modnog-magazina#gsc.tab=0> (4. 10. 2023).
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност: жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бараћ, Станислава. „Методологија проучавања периодике у Институту за књижевност и уметност: првих педесет година”. *Књижевна историја* 177/54 (2022a): 107–143.
- Бараћ, Станислава. „Жена данас (1936–1940) и култура сећања”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022b. 21–53.
- Бараћ, Станислава, ур. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022.
- Бобичић, Нађа. *Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода*. Универзитет у Београду: докторска дисертација, 2020.
- Богдановић, Катарина. „Значај и потреба листа”. *Женски покрет* 1/1 (1920a): 6–8.
- Богдановић, Катарина. „Женска политичка права”. *Женски покрет* 1/3 (1920b): 11–13.
- Богдановић, Катарина. „Морал о коме се говори и морал по коме се живи”. *Женски покрет* 1/7 (1920c): 10–14.
- Богдановић, Катарина, Паулина Лебл Албала. *Теорија књижевности и анализа писмених састава: за средње и стручне школе*. Београд: Геца Кон, 1923.
- Богдановић, Катарина. *Изабрани живот: дневници, есеји, студије и критике*. Прир. Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић”, Народна библиотека „Вук Караџић”, 1986.

- Богдановић, Катарина. *Говорити о Њујорку*. Прир. Татјана Јанковић. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2021.
- Бонџић, Драгомир. „Документи о држању Митре Митровић у случају Милована Ђиласа 1954. године”. *Историја 20. века* 1 (2013): 195–207.
- Букумира, Јован. „Алманах Српкиња: Пролегомена за историју српске женске књижевности”. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Ур. Жарка Свирчев, Гордана Драганић Нонин. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански”, 2022. 157–172.
- Бурдије, Пјер. *Правила уметности: генеза и структура поља књижевности*. Прев. Владимир Капор, Зорка Глушица *et al.* Нови Сад: Светови, 2003.
- Видић, Нада. „Милојевић, Боривоје Ж”. *Српски биографски речник*, књ. 6. Нови Сад: Матица Српска, 2014. 582–583.
- Витошевић, Драгиша, Ђорђије Вуковић. „Упитник”. *Српска књижевна периодика 1768-1941: попис и други прилози*. Ур. Драгиша Витошевић, Ђорђије Вуковић *et al.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984. 149–157.
- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић: поетика анархизма”. *Корац* 51/10–12 (2017): 96–104.
- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке”. *Књиженство* 8/8 (2018). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke> (9. 2. 2022).
- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке (други део)”. *Књиженство* 9/9 (2019). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo#gsc.tab=0> (9. 2. 2022).
- Вукићевић, Драгана. „Поглед кроз кључаоницу – приватни живот Јована Скерлића кроз визуру његове жене Кларе Скерлић”. *Научни и књижевни доприноси Славице Гароње Радованац*. Ур. Александра Матић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2023. 63–72.
- Вуковић, Ђорђије. „За једну историју књижевне периодике”. *Српска књижевна периодика 1768-1941: попис и други прилози*. Ур. Драгиша Витошевић, Ђорђије Вуковић *et al.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984. 159–174.
- Вуксановић, Миро, ур. *Јован Скерлић данас*. Београд: САНУ, 2015.
- Вулф, Вирџинија. *Есеји*. Прев. Милица Михајловић. Београд: Нолит, 1956.
- Гавриловић, Драга. *Сабрана дела: прва књига*. Прир. Владимир Миланков. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 1990.
- Гароња Радованац, Славица. „Предговор”. *Клара Скерлић, Мој живот са Јованом Скерлићем: мемоари*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- Грујић, Марија. „Зашто феминистички читати прозу: о приступу српској књижевности из угла феминистичких теорија”. *Књижевна историја* 53/175 (2022): 57–78.

- Димић, Љубодраг. *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Стубови културе, 1996/1997.
- Дојчиновић, Биљана. „О женама и књижевности на почетку века”. *Женске студије* 11/12 (2000): 23–33.
- Дојчиновић, Биљана. „Живимо ли ми само у садашњости? О покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернаджиковске”. *Књиженство* 1/1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-misamo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovicbernadzikovske#gsc.tab=0> (4. 4. 2022).
- Драговић, Вук. *Српска штампа између два рата. 1, Основа за библиографију српске периодике: 1915–1945*. Београд: Српска академија наука, 1956.
- Дукић, Селена. *Пређа: приче, путописне репортаже и публицистички текстови*. Прир. Татјана Јанковић. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2022.
- Душанић, Дуња. „Шта је аутофикција?”. *Књижевна историја* 44/148 (2012): 797–810.
- Ђорђевић, Александра. „Другарице и (не)пријатељице – учешће Антифашистичког фронта жена Југославије у раду Међународне демократске федерације жена 1945–1950”. *Архив, часопис Архива Југославије* 1–2 (2017): 146–162.
- Ђукић Перишић, Жанета. „Олга Тимотијевић као уредница *Жене данас*”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022. 217–234.
- Ђурић Топаловић, Милица. „Женски покрет за поробљавање жене”. *Југословенска жена* 4/28 (1933): 1–2.
- Жикић, Милена. *Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године*. Универзитет у Нишу: докторска дисертација, 2018.
- Иванић, Делфа. *Заборављене успомене*. Прир. Јасмина Милановић. Београд: Еволута, 2015.
- Илић Минић, Јелица, Владимир Брборић. „Духовне радионице београдских женских гимназија: ангажовање професорке Даринке Стојановић у књижницама и за књижнице”. *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 45 (2024): 20–49.
- Јовановић, Нада. *У живот визија чија је моћ истина*. Београд: „Давидовић”, 1924.
- Јоргић Степановић, Кристина. „Женска странка – (не)пријатељ женског покрета”. *Женски покрет: зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021а. 37–49.
- Јоргић Степановић, Кристина. „Милица Ђурић Топаловић и женско питање у Краљевини Југославији”. *Токови историје* 1 (2021b): 85–108.

- Јоргић Степановић, Кристина. *Кроз трње и цвеће: питање еманципације жена у Краљевини Југославији (1918–1948)*. Нови Сад: Покрајински завод за равноправност полова, 2022.
- Каснар-Караџић, Зорка. „Програм нашег рада”. *Женски покрет* 1/1 (1920): 5–6.
- Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)”. *Књиженство* 1/1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-domacica-majka-od-te-tri-reci-zavisi-ceo-svet-analiza-casopisa-zena-1911-1921> (2. 2. 2022).
- Коларић, Ана. „Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса”. *Гласник етнографског института САНУ* 2 (2020): 319–337.
- Коларић, Ана. „Писма читатељки у часопису *Жена данас* (1936–1940): ’лично искуство’ / заједнички форум”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022. 235–252.
- Костић, Лариса, Емилија Аћимовић. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Костић Селем, Милица. *Тивот безумља*. Прир. Мирјана Д. Стефановић. Београд: Службени гласник, 2013.
- Кох, Магдалена. *Када сазремо као култура: стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон – жанр – род*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Лалатовић, Јелена. „Женски активизам и женско стваралаштво – стратегије преживљавања у роману *Равнотежа* Светлане Слапшак и часопису *ProFemina*”. *Књиженство* 7/7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2017/zenska-knjizevnost-i-kultura/zenski-aktivizam-i-zensko-stvaralastvo-strategije-prezivljavanja-u-romanu-ravnoteza-svetlane-slapsak-i-casopisu-profemina#gsc.tab=0> (9. 2. 2022).
- Лалатовић, Јелена. „Интернационализам женске периодике: часописи *Жена данас* и *The Woman Today* (1936–1937)”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022. 127–146.
- Лебл Албала, Паулина. „Алманах Југословенских Жена”. *Српски књижевни гласник* 3 (1921): 156–157.
- Лебл Албала, Паулина. „Приказ књиге Зденке Марковић: *Лет*”. *Српски књижевни гласник* 2 (1921): 638–641.
- Маринковић, Чедомила. „Напуштање Јалије – Од Пијаде Капетановић до Паулине Лебл Албале: развој образовања и друштвени активизам Јеврејки од средине 19. века до Другог светског рата”. *Гласник Етнографског института САНУ* LXX/3 (2022): 37–53.
- Мартинов, Добрила. „Милојевић, Милева”. *Српски биографски речник*, књ. 6. Нови Сад: Матица српска, 2014. 590.
- Милановић, Јасмина. *Женско друштво (1875–1942)*. Београд: Службени гласник, 2020.

- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Универзитет у Београду: докторска дисертација, 2016.
- Милинковић, Јелена, Жарка Свирчев. „Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста”. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Ур. Јованка Пољак, Оливера Иванова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019. 7–28.
- Милинковић, Јелена. „Феминистичке студије периодике: од хеуристике до интерпретације и евалуације”. *Гласник Етнографског института САНУ* 69/2 (2021a): 323–343.
- Милинковић, Јелена. „Књижевни југ: женско лице рата”. *Први светски рат и словенске књижевности: зборник радова*. Ур. Биљана Андоновска, Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021b. 289–305.
- Милинковић, Јелена, Жарка Свирчев, ур. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност и периодика: Мисао у контексту феминистичких часописа*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022.
- Милинковић, Јелена. „Авангардни часопис Дан: уредниковање Ксеније Атанасијевић и случај Анђелије Лазаревић”. *Књижевна историја* 56/182 (2024): 245–264.
- Милованов, Дајана. „Смрт Ружице Стојановић – од приватне до јавне сфере”. *Женски покрет: зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 293–306.
- Милојевић, Вукосава. *Јован Скерлић*. Београд: Зора, 1937.
- Милојевић, Вукосава. *Лаза К. Лазаревић*. Београд: В. Милојевић, 1985.
- Милојевић, Милева. „Наше жене”. *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918–1928, део други*. Београд: Матица живих и мртвих СХС, 1929. 690–709.
- Минић, Рената. „Прелиставање старих часописа; Реч и слика: месечни магазин”. *Бележница* 15/27 (2013): 76–92.
- Митровић, Митра. *Ратно путовање*. Београд: Просвета, 1953.
- Митровић, Митра. *Веселин Маслеша*. Београд: Нолит, 1957.
- Митровић, Митра. „Жена данас”. *Годишњак града Београда* 6 (1959): 413–424.
- Митровић, Митра. *Положај жене у савременом свету*. Београд: Народна књига, 1960.
- Михурко Пониж, Катја. “Zofka Kveder as a Cultural Transmitter”. *Књиженство* 10/10 (2020). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/zenska-knjizevnost-i-kultura/zofka-kveder-as-a-cultural-transmitter> (10. 11. 2022).
- Николић, Милан. „Живот у хартијама”. Катарина Богдановић, *Изабрани живот: дневници, есеји, студије и критике*. Прир. Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић”, Народна библиотека „Вук Караџић”, 1986.
- Обрадовић, Мирјана. „Зрнић, Иван”. *Српски биографски речник*, књ. 3. Нови Сад: Матица Српска, 2007. 919.

- Палавестра, Предраг, ур. *Јован Скерлић у српској књижевности: 1877–1977*. Београд: Народна књига, Институт за књижевност и уметност, 1980.
- Палавестра, Предраг. *Историја српске књижевне критике 1768–2007. Том 1*. Нови Сад: Матица српска, 2008.
- Палавестра, Предраг. „Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике: Историја једног научног подухвата”. *Српска књижевна критика друге половине XX века: типолошка проучавања*. Ур. Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013. 13–46.
- Пантелић, Ивана, Јелена Милинковић, Љубинка Шкодрић. *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији (део 1 и део 2)*. Београд: НИН, 2013.
- Пековић, Слободанка. „Женски часописи с почетка века”. *Прилози за историју српске књижевне периодике: споменица Драгиши Витошевићу*. Ур. Александар Петров. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 1990. 135–144.
- Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанственог женскиња. Женски часописи у Србији на почетку 20. века*. Нови Сад, Београд: Матица Српска, Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Петровић, Александра. „Портрет интелектуалца: феминистички часопис *Женски покрет* (1920–1938) о српским критичарима и писцима”. *Serbian Studies Research* 14/1 (2023): 139–158.
- Пецељ, Милован. *Јевто Дедијер: живот и дело*. Београд, Бања Лука: Географски факултет, Природно-математички факултет, 2012.
- Пецељ, Милован, ур. *Јевто Дедијер: преписка*. Београд: Географски факултет, 2018.
- Пољак, Јованка, Оливера Иванова. *Женски покрет (1920–1938): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.
- Поповић, Д. „Вукосава Милојевић”. *Српски биографски речник*, том 6. Нови Сад: Матица српска. 584–585.
- Радић, Радмила. „Прилог истраживању мреже англофилских организација у Србији током прве половине 20. века”. *Токови историје* 3 (2012): 278–323.
- Радојевић, Мира. „Неколико слика из сарадње Исидоре Секулић и *Српског књижевног гласника*”. *Годишњак за друштвену историју* 4/2 (1999): 91–109.
- Росић, Татјана, *Произвољност дневника: романтичарски дневник у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1994.
- Росић, Татјана. „Исидора Секулић: парадигма женског ауторства у српској култури”. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милице у походе*. Ур. Жарка Свирчев, Гордана Драганић Нонин. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански”, 2022. 219–231.
- Савић, Јелена. „Коло српских сестара: одговор елите на женско питање”. *Гласник Етнографског музеја* 73 (2009): 115–132.
- Свирчев, Жарка. „Југославенска жена – форум модерне списатељице”. *Књиженство* 5/5 (2015). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska->

- [knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0](#) (8. 2. 2022).
- Свирчев, Жарка. *Авангардисткиње: огледи о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд, Шабац: Институт за књижевност и уметност, Фондација „Станислав Винавер”, 2018.
- Свирчев, Жарка. „Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе”. *Књиженство* 10/10 (2020). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/zenska-knjizevnost-ikultura/zene-na-putu-potisnuti-narativ-srpske-jugoslovenske-kulture> (8. 2. 2022).
- Свирчев, Жарка, Гордана Драганић Нонин, ур. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански”, 2022.
- Секулић, Исидора. „Забележити име Смиље Ђаковић”. *Изабрани есеји*. Прир. Ђорђе Ј. Јанић. Нови Сад: Академска књига, 2010. 397–380.
- Симић, Зорана. „Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар *Вардар* (1906–1914; 1921–1941)”. *Књиженство* 8/8 (2018). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/jelena-dimitrijevic-kolo-srpskih-sestara-i-kalendar-vardar-1906-1914-1921-1941#gsc.tab=0> (8. 2. 2022).
- Симић, Зорана. „Модернистичка субјективност и проза Анђелије Лазаревић”. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 43–64.
- Симић, Зорана. „Преслица и/или перо: стрепња од ауторства српских књижевница 19. и раног 20. века”. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Ур. Жарка Свирчев, Гордана Драганић Нонин. Нови Сад, Београд: Културни центар Војводине „Милош Црњански”, Институт за књижевност и уметност, 2022а. 71–94.
- Симић, Зорана. „Феминизам и југословенство: Зофка Кведер и Женски покрет / женски покрет”. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022б. 79–93.
- Симић, Зорана. „Уреднице периодике: род и вокација”. *Књижевна историја* 178/54 (2022с): 143–163.
- Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе: 1791–1911*. Београд: Српско новинарско удружење, 1911.
- Скерлић, Јован. „Две женске књиге”. *Српски књижевни гласник* 5 (1913): 379–391.
- Скерлић, Клара. *Мој живот са Јованом Скерлићем: мемоари*. Прир. Славица Гароња Радованац. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- Српске књижевнице, ур. *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитац и њезина народна умјетност до данас*. Сарајево: Добротворне задруге Српкиња у Иригу, Штампарија Пијуковић, 1913.

- Стaнић, Вељко. „Парче великог живота: Митрa Митровић о тридесетим годинама 20. века”. *Часопис Жeнa дaнaс (1936–1940): прoсвeћивaњe зa рeвoлуцију: збoрник рaдoвa*. Ур. Стaнислaвa Бaрaћ. Бeогрaд: Институт зa књижевнoст и уметнoст, 2022. 55–97.
- Стефановић, Свeтлaнa. „Апeл зa прaвo глaсa жeнa”. *Часопис Жeнa дaнaс (1936–1940): прoсвeћивaњe зa рeвoлуцију: збoрник рaдoвa*. Ур. Стaнислaвa Бaрaћ. Бeогрaд: Институт зa књижевнoст и уметнoст, 2022. 151–173.
- Стојaнoвић, Дaринкa. „Нови”. *Жeнски пoкрeт* 3/1–2 (1922): 49–64.
- Стојaнoвић, Дaринкa, прир. *Антoлoгијa нaрoднoг пeсництвa с прeглeдoм нaрoднoг пeсництвa*. Бeогрaд: Гeцa Кoн, 1938a.
- Стојaнoвић Дaринкa, прир. *Антoлoгијa југoслoвeнскe припoвeткe: лектирa зa трeћи рaзрeд срeдњих шкoлa*. Бeогрaд: Гeцa Кoн, 1938b.
- Стојaнoвић, Дaринкa, прир. *Антoлoгијa југoслoвeнскe припoвeткe: лектирa зa чeтвeрти рaзрeд срeдњих шкoлa*. Бeогрaд: Гeцa Кoн, 1938c.
- Столић, Aнa. *Сeстрe Српкињe: пoјaвa пoкрeтa зa eмaнципaцију жeнa и фeминизмa у Крaљeвини Србији*. Бeогрaд: Eвoлутa, 2015.
- Тoдић, Милaнкa. „Фoтoгрaфијa и фoтo-мoнтaжa нa нaслoвним стрaнaмa рeвијe Жeнa дaнaс”. *Часопис Жeнa дaнaс (1936–1940): прoсвeћивaњe зa рeвoлуцију: збoрник рaдoвa*. Ур. Стaнислaвa Бaрaћ. Бeогрaд: Институт зa књижевнoст и уметнoст, 2022. 367–390.
- Удoвички, Ивaнкa. „Нeoбјaвљeни тeкст Брaнимирa Ђoсићa o Милици Јaнкoвић”. *Прилoзи зa књижевнoст, јeзик, истoрију и фoлклoр* 33/1–2 (1967): 121–127.
- Трoвчeвић, Љубинкa. *Нaучници Србије и ствaрaњe југoслoвeнскe држaвe: 1914–1920*. Бeогрaд: Нaрoднa књигa, СКЗ, 1986.
- Хлaпeц-Ђoрђeвић, Јулкa. „Из прaшких дaнa Зoфкe Квeдeрoвe”. *Лeтoпис Мaтицe српскe* 1 (1928): 124–131.
- Цвeтић, Бoсa, ур. *Жeнe Србије у НOБ*. Бeогрaд: Нoлит, Рeпубличкa кoнфeрeнцијa ССРHC, 1975.
- Alcoff, Linda Martin. *Visible Identities: Race, Gender and the Self*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Alpern, Sara, Joyce Antler et al, ur. *The Challenge of Feminist Biography: Writing the Lives of Modern American Women*. Urbana: University of Illinois Press, 1992.
- Anderson, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Prev. Nata Čengić, Nataša Pavlović. Beograd: Plato, 1998.
- Babović, Jovana. “Re-Contextualizing Entertainment in Interwar Culture in Belgrade”. *Гoдишњaк зa дpуштвeну истoрију* 1 (2013): 15–29.
- Badurina, Natka. “Od strepnje do autoritarnog subjekta: ideološki zaokret Zofke Kveder”. *Riječki filološki dani*. Ur. Lada Badurina, Danijela Bačić-Karković. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2010. 49–67.

- Bakić, Jovo. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološkoistorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”, 2004.
- Bar On, Bat-Ami. “Marginality and Epistemic Privilege”. *Feminist Epistemologies*. Ur. Linda Alcoff, Elizabeth Potter. New York, London: Routledge, 1993. 83–100.
- Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu Žena danas (1936–1941)”. *Intelektualci i rat 1939.–1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*. Ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Plejada, Filozofski fakultet, 2012. 217–231.
- Barać, Stanislava. „(Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke”. *Komuna Links* (2017): bez paginacije. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zaborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke> (4. 2. 2024).
- Barać, Stanislava. „Tema bolesti i zdravlja u *Ženskom pokretu* (1920–1938) i aktuelnoj ženskoj prozi”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 167–184.
- Barać, Stanislava, Zorana Simić. „Žena danas (Woman Today, 1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The policies of (ghost) editorship, feminism, and antifascism”. *Journal of European Periodical Studies* 9/2 (2024): 30–50.
- Barada, Valerija. „Primjena feminističke teorije stajališta u istraživanju ženskih profesionalnih biografija”. *Revija za sociologiju* 43/3 (2013): 199–222.
- Bassett, Mark T. “Man-Made Tales: Deconstructing Biography as a Feminist Act”. *Auto/Biography Studies* 3 (1987): 46–56.
- Batler, Džudit. *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Prev. Adriana Zaharijević. Loznica: Karpos, 2010.
- Belić, Uglješa. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: interdisciplinarni pristup*. Univerzitet u Novom Sadu: doktorska disertacija, 2016.
- Barry, Kathleen. “Toward a Theory of Women’s Biography: From the Life of Susan B. Anthony”. *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ur. Teresa Iles. New York: Teachers College Press, 1992. 23–35.
- Bitunjac, Martina. „Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji”. *Intelektualci i rat: 1939.–1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012*. Ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet, 2013. 177–185.
- Bitunjac, Marina. „Velike su naše dužnosti prema narodu’: intelektualke u ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta”. *Intelektualci i rat 1939.–1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*. Ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Plejada, Filozofski fakultet, 2012. 243–253.
- Bitunjac, Marina. *Žene i ustaški pokret. Uključenost, sudjelovanje, nepravda*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.

- Beasley, Maurine. "Recent Directions for the Study of Women's History in American Journalism". *Journalism Studies* 2 (2001): 207–220.
- Blasin, Barbara. „Širite Ženski svijet!“. *XXZ* (2019): bez paginacije. <https://www.xxzmagazin.com/sirite-zenski-svijet1> (3. 2. 2024).
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta“, Žene u crnom, 1996.
- Bonfiglioli, Chiara. "AFŽ Activists Biographies: an Intersectional Reading of Women's Agency". *The Lost Revolution: Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*. Ur. Andreja Dugandžić, Tijana Okić. Sarajevo: Crvena: Association for Culture and Art, 2018. 16–41.
- Brešić, Vinko. *Praksa i teorija književnih časopisa*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2014.
- Brunčić, Dubravka, Suzana Coha. „U funkciji (na)roda: koncepti ženskoga identiteta u časopisu *Hrvatica Marije Jurić Zagorke*“. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 515–532.
- Bujaković, Minja. „Ресепција идеја Александре Колонтај у часопису *Женски покрет (1920–1938)*“. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 421–436.
- Cindrić, Pavao. „Zdenka Smrekar“. *Tko je tko u NDH*. Zagreb: Minerva, 1997. 362.
- Zinsser, Judith P. "Feminist Biography: A Contradiction in Terms?". *The Eighteenth Century* 50/1 (2009): 43–50.
- Čalić, Žanin-Mari. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Prev. Ranka Gašić, Vladimir Babić. Beograd: CLIO, 2013.
- Čizmić Horvat, Marina. „Ženski listovi u hrvatskom novinstvu“. *Riječ* 2/11 (2005): 101–107.
- Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Dedijer, Vladimir. *The Beloved Land*. London: MacGibbon & Kee, 1961.
- Dedijer, Stevan. „Velika Srbija i mali glupi akademici“. *Republika* 14/299 (2002): bez paginacije. http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/2002/299/299_13.html (4. 6. 2023).
- Dedijer, Stevan. *Špijun kojeg smo voljeli: autobiografija*. Zagreb, Beograd, Sarajevo: VBZ, 2011.
- Dillane, Fionnuala. "What is a Periodical Editor? Types, Models, Characters, and Women". *Journal of European Periodical Studies* 6/1 (2021): 7–24.
- Dojčinović, Biljana, Ana Kolarić, ur. *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018.
- Duančić, Vedran. *Geografija kao sudbina: geografija i nacionalističke vizije međuratne Jugoslavije*. Prev. Mirjana Markovinović. Zagreb: Srednja Europa, 2023.

- Dujić, Lidija, Slavica Trgovac Martan, Slobodan Popratnjak. „Hrvatica – za ženu i dom”. *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*. Ur. Anita Dremel, Lada Čale Feldman et al. Zagreb: Centar za ženske studije, 2015. 45–58.
- Dokić, Dejan. *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Prev. Slobodanka Glišić. Beograd: Fabrika knjiga, 2010.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. Prev. Drenka Villen. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC, 1973.
- Dorgović, Momčilo. „Dimitrije Tucović (3): Miris žene”. *Danas* (18. 12. 2016). <https://www.danas.rs/nedelja/dimitrije-tucovic-3-miris-zene/> (8. 11. 2022).
- Feldman, Andrea. „Proričući gladnu godinu – žene i ideologija jugoslavenstva (1918–1939)”. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Ur. Andrea Feldman. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac”, Ženska infoteka, 2004. 235–246.
- Feldman, Andrea. “New Women in a New State: Feminist Expectations from Yugoslav Unification”. *Review of Croatian History* 18/1 (2022): 155–174.
- Felski, Rita. *The Gender of Modernity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
- Felstiner, Mary L. “Family Metaphors: The Language of an Independence Revolution”. *Comparative Studies in Society and History* 25/1 (1983): 154–180.
- Phillips, Anne. “Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representatives Are?”. *Feminism and Politics*. Ur. Anne Phillips. Oxford: Oxford University Press, 1998. 224–240.
- Philpotts, Matthew. “The Role of the Periodical Editor: Literary Journals and Editorial Habitus”. *The Modern Language Review* 107/1 (2012): 39–64.
- Flaker, Aleksandar. *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Fuko, Mišel. *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Prev. Jelena Stakić. Loznica: Karpos, 2006.
- Gilbert, Sandra, Suzan Gubar. „Zaraza u rečenici. Žena pisac i strepnja od autorstva”. Prev. Radmila Nastić. *Ženske studije* 5/6 (1996). 112–137.
- Green, Barbara. “The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity”. *Literature Compass* 6/1 (2009): 191–205.
- Grubački, Isidora. *Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia*. CEU: master rad, 2017.
- Grubački, Isidora. “The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and the Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924)”. *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 4/2 (2020): 27.
- Grubački, Isidora. „Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”. *Женски покрет: зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 17–35.
- Grubački, Isidora. “Whose Crisis? Feminism and Democracy in the 1920s Yugoslavia”. *Prispevki za novejšo zgodovino* 62/2 (2022): 29–49.

- Grubački, Isidora. *Political Transformations of Interwar Feminisms: The Case of Yugoslavia*. CEU: Ph.D. thesis, 2024.
- Gruber Garvey, Ellen. "Foreword". *Blue Pencil and Hidden Hands: Women Editing Periodicals, 1830-1910*. Ur. Sharon M. Harris. Boston: Northeastern University Press, 2004.
- Gutierrez, Rachel. "What Is a Feminist Biography?". *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ur. Teresa Illes. New York: Teachers College Press, 1992. 48–55.
- Hunter, Adrian. "Constance Garnett's Chekhov and the Modernist Short Story". *Translation and Literature* 12/1 (2003): 69–87.
- Haravej, Dona. „Situirana znanja: pitanje nauke u feminizmu i privilegovanost parcijalne perspektive”. Prev. Emilia Epštajn. *Rekonstrukcija ženski fond* (7. 5. 2021): bez paginacije. <https://www.rwfund.org/kriticne-teme/feministicka-citanka/dona-haravej-situirana-znanja/> (4. 5. 2023).
- Hartsock, Nancy C. "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism". *Discovering Reality*. Ur. Sandra Harding, Merrill Hintikka. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 1983. 283–310.
- Heneberg, Večeslav. „Ana Vidovića, jedna zaboravljena romantičarka”. *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921* (1921): 3–13.
- Herman, David. "1880-1945. Re-minding Modernism". *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Ur. David Herman. Lincoln: University of Nebraska Press, 2011. 243–272.
- Hidalgo, Pilar. "Are You Writing Fact or Fiction?". *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ur. Teresa Illes. New York: Teachers College Press, 1992. 36–47.
- Horvat, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske: 1771–1939*. Zagreb: Stvarnost, 1962.
- hooks, bell. "Choosing the Margin as a Space of Radical Openness". *Gender, Space, Architecture*. Ur. Jane Rendell, Barbara Penner, Ianin Borden. London, New York: Routledge, 2000. 203–209.
- Iglton, Meri. „Žanr i rod”. Prev. Zorana Simić. *Ulaznica: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* LII/247–251 (2018): 60–72.
- Illes, Teresa, ur. *All Sides of the Subject: Women and Biography*. New York: Teachers College Press, 1992.
- Isić, Momčilo. „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata”. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. 4, *Žene i deca*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. 131–159.
- Jakobović Fribec, Slavica. "Marija Jurić". *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Ur. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi. Budapest, New York: CEU Press, 2008. 200–203.
- Young, Iris Marion. "Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19/3 (1994): 713–738.

- Jensterle-Doležal, Alenka. "The Shift to Modernity. Czech Motives in the Literary Works of Slovene-Croat Author Zofka Kveder". *Translating Texts, Translating Cultures*. Ur. Carmen Duțu. București: Pro Universitaria, 2021. 63–83.
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Prev. Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Kahler, Erich. *The Inward Turn of Narrative*. Prev. Richard i Clara Winston. Princeton: Princeton University Press, 1973.
- Koh, Magdalena. *Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej (XIX–XXI veka)*. Prev. Jelena Jović. Beograd: Službeni glasnik, 2023.
- Kveder, Zofka. „Zašto 'Jugoslavenska žena'”. *Jugoslavenska žena* 11 (1918): 466.
- Kveder, Zofka. „Jugoslavenke i židovsko pitanje”. *Jugoslavenska žena* 3 (1919a): 107–116.
- Kveder, Zofka. „Miroslav Krleža, njegovi trabanti i njihov 'Plamen'”. *Jugoslavenska žena* 5 (1919b): 201–206.
- Caine, Barbara. "Feminist biography and feminist history". *Women's History Review* 3/2 (1994): 247–261.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kerhoni, Antonela. *Katolički ženski tisak u Hrvatskoj na početku 20. stoljeća*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: diplomski rad, 2017.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.
- Collier, Patrick. "Journalism Meets Modernism". *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*. Ur. Bonnie Kime Scott. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007. 186–224.
- Collins, Patricia Hill. "Black Feminist Epistemology". *Black Feminist Thought* (second edition). New York, London: Routledge, 2000. 251–271.
- Kosijer, Tamara. „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941”. *Istorija 20. veka* 39/2 (2021): 295–312.
- Kostić Selem, Milica. „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”. *Pokret* 21–22 (1924): 370.
- Koch, Magdalena. "Gender and Memory in the Work of Serbian-Jewish Writer Paulina Lebl Albala (1891–1967)". *European Journal of Jewish Studies* 17/1 (2023): 86–103.
- Crenshaw, Kimberlé. „Demarginaliziranje intersekcionalnosti rase i spola: crna feministička kritika antidiskriminacijske doktrine, feminističke teorije i antirasističke politike”. *Žene i pravo*. Ur. Ivana Radačić. Zagreb: Centar za ženske studije, 2009. 127–155.
- Curthoys, Ann. "Feminist biography and autobiography". *Australian Feminist Studies* 4/9 (1989): 111–117.
- Lalatović, Jelena. „Između 'proleterskog' i 'građanskog' feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu *Ženski pokret* (1934–1938)”. *Женски покрет*

- (1920–1938): *зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 481–497.
- Latham, Sean, Robert Scholes. "The Rise of Periodical Studies". *PMLA* 121/2 (2006): 517–531.
- Lebl, Aleksandar. „Predgovor”. Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*. Београд: A. Lebl, 2005.
- Lebl, Paulina. „Moderna žena”. *Ženski svijet* 2/5–6 (1918): 217–220.
- Lebl Albala, Paulina. *Dr. David Albala as a Jewish National Worker*. New York: Leo Baeck Institute, 1943a.
- Lebl Albala, Paulina. *Yugoslav women fight for freedom*. New York: Yugoslav Information Center, 1943b.
- Lebl Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Београд: A. Lebl, 2005.
- Lebl Albala, Paulina. *Vidov život: biografija dr Davida Albale*. Београд: Aleksandar Lebl, 2008.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Ур. Jeremy D. Popkin, Julie Rak. Prev. Katherine Durnin. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009.
- Lončarević, Katarina, Adriana Zaharijević, ur. *Feministička teorija je za sve*. Београд: Fakultet političkih nauka, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
- Lončarević, Katarina. „Feministička epistemologija – nastanak, razvoj i ključni problemi”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 6/7 (2012): 41–59.
- Loncarevic, Katarina. "A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy". *The Monist* 98/1 (2015): 113–124.
- Lončarević, Katarina. „Časopis Ženski pokret o Kseniji Atanasijević”. *Часопис Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 323–339.
- Lončarević, Katarina. *Pobuna potčinjenih znanja: uvod u feminističke epistemologije*. Београд: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike, 2022.
- Lord, Odri. „Gospodarev alat nikad neće srušiti gospodarevu kuću”. *Sestra autsajderka*. Prev. Dragana Starčević. Београд: Feministička 94, 2002. 138–143.
- Luetić, Tihana. „'Pa, mora i to biti!' – 'sveučilištarka' i prva 'domagojka' Božena Kralj”. *Croatica Christiana periodica* 38/73 (2014): 127–143.
- Luyten, Alison. *Virginia Woolf and Distributed Cognition: A Reassessment of the Inward Turn of Modernism*. University of Antwerp: Ph.D. thesis, 2019.
- Malešević, Miroslava. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Београд: Srpski genealoški centar, 2007.
- Marek, Jayne E. *Women Editing Modernism. 'Little' Magazines & Literary History*. The University Press of Kentucky, 1995.
- Miguel-Alfonso, Ricardo. "Introduction: Mind and the Minding of the Modern". *The Fictional Minds of Modernism: Narrative Cognition from Henry James to Christopher Isherwood*. Ур. Ricardo Miguel-Alfonso. New York: Bloomsbury Academic, 2020. 1–16.

- Mihurko Poniž, Katja. *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta, 2003.
- Mihurko Poniž, Katja. „Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti”. *Zgodovina za vse* 16/2 (2009): 118–132.
- Mihurko Poniž, Katja. „Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom”. *Slovenika* 5 (2019): 23–48.
- Milinković, Jelena. „Feministička književna kritika u *Ženskom pokretu*”. *Женски покрет: зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 457–480.
- Milinković, Jelena. „Od šegrta do voza koji juri: pripovetka u časopisu *Žena danas* (1936–1940)”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ur. Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022. 273–294.
- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.
- Mitrović, Mitra. *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije*. Београд: Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, 1945.
- Mitrović, Mitra. *Otpisana: autobiografski zapisi*. Prir. Veljko Stanić. Београд: Vukotić Media, 2023.
- Moi, Toril. “Feminist, Female, Feminine”. *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. Ur. Catherine Belsey, Jane Moore. New York: Basil Blackwell, 1989. 117–132.
- Mučkalović, Nikolina. *Časopis Žena između socijalizma i feminizma*. Sveučilište u Zagrebu: diplomski rad, 2023.
- Nietzsche, Friedrich. *O istini i laži u izvanmoralnom smislu*. Prev. Damir Barbarić. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.
- O'Brien, Sharon. “Feminist Biography as Shaped Narrative: Telling Willa Cather's Stories”. *Auto/Biography Studies* 8/2 (1993): 258–270.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. “Women Journalists in the interwar Yugoslavia”. *Women Who made history*. Ur. Umberto Mondini. Roma: Edizioni Progetto Cultura, 2020. 379–403.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. „'Prijelazna generacija' i 'krčiteljice puteva'. Samorefleksija i samopercepcija intelektualki u Kraljevini Jugoslaviji”. *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan: zbornik radova u povodu 75. rođendana*. Ur. Damir Agičić, Nikola Anušić et al. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF Press, 2022. 223–239.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. “(Re)shaping the Associations of University Women in Zagreb (1931–1955)”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 55/1 (2023): 289–318.
- Okin, Susan Moller. “Gender, the Public and the Private”. *Feminism and Politics*. Ur. Anne Phillips. Oxford: Oxford University Press, 1998. 116–141.

- Offen, Karen. "Defining feminism: a comparative historical approach". *Signs* 14/1 (1988): 119–157.
- Pantelić, Ivana. „*Obrazovanje za mir*: pacifistički sadržaji u časopisima *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* i *Žena danas*”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 131–147.
- Pantelić, Ivana. „*Oslobođenje ženskinja*: prve srpske feministkinje i njihovi evropski uzori”. *Културни трансфер Европа-Србија у XIX веку*. Ur. Слободан Г. Марковић. Београд: Институт за европске студије, Досије студио, 2023. 197–214.
- Patten, Robert, David Finkelstein. "Editing Blackwood's or What do Editors Do?". *Print Culture and the Blackwood Tradition*. Ur. David Finkelstein. Toronto: University of Toronto Press, 2006. 146–183.
- Pateman, Carole. "Feminism and Democracy". *Citizenship* 2 (1983): 372–385.
- Pejanović, Đorđe. *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1961.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica tergestina* 11–12 (2004): 123–137.
- Perić, Đorđe. „Mileva Milojević”. *Leksikon pisaca Jugoslavije*, tom 4. Novi Sad: Matica srpska, 1997. 442.
- Perović, Latinka, ur. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Perović, Latinka. „Recenzija”. Paulina Lebl Albala, *Vidov život: biografija dr Davida Albale*. Beograd: Aleksandar Lebl, 2008.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije; prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petrović, Aleksandra. „August Cesarec i Zofka Kveder: argumenti za revoluciju i protiv nje”. *Upč&Underground* 45–46 (2024): 74–81.
- Petrović, Jelena. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. London: Palgrave MacMillan, 2019.
- Paul, Jesse. "What is Microhistory?". *Social Evolution & History* 17/2 (2018): 64–82.
- Polkey, Pauline, ur. *Women's Lives into Print: The Theory, Practice and Writing of Feminist Auto/Biography*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Popkin, Jeremy D. "Philippe Lejeune, Explorer of the Diary". Philippe Lejeune, *On Diary*. Ur. Jeremy D. Popkin, Julie Rak. Prev. Katherine Durnin. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009. 1–15.
- Rajković, Ana. „Prostitucija kao odraz socijalnog stanja žena i njezina analiza u *Ženskom pokretu* (1920.–1934.)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 203–216.
- Rak, Julie. "Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity". *Genre* XXXVI (2004): 305–326.

- Russell, Penny. "Theme: Feminist Biography". *Australian Feminist Studies* 19/43 (2004): 9–18.
- Ratej, Mateja. „(Ma)Rija Podkrajšek – urednica mesečnika *Žena in dom* v letih 1930–1941”. *Kronika* 62/1 (2014): 133–144.
- Rokai, Melina. "Paulina Lebl-Albala (1891–1967): Between National Movements and the Feminist Movement". *Lost in the Kaleidoscope: National Minorities in Yugoslavia*. Ur. Božica Slavković Mirić, Enes S. Omerović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024. 323–360.
- Rosenthal, Peggy. "Feminism and Life in Feminist Biography". *College English* 36/2 (1974): 180–184.
- Rosić, Tatjana, ur. *Teorije i politike roda: rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008.
- Roth, Laura, Kate Shea Baird. "Municipalism and the Feminization of Politics". *ROAR Magazine* 6 (2017): bez paginacije. <https://roarmag.org/magazine/municipalism-feminization-urban-politics/> (4. 5. 2023).
- Sapiro, Virginia. "When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women". *Feminism and Politics*. Ur. Anne Phillips. Oxford: Oxford University Press, 1998. 161–192.
- Sarajlić, Esad. „Životni put Milice Babić-Dedijer iz Gradačca”. *Baština* 2/2 (2009): 105–110.
- Scholes, Robert, Clifford Wulfman. *Modernism in the Magazines. An Introduction*. New Haven, London: Yale University Press, 2010.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter ženski pokret”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 85–98.
- Selišnik, Irena. „Ivanka Anžič Klemenčič od mlade do 'stare' feministke”. *Slovenka: prvi ženski časopis (1897–1902)*. Ur. Marta Verginella. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017. 27–38.
- Simić, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 69–85.
- Simić, Zorana. „Selena Dukić: jedna živa pesnikinja”. *Identitet umetnice u srpskoj modernoj umetnosti = The Identity of Female Artist in Serbian Modern Art*. Ur. Nataša Crnjanski. Novi Sad: Akademija umetnosti, 2024. 225–239.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”. *Polja* 308 (1984): 415–417; *Polja* 309 (1984): 454–456.
- Slapšak, Svetlana. „Julka Hlapec-Đorđević: iz skandolozne istorije zataškivanja feminizma među Južnim Slovenima”. *Pro Femina* 5/6 (1996): 86–89.
- Stanić, Veljko. „Predgovor”. *Mitra Mitrović, Otpisana: autobiografski zapisi*. Prir. Veljko Stanić. Beograd: Vukotić Media, 2023.

- Stanley, Liz. "Moments of Writing: Is There a Feminist Auto/biography?". *Gender and History* 2/1 (1990): 58–67.
- Stanley, Liz. "On Auto/Biography in Sociology". *Sociology* 27/1 (1993): 41–52.
- Stanojčić, Miodrag. „Milojević dr Aleksandar”. *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*. Beograd: Hronometar, 1970. 661–662.
- Stefanović, Svetlana. *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici (1918–1941)*. Univerzitet u Beogradu: magistarska teza, 2000.
- Stefanović, Svetlana. „Radnički vs. građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940”. *Antropologija* 20/1–2 (2020): 55–72.
- Stevanović, Lada, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović, ur. *Naučnice u društvu / Women Scholars and Scientists in Society*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2020.
- Stojaković, Gordana. „Crtica o feminističkoj istoriji Grada Zagreba (1919–1940)”, 2014: bez paginacije. <https://zenskimuzejns.org.rs/crtica-o-feministickoj-istoriji-grada-zagreba-1919-1940/> (2. 8. 2025).
- Stojaković, Gordana. „Iz istorije žena”, 2020: bez paginacije. <https://zenskimuzejns.org.rs/iz-istorije-zena/> (2. 8. 2025).
- Stojanović, Dubravka. „Privatno jugoslovenstvo i srpsko javno mišljenje 1890–1914”. *YUhistorija* (jul 2017): bez paginacije. https://yuhistorija.com/serbian/jug_ideja_txt01c.html (7. 10. 2023).
- Stolić, Ana. „Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata”. *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka, 2018. 41–55.
- Svirčev, Žarka. „Feminizam kao stvaralačka platforma srpskih i hrvatskih avangardistkinja”. *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini Susreti* 2016. Ur. Drago Roksandić. Zagreb: Filozofski fakultet, 2017. 117–126.
- Svirčev, Žarka. „Politike seksualnosti Ženskog pokreta”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 147–165.
- Šabotić, Izet. *Život, ljudi, događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Tuzla: Centar za istraživanja moderne i savremene historije, 2019.
- Chevigny, Bell Gale. "Daughters Writing: Toward a Theory of Women's Biography". *Feminist Studies* 9/1 (1983): 79–102.
- Šlebinger, Janko. *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled 1797–1936*. Ljubljana, 1937.
- Šouvolter, Ilej. „Ženska tradicija”. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6 (1996): 86–111.
- Šubic Kovačević, Ivana. „Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921. – 1929”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 48/1 (2016): 329–351.

- Twellmann, Marcus, Philipp Lammers. "Autosociobiography: A Travelling Form". *Comparative Critical Studies* 20/1 (2023): 47–68.
- Todorić Milićević, Teodora. „O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu *Ženski pokret* (1920–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ur. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 277–289.
- Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Београд: Naučna knjiga, 1987.
- Tomić, Svetlana. „Sahranjena u fusnotama. Dr Vukosava Milojević (1898–1985), pisac prve temeljne naučne monografije o Jovanu Skerliću: istraživačka beleška”. *Reči* 12 (2019a): 186–197.
- Tomić, Svetlana. "Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises' Intellectuals". *Serbian Studies* 30/1–2 (2019b): 135–162.
- Thorgeirsdottir, Sigridur. "Nietzsche's Philosophy of Birth". *Birth, Death, and Femininity*. Ur. Robin May Schott. Bloomington: Indiana University Press, 2010. 157–185.
- Tronto, Joan. "Care as the Work of Citizens: A Modest Proposal". *Women and Citizenship*. Ur. Marilyn Friedman. Oxford: Oxford University Press, 2005. 130–145.
- Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, ur. *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*. Београд, Лjubljana, Загреб: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1936.
- Ujević, Mate, ur. *Građa za bibliografiju jugoslavenske periodike*. Загреб: Leksikografski zavod FNRJ, 1955.
- Vahtel, Endru Baruh. *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Prev. Ivan Radosavljević. Београд: Stubovi kulture, 2001.
- Van Remoortel, Marianne, Julie Birkholz et al. "Women Editors in Europe". *Journal of European Periodical Studies* 6/1 (2021): 1–6.
- Vaupotić, Miroslav. „Časopisi 1914–1963”. *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Prir. Vlatko Pavletić. Загреб: Stvarnost, 1965. 769–853.
- Verginella, Marta, ur. *Slovenka: prvi ženski časopis (1897–1902)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- Walker, Cheryl. "Feminist Literary Criticism and the Author". *Critical Inquiry* 16/3 (1990): 551–571.
- Vujnović, Marina. *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender, and Modernity in Interwar Yugoslavia*. New York: Peter Lang, 2009.
- Vuletić, Ljiljana. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Београд: Lj. Vuletić, 2005.
- Vuletić, Ljiljana. „Ksenija Atanasijević u raljama akademskih elita i čaršije”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Београд: Institut društvenih nauka, 2020. 10–25.

- Vulf, Virdžinija. *Sopstvena soba*. Prev. Slavica Stojanović, Smiljka Begunović (elektronski izvor). <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Sopstvena-soba.pdf> (4. 4. 2022).
- Zaharijević, Adriana. "The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in 'the East'". *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*. Ur. Dijana Jelaća, Maša Kolanović, Danijela Lugarić. London: Palgrave Macmillan, 2017. 263–284.
- Zima, Dubravka. *Djevojka u gradu: djevojaštvo u 19. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2022.
- Zubac, Andreja. „Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine”. *Knjižničarstvo* 2/20 (2016): 71–98.
- Zupan, Zdravko. „O Nevenu i drugim stvarima”. *Vreme* (19. 9. 2007): bez paginacije. <https://vreme.com/kultura/o-nevenu-i-drugim-stvarima/> (3. 2. 2024).

INDEKS IMENA

- Aćimović, Emilija 297, 324
Adler, Alfred 203
Adorno, Teodor (Theodor W. Adorno) 202
Albala, David Vid 210, 224, 226, 229–231, 233–234, 239–241, 249, 252
Albala, Jelena 226
Alesina, Marija (Maria Alesina) 13
Alkalaj, Olga 300, 306, 325
Alkof, Linda Martin (Linda Martin Alcoff) 19, 74, 76–78, 331
Almuli, Ela 301, 306
Alpern, Sara 29
Anderson, Benedikt (Benedict Anderson) 53
Andonovska, Biljana 49, 62–63, 68, 70, 135, 149
Andrić, Ivo 92
Anđel, Ivanka 71
Anđelković, Miloš 271
Anđelković Cvetković, Desanka 250
Antončić, Marija 71
Anžić Klemenčić, Ivanka 22, 69, 291
Aršić, Branka 28
Atanacković, Milena 57, 299
Atanasijević, Ksenija 56, 91, 148, 180

Babić, Ana 117, 120
Babić, Jovan 117, 120
Babić, Konstantin 124–125, 147
Babić, Ljerka 68, 305
Babić, Milena 119
Babić, Nana 119
Babić, Rista 117, 119
Babić Kesler, Zdenka 293, 295
Babović, Jovana 287
Badurina, Natka 86–87, 92–93, 95, 103–104
Baginska, Truska 178
Bakić, Jovo 54–55, 58, 84, 88–90, 93, 109, 141–143, 146–147, 152
Baldić (Bivec), Olga 70–71, 289
Balzak, Onore de (Honoré de Balzac) 178
Ban, Matija 61, 281
Bar On, Bat-Ami 24, 38
Barač, Stanislava 11, 18, 21–23, 45, 52, 60, 62–63, 67–70, 89, 97–98, 109, 115, 149–151, 211–212, 214, 216, 218, 248, 284, 286, 288–289, 292–293, 297–300, 302–306, 308, 310–311, 325
Baset, Mark (Mark T. Bassett) 29–30, 40–41
Batler, Džudit (Judith Butler) 74
Bebel, August 146–147, 169, 322
Bejn, Aleksandar (Alexander Bain) 173
Bele, Paula 71

- Belić, Uglješa 268
 Belović Bernadžikovska, Jelica 61–62, 65–67
 Benet, Arnold (Arnold Bennett) 259
 Berd, Kejt Šia (Kate Shea Baird) 153
 Beri, Katlin (Kathleen Barry) 42
 Berić, Mladen 211–215, 218–219, 221
 Beška-Bembasa, Jelisaveta 300, 306
 Bezari, Kristina (Christina Bezari) 13
 Birkolc, Džuli (Julie M. Birkholz) 13, 52
 Bitunjac, Martina 56, 81, 284–285
 Bizli, Morin (Maurine Beasley) 17
 Blagojević, Jelisaveta 28
 Blasin, Barbara 301
 Blum, Harold (Harold Bloom) 186
 Bobičić, Nađa 297
 Bogdanović, Katarina 9, 22, 55, 68, 91, 96, 105, 114–115, 119, 134–139, 149–155, 160–161, 164–223, 225–227, 234, 241, 244–245, 251, 253, 258, 267, 270, 272, 274, 277, 317
 Bogdanović, Milan 267
 Bondžić, Dragomir 319
 Bonfiljoli, Kjara (Chiara Bonfiglioli) 297
 Bolić, Aleksandar 131
 Bošković, Leposava 247
 Bošković, Magda 301
 Bovoar, Simon de (Simone de Beauvoir) 76, 322
 Božinović, Neda 58, 67, 109–112, 114–115, 300
 Brborić, Vladimir 136, 253, 255–258
 Brešić, Vinko 56
 Brunčić, Dubravka 70
 Bujaković, Minja 302
 Bukumira, Jovan 64
 Bunuševac, Anđa 21
 Bunuševac Dedinac, Radmila 21
 Burdije, Pjer (Pierre Bourdieu) 15, 17, 48, 51
 Cankar, Ivan 92
 Cetkin, Klara (Clara Zetkin) 148, 213, 322
 Cindrić, Pavao 284
 Cinser, Džudit (Judith P. Zinsser) 25
 Coha, Suzana 70
 Crnjanski, Miloš 258
 Cvetić, Bosa 300, 305–307, 309
 Cvetić, Stabija 127
 Cvetković, Desanka 302
 Cvetković, Dragiša 301
 Cvetković, Kosara 247
 Cvijić, Jovan 121, 124, 126, 128, 135, 139, 141–143, 157, 268, 270
 Čalić, Mari-Žanin (Marie-Janine Čalić) 55
 Čehov, Anton (Антон Пáвлович Чéхов) 260
 Černiševski, Nikolaj (Николáй Гаврýлович Чернышéвский) 146–147, 169
 Čizmić Horvat, Marina 71
 Čodorov, Nensi (Nancy Chodorow) 41
 Čolović, Ivan 91
 Čubrilović, Vasa 125, 294
 Čubrilović, Veljko 179, 185, 195
 Čubrilović Anđelković, Radunka 256, 293–294
 Čujđina, Ilihana 281
 Ćorović, Vladimir 96, 242
 Daković, Angelina 295
 Darwin, Čarls (Charles Darwin) 260
 D'Er, Šarlot (Charlotte D'Eer) 13
 Davidović, Dimitrije 167, 169
 Davidović, Ljubomir 128
 Dedijer (Babić), Milica 21, 99, 116–136, 152, 190, 269, 272, 337
 Dedijer, Borivoje 121–123, 130

- Dedijer, Jevto 121–129, 133
 Dedijer, Stevan 119–130, 132–133
 Dedijer, Vladimir 119–124, 129–130, 133, 147, 272
 Defo, Danijel (Daniel Defoe) 225
 Dejanović, Draga 86
 Dejli, Meri (Mary Daly) 76
 Demajo, Jelena 71
 Demajo, Vojka 306
 Demetrović, Juraj 22, 86, 88, 90–91
 Derida, Žak (Jacques Derrida) 77
 Deželić (Kralj), Božena 22, 69
 Deželić, Velimir 22
 Didro, Deni (Denis Diderot) 178
 Dickens, Čarls (Charles Dickens) 225
 Dilejn, Fijonuala (Fionnuala Dillane) 14–15, 25, 45–46, 48, 50–51, 65, 136, 223, 307, 333
 Dimić, Ljubodrag 58
 Dimitrijević, Anđa 131
 Dimitrijević, Dragutin Apis 123–125
 Dimitrijević, Jelena 105, 258
 Dimitrijević, Radmila 68, 305–306
 Diras, Margerit (Marguerite Duras) 200
 Dojč, Helena (Helena Deutsch) 322
 Dojčinović, Biljana 28, 62
 Doroški, Nadežda 21
 Dostojevski, Fjodor (Фёдор Михайлович Достоевский) 183
 Draganić Nonin, Gordana 62
 Dragović, Vuk 71
 Duančić, Vedran 124, 143, 268
 Duhaček, Daša 28
 Dujić, Lidija 70
 Đukić, Selena 21, 267
 Dušanić, Dunja 159, 233
 Džojcs, Džejms (James Joyce) 260, 262
 Đaković, Smilja 56
 Đilas, Milovan 310–311, 317–318
 Đinđić, Zoran 123
 Đokić, Dejan 54, 58, 84, 283
 Đorđević, Aleksandra 297
 Đorđević, Đorđe Đurica 129
 Đorđević, Kristina Krista 129
 Đorđević, Pera P. 173
 Đorđević, Slobodanka Boba 300
 Đorđević, Tihomir 131
 Đorđević, Žika 131
 Đorgović, Momčilo 87
 Đukić Perišić, Žaneta 45, 298, 306
 Đurđić, Ljiljana 28
 Đurić, Dubravka 28
 Đurić Topalović, Milica 93–94, 292, 304
 Eliot, T. S. 50, 141
 Engels, Fridrih (Friedrich Engels) 322
 Erental, Alojz fon (Alois von Aehrenthal) 122
 Erikson, Trond Berg 79
 Feldman, Andrea 90, 92, 97
 Felski, Rita 12, 63
 Felstiner, Meri (Mary L. Felstiner) 79, 81
 Ferdinand, Franc (Franz Ferdinand) 125
 Ferjančičeva, Gizela 70
 Filips, En (Anne Phillips) 153
 Filpots, Metju (Matthew Philpotts) 15, 46, 48, 50–51, 95, 141, 302, 334
 Finkelštajn, Dejvid (David Finkelstein) 14, 46, 51
 Flaker, Aleksandar 259
 Fleks, Džejn (Jane Flax) 41
 Flober, Gistav (Gustave Flaubert) 225
 Ford, Henri (Henry Ford) 178
 Forestije, Eloiz (Eloise Forestier) 13
 Franičević, Andrija 258
 Frans, Anatol (Anatole France) 225
 Frejzer, Nensi (Nancy Fraser) 69

- Frojd, Sigmund (Sigmund Freud) 187, 197, 201
 Fuko, Mišel (Michel Foucault) 77, 236
- Galić, Katja** 71, 301
- Gamer, Frensis Barton (Francis Barton Gummere) 173
- Garnet, Konstans (Constance Garnett) 260
- Garonja Radovanac, Slavica 157, 162, 164
- Gavrilović, Bogdan 131
- Gavrilović, Draga 204
- Gavrilović, Olga 258
- Genung, Džon Frenklin (John Franklin Genung) 173
- Gete, Johan Volfgang (Johann Wolfgang von Goethe) 225, 276
- Gilbert, Sandra 87, 186–187, 277
- Glišić, Stanka 247, 258
- Gogić, Malvina 99, 247–248
- Golemović (Minić), Jelena 170, 299
- Golsvordi, Džon (John Galsworthy) 259
- Golubić, Mustafa 125
- Gordić Petković, Vladislava 28
- Gorki, Maksim (Максим Горький) 183
- Govekar, Minka 291
- Grahorjeva, Olga 70, 290
- Grcić, Ljubica 130
- Gregorić, Marija 68
- Grin, Barbara (Barbara Green) 12
- Grubački, Isidora 10, 45, 53, 58, 68, 70, 84, 86, 93, 109–116, 136, 142, 155, 249, 284, 286, 290, 292, 297–302, 304, 308, 310
- Gruber Garvi, Elen (Ellen Gruber Garvey)
- Grujičić, Radan 256
- Grujić, Marija 28
- Grujić, Mejbl (Mabel Grujić) 128
- Grujić, Slavko 128
- Gubar, Suzan (Susan Gubar) 87, 186–187, 277
- Gutjeres, Rejčel (Rachel Gutierrez) 30
- Habermas, Jirgen (Jürgen Habermas)** 69
- Hajndl, Ada (Ada Hayndl) 71
- Hajne, Hajnrih (Heinrich Heine) 225
- Hanter, Adrijan (Adrian Hunter) 260
- Haravej, Dona (Donna Jeanne Haraway) 38–40, 46
- Harding, Sandra 37
- Hartsok, Nensi (Nancy Hartsock) 37, 46, 66
- Hausmanova, Fani 281
- Heneberg, Večeslav 99–100
- Herman, Dejvid (David Herman) 262–263
- Herman, Kosta (Kosta Hörmann) 127
- Hese, Herman (Hermann Hesse) 225
- Hidalgo, Pilar 40
- Hitler, Adolf 182, 228, 285
- Hlapec Đorđević, Julka 86–87, 94, 104, 148, 276
- Hočevanjeva, Pavla 70, 290
- Holecova, Katarina 21, 69
- Horvat, Josip 56
- Horvatin, Marija 99
- Hovorkova, Zorka 21
- Hrvaćanin, Jovanka 91, 99
- huks, bel (bell hooks) 46
- Ibanjes, Blasko (Vicente Blasco Ibáñez)** 178
- Ibzen, Henrik (Henrik Ibsen) 276–277
- Iglton, Meri (Mary Eagleton) 204
- Igo, Viktor (Victor Hugo) 145
- Il, Tereza (Teresa Illes) 29, 40
- Ilić Minić, Jelica 136, 253, 255–258
- Isić, Momčilo 54

- Istrati, Panait 191
 Ivanić, Delfa 99, 135–136
 Ivanić, Ivan 136
 Ivanić, Momčilo 170
 Ivanova, Olivera 115, 135, 258, 267, 293–294
 Iveković, Draga 301
 Ivković, Miloš 174
- Jakobović Fribec, Slavica 290
 Jančić, Jelena 301
 Jang, Ajris Merion (Iris Marion Young) 19, 74–75, 331
 Jančićjević, Dušan 185
 Janković, Milica 99, 136–137, 245
 Janković, Tatjana 176
 Janković, Zorka 71, 91
 Jefimija 280
 Jelovšek, Vladimira Vladoša 95
 Jensterle Doležal, Alenka 86, 107
 Jeremić, Nataša 306, 325
 Jojić, Olga 300, 306, 325
 Jonić, Velibor 256–257
 Jorgić Stepanović, Kristina 53–54, 56, 94, 291, 295, 324
 Jovanović, Aleksandra B. 68, 287
 Jovanović, Božidar 287
 Jovanović, Dragoljub 182, 185
 Jovanović, Nada (pseudonim; v. Milević, Mileva) 269–270, 272–276, 337
 Jovanović, Nikola B. 288
 Jovanović, Slobodan 165
 Jovanović, Stanko 71
 Jovanović, Vera 68, 94, 115, 267, 274, 293–294
 Jovanović, Vojislav 174
 Jovanović Zmaj, Jovan 145
 Jurić Zagorka, Marija 21, 56, 70–71, 110, 112, 289–291, 339
- Juval Dejvis, Nira (Nira Yuval-Davis) 53
- Kaler, Erih (Erich Kahler) 262
 Kaluđerkić, Radmila 121
 Kamberović, Husnija 116
 Karađorđević, Aleksandar (Ujedinitelj) 87, 123, 131
 Karapandžić, Dobrila 300
 Karver, Rejmond (Raymond Carver) 260
 Kasnar (Karadžić), Zorka 68, 96, 113–115, 134–135, 149, 153–154, 156, 212, 222–223, 248
 Kašiković, Stoja 21
 Kecman, Jovanka 53, 58, 70, 109–111, 250
 Kej, Elen (Ellen Key) 217
 Kejn, Barbara (Barbara Caine) 23, 29, 31–33, 35, 39, 138, 227
 Kerhoni, Antonela 70
 Kernic Peleš, Olga 99
 Kićevac, Milan 129–130, 133
 Kićevac (Petrović), Vera 129–130, 133–134, 299
 Klemenčić, Franje 22
 Knežević, Božidar Boža 171, 242
 Kočonda, Mira 99
 Koh, Magdalena (Magdalena Koch) 62, 136, 148, 211, 224, 228–232, 234, 241, 244
 Kokto, Žan (Jean Cocteau) 178, 197
 Kolarić, Ana 12–13, 24, 28, 45, 48, 66, 77, 79–80, 82–83, 89, 98, 151, 181, 242, 245, 259, 265–266, 268, 303
 Kolije, Patrick (Patrick Collier) 12
 Kolins, Patriša Hil (Patricia Hill Collins) 37
 Kolontaj, Aleksandra (Алекса́ндра Миха́йловна Коллонта́й) 148, 212–213, 216, 276–277, 302
 Komavli, Eda 70

- Koprivnik, Anica 71
 Korošec, Anton 128, 182
 Korporić, Galja 301
 Kosijer, Tamara 225, 227
 Kostić, Larisa 297, 324
 Kostić Selem, Milica 272–274
 Košutić, Sida 70–71, 290
 Kotromanić, Stjepan Tvrtko I 100
 Kovačević, Božidar 268
 Kovačević, Novka 99
 Krekova, Cilka 70
 Krenšo, Kimberli (Kimberlé Cranshaw) 74
 Kristeva, Julija (Julia Kristeva) 60, 77, 201
 Krištofova, Rezika 70
 Krklec, Gustav 92, 261
 Krleža, Miroslav 92, 258, 267
 Kroče, Benedeto (Benedetto Croce) 173
 Krulj, Vukan 126
 Kulenović, Malik 70
 Kumičić, Marija 286
 Kurtojs, En (Ann Curthoys) 29–30, 35
 Kvaternik, Slavko 285
 Kveder (Demetrović), Zofka 9, 20–22, 49–50, 64, 69, 84–99, 101–107, 110, 112, 134, 137, 149, 154, 156, 166, 223, 241–242, 245, 248, 281, 283, 291, 333–334, 336, 338–339
 Lacković, Darinka 55, 68, 131
 Lajten, Alison (Alison Luyten) 262
 Lakan, Žak (Jacques Lacan) 77
 Latatović, Jelena 45, 53, 302
 Lanson, Gistav (Gustave Lanson) 173
 Lazarević, Jelka 140
 Lazarević, Kuzma 140
 Lazarević, Laza 140
 Lazić, Radmila 28
 Lazić, Zorka 21
 Lebl, Aleksandar 223, 225–226
 Lebl, Hermína 237
 Lebl, Natalija 237, 243, 245
 Lebl, Ruža 272
 Lebl, Simon 237, 245
 Lebl (Albala), Paulina 9, 21, 24, 55, 71, 96, 99, 105–106, 114, 116, 133–139, 141, 143, 145, 149, 151, 155–161, 164–165, 169–175, 177, 185–189, 205, 207, 209–210, 212, 219, 222–254, 258, 266, 269, 272, 317, 327–328, 336
 Lejtam, Šon (Sean Latham) 12
 Lemers, Filip (Philipp Lammers) 316
 Levi, Zojica 306
 Levstvikova, Franka 21
 Ležen, Filip (Philippe Lejeune) 188–189, 193, 196
 Lidl, Dalas (Dallas Liddle) 24, 136
 Liht, Aleksandar (Aleksandar Licht) 252
 Lipoglavšek, Tončka 71
 Lončarević, D. A. 178
 Lončarević, Katarina 28, 37–38, 56, 148, 268
 Lord, Odri (Audre Lorde) 37
 Lucerna, Kamila 99
 Luetić, Tihana 22, 69
 Lukač, Đerđ (György Lukács) 199
 Lukić, Jasmina 28
 Lukić Krstanović, Miroslava 28
 Luković, Ljubica 125–126
 Luković, Stevan 125
 Luksemburg, Roza (Rosa Luxemburg) 302
 Ljudevit Posavski 100
 Ljubojević, Darinka 295
 Ljubunčić, Ahmed 70
 Maček, Vlatko 301
 Maksimović, Desanka 318

- Maksimović, Jova 195
 Malešević, Miroslava 52, 98, 109, 114, 155, 222, 292
 Man, Hajnrih (Heinrich Mann) 225
 Manojlović, Todor 261
 Manro, Alis (Alice Munro) 260
 Marek, Džejn (Jayne E. Marek) 12, 49
 Marinić, Tatjana 301
 Marinković, Čedomila 225
 Marković, Svetozar 145–148, 151, 169, 218
 Marković, Zdenka 105, 245
 Marks, Karl (Karl Marx) 201
 Marodić, Darinka 299
 Marsden, Dora 12
 Martelančova, Milka 70
 Martinov, Dobrila 268
 Masleša, Veselin 308, 311
 Melihar, Pavla 70
 Mensfeld, Ketrin (Katherine Mansfield) 260
 Meredith, Džordž (George Meredith) 178
 Micić, Ljubomir 49
 Midlton Mari, Džon (John Middleton Murry) 260
 Migel-Alfonso, Rikardo (Ricardo Miguel-Alfonso) 263–264
 Mihailović, Dragoljub Draža 94
 Mihajlović, Borislav Mihiz 311
 Mihaljević, Georgije 60
 Mihurko Poniž, Katja 45, 70, 86–88, 107, 290
 Mil, Džon Stjuart (John Stuart Mill) 146–147, 169, 218, 322
 Milanović, Jasmina 66–67, 70, 115, 147, 168–169
 Milčinović, Adela 70, 99, 185, 288
 Milčinović, Olga 301
 Milenković, Dušanka 71
 Milićević, Živko 318
 Milijanović, Ana 295
 Milinković, Jelena 18, 20–21, 45, 56, 62–65, 98, 136–138, 140, 143–144, 150, 172, 176, 242, 251, 266, 269, 274–276, 294, 303, 308
 Milojević, Aleksandar 268–269
 Milojević, Borivoje Ž. 128, 139, 268, 270, 337
 Milojević, Jovan 268
 Milojević, Mileva 9, 68, 115, 128, 135–136, 140, 214, 222, 253, 266–281, 337
 Milojević, Nada 268
 Milojević, Narandža 139
 Milojević, Stanija 140
 Milojević, Vukosava 139–141, 143–148, 152, 157–159, 164–165, 233, 268–269
 Milojević, Zaga 268
 Milojević, Živojin (otac Borivoja i Vukosave Milojević) 139, 140
 Milojević, Živojin (sin Borivoja i Mileve Milojević) 268
 Milosavljević, Mara 246
 Milosavljević, Olivera 235
 Milovanov, Dajana 214, 277
 Minić, Renata 287
 Minor, Jakob (Jacob Miner) 173
 Miškulin, Laura 71
 Mitković, Ivan 271
 Mitrinović, Dimitrije 203
 Mitrović, Čeda 126
 Mitrović, Mitra 9, 22, 55, 68, 84, 283, 297–328, 337–339
 Mitrović, Vukica 325
 Mladenović, Vojislav 258
 Moi, Toril, 20, 29, 60–61, 66, 77, 303
 Mom, Vilijam Somerset (William Somerset Maugham) 225
 Morović, Olga 289
 Mršević, Zorica 28

- Mučkalović, Nikolina 301
 Musić, Ivan 136
 Muzer, Erna 301
- Nadliškova Bartolova, Marica 70, 99
 Nedić, Milan 234
 Nemanjić, Dušan (Silni) 100
 Nemirovič Dančenko, Vasilij (Василий
 Ива́нович Немирович-Данченко)
 146
 Nenadović, Ljubomir P. 225
 Nešić, Ruža 295
 Nešković Vučetić (Gođevac), Jelica
 293–294, 296
 Niče, Fridrih (Friedrich Nietzsche)
 179, 184, 192, 199, 201–202, 208,
 217
 Nikolić, Andra 170
 Nikolić, Milan 138, 160–161, 176–185,
 195, 204, 209, 216, 219
- O'Brajen, Šeron (Sharon O'Brien) 36,
 41, 111
 Obradović, Dositej 148, 168–169
 Obradović, Mirjana 288
 Obrenović, Miloš 168
 Očko, Slava 301
 Ofen, Karen (Karen Offen) 24, 63, 82–83
 Ograjšek Gorenjak, Ida 16–18, 45,
 55–56, 58, 69, 71–73, 84, 109, 113,
 227, 277, 286, 290–291, 332
 Okin, Suzan Moler (Susan Moller Okin)
 344
 Optrkić, Dušan 125
 Orvel, Džordž (George Orwell) 316
- Pačić, Olivera 295
 Pajo, Žil (Jules Payot) 178
 Palavestra, Jovan 71
 Palavestra, Predrag 137
- Pantelić, Ivana 109–110, 147, 172, 176,
 302, 308
 Papić, Žarana 28
 Paranos, Milan 120
 Paster, Luj (Louis Pasteur) 119
 Pašić, Nikola 123
 Paten, Robert (Robert Patten) 14, 46, 51
 Pavelić, Ante 81, 285
 Pavlović, Desanka 293
 Pavlović, Dragana 306
 Pavlović, Katica 258
 Pavlović, Mile 125
 Pecelj, Milovan 122, 125
 Pejanović, Đorđe 71
 Pejtmen, Kerol (Carole Pateman) 34
 Peković, Slobodanka 11, 45, 58–61, 66
 Pelagić, Vasa 144
 Perić, Đorđe 268–269
 Perović, Latinka 55, 225–226, 228–232,
 234, 244
 Pest, Josip 70
 Petar Veliki 168
 Petković, Leposava 71, 99, 130
 Petković, Vladislav Dis 185
 Petranović, Branko 54, 58, 97, 284
 Petričeva, Franja 71
 Petronijević, Branislav 170, 179
 Petrović, Aleksandra 92, 137
 Petrović, Jelena (istraživačica) 58, 311,
 323
 Petrović, Jelena (učiteljica) 246–247
 Petrović, Marisav 185
 Petrović, Mileva 99, 135, 247, 272
 Petrović, Nadežda 247, 256
 Petrović, Nadežda (članica Ženske
 stranke) 295
 Petrović, Rastko 258
 Petrović, Svetislav 240
 Petrović Njegoš, Petar II 243
 Pfanova, Dora 91, 99

- Podgornikova, Erna 71
 Podkrajšek, Marija 71, 290
 Pol, Džes (Jesse Paul) 31
 Politeo Vučković, Fani 306
 Polki, Polin (Pauline Polkey) 29, 42
 Poljak, Jovanka 115, 135, 258, 267, 293–294
 Popkin, Džeremi (Jeremy D. Popkin) 188–189
 Popović, Bogdan 141, 161, 166, 168, 170, 173–174, 209, 221, 226, 244
 Popović, D. 139
 Popović, D. (fizičar) 132
 Popović, Miloš 128
 Popović, Pavle 96, 166, 168, 170, 173, 226, 244, 251, 255, 257
 Popović, Relja 131
 Popratnjak, Slobodan 70
 Pops, Amalija 237
 Pops, Karolina 237
 Pops, dr 237
 Požanel, Zora 70
 Protić, Miodrag 311
 Prelić, Mladena 28
 Pribićević, Svetozar 185, 254
 Primčeva, Zvona 70
 Princip, Gavriilo 125
 Prodanović, Jaša 185
 Prodanović, Persa 99
- Račić, Puniša 123, 284
 Radaković, Jovanka 301
 Radićević, Branko 258
 Radić, Marija 56
 Radić, Pavle 123
 Radić, Radmila 128
 Radić, Stjepan 56, 123
 Radivojević, Julijana 60
 Radojević, Mira 56
 Rajković, Ana 271
- Rak, Džuli (Julie Rak) 140, 233, 236, 312
 Rakovec, Marija 70
 Rasel, Peni (Penny Russell) 31, 43
 Ratej, Mateja 71, 290
 Rehman, Ivana 301
 Renan, Ernest 225
 Ribar, Ivo Lola 306
 Ribnikar, Stana (Stana Đurić Klajn) 16
 Rič, Edrijen (Adrianne Rich) 76
 Ričardson, Doroti (Dorothy Richardson) 262
 Rod, Iva 99
 Rojtenstrauh, Adolf (Rautenstrauch) 70
 Rojtenstrauh, Franjo (Rautenstrauch) 70
 Rokai, Melina 224, 227–228, 231, 234–235, 238, 242, 244, 247–248, 251–252
 Rosić (Ilić), Tatjana 28, 189, 211
 Rot, Laura (Laura Roth) 153
 Rozental, Pegi (Peggy Rosenthal) 32, 43
 Ruso, Žan-Žak (Jean-Jacques Rousseau) 317
- Sapiro, Virdžinija (Virginia Sapiro) 153
 Sarajlić, Esad 117
 Sartr, Žan-Pol (Jean-Paul Sartre) 19, 75
 Savić, Draginja 70
 Savić, Jelena 67, 129, 135
 Savić, J. 69
 Savić, Slobodanka 71
 Savić Rebac, Anica 258
 Sekulić, Isidora 56, 99, 105, 136, 161, 180, 185, 194, 209, 211–212, 221, 241, 245
 Selišnik, Irena 45, 69, 116
 Simić, Marina 28
 Simić, Zorana 34, 45, 67, 85, 150, 153, 187, 220, 260, 267, 297, 302–304, 325
 Sindelić, Stevan 244

- Skerlić, Jovan 55, 135–149, 151–153, 157–171, 173, 175, 179, 186, 189, 191, 205, 208–210, 218, 221, 226, 233, 242, 244, 252, 255
- Skerlić, Klara 137, 152, 157, 161–165, 252, 327, 331
- Sklevicki, Lidija (Lydia Sklevicky) 53
- Skouls, Robert (Robert Scholes) 12
- Slapšak, Svetlana 28, 148
- Smiljanić, Natalija 71
- Smrekar, Zdenka 22, 55, 70, 284–186
- Sofrenović, Miloš 287
- Stakić, Ljubica 125
- Stanić, Veljko 45, 304, 308–319
- Stanisavljević, Živko 127
- Stanojčić, Miodrag 268
- Stanojević Priseker, Zora 68
- Stefanović, Draga 302
- Stefanović, Dušica 306
- Stefanović, Irena 306
- Stefanović, Svetlana 45, 53, 58, 94, 109–110, 112, 149, 225, 291–293, 296, 310
- Stefanović Karadžić, Vuk 168
- Stenli, Liz (Liz Stanley) 29, 36, 40, 42, 77
- Stepančičeva Gregorič, Marica 70
- Stevanović, Lada 28
- Stojadinović, Milan 292
- Stojadinović Srpkinja, Milica 175, 189, 281, 317
- Stojaković, Gordana 285, 295
- Stojanović, Arsa 253
- Stojanović, Darinka 68, 115, 136, 222, 245, 253–267, 274, 292
- Stojanović, Dubravka 142
- Stojanović, Jovan 253
- Stojanović, Katarina 135
- Stojanović, Ruža 135, 211–212, 214–216, 219, 277
- Stojanović, Sofija 253
- Stojanović, Spasenija 253
- Stojanović, Stanka 253
- Stolić, Ana 53, 56, 63, 66, 79, 82, 111, 147
- Strnadova, Marica 99
- Stroci, Tito (Tito Strozzi) 95
- Subotić, Rista 268
- Subotić, Stoja 268
- Svirčev, Žarka 18, 25, 45, 62, 85–86, 89, 91–95, 98, 138, 148, 150, 258–259, 269, 271–272, 274–275
- Šabotić, Izet 190, 194
- Šekspir, Vilijam (William Shakespeare) 102
- Šer, Zora 306
- Ševinji, Bel Gejl (Bell Gale Chevigny), 41–42
- Škodrić, Ljubinka 172, 176, 308
- Šlebinger, Janko 71
- Šoljan Bakarić, Marija 301
- Šopenhauer, Artur (Arthur Schopenhauer) 179, 184, 192
- Šouvolter, Ilejn (Elaine Showalter) 275
- Štebi, Alojzija 55–56, 68, 115–116, 267, 271, 274, 286, 292, 299
- Šubic Kovačević, Ivana 56
- Šuvaković, Milica 300, 306
- Švarc, Ignjat (Ignjat Schwartz) 289
- Švarc, Josipa (Jozefina Schwartz) 289
- Švel, Mara (Mara Schwel) 70–71
- Taletov, Petar S. 178
- Tanković, Jagatinka 71
- Tartalja, Gvido 92
- Tepavac, Nevenka 301
- Timotijević, Olga 68, 298, 305–306
- Todorović, Zdravko 170
- Todorović Uzelac, Neda 58, 71–72
- Todić, Milanka 299
- Todorić Milićević, Teodora 271
- Tolstoj, Lav (Лев Николаевич Толстой) 178

- Tomas, Frank (Frank Thomas) 252
 Tomazeo, Nikolo (Niccolò Tommaseo) 100
 Tomić, Jovan 170
 Tomić, Milica 12, 21, 70
 Tomić, Svetlana 139, 177, 210, 225, 234
 Topalović, Živko 94
 Topalović Jovanović, Vera 293
 Torgajrsdotir, Sigridur (Sigridur Thor-geirsdottir) 201
 Traven, Albina 71
 Trgovac Martan, Slavica 70
 Trgovčević, Ljubinka 55, 124, 142–143
 Tronto, Džoan (Joan Tronto) 153
 Troper, Antun 120–121
 Tucović, Dimitrije 87–88, 104
 Turgenjev, Ivan (Иван Сергеевич Тургенев) 146–147, 169, 183
 Tvelman, Markus (Marcus Twellmann) 316

 Udovički, Ivanka 137
 Ujević, Augustin Tin 261
 Ujević, Mate 71

 Vagner, Rihard (Wilhelm Richard Wagner) 179
 Vahtel, Endru Baruh (Andrew Baruch Wachtel) 53, 84, 91, 96, 142
 Vajninger, Oto (Otto Weininger) 178, 217
 Van Remortel, Marijana (Marianne Van Remoortel) 13, 15, 52
 Varađanin, Arkadije 61
 Vasić, Stanislava S. 71
 Vasić, Zora 69
 Vaupotić, Miroslav 56
 Vdovičeva, Darinka 70
 Velimirović, Nikolaj 252
 Velmar-Janković, Vladimir 257

 Vels, H. Dž. (H. G. Wells) 259
 Veljković, Nadežda 247, 250
 Verđinela, Marta (Marta Verginella) 45, 58, 69
 Vidaković, Anđelija 135
 Vidale, Melanija 70
 Vidić, Nada 268
 Vidović, Ana 100, 102, 281
 Vidović, Marica 56, 71
 Vilijams, Rejmond (Raymond Williams) 143
 Vinaver, Stanislav 170, 258
 Vinterštajn, Ruža 135–136
 Vitošević, Dragiša 14, 48, 167
 Voker, Šeril (Cheryl Walker) 29
 Vučetić, Nikola 294
 Vučetić Prita, Marija 294–295
 Vučković, Vojislav 306
 Vučković (Ribar), Mira 68, 305–306
 Vujošević, Lela 45, 150, 166, 172, 175–185, 188, 192, 203, 211, 213, 216–217, 220, 277
 Vujnović, Marina 45, 67–68, 70, 97, 289
 Vukasović, Cvija 136
 Vukićević, Dragana 157, 162–163, 165
 Vuković, Đorđije 14, 48, 166–168, 223
 Vuksanović, Miro 137
 Vuletić, Ljiljana 28, 56, 148
 Vulf, Virdžinija (Virginia Woolf) 34, 102, 200, 259–260, 262–263
 Vulfman, Kliford (Clifford Wulfman) 12
 Vulović, Zorka 180

 Zaharijević, Adriana 28, 297
 Zima, Dubravka 189
 Zoga, Maja 295
 Zor, Ivo 71
 Zrinska, Katarina 280
 Zrnić (Kornicer), Ivan 22, 287–288

Zrnić, Jelena 21–22, 56, 68, 70, 110, 286–288, 290	Žicina, Milka 306
Zrnić, Svetozar 65	Žikić, Milena 136
Zubac, Andreja 58, 71	Žilnik, Želimir 306
Zupan, Zdravko 287–288	Živković, Marija Ž. 71
Zuzorić, Cvijeta 280	Župančić, Niko 126

INDEKS PERIODIKE

- Almanah jugoslavenskih žena za godinu* 1921. (Zagreb, 1921) 64, 99, 101, 103, 105–106
- Американски Србобран* (Pitsburg, 1906–) 225
- Бодљикаво прасе* (Beograd, 1941–1944) 235
- Борба* = *Borba* (Beograd, 1922–) 130, 257, 309
- Босанска вила* (Sarajevo, 1885–1914) 68, 136
- Дан* (Beograd, 1919–1920) 56
- Danica Ilirska* (Zagreb, 1835–1836) 100
- Demokracija* (Ljubljana, 1918–1919) 56
- Die Frau* (1936) 302
- Dobra djeca* (Sarajevo, 1928–1930) 56
- Домаћица* (Beograd, 1879–1914; 1921–1941) 65–66, 70, 115, 149, 243
- The Freewoman* (London, 1911–1912) 12
- Journal of European Periodical Studies* (2016–) 13
- Đulistan* (Sarajevo, 1926) 70
- Eva* (Zagreb, 1928) 70
- Genero* (Beograd, 2002–) 28
- Глас Народне женске заједнице* (Beograd, 1927–1930; 1933) 71, 281
- Гласник Југословенског професорског друштва* (Beograd, 1930–1941) 255, 258
- Гласник Југословенског женског савеза* (Beograd, 1935) 71, 225
- Gospodinja* (Ljubljana, 1932–1942) 71
- Gospodinjska pomoćnica* (Ljubljana, 1931–1940) 71
- Hrvatica* (Zagreb, 1939–1941) 70–71, 290
- Hrvatska njiva / Jugoslavenska njiva* (Zagreb, 1917–1926) 22, 90–91, 334
- Hrvatski ženski list* (Zagreb, 1939–1944) 70–71, 290
- Илустровани лист* = *Ilustrovani list* (Beč/Zagreb/Beograd, 1919–1929) 288
- Jadranka* (Trst, 1921–1923) 70
- Јавор* (Novi Sad, 1862–1893) 149
- Једнакост* (Beograd, 1910–1920) 68, 109, 250, 298
- Југословенска жена* (Beograd, 1931–1934) 68, 109, 149, 292–294, 307, 309, 335, 337

- Југословенске илустроване новине* (Београд, 1934–1936) 288
- Jutarnji list* (Загреб, 1912–1941) 21
- Jutro* (Лjubljana, 1920–1945) 21
- Ктечка жена* (Maribor, 1937–1941) 71
- Књиженство* (2011–) 176
- Књижевни југ* (Загреб, 1918–1919) 96, 242
- Књижевност* (Београд, 1947–) 28
- Кораџи* (Kragujevac, 1966–) 176
- Kvinner og Klær* (1940) 302
- La Mujer en la Action* 302
- La Mujer Nueva* (1935–41) 302
- La voce delle donne* 302
- Les femmes dans l'action mondiale* (1934–1939) 301
- Летонис Матице српске* (Novi Sad, 1824–) 179, 225
- Линија* (Београд, 1932) 318
- Mali ženski magazin* (Загреб, 1936–1938) 71
- Marksizam u svetu* (Београд, 1974–1989) 28
- Матица* (Novi Sad, 1865–1870) 149
- Мисао* (Београд, 1919–1937) 50, 137, 266
- Млада Србадија* (Novi Sad, 1870–1872) 149
- Mlada žena: glasilo Hrvatske ženske omladine* (Загреб, 1936) 71
- Mladi borac* (1944–1980) 130
- Мода* (Београд, 1933–1934) 71
- Moda od danas* (Загреб, 1934–1935) 71
- Mujeres Libres* (1936–1938) 302
- Музички гласник* (Београд, 1928–1941) 16
- Na domaćem ognjištu / Domaće ognjište* (Загреб, 1900–1914) 67
- Naprej* (Ljubljana, 1917–1928) 56
- Narodni val* (Загреб, 1927–1940) 56
- Naš glas* (Ljubljana, 1919–1942) 56
- Наша деца* (Београд, 1920–1925) 56
- Наша стварност* (Kragujevac, 1948–1956) 176, 206
- Наша жена: tjednik za ženski svijet* (Загреб, 1935–1938) 22, 55, 70, 284–286
- Наша жена: prva slovenska ženska in družinska revija* (Ljubljana, 1941–2015) 71
- Nova Evropa* (Загреб, 1920–1941) 50, 113
- Nova žena: časopis za zaštitu interesa i prava žene: jedini kulturni i prosvjetni ženski list u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji* (Sarajevo, 1928) 70
- Новине српске* (Беч, 1813–1822) 167–168
- Nutrina* 318
- Obzor* (Загреб, 1860–1941) 290–291
- Parižka moda* (Загреб, 1895–1907; 1920–1938) 70
- Plamen* (Загреб, 1919) 92
- Политика* (Београд, 1904–) 21, 242, 257, 318
- Посестрима* (Pančevo, Velika Kikinda, 1890) 149
- Praktični modni list* (Загреб, 1919–1921) 70
- Правда* (Београд, 1904–1941) 254–255, 293
- Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд, 1921–1939, 1954–) 257
- Pro Femina* (Београд, 1994–2011) 28

- Просветни гласник* (Beograd, 1880–1944) 96, 166, 170–171, 181, 242, 254, 293
- Реч и слика* (Београд, 1926–1927) 288
- Republika* (Zagreb, 1945–) 28
- Ружицини венац или Месеџослов* (Budim/Novi Sad, 1835–1845) 60
- Сељанка* (Beograd, 1933–1935) 68
- Slobodna riječ* (Zagreb, 1902–1914) 88
- Slobodni glas* (Zagreb, 1929) 56
- Slovenka* (Ljubljana, 1919) 69
- Slovenka* (Gorica, 1922–1923) 70
- Slovenska gospodinja* (Ljubljana, 1905–1914) 291
- Slovenski jug* (Beograd, 1903–1941) 142
- Социјал-Демократ* (Beograd, 1895–1896) 146
- Спорт = Sport* (Beograd 1924–1925) 288
- Србска новина или Магазин за художество, књижевство и моду* (Pešta, 1838–1839) 60, 70
- Српкиња* (Pančevo, 1882–1886) 149
- Српкиња* (Sarajevo, 1913) 62–65, 69
- Српска жена* (Sarajevo, 1912–1913) 65
- Српски књижевни гласник* (Beograd, 1901–1914; 1920–1941) 50, 56, 105–106, 136–137, 146, 166, 169–170, 177–179, 186, 210, 213, 217, 220, 225, 242, 245, 277
- Српски народ* (Beograd, 1942–1944) 235
- Талија* (Pešta, 1829) 60
- Учитељ* (Beograd, 1882–1941) 255
- Вардар* (Beograd, (1906–1914; 1921–1941) 66–67, 88
- Večer* (Zagreb, 1920–1941) 21
- Венац* (Beograd, 1910–1935) 318
- Веселе новине* (Beograd, 1923–1926) 288
- Весели четвртак* (Beograd, 1923–1933) 56
- Vigred* (Ljubljana, 1923–1943) 70
- Воспитатељ женски* (Beograd, 1847) 61, 149, 281
- Време* (Београд, 1921–1941) 21, 255, 295
- Vrouwen* 302
- Woman Today* (1936–1937) 302
- Woman To-day* (1937–1939) 302
- Za vjeru i dom* (Zagreb, 1908–1945) 70
- Забавник Илустрованог листа* (Beograd, 1922–1928) 288
- Zenit* (Zagreb/Beograd, 1921–1926) 49
- Зора* (Sarajevo, 1896–1901) 68
- Zora dalmatinska* (Zadar, 1844–1849) 100
- Zvuk* (Beograd, 1932–1936) 16
- Жена* (Novi Sad, 1911–1914; 1918–1921) 12, 65–66, 70, 166
- Жена* (Beograd, 1933) 71
- Žena: glas udovica i samostalnih žena* (Zagreb, 1934) 71
- Žena: mesečnik v službi današnje žene* (Ljubljana, 1938–1941) 71
- Žena* (Zagreb, 1957–1992) 301
- Жена данас* (Beograd, 1936–1940; 1943–1981) 9–10, 22, 68, 84, 109, 149, 283, 292, 296–307, 309–310, 319, 323–327, 335, 337–338
- Жена и дом* (Beograd, 1933) 71
- Жена и свет* (Beograd, 1925–1941) 68, 70, 110, 286–290
- Žena i svijet* (Beograd/Zagreb, 1925) 70, 288

- Žena in dom* (Ljubljana, 1930–1941) 71, 290
- Žena u borbi* (Zagreb, 1943–1957) 301
- Jeunes filles de France* (1936–38) 302
- Ženska misao* (Zagreb, 1919–1921) 22, 69, 105
- Женска мисао* (Beograd, 1935) 71
- Женске новине* (Beograd, 1941) 71
- Ženske studije* (Beograd, 1995–2002) 28
- Ženski list: glasilo Zveze delavskih žen in deklet* (Ljubljana/Maribor/Celje, 1924–1935) 70
- Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo / Ženski list / Novi ženski list* (Zagreb, 1925–1934, 1934–1938, 1938) 70, 110, 289–290
- Женски покрет = Ženski pokret* (Beograd, 1920–1938) 9–10, 18, 20–22, 50, 56–57, 67–69, 96–97, 99, 105, 109–110, 114–116, 119, 122, 126, 130–131, 133–135, 137–138, 140, 143–144, 146, 148–157, 169, 172, 175, 180, 184, 203, 211, 213–214, 216, 220–224, 226, 242, 245, 250–251, 253–256, 258, 261, 266–268, 270, 272–277, 283, 286, 292–294, 305, 307, 309, 327, 334–337, 339
- Женски свет: орган Добротворне задруге Српкиња* (Novi Sad, 1886–1914) 61, 65, 149, 166
- Ženski svet* (Trst/Ljubljana, 1923–1941) 70, 290
- Женски свет* (Beograd, 1930–1934) 68, 70, 286–287
- Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Zagreb, 1917–1920) 9–10, 49, 56, 64, 69, 84–92, 94–99, 105, 134, 138, 166, 206, 248, 283, 291, 333–334, 338
- Ženski svijet* (Zagreb, 1939–1941) 71, 301–302

Zorana Simić
EMANCIPACIJA KAO VOKACIJA:
UREDNIKE PERIODIKE U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Izdavač
Institut za književnost i umetnost
Beograd, Kralja Milana 2
www.ikum.org.rs

Za izdavača
Svetlana Šeatović

Lektura
Sofija Todorović

Korektura
Zorana Simić

ISBN 978-86-7095-366-6

Tiraž 150

Dizajn korica
Dušan Vučković

Grafičko uređenje
Leposava Knežević

Štampa
Birograf comp doo

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

050:305-055.2"1917/1940"

141.72"19"

070.421-055.2"1917/1940"

316.622-055.2"1917/1940"

СИМИЋ, Зорана, 1992-

Еманципација као вокација : urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji / Zorana Simić. - 1. изд. - Београд : Institut za književnost i umetnost u Beogradu, 2025 (Beograd : Birograf comp). - 380 стр. ; 24 cm. - (Serija Istorija srpske književne periodike / [Institut za književnost i umetnost u Beogradu] ; 39)

Тираж 150. - Напомене и библиографске reference уз текст. - Bibliografija: str. 343-363. - Registri.

ISBN 978-86-7095-366-6

а) Серијске публикације -- Женске студије --
1917-1940 б) Уреднице -- 1917-1940 в) Феминизам -- 20в
г) Женски покрет

COBISS.SR-ID 183378953

